

mtatkki

Hungarian Academy of Sciences
Centre for Social Sciences
Institute for Minority Studies

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az
[Europeana felhasználói szabályzatát](#).

POMOGYI LÁSZLÓ

Cigánykérdés
és cigányügyi
igazgatás
a polgári
Magyarországon

OSIRIS-SZÁZADVÉG

POMOGYI LÁSZLÓ

Cigánykérdés
és cigányügyi igazgatás
a polgári Magyarországon

JOGTÖRTÉNET

Sorozatszerkesztő
ZLINSZKY JÁNOS

JOGTÖRTÉNETI ÉRTEKEZÉSEK

Sorozatszerkesztő
MEZEY BARNA

Ez a kötet a két sorozat közös kiadványaként,
a Miskolci Egyetem TEMPUS programjának
támogatásával jelent meg

POMOGYI LÁSZLÓ

Cigánykérdés
és cigányügyi
igazgatás
a polgári
Magyarországon

E

FSZEK Központi Könyvtár

001000044641K

Osiris-Századvég • Budapest, 1995

176076

201.51
P81

(5)

a 109066

TARTALOM

A CIGÁNYSÁG A POLGÁRI KORI MAGYAR TÁRSADALOMBAN	7
A cigányság lélekszáma	7
Szociológiai jellemzők	11
A cigányság kriminalitása	26
A cigánykérdés tartalma, okai	48
Jegyzetek	53
PROBLÉMALÁTÁS ÉS MEGOLDÁSI JAVASLATOK...	58
...a nagypolitikában	58
...kollégiumi határozatokban	62
...és magánszemélyek megnyilatkozásaiban	70
Konceptiók vagy fantazmagóriák?	85
Jegyzetek	87
A BELÜGYI KORMÁNYZAT ÚTKERESÉSEI	91
Adatgyűjtések a rendezéshez	92
Cigányügyi kormánybiztosok, felügyelők	95
A világháborús kísérlet	96
A 15000/1916. BM eln. sz. rendelet...	96
...és annak végrehajtása	100
Jegyzetek	111
RENDÉSZETI IGAZGATÁS: PREVENCIÓ ÉS PÓTCSELEKVÉS	114
A kóborlás-csavargás tiltása	114
Másodlagos eszközök a kóborlás megakadályozására	126
Igazolványok a személyazonosság megállapítására	126
A lótartás szabályozása	131
Közrendészeti és cigányrazziák	136
Toloncolás	142
A csavargás szankcionálása	149
Jegyzetek	156

SZAKIGAZGATÁSI ÁGAK	162
Ipar- és kereskedelemügyi igazgatás	162
Munkaügyi igazgatás	170
A cigányzenészek munkaviszonyának szabályozása	172
Honvédelmi igazgatás	178
Oktatásügyi igazgatás	181
Egészségügyi igazgatás	189
Közegészségügy	189
Állategészségügy	197
Szegényügy, szociálpolitika	200
Segélyezés	203
A koldulás szabályozása	205
Gyermekvédelem	209
Jegyzetek	213
A SZABÁLYOZÁS KÖZBÜLSŐ SZINTJE:	
A TÖRVÉNYHATÓSÁGI SZABÁLYRENDELETEK	222
Jegyzetek	230
LETELEPEDÉS A GYAKORLATBAN	231
Jegyzetek	249
A SZABÁLYOZÁS MECHANIZMUSA ÉS JELLEGE	251
A központi szabályozás	251
A szabályrendeletek	255
A cigányügyi szabályrendeletek hatósági felügyelete	255
A kasszált normák továbbélése	268
A végrehajtó hatalom	277
A szabályozás jellege	280
A kivételes hatalom továbbélése	280
Intézményes diszkrimináció	282
A rendezés esélyei	286
Jegyzetek	291
RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE	295

A CIGÁNYSÁG A POLGÁRI KORI MAGYAR TÁRSADALOMBAN

A cigányság lélekszáma

Nehéz dolga van a kutatónak, ha a polgári Magyarország cigánylakosságának nagyságáról kíván – akár csak megközelítő pontosságú – adatokkal szolgálni. Pedig többször is számba vették „fáraó népét”, az összeírások eredményei között azonban ellentmondásosan nagy eltéréseket találni. Állításom igazolására hadd álljon itt egy rövid számsor, amely a cigányokat anyanyelvük szerint összeíró tízévenkénti népszámlálások adatait tartalmazza.

Eszerint Magyarországon¹

1880-ban:	78 759
1890-ben:	91 611
1900-ban:	61 658
1910-ben:	121 097
1920-ban:	6 966
1930-ban:	7 463
1941-ben:	1 866 személy volt cigány anyanyelvű.

Magyaroztatát adni ezeknek a hatalmas differenciáknak aligha lehet csupán azzal, hogy anyanyelvét minden lajstromozott állampolgár maga vallhatta meg, ahogy pusztán a trianoni országcsökkentésre sem lehet meggyőző erővel hivatkozni. Alighanem a kérdőívek összeállításában, vagy akár a népszámlálást végző számlálóbiztosok munkájában is találhatnánk okokat, amelyek ezekre az eredményekre vezettek.

Voltak azonban kifejezetten a cigányok számbavételét célzó kutatások is. Hieronymi Károly belügyminiszter még 1892. december 15-én utasított a Magyarországon élő cigányok összeírására.² Az 1893. január 31-i állapotokat felmérő számlálás 274 940 cigányt talált az országban. Közülük 243 432 fő „állandóan letelepedett”, 20 406 fő „huzamosabban egy helyben tartózkodó”, „vándor cigány” pedig 8936 személy volt.³

A számlálást elrendelő miniszteri körrendeletet kísérő utasítás szerint „állandóan letelepedett cigányoknak azok tekintendők, a kik állandó, rendszer tartózkodási helylyel bírnak, tekintet nélkül arra, hogy a számlálás

idejében saját községükben voltak-e s ott vétettek-e számba vagy más községben. Huzamosabb ideig egy helyben tartózkodó cigányok azok, kik bizonyos foglalkozás, pl. teknővájás, aranymosás stb. végett, hetekig, hónapokig, sőt néha esztendőig egy helyben tartózkodnak, a nélkül, hogy ott állandóan megtelepednének. Végre vándor-cigányoknak azokat tekintjük, kik családotól, sátorostól faluról-falura kóborolnak.”⁴ Felettebb pontatlan meghatározások ezek: tág teret biztosítottak az összeírást végzők szubjektív ítéleteinek. Nem is meglepő, ha azt olvashatjuk a Herrmann Antal neves etnográfus által írt értékelő tanulmányban, hogy „a számláló-lapokat majdnem mindenütt szabatosan és helyesen töltötték be, s csak az illető egyén megtelepült, fél- vagy egész kóbor voltát megállapító felelet nem volt mindig helyes.”⁵

Mégis, a szakemberek véleménye szerint az adatfelvétel „elég teljes és megbízható és így is rendkívül becses roppant anyagot” produkált.⁶ Megbízhatót annak ellenére, hogy „abban az évszakban, melyben a számlálás fogatosított, különben határozottan vándor jellegű cigányok huzamosabb ideig tartózkodnak egy helyen”,⁷ hogy több város (Győr, Pécs, Szabadka, Székesfehérvár) adatai bevallottan pontatlanok voltak és hogy „Budapest fő- és székváros... álokoskodással kieszközölte azt, hogy a belügyminiszter úr felmentette a cigány-összeírás kötelezettsége alól.”⁸ (Idekívánkozik – mert hiszen jó példa a törvényhatósági huncutkodásra –, hogy a székesfőváros az 1903. március 2-ára tervezett cigányösszeírás alól is felmentést kért és kapott azon a logikailag nem éppen támadhatatlan alapon, hogy mivel a főváros területén kóbor cigányokat nem tűrnek meg, ott olyanok nincsenek is.⁹)

A Horthy-korszak cigányságának nagyságáról még az iméntinél is bajosabb pontos adatokkal szolgálni. Ennek oka elsősorban az, hogy nem készült az 1893. évihez hasonló, aprólékos cigánystatisztika, amelyből még az esetleges változások is érzékelhetők lennének. Alig néhány forrás áll csak a kutató rendelkezésére, s ezekből is csupán megbecsülhető a cigányság lélekszáma, az is csak nagyon óvatosan. A bizonytalanságra azonban mentés lehet az, hogy a kurzus központi állami szervei legalább ennyire kétes bizonyosságú adatokkal rendelkeztek.

1939. januárjában Drózdny Győző országgyűlési képviselő interpellált a képviselőházban a falvak elcigányosodása tárgyában. A válaszára készülő Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter feljegyezte magának, hogy a képviselő aggodalmai túlzottak: az 1930-as népszámlálás szerint Csonka-Magyarországon mindössze 24 314 cigány él s a közülük több gondot okozó cigány anyanyelvűek csak 7463-an vannak.¹⁰

Meglepően kicsi számoknak tűnnek ezek, így kétkedésünkre igencsak van alap. Ha ugyanis a trianoni Magyarország területére vonatkozó várme-

gyei adatokat kölcsönvesszük az 1893-as összeírásból, azokat összeadva körülbelül 65-66 ezres nagyságot kapunk. És akkor még nem vettük figyelembe a cigányságnak az országos átlagot magasan meghaladó szaporodását, amely 50 év alatt bizonyára többeszes vagy akár tízezres növekményt jelentett. Ugyanígy jogos a kétkedés a cigány anyanyelvűek száma kapcsán is. Mert vajon hogyan lenne lehetséges, hogy 1910 és 1920 között a cigány nyelvet anyanyelvként beszélők száma 95%-kal csökkenjen. Még akkor sem történhetett ez meg, ha tudjuk, hogy időközben az ország területe egyharmadára zsugorodott, hogy anyanyelvét mindenki maga vallja meg az adatfelvételkor, és hogy a cigányság integrálódása a világégés éveiben sem torpant meg.

Arra is lehet példát hozni, hogy a törvényhatóságok vezető tisztségviselői sem tudtak sokkal többet megyéjük cigánylakosságáról. John Ball Osborne amerikai főkonzul 1932-ben – egy etnográfiai tárgyú előadásához gyűjtve anyagot – levélben kérte a vármegyék alispánjait, hogy tudassák vele, hány cigány él törvényhatóságuk területén.¹¹ A diplomata levelére a Vas megyei alispán a következő választ küldte: „Megkeresésére van szerencsém értesíteni, hogy vármegyém területén 347 cigány van nyilvántartásba véve, mégpedig a celldömölki járásban 78, a körmendiben 35, a sárváriban 57, a szentgotthárd-muraszombatiban 81, a szombathelyiben 35, a vasvári járásban 63 fő. Ezen cigányok össze vannak írva, fényképes nyilvántartólappal vannak ellátva, melynek egy példánya az előjáróságnál, egy példánya az illetékes csendőrorosnál és egy példánya az illetékes főszolgabírói hivatalban őriztetik. Legnagyobb részük lakóházzal rendelkezik és napszám keresetből tartja fenn magát. Vándorcigányok vármegyém területén nincsenek.”¹²

Az alispán akkor még nem sejthette, hogy alig egy év múlva memorandumot fog kapni a Nemzeti Egység kőszegi szervezetétől, s ebben tudomására hozzák, hogy megyéjében csupán Ondód községben mintegy 500 cigány él.¹³ De enélkül is nyilvánvaló, hogy az alispáni válaszevél adatai hamisak. Elképzelhető persze, hogy a teljességgel valószínűtlen számokat csak a diplomáciai érintkezésben szokásos kozmetikázás okán varázsolták ilyen tetszetőssé. Ennél sokkal valószínűbb azonban, hogy a főszolgabírói jelentésekből ténylegesen az iménti végösszeget kapta a megye alispánja, s ez mindjárt két következtetésre is lehetőséget ad: részint arra, hogy a cigánylakosság nyilvántartásba vétele – amelyre önmaguk megnyugtató végett is oly sűrűn szoktak volt hivatkozni a kurzus tisztségviselői – távolról sem jelentette valamennyi cigány lajstromozását, és ebből következően arra, hogy az a kép, amelyet az állami szervek a cigányok nyilvántartásba vétele kapcsán nyertek, nem egyezett a valósággal.

Hogy ezek után végül is hányan lehettek a Horthy-korszak cigányai, arról egy 1943-ban megjelent tanulmány nyújthat némi tájékoztatást.¹⁴ A cikk szerzője, Petrilla Aladár közegészségügyi főfelügyelő a hatósági orvosoktól begyűjtötte a működési területükön élő cigányok létszámára vonatkozó adatokat és ezekből megállapította, hogy „a jelenlegi Magyarországon 208 240, illetőleg ennél valamivel több cigány él.”¹⁵

Az adat helyes értékeléséhez több szempontot is figyelembe kell venni. Elsőként mindjárt azt, hogy Petrilla adatai nem a Horthy-Magyarország területére, hanem az első és második bécsi döntéssel megnövelt Magyarországra vonatkoznak. (Tudni való, hogy ez a két nemzetközi megállapodás visszacsatolta az országhoz a Felvidék jelentős részét és Észak-Erdélyt.) Másodsorban pedig, hogy jóllehet a hatósági orvosok meghatározott időközönként, illetve járványveszély esetén hetenként kötelesek voltak megvizsgálni a cigányokat és így alighanem mindenki másnál hitelesebb képpel bírtak azok számbeli nagyságáról, a már teljesen asszimilálódott cigányok, valamint a kóborlók – amint azt Petrilla írja is – valószínűleg kimaradtak a számbavételből, hiszen velük a hatósági orvosok sem nagyon találkozhattak. Ezért „a cigányok több mint kétszázezres száma valószínűleg minimumnak tekinthető”¹⁶.

Egyéb források híján a főfelügyelő által megadott végösszeg helyességéről szinte lehetetlen meggyőződni. Az ellenőrzésnek egyetlen – s meglehetősen bizonytalan – formája lehetséges csak: összehasonlítani az 1893-as és az 1943-as adatokat. Számításaim szerint a két bécsi döntéssel megnövelt területnek megfelelő országrészen 1893-ban körülbelül 170-175 ezer cigány élhetett. Hangsúlyozni kell, hogy ez a szám bizonyosan több ezer fővel csal. A két számsort ugyanis csak járási bontásban tudtam összevetni, de időközben többször is átszervezték a közigazgatás területi beosztását, s az újonnan meghúzott országhatárok sem csak teljes járásokat hagytak meg az országnak, illetve csatoltak át a környező államokhoz. A tévedés lehetősége ennél a számítási módnál tehát meglehetősen nagy, mégis, ha figyelembe vesszük a cigánylakosság fél évszázados szaporodását, akkor Petrilla adatát megközelítően helyesnek fogadhatjuk el. Nem a konkrét számot természetesen, hanem a végösszeg nagyságrendjét.

A többé-kevésbé valóságos Petrilla-számsorból – hasonló módszerrel – most már kiszámítható a trianoni Magyarország cigánynépessége. Ezek szerint 1943-ban 100 ezernél néhány százal több cigány élt akkori határaink között. Ha figyelembe veszem az ötven évvel korábbi 65-66 ezres népességet, akkor kellő óvatossággal is átlagosan legalább 80-90 ezerre tehető a Horthy-korszak éveiben az ország lakosságát gyarapító cigányok száma. Ez közel négyszerese annak, amelyről a politikai apparátus a népszámlálások során értesült.

A most leírt adatokkal kapcsolatos bizonytalanságot tovább erősítheti az a tény, hogy a cigányok vándorló-kóborló életmódja előtt nemcsak a megye-, de az országhatárok sem jelentettek leküzdhetetlen akadályt. A szakirodalomban több helyütt is olvashatni félnk megjegyzéseket, hogy a századforduló táján többbezes cigányság vándorolt volna be az országba Románia felől.¹⁷ Nos, a levéltári anyagok megerősíteni látszanak ezt a feltételezést. A Szabolcs Megyei Levéltár alispáni mutatókönyvei ugyanis 1896 és 1904 között többször is említik külföldi cigányok bevándorlását a megyébe.¹⁸ Sajnos az iratokat időközben kiselejtezték, így további kutatások szükségesek a történetek felderítéséhez. De mert az egyes bejegyzések mellé néhol tucatnál is több iratszám került, feltételezhető, hogy a bevándorló cigányok száma jelentős volt.

Néhány évvel később, a mostani század első éveiben Horvát-Szlavonország felől szintén érkeztek cigány csoportok. S ha többen közülük csak pár napig tartózkodtak is az országban – egy somogyi feliratban olvasható: „a kóborcigányok ugyanis nagy csapatokban Horvát-Szlavonországból ütnék be hozzánk s gáztetteik után, az üldözések elül lovaikkal oda hajtának vissza, s így kimenekülnek a büntetés elül”¹⁹ –, iratok bizonyítják, hogy rövidebb-hosszabb időre sokan itt ragadtak.²⁰

Hasonló folyamatról a Horthy-korszak idejéből is be lehet számolni azzal a különbséggel, hogy a cigányok ezúttal észak felől jöttek: „Az utóbbi időben ismételen érkeztek hozzám panaszjelentések – olvasható a 102875/1927. szám alatt megjelent, tartalmánál fogva valószínűleg népjóléti miniszteri körrendeletben –, hogy Csehszlovákiával határos községekben tömegesen idegen, eddig soha nem látott cigánycsaládok jelennek meg, faluról-falura kóborolva, ami úgy a közegészség, mint a közbiztonság szempontjából rendkívül hátrányos. Értesüléseim szerint a csehszlovák állam tömegesen tiltja ki területéről a vándorcigányokat, akiket a határ egyes kevésbé figyelt pontjain áttesznek s azok onnan szóródnak szét, legelsősorban a határmenti falvak területén.”²¹

Szociológiai jellemzők

A közvéleménynek a cigányokról alkotott képében mindig volt és talán van is valami borzongással vegyes romantikus szín: cigánybárók, átkokat szóró vénséges cigányasszonyok, duhaj mulatozások, a háza-földje-nincs cigány semmi és senki által nem korlátozott szabadsága is eszünkbe villan, ha régi cigánytörténeteket olvasunk-hallunk. A valóság azonban ennél sokkal pró-

zaibb volt. A szociológiai pillanatfelvételhez – más nem lévén – megint csak az 1893. évi cigányösszeírás rideg adatait veszem segítségül. De hogy a kép ne legyes statikus, ott, ahol lehetséges, jelzem a Horthy-korszak alatti változásokat is. Nem akarván a kontárkodás bűnébe esni, a statisztikák, feljegyzések adatait nem elemzem, csupán közlöm: egyrészt, mert – véleményem szerint – így is hűen tükrözik vissza a valós helyzetet, másrészt pedig mert a történelmi hitelesség azt kívánja, hogy az analizálást hozzáértő szociológusok, társadalomtörténészek végezzék majd el.

A cigányság társadalmi helyzetének, életmódjának jellemzésekor mindenekelőtt hangsúlyozni kell, hogy ez a népcsoport szociális viszonyait tekintve sem volt homogén réteg. Statisztikai adatok bizonyítják, hogy a dualista kurzusra különösen igaz ez (s éppen azért nem véletlen, hogy az 1893-as összeírás három csoportba sorozta a cigánylakosságot), éles cezúrát vonva a már letelepedett és a még vándorló cigányok közé. A már említett második kategóriát, a „huzamosabban egy helyben tartózkodókat” ugyanakkor mind a korabeli irodalom, mind a hatósági közegek sokkal inkább vándorlóknak, semmint letelepedetteknek tekintette.²²

A múlt század utolsó éveiben mintegy 280 ezerre becsülhető²³ cigányság körmegoszlását tekintve a gyermekek száma mindhárom csoportban magasabb az országos átlagnál (a letelepedettek 39,05, a félkóborok 40,07, míg a vándorlók 49,91%-a volt 15 éven aluli) és feltűnő a 30–60 év közöttiek alacsony százaléka.²⁴ (Összehasonlításképpen: 1890-ben a magyarországi lakosság 36,6%-a volt 14 éven aluli.²⁵) Az is tisztán kirajzolódik, hogy amíg a születések arányszáma a vándorcigányoknál a legmagasabb s a letelepedetteknél a legalacsonyabb, addig az átlagéletkor éppen a vándorlókra nézve volt a legkedvezőtlenebb s a letelepedettekre nézve a legkedvezőbb.²⁶

A cigányok családi viszonyairól az összeírás vajmi keveset mond a ma emberének. Hosszasan taglalja ugyan a vadházasságok erkölcsromboló hatását és a legalizált házastársi kapcsolatok felsőbbrendűségét, ennek azonban leginkább csak a cigányok megítélésében és a velük szembeni előítéletben lehetett szerepe. A kései kutató számára fontosabbnak tűnik, hogy az egyes kategóriákon belül több százal eltér a házasságban élő nők és férfiak száma.²⁷ Ebből arra lehet következtetni, hogy jóllehet az esetek túlnyomó többségében a cigány férfiak cigány nőkkel léptek frigyre vagy éltek élettársi kapcsolatban, mégis a nem endogám egybekelésekre is volt példa, márpedig „az ilyen házasságnak nagy az asszimiláló hatása”²⁸.

A családok átlagos gyermekszámáról nem készült felmérés. Az adatokból azonban ki lehet számítani, hogy két, életközösségben élő felnőtt lakosra a letelepedettek és a félkóborok csoportjában 1,76–1,77; a vándorcigányoknál pedig 2,38 15 éven aluli gyermek jutott. Ha figyelembe veszem, hogy ennél a számításnál házasoknak számítottak azok is, akik adatfelvétel előtt csak pár nappal keltek egybe s a nagyszülők-dédszülők is, akiknek tehát még nem vagy már nem voltak eltartandó kiskorú gyermekeik, akkor aligha lehetnek kétségeink afelől, hogy a családok átlagos gyermekszáma az iméntiek többszörösét is elérte.

A századvégi cigányság műveltségi színvonalára legegységesebben írni-olvasni tudásából következtethetünk, amelyet az alábbi táblázat mutat be.²⁹

I. táblázat
A cigányok írni-olvasni tudása

	Ír-olvas	Csak olvas	Analfabéták	Nem kideríthető
Állandóan letelepedett	13 801	991	227 447	1193
Huzamosabb ideig egyhelyen tartózkodó	759	65	19 449	83
Vándorcigány	27	3	8 838	70

Százalékos kimutatásban mindez annyit jelent, hogy a hat évnél idősebb, tehát iskolaköteles kort elért letelepedettek közül 7,48, a huzamosabb ideig egy helyben tartózkodók 4,87, illetve a vándorcigányok 0,39%-a volt csak tisztában a betűvetés alapjaival. (Ezzel szemben 1890-ben az írni-olvasni tudás országos átlaga a férfiaknál 66,20, a nőknél 46,49% volt.³⁰) S analfabétákból bőven volt utánpótlás. A félkóbor és vándorcigány rajkók nem jártak iskolába, mint ahogy a letelepedettek iskoláskorú gyermekei sem mindig jutottak el a tanintézetbe: közülük az ország hetedfél ezer községéből 4217-ben egyáltalán nem, 651 településen csupán „csekély részben” vettek részt a kötelező népoktatásban.³¹ S ha részt vettek is, nem mindig örültek annak a községben: Galambos Kálmán nagysárói plébános pl. magának a kultuszminiszternek panaszkodott, hogy a cigány tanítványok „demoralizálják” a többi növendékét.³²

„A cigányok nyelvismeretének megállapítása főképp nemzetiségi viszonyainak két igen fontos mozzanatára derít világosságot: hogy

mennyiben közelednek az ország többi nemzetiségeihez, főleg a nemzettest zöméhez, s mennyire távoznak saját eredeti nemzetiségüktől. Mindkét irányzat a nemzetiség fő ismertetőjére, az anyanyelvre vonatkozik s csak erre nézve volt számba vehető. Az első körülmény abban nyer kifejezést, hogy a cigányság túlnyomó része anyanyelvüül vallja és használja az országban beszélt nyelvek valamelyikét, elsősorban az államnyelvet; a másik abban, hogy több mint fele nem tudja már a maga eredeti nyelvét.”³³

Amit Herrmann Antal még úgy fejezett ki, hogy a cigányok „mennyiben közelednek az ország többi nemzetiségéhez”, azon ma elsősorban a cigány-lakosság integrálódási és asszimilálódási folyamatát értjük. Ebből a szempontból pedig valóban nem lényegtelen megismernedni a népcsoport anyanyelvi megoszlásával, mert általa hű képet kaphatunk arról, hogy a cigányság egyes csoportjai hol tartottak 1893-ban a magyar társadalomba való tagozódás útján.³⁴

2. táblázat

A cigányok anyanyelve

Anyanyelv	Letelepedettek	Huzamosan egy helyben tartózkodók	Vándorcigányok	Összes cigányok
	%			
Cigány	28,72	29,84	62,12	29,97
Magyar	38,69	38,71	22,53	38,10
Oláh (román)	28,84	24,90	12,15	24,39
Egyéb	7,75	6,55	3,20	7,54
	100,00	100,00	100,00	100,00
Cigányul nem tud	53,82	51,06	13,01	52,16

Mindenfajta elemzés helyett hadd idézzem ismét Herrmann professzor szavait: „A vándor cigányoknak pregnans cigány nemzetisége, kivált a félkóborokkal szemben, kitűnik a cigány anyanyelvűek nagy arányszámából, mely mellett még jelentősen kiemelkedik a magyar anyanyelvűeknek aránylag igen jelentékeny és az oláh anyanyelvűek viszonylag igen csekély százaléka. Anyanyelvre nézve tehát éppen nem fedezi egymást a nép körében oly gyakran synonym értelemben használt oláh és vándor cigány kifejezés.”³⁵

A cigányság területi megoszlása az országban nagyon egyenetlen volt. Míg egyes megyékben, mint Árva, Liptó, Somogy, Zala, Vas, Veszprém megyékben a cigánylakta községek egyharmadát sem tették ki az összes községeknek, addig a többi országrészekben ilyen alacsony arány sehol sem volt található. Sőt a Tisza bal partján három megyében (Békés, Hajdú, Szabolcs), a Duna–Tisza közén Csongrád megyében és a sokcigányú Erdély hét megyéjében (Beszterce-Naszód, Brassó, Csík, Fogaras, Kis-Küküllő, Nagy-Küküllő, Szeben) tíznél kevesebb volt azoknak a községeknek a száma, amelyekben cigányt egyáltalán nem találtak. Nagy-Küküllő megyében mind a 125 községben éltek cigányok.³⁶

Számokkal illusztrálva: Árva megyében 216, Turóczban 297, Mosonban 349 fő cigány volt feltalálható, ugyanakkor Nagy-Küküllő 14 037, Maros-Torda 11 051, Krassó-Szörény 10 715, Szeben 9372, Bihar 9229 fő cigányt tudhatott magáénak. A vándorlók számát tekintve kiemelkedett Krassó-Szörény vármegye, ahol is 1969 vándorcigány tartózkodott az összeíráskor. Az utána következő Hunyadban már csak 428.³⁷

Az 1893-ason kívül volt cigányösszeírás 1873-ban és 1909-ben is. Ezekről azonban nem találtam összefoglaló jelentéseket (vagy talán nem is készültek ilyenek).³⁸ Szerencsére a levéltárak egynéhány akkor felírt számadatot megőriztek a kései kutatóknak, s ezek segítségével a cigányság területi elhelyezkedésének egy másik fontos jellemvonása is felrajzolható. A cigány-népesség megoszlásának a területi egyenetlenség mellett sajátossága volt ugyanis az is, hogy egy adott terület cigányságának létszáma rövid idő alatt is nagy változásokat mutatott. Érdeemes ebből a szempontból az összeírások néhány adatát összehasonlítani:³⁹

3. táblázat

A cigánylakosság területi megoszlásának változásai néhány vármegyében 1873 és 1893 között

	1873	1893
Nógrád vármegye	3870	4670
Pozsony vármegye	3149	4179
Zemplén vármegye	446	5523
Bihar vármegye	6380	9229
Kolozs vármegye	5738	8934
Szeben vármegye	5906	9372

Ennél is kifejezőbb képet kapunk, ha vizsgálódásunkat szűkebb területi egységekre koncentráljuk:⁴⁰

4. táblázat

*A cigánylakosság területi megoszlásának változásai
Baranya és Szabolcs vármegye néhány járásában
1873 és 1909 között*

	1873		1893		1909	
	fő	ebből vándor (fő)	fő	ebből vándor (fő)	fő	ebből vándor (fő)
BARANYA VÁRMEGYE						
Siklósi járás	879	194	1046	10		
Pécsváradi járás	7	0	150	21		
Hegyháti járás	37	0	466	59		
Szentlőrinci járás	148	18	571	141		
SZABOLCS VÁRMEGYE						
Kisvárdai járás	485	64	716	0	700	36
Nyírbátori járás			831	4	795	35
Nagykállói járás			786	16	501	31
Dadai alsó járás			695	12	645	5

A nagy különbségek okait kutatva mindenekelőtt a cigányság életmódjából adódó mobilitást kell említeni. Jelentőségében aligha nőtt emellé, ám minden bizonnyal fontos szerepet játszott az a körülmény is, hogy egyes vármegyék, községek egymástól igen eltérő módon viszonyultak a cigánysághoz s azon belül különösen a kóborlókhoz. Ezek után természetes, hogy a cigányok mindig olyan területekre húzódtak, ahol a helyi közigazgatási szervek kevesebbet zaklatták őket, vagy legalábbis enyhébben hajtották végre a központi-megyei rendelkezéseket.

Több egyéb körülmény mellett e nagyon erős migrációnak a cigányok foglalkozási viszonyai adják magyarázatát. Éppen ezért vessünk egy pillantást az ezt bemutató táblázatra.⁴¹

5. táblázat

A cigányok foglalkozási viszonyai

Foglalkozási ágak	Letelepedettek		Huzamosan egy helyben tartózkodók		Vándorcigányok		Összes cigányok	
	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
Őstermelés (mezőgazdaság)	5 359	3,42	391	3,04	19	0,39	5 739	3,29
Ipari foglalkozás (nem mezőgazdasági)	41 924	26,72	6 057	47,22	2525	50,97	50 506	28,91
Napszámos	61 762	39,36	2 045	15,95	383	7,73	64 190	36,75
Kereskedelmi foglalkozás	3 776	2,40	374	2,92	303	6,12	4 453	2,55
Zenészek	15 528	9,89	1 202	9,37	54	1,09	16 784	9,61
Háztartásbeli nők	16 299	10,39	1 517	11,82	317	6,39	18 133	10,38
Egyéb foglalkozású	1 574	1,00	173	1,35	33	0,67	1 780	1,02
Foglalkozás nélküliek	10 702	6,82	1 068	8,33	1320	26,64	13 090	7,49
Összesen:	156 924	100,00	12 827	100,00	4954	100,00	174 705	100,00

E tabella, valamint az összeírás egyéb adatait szemlélve szembeötlő az értelmiségi területeken, a földművelésben és a bányászatban-kohászatban dolgozók csekély száma. Az ország területén csupán 32 fő szellemi dolgozó volt cigány származású, értelmiségi szolgálatot (ide soroltatott akkoriban az írnok, a hivatalszolga, a rendőr, a sírásó stb.) pedig 152-en adtak.⁴² Ne feledjük azonban, hogy a Budapesten nem volt adatgyűjtés, márpedig a főváros – mint gazdasági, kulturális és közigazgatási központ – alighanem adott munkát cigány értelmiségieknek is.

A földművelésben közel hatezren kívánták megkeresni kenyerüket, javarészt napszámosként.⁴³ Ugyanakkor földtulajdonosokat és bérlőket is találni közöttük. Összesen mintegy 5238 holdat műveltek a maguk számára, ami az egész hazai termőterületnek csak 0,011%-a (míg a cigányok az ország összes népességének több mint 1,8%-át tették ki).⁴⁴

A bányászatban és a kohászatban szintúgy nagyon kevesen, mindösszesen 119-en dolgoztak.⁴⁵

Ipari tevékenységet már nagyságrendileg többen, a foglalkozással bíró cigányok csaknem 30%-a folytatott. Legtöbben közülük fémmel dolgoztak, vagy építkezéseken keresték kenyerüket, de még a famunkát vállalók száma is ötezerre rúgott. Ezernél több falupátkészítő, teknővájó, kovács (majd tizenháromezer), szegkovács, madzagkészítő, üstkészítő- és foltozó, tapasztó- és sármunkás, vályogvető serénykedett a megrendelők kegyeiért.

A cigányságon belül nagyjából arányosan oszlottak meg a foglalkozások a három csoport tagjai között. Néhány munkaágnál volt csak torzulás, olyanoknál, amelyek üzését a letelepedett, avagy a vándorló életforma kifejezetten elősegítette.

A cipészek és csizmafoltozók csaknem mindegyike például a már gyökeret eresztettek közül került ki, ugyanakkor a kóborlók kilencezres sokasága több üstfoltozót és szegkovácsot adott az országnak, mint a letelepedettek tömege.⁴⁶

A nők és férfiak közötti munkamegosztás nagyban különbözött a maitól: a nehéz fizikai munkákból a nők jelentős százalékban vették ki részüket. (A tapasztó- és sármunkások fele nő volt, kovácsként közel négyszáz asszony dolgozott az országban.)⁴⁷

Az adatok tanúsága szerint a legtöbb cigány napszámosként szerezte meg kenyerét. Sajnos az összeírásról készült összefoglaló jelentés nem magyarázta meg, hogy a számlálók milyen tevékenységet értettek ezalatt, így csak találgatni lehet az ide sorjázó munkákat. Ám mert a mezőgazdasági napszámosokat az őstermelésnél vették számba, valószínűnek tűnik, hogy ezek a napszámosok a falusi gazdák portáin találtak tennivalót. „Minden jobb módú gazdacsaládnak volt egy cigány mindenese, aki segített a gazda-asszonynak a nagymosásnál, a kenderáztatásnál, meszelésnél, nagyobb házimunkáknál, s ellátta a gazdaság legkellemetlenebb munkáit (űrgödör tisztítása, dögtemetés stb).”⁴⁸

Kereskedelmi foglalkozást elenyészően kevesen folytattak közülük. Javarészt házalóként járták a vidéket s lókupecként is csak másfél ezren dolgoztak, ami meglepően alacsony szám ahhoz képest, hogy meunyi gondot okoztak a közigazgatásnak.⁴⁹

Az összeírás – a korabeli közgondolkodásnak megfelelően – külön említi a cigányzenészeket, „a hazai cigányoknak számra nézve is igen tekintélyes, minden tekintetben legelőkelőbb, legintelligensebb és nemzeti szempontból is legtekintélyesebb osztályát.”⁵⁰ A cigányság „elitjébe” 16 784-en tartoztak.⁵¹

Végül egy figyelemre méltó adat: a 15 évesnél idősebb cigányok közel nyolc, ezen belül a letelepedettek 7,21, a félkóborok 8,73, míg a vándorcigányok 27,83%-a volt foglalkozás nélküli az összeírás időpontjában.⁵² „A foglalkozás nélküli cigányok kimutatott száma nem valami ijesztően nagy”⁵³ – olvasható az összefoglaló jelentésben, s ha arra gondolunk, hogy a korszak idevágó levéltári anyagában tömegével találni olyan iratokat, amelyek lustasággal, henyéléssel, dologtalansággal vádolják a cigányokat, talán még hihető is Herrmann Antal szavai. Am ő is rögtön hozzáteszi: „Számba kell azonban venni, hogy a bevallott és kimutatott foglalkozás igen sok esetben csak fictiv, s hogy tényleg többen vannak törvényesen megengedett kereset nélkül.”⁵⁴

A valós helyzet tehát nyomorúságosabb lehetett, mint azt a statisztikai számok sugallják. Különösen ha figyelembe vesszük, hogy a foglalkozási struktúrát demonstráló iménti táblázatban a háztartásbeli nők is szerepelnek, jóllehet ez nem kereső foglalkozás, még ha nélkülözhetetlen is. S ha emellé odaillesztjük azt az adatot, mely szerint az első világháború közvetlenül megelőző években Magyarországon 1,8%-nál alacsonyabb volt a munkanélküliség, akkor e téren még inkább hátrányos helyzetűnek tetszik a cigányság.⁵⁵

A cigányság foglalkozási viszonyai két, tárgyunk szempontjából rendkívül fontos tényre engednek következtetni. Így mindenekelőtt arra, hogy a cigányság nagyon erős migrációja és foglalkozási viszonyai között szoros kapcsolat van. Mint látható, az általuk űzött iparosszákna legtöbbje olyan, amelyet a háziipar és az ipari szolgáltatások kategóriájába sorolhatunk. Ezeknek a munkáknak a jelentős részét pedig (gondoljunk itt az ipari szolgáltatásokra) a felhasználás helyén kellett elvégezni. Ezek után nem lehet véletlen, hogy a vándorló életmódot folytató cigányok kétszer annyian részesedtek ezekből a foglalkozásokból, mint letelepedett sorstársaik. Ugyanerre jó példa a kereskedelmi ágazatból való részesedésük nagysága is.

A másik tény, hogy mindezek a kereső foglalkozások labilis anyagi egzisztenciát jelentettek számukra. Az ipari ágazatoknál ez a bizonytalanság még nem annyira kitapintható, de a gépi nagyipar rohamos fejlődése nem hagy kétséget afelől, hogy a vándoriparosok nagy részét ki fogja szorítani a piacról. A letelepedettek 40%-ának kenyeret biztosító napszámosmunkák pedig már jellegüknél fogva is alkalmiak, esetiek: a napi munkaerő-kereslettől függött a család jövedelme.

Minden összevetés nélkül is egyértelmű, hogy a cigányság a dualistakori magyar társadalom egyik legrosszabbul élő, legalacsonyabb életszínvonalal rendelkező rétegét alkotta. Helyzetük azonban a Horthy-korszakban nem

sokat javulhatott, vagy inkább még tovább romlott. Sajnos ezt nem lehet egzakt adatokkal bizonyítani, hiszen statisztikai adatfelvétel nem készült: legfeljebb a korabeli publicisztika szolgál támpontokkal ahhoz, hogy valamiféle áttekintést kapjunk a két világháború közötti cigányság mindennapjairól.

„A cigányság XIX. században rögződött foglalkozásrendje a kisipari áruk piacának szűkülésével már a századfordulón kezdett felborulni és ezzel a cigányság – elveszítve több generáción át gyakorolt, erkölcsi tőkét és minimális társadalmi presztízst biztosító alapjait – századunk első felében a teljes létbizonytalanságba, egy addig valószínűleg nem ismert nyomorba süllyedt.”⁵⁶ A húszas-harmincas évekre különösen érvényes ez, amikor a cigányság minden korábbinál vigasztalanabb helyzetbe került, társadalmi segítséget pedig szinte egyáltalán nem kapott. E megállapítás helyessége könnyen bizonyítható a nyomorban tengődő cigánylakosság életéről rajzolt korabeli életképekkel. Közülük a Móricz Zsigmond tollából megjelentben ekként panaszkodik egy cigány iparos: „Mi, kérem, szegkovácsok vagyunk. De a mai időkben nincs szükség a munkánkra. Egész napi munkával nem tudunk ma többet keresni egy pengőnél. Nincs építkezés, nem veszik már a jó kovácsolt vasszögeket. Mi csináltuk a bányaszögeket, a slipperszögeket a vasúthoz, meg tudjuk mi azt ma is csinálni, de ha nem veszik. Munkanélküliek vagyunk.”⁵⁷ De nem volt jobb a fővárosi cigányok helyzete sem: a pesti cigánysoron sem volt már „semmi festői, csak irgalmatlan szegénység”⁵⁸.

A cigányságot egyre inkább sanyargató nincstelenség legfőbb okát alighanem az ország általános gazdasági helyzetében kereshetjük. A Monarchia szétesésével elsorvadó külpiacok, a vándoripar és az ipari szolgáltatások belső piacának összezsugorodása, a gazdasági világválság és az azt kísérő tömeges munkanélküliség mind-mind erősen kihatott e népcsoport életére is. Ennek megfelelően módosult a cigányság foglalkozási struktúrája: a második világhégés felé közeledve a levéltári iratokban egyre kevesebbet olvashatunk iparos cigányokról, annál gyakrabban mezőgazdasági munkát végzőkről.

„Máskülönben a cigány ma már mezei munkát is szívesen vállal, konyha kertet művel, gombát, málnát, szed, zsírosfát árul, vályogot vet, halász. A csempészettel is örömmel foglalkozik. A feketepiacon való árusításhoz is ért. A koldulással, kártyavetéssel és jóslással lassanként felhagy.”⁵⁹ Hogy ez a hír nem újságírói túlzás, arra van „hivatalos” bizonyíték is. Néha-néha ugyanis a megyei közigazgatás is kért a járási szervektől olyan jelentéseket, amelyekből a cigányság életmódjára-életvitelére következtethetett. Ezek egyike az az iratcsomó, amelyet 1944/45 fordulóján küldtek be a főszoigabírók az alispáni hivatalba, és amely nagy vonalakban jellemzi az akkori vasi

cigányság mindennapjait. Eszerint például a körmendi-németújvári járásban „az összes cigányok nyilvántartásba vétettek, kóbor cigányok nincsenek. Az itt letelepedett és állandó lakhellyel bíró cigányok legnagyobb részének létfenntartása biztosítva van mezőgazdaságból származó keresményük útján. A cigányok legnagyobb részét az erődítési munkálatok során egyébként igénybe vettem.”⁶⁰ A szentgotthárdi járásban, ahol Kercaszomoron és Farkasfán éltek „letelepedett kóbor cigányok”, szintén megtörtént összeírásuk, a „változásokat pedig a körjegyzők bejelentik”. Gond itt sincs velük: „napszám és mezőgazdasági munkából tartják fenn magukat, az élet- és vagyonbiztonságot nem veszélyeztetik.”⁶¹

Jóllehet ezek a beszámolók nem bizonyítják, hogy az ország egész területén ilyen irányú változások következtek volna be, mégis valószínűsíthető, hiszen ellenkező tartalmú iratok nem találhatók. Fontos hangsúlyozni, hogy az iparos szakmából kiszoruló cigányok ezúttal is a bizonytalan jövődelmet jelentő, alkalmi jellegű napszámosmunkát kaphatták csak, ahol az egyes munkahelyekért nagy volt a munkanélküliség által felerősített versengés. De még a cigányság „elitjénél”, a zenészeknél is hasonló volt a helyzet. 1933-ban Bélapátfalván 19 családfő közül 14 muzsikálással próbálta megkeresni kenyerét.⁶² Nehéz elképzelni, hogy pusztán csak zenéléssel ez sikerült.

A sajátos foglalkozásrend mellett más egyéb tényezők is nehezítették-gátolták a cigányság társadalomba való beilleszkedését. Ezek egyike letelepedésük felemás formája volt. A letelepedettek állandó otthont választása közel sem jelentett ugyanis integrálódást: már a letelepülés módja is akadályt gördített ez elé. Az 1893. évi összeíráskor 7220 községben éltek Magyarországon cigányok. Ezek közül 3750 faluban a nem cigány lakosságtól elkülönítve laktak, 2874-ben a többi lakossal keveredve, 596 helységben pedig elkülönülten is, keveredve is.⁶³

A lakóhelyválasztás gyakorlatának megismeréséhez szolgálhat adalékkul egy 1907-es Sopron megyei összeírás a törvényhatóság területén lévő „cigánytelepek számáról s azoknak a községektől való távolságáról”. A szolgabírói jelentések a vármegye 35 községében regisztráltak ilyen telepet, amelyeken 64 család élt mintegy 440 fővel. A cigányok a községektől néhol három kilométer távolságra ütöttek tanyát valamely árnyékos, út vagy erdő melletti füves réten, leggyakrabban azonban egy-kétszáz méternél nem messzebb a falvak házsoraitól.⁶⁴

A letelepedéshez kapcsolódva érdemes néhány sort szentelni a cigányok lakáshelyzetének is. Az 1893-as összeírás az alábbi „lakviszonyokat” mutatta ki:⁶⁵

6. táblázat

A cigányok lakáshelyzete

Lakóhely	Letelepedettek		Huzamosabb ideig egy helyben tartózkodók		Vándorcigányok	
	fő	%	fő	%	fő	%
Ház	158 143	64,93	9279	45,17	989	11,07
Putri	80 313	32,99	9106	44,62	1485	16,61
Föld alatti odú	3 103	1,28	746	3,66	640	7,16
Sátor	1 850	0,76	1259	6,17	5771	64,57
Egyéb	23	0,01	16	0,08	53	0,59

A véglegesen letelepedetteknek is csupán a kétharmada lakott tehát házban, s az időjárás viszontagságai ellen gyengécske védelmet nyújtó putrikban, vesszőkunyhókban nyolcvanezren. (Érdekességként megemlítem, találtam olyan levéltári iratot, amelyben lakással rendelkező cigány nőket figyelmeztettek, hogy ne a házuk mellett felvert sátrukban lakjanak.⁶⁶) Ugyanakkor a kóbor cigányok karavánokban járták az országot. A kumpániák nagyságáról meglehetősen ellentétes kép rajzolódik ki. A századvégi statisztika szerint 1026 csoportot alkotott 8002 vándorcigány. Átlagosan 8 személy kószált együtt, a legnagyobb csapat 86, a legkisebb 2 fős volt. (Kérdés persze, hogy egy házaspár nevezhető-e karavánnak.) Lényeges azonban, hogy az ezernél több karaván közül csupán 42 volt húszfős vagy annál nagyobb.⁶⁷

Feltűnő, hogy a korszak közigazgatási tisztségviselői mennyire eltúlozták a karavánok nagyságát. Nemegyszer beszélnek 80-100 főből álló csapatokról.⁶⁸ Ennek ellenére a levéltári fondokban egyetlen alkalommal találkoztam csak 40 főnél népesebb karavánról szóló jelentéssel.⁶⁹ A vándorló életmódot s a közlekedést megkönnyítendő a cigányok birtokában volt 1122 db sátor, 958 db kocsis, 21 db kordély, 1544 ló és 42 db szamár.⁷⁰

A vándorló csoportokban „a sátoros cigányok mai napig is fenntartották a régi törzsekre és nemzetségekre való felosztást. Hazánk vándorcigány törzseinek... mindegyike külön-külön vajda alatt áll és se házasság, se más szorosabb kapocs nem fűzi őket egymáshoz” – írja József főherceg 1894-ben.⁷¹ A törzsön belül demokratikus viszonyok uralkodtak, hiszen a nagygyűlés (Romani Kris) közmegegyezéssel határozott a fontosabb ügyekben, mely határozat elfogadása és tiszteletben tartása mindenkinek kötelessége

volt.⁷² Belső törvényük szokásjogon alapult, fejlődött, szigorú szankciókkal büntette megszegőit. A Krisnek szoros értelemben vett kényszerítő ereje nem volt: az igazgatás, igazságszolgáltatás a tekintélyelven és a kiközösítés szankcióján alapult.⁷³ Déry Gyula e század elején már a régi törzsszervezet teljes felbomlását jelezte. Erre következtetett abból, hogy a valamikor száz főnél is népesebb karavánok átlagosan nyolctagúra apadtak a XIX. század végére.⁷⁴

Az integrációt nehezítő másik – s a cigányság esetében túl nem becsülhetően fontos – tényező a velük szembeni előítélet⁷⁵ volt. Ez azonban már végképp ingoványos talaj a jogtörténész számára, ezért csupán felvillantani szándékozom ezt a területet, semmint mélyrehatóan elemezni.

Kiindulópontul elfogadhatjuk, hogy a cigányokkal szembeni ellenérzés nem a polgári korszakban alakult ki: a polgári átalakulást megelőző századok ebben a vonatkozásban is terhes örökséget hagyott a liberálkapitalista Magyarországra.⁷⁶ A múlt század második felében azonban a cigányok és nem cigányok közötti kapcsolat viszonylag konfliktusmentes volt, ha történetek is összeütközések, azokat a nem cigányok még képesek voltak fensőbb-séges, elnéző mosollyal tolerálni. A viszonyt jól tükrözik a hírlapokban akkortájt tömegével megjelenő cigány anekdoták, amelyekben a cigány látszólag együgyű, de mégis ravasz kópé, aki azonban alapvetően jó szándékú s akinek éppen ezért minden megbocsátható.

A változás a századforduló táján, különösen az 1907-es dánosi rablógyilkosság után érzékelhető s a módosult légkör egészen a polgári korszak végéig jellemző maradt. A Horthy-korszak alatt már a Móricz Zsigmondéhoz hasonló tárgyilagos hangvétellű, az objektív helyzet leírását célzó cikkek számítottak kivételnek. A korra inkább jellemzőek az ellenséges hangú, előítélettől hemzsegő és gyűlölettől átfűtött olyan „tanulmányok”, amelyeknek alap gondolata az volt, hogy a cigánylakosság élősdi, kártékony, bűnöző hajlamú és minden szempontból a társadalom kárára van. Ezekből az írásokból a tudományos problémafeltárás és megoldás legelemibb szándékai is hiányoznak. Jóllehet megjelöltek különböző társadalmi feszültséggócokat, de ezeket szinte mindig hamisan tették. Az egyes szerzők azt sem voltak hajlandók tudomásul venni, hogy a cigányság jelentős része munkát végzett, dolgozott. Ezért azt már meg sem érthették, hogy az általuk üzött munkafajtákat maga a társadalom termelte ki, és ezeknek funkciójuk lévén, a társadalmi munkamegosztásban objektíve szükségesek. Így válik érthetővé, hogy valahányszor a dolgozó cigányokról beszéltek, majdnem mindig csak a zenészekről tettek említést.

További sajátossága a korszak publikációinak, hogy bennük – kimondva

vagy kimondatlanul – ott kísért egy biológiai determinista emberszemlélet, egyiknél-másiknál a fasiszta fajelmélet: az, hogy az egyes ember társadalmi magatartását csak és kizárólag valamilyen öröklött genetikai faktor által meghatározottnak tekintették. Ezért esett szó a cigányokról is úgy, mint akik születésük pillanatától valami rosszra és csak arra lennének predesztinálva. Ezzel szemben szinte senki sem említette azokat a társadalomban fellelhető ellentmondásokat, amelyek közvetlenül befolyásolták az ország lakóinak, köztük a cigányságnak a sorsát: a munkanélküliséget, a fajgyűlöletet, az előítéletet, a szociális gondoskodás alapvető hiányosságait. Jó példa mindezekre egy 1939-ben megjelent újságcikk néhány mondata: „A cigányok nem dolgoznak, csak szaporodnak, mint a csicsóka... A közigazgatásnak is rengeteg gondot okoznak. A városi doktor urak naponta vizsgálják, oltják őket, havonta fertőtlenítik rendőri erőszakkal.”⁷⁷

A cigányokkal szembeni előítéletes gondolkodásmódra az iménti újságcikkeken kívül is számolatlanul hozhatnám a példákat. Hogy mégsem teszem, annak az az oka, hogy a később idézendő forrásokban enélkül is jól érződik az egész korszak közgondolkodására olyannyira jellemző, sértő prejudícium.

Az előítéleteknek itt csupán egy sajátos vonását szeretném újra hangsúlyozni: azt tudniillik, hogy az elfogultság foka, erőssége jól érzékelhetően nőtt a II. világháború felé haladva. Déry Gyula 1908-ban még csak azon méltatlankodott, hogy „nálunk az előítélet olyan nagy, hogy a cigányt cselédnek meg nem fogadják, és még napszámosnak is csak végszükség esetében szokták felfogadni.”⁷⁸ Később, a század közepe felé araszolva – minden bizonnyal a kor ideológiáját is elfogadva és felhasználva – a szerzők egyre kevésbé megértőek és elnézőek a cigányság helyzetének, hibáinak megítélésében. Sokkal gyakrabban olvashatunk velük kapcsolatban olyan szavakat, hogy „élősdiek”, „bűnözők”, „gyilkosok” s megoldásként sem az merült fel, hogy a cigányoknak munkaalkalmat kell biztosítani, hanem a koncentrációs tábor.⁷⁹

Bajos lenne bizonyossággal állítani – s ehhez forrásokat se pro, se kontra nem találni –, hogy az endrelászlók véleménye általánosan elfogadott lett volna az országban. Ám az egyértelmű, hogy az effajta írások – kellő publicitást kapván – komoly hatással voltak a korabeli közvéleményre s a közigazgatási szervek mentalitására. Ezek révén (is) alakult ki, illetve élt tovább az a sajátos közigazgatási eszközrendszer, amely kétségtelenül akadályozta, de legalábbis jelentősen megnehezítette a cigánylakosság asszimilációját, integrálódását. Ezek is erősen hozzájárultak egy olyan cigányügyi politika, eljárási módszer megszületéséhez és alkalmazásához, amit Herr-

mann Antal lakonikus egyszerűséggel csak „cigányvadító közigazgatásnak” nevezett.⁸⁰

Az irodalom mindenesetre megoszlik a cigányellenes prejudícium megítélését illetően. Olvashatni olyan, szakértő történészekről származó mondatot, miszerint „a magyar közvélemény egy jelentős része jóindulatú, paternalista lenézéssel kezelte a cigányokat” a Horthy-korszakban.⁸¹ Kétségtelen, erre is találni példát, nem is egyet. Különösen a második világháború éveiről mesélő forrásokat olvasva támadt olyan érzésem, mintha összeesküvést szöttek volna a szolgabírák, hogy a cigányokra vonatkozó diszkriminatív normákat nem hajtják végre. De úgy vélem, hiba lenne ezt a jelenséget tipikusnak tekinteni. Valóban volt valamiféle paternalizmus a körjegyző és a falubeli, a szolgabíró és a járásbeli s tán még az alispán és a megyebéli cigányok között is. Ám ha idegenek jelentek meg ezeken a területeken, nyomát sem lehetett már látni a bensőséges viszonyoknak: működésbe léptek az önvédelmi reflexek, s a szándék, hogy az idegen illetőségű cigányokat minél messzebbre zavarják a falu, a járás vagy a megye határától.

Ám mind a közigazgatási eszközrendszer, mind a merev előítélet csak nehezítette a cigányság beépülését a magyar társadalomba, meggátolni nem tudta. A kóbor cigányok egy része lassan-lassan felhagyott a vándorló életformával és állandó otthonot keresett magának. Ez a folyamat a polgári korszak egészére jellemző, még akkor is, ha voltak korábban már letelepült cigányok, akik fokozódó nyomoruk ellen védekezve ismét vándorbotot ragadtak.⁸²

A források azt sugallják, hogy a Horthy-korszakban a korábbi időszakokhoz képest felerősödött a letelepülés folyamata: több irat, így például az 58921/1924. BM számú rendelet végrehajtási jelentései⁸³ több helyütt is „letelepedett kóbor cigányokat” említenek. E képzavart olvasva elképzelhetőnek tűnik, hogy a belügyminiszteri jogszabályt figyelmetlenül olvasták el a járási tisztségviselők s az ottani szavakat („összes kóbor vagy letelepedett cigányok”-ról beszél) csak szolgaián lemásolták. Ám az is lehetséges, hogy nem elírásról van szó, s ebben az esetben az ilyen fogalmazás azt hivatott kifejezni, hogy a valamikori vándorcigányság – egykori életformájának jellemző jegyeit továbbra is megtartva – ezekben az években lel állandó otthonra. Ez utóbbit látszik alátámasztani, hogy más helyről és más időből is találni ugyanilyen jelzős szóösszetételt.⁸⁴

A lakóhelyválasztás persze még nem jelentett azonnali integrálódást, de még csak a cigányok életmódjának gyökeres megváltozását sem. Így aztán nem is lehet csodálkozni azon, hogy társadalmi megítélésük sem változott meg egyik napról a másikra. Jó példa erre az alábbi – Győr vármegye egyik feliratából vett – citátum: „kóbornak tekintendő nemcsak

az a cigány, aki állandóan az utakat rója, hanem az a cigány is, aki úgyszólván minden falu végén ott látható, készít magának és lovának valamiféle vályogviskót, nem dolgozik, élelmét koldulással szerzi, de legnagyobb részben lopással és rablással.”⁸⁵

A folytonos letelepülés dacára vándorló cigányok még a korszak végén is szép számmal akadtak az országban. Több szolgabírói beszámolóban is megtalálni az ilyen vagy ehhez hasonló mondatot: „Jelentem, hogy bár járásom területén letelepedett cigányok vannak, mégis gyakran észlelem, hogy többször vonulnak át elég nagy számú cigánykaravánok.”⁸⁶ A szombathelyi III. csendőrkerület osztályparancsnokának 1932. augusztus 10-én keltezett átiratában már konkrét értékek olvashatók: „Az alárendelt őrszemtől beérkezett jelentésekből megállapítottam, hogy az utóbbi időben a letelepített, illetőségi hellyel bíró cigányok, részben közigazgatási hatósági engedéllyel, részben anélkül kocsin kóborolnak. A vépi őrs jelentése szerint 1932. június hó folyamán is hatósági engedéllyel ellátott cigánykaraván jelent meg Vép községben. Június 7-ére menő éjjel – kocsival – Gyöngyöshermán község határában 6 fő cigány jelent meg. Július 8-án pedig ugyancsak a vépi őrs 33 idegen cigányt adott át a szombathelyi főszolgabírónak csavargásért és az összes alárendelt őrsök 1931. november 1. óta 240 fő cigány, csavargó stb.-t adtak át a közigazgatási hatóságoknak.”⁸⁷ Jóllehet tíz hónap alatt harmadfél száz „gyanús egyén” egy csendőrkerületben mai szemmel sem tűnik soknak, azt azonban el kell ismerni, hogy egy nagyobb létszámú – példának okáért 33 fős – cigánykaraván joggal okozhatott ijedelmet bármelyik községben.

A cigányság kriminalitása

Túlzó leegyszerűsítéssel azt lehetne mondani, hogy a magyar társadalom két megbocsáthatatlan bűnt rótt fel a cigányoknak: azt, hogy dologtalanságban, munka nélkül akartak élni, illetve nagymérvű bűnözésüket. Az előzőekben láttuk, hogy az első vádpont nem áll meg teljesen: a gazdasági körülmények korántsem voltak optimálisak ahhoz, hogy a cigánylakosság konfliktusmentesen beilleszkedhessen a gazdasági rendszerbe.

Ami a másik vádat illeti, a cigánybűnözés – éppúgy, mint manapság – a polgári Magyarországon is súlyos probléma volt. E területen csapódott le, vált kézzelfoghatóvá a cigányügy mint társadalmi betegség. Érthető hát, hogy alig akadt monográfia, jogszabályi bevezető, amely elmulasztotta volna ráirányítani a figyelmet a cigányok kriminalitására.

Az 1913:XXI. tc. általános indokolásában található a következő mondat: „A vidéket illetően általánosan ismeretes az a határtalan veszedelem, mely jogilag védett érdekeinket a kóbor cigányok részéről fenyegeti.” Egy-két korabeli okirat meggyőző erővel bizonyítja, hogy a törvényi indokolás valós veszedelemről beszél.

„Köztudomás szerint az országban még mindig számos vándorcigány találtatik, kik családotól, nagyobb csapatokba egyesülve, országszerte kóborolnak. Köztudomású az is, hogy ezen kóborlások célja rendszerint munkakerülés, koldulás, sőt lopás, csalás és mások tulajdona ellen irányzott törvénytelen tettek.”⁸⁸ Sopron vármegye alispánjának éves jelentése szerint a megyében „a közbiztonsági állapotok kielégítőek voltak, a kóbor cigányok által okozott bajok azonban az 1906-ik évben is szaporodtak, a községektől mind sűrűbb és sűrűbben érkeztek panaszok a kóbor cigányok garázdálkodásai miatt, akik egyre vakmerőbbek és követelőbbek lesznek és gyakran olyan számban jelentkeznek, hogy kisebb községek – főleg a nyári munka-időben, midőn minden épkézlábú ember a mezőn van – nem is rendelkeznek kellő erővel azok megfékezésére.”⁸⁹ És végül egy csendőrségi irat 1920-ból: „Jelentem, hogy a forradalom és különösen az úgynevezett tanácskormány ideje alatt a kóborcigányokat megrendszabályozó 1916. évi 15000 számú belügyminiszteri rendelet rendelkezései teljesen figyelmen kívül hagyattak s ennek folyományaként a jelen időben sem tulajdonítatik e rendelkezésnek oly jelentőség, mint ahogy azt a bűnözés mai korszakában e kérdés érdemelné. Következésképp az amúgy is gyenge lábon álló tulajdonjog szentsége csak üres fogalom, melyen a nyomorban élő lakosság könnyen, a kellő erkölcsi érzék híján élő cigányok pedig teljesen túltéve magukat, ma szinte minden elmozdíthatót ellopnak. A bűncselekmények számáról vezetett statisztika eléggé igazolja – főként a tulajdon elleni bűncselekmények száma –, hogy e kérdés orvoslása égetően sürgős.”⁹⁰

Mit mondanak hát ezek a statisztikák? A kifejezetten a cigányok kriminalitását taglaló kiadvány a tárgyalt korszakból nem áll rendelkezésre. A múlt század utolsó éveiben született, az igazságügyi kormányzat éves jelentéseit tartalmazó „Magyarország Igazságügye” című beszámolókra hivatkozhatom csak, amely 1906-tól a bűnelkövetők anyanyelvét taglaló táblázatában a cigányoknak is külön rovatot szentel. Az itt található számok segítségével kívánom összehasonlítani a cigány, illetve a magyar anyanyelvű lakosság bűnözését. Ahhoz azonban, hogy ezeket a számításokat el lehessen végezni, apró korrekciókat kellett végrehajtanom az adatok között: 1. A magyar anyanyelvűek számát 10 milliónak vettem, jóllehet 1910-ben csak 9 944 627 magyar anyanyelvű élt az országban⁹¹ s ezt a számot változatlanul tekin-

tetem 1906 és 1918 között; 2. Az 1910-es népszámlálás 121 097 cigány anyanyelvűt regisztráló adatát is konstansként használtam a tárgyalt időintervallumban; 3. A korabeli statisztikákban a 12. életév nem szerepelt korcsoportthatárként. Ezért a vétőképtelenek számát csak becsülni tudom. A magyar anyanyelvűek között az életkoruk miatt nem büntethetők aránya 1900-ban megközelítőleg 30% volt.⁹² A cigány vétőképtelenek számáról csak az 1893-as összeírás tudósít: a szám 32,65%.⁹³ A különbség e számításoknál elhanyagolhatónak látszik, számításaimnál ezért figyelmen kívül hagytam.

A magyar és a cigány összbűnözést tekintve azt figyelhetjük meg, hogy míg a magyar anyanyelvű lakosságnál lassan csökkent, addig a cigányoknál kétszeresére nőtt a büntettek és vétségek miatt jogerősen elítéltek száma.⁹⁴

7. táblázat

A kir. törvényszékek és járásbíróóságok előtt jogerősen befejezett büntetőügyekben büntettek és (a becsületsértés kivételével) vétségek miatt elítéltek száma 1906–1914 között

Év	Magyar anyanyelvűek		Cigány anyanyelvűek	
	összes elítél	100 000 vétőképes lakosra fő	összes elítél	100 000 vétőképes lakosra fő
1906	42 218	603,11	620	730,98
1907	40 537	579,10	544	641,37
1908	40 909	584,41	549	647,27
1909	36 900	527,14	972	1145,98
1910	37 451	535,01	1123	1324,01
1911	38 235	546,21	1203	1418,33
1912	38 645	552,07	1408	1660,03
1913	38 408	548,68	1524	1796,79
1914	33 928	484,68	1366	1610,51

A vizsgált időszakban tehát a cigányság átlagos kriminalitása hozzávetőlegesen 2,2-szerese volt a magyar anyanyelvűekének. Érdeemes azonban tovább építeni ezt a táblázatot a húszas-harmincas évek adataiból. S könnyen tehetjük ezt, hiszen már nincs szükség a kutató számításaira: az 1924–31 közötti időszakra vonatkozóan az évkönyv maga elvégzi a matematikai műveleteket.⁹⁵

8. táblázat

A kir. törvényszékek és járásbíróóságok előtt jogerősen befejezett büntetőügyekben büntettek és (a becsületsértés kivételével) vétségek miatt elítéltek száma 1924–1931 között

Év	Magyar anyanyelvűek		Cigány anyanyelvűek	
	összes elítélt	100 000 vétő- képes lakosra	összes elítélt	100 000 vétő- képes lakosra
		fő		fő
1924	54 504	1007	301	6644
1925	44 343	819	314	6930
1926	37 679	696	293	6467
1927	37 256	688	256	5650
1928	39 225	724	272	6003
1929	39 621	732	264	5826
1930	41 943	774	205	4525
1931	40 896	679	291	5123

Még riasztóbb a kép az 1931 utáni évekről. Kéthely Sándornak a „Magyarország Igazságügye” adatait felhasználó számításai szerint a 100 000 vétőképes lakosra eső elítéltek száma ekként változott:⁹⁶

9. táblázat

A kir. törvényszékek és járásbíróóságok előtt jogerősen befejezett büntetőügyekben büntettek és (a becsületsértés kivételével) vétségek miatt elítéltek száma 1932–1937 között

Év	Magyar anyanyelvűek		Cigány anyanyelvűek	
	összes elítélt	100 000 vétő- képes lakosra	összes elítélt	100 000 vétő- képes lakosra
		fő		fő
1932	42 693	708	317	6 744
1933	44 510	739	358	7 510
1934	43 329	719	293	6 234
1935	45 848	759	344	6 880
1936	50 491	836	550	11 000
1937	49 108	813	505	10 100

Megdöbbenően, sőt hihetetlenül magas számok ezek. Igaza lenne hát Kéthely Sándornak, hogy a „hazai cigányság kirívóan aszociális, sőt antiszociális, bűnözési hajlamokkal felruházott fajta” volna? E mostani adatok alapján kétségtelenül. De mégis, a magyar és cigány anyanyelvűek bűnözése között olyan elképesztően nagy a differencia (és nemcsak a magyarok és a cigányok, hanem a cigányok és minden más magyarországi népcsoport között is, hiszen a németek, szerbek, rutének, horvátok stb. is a magyar anyanyelvűekéhez hasonló nagyságú kriminalitási rátákat „produkáltak”), hogy a kutatót joggal fogja el a kétkedés. Nem az adatok valódiságát illetően, hanem az adatfelvétel módszerének helyességét tekintve.

Bizonyítani ezt ma már aligha lehetséges, mégis szinte egészen bizonyos, hogy a statisztikák készítésekor a cigány anyanyelvű elítéltek közé nemcsak a valóban cigány anyanyelvűeket, hanem anyanyelvétől függetlenül valamennyi cigányt felvették. Lehetetlennek tartom, hogy amikor a közvélemény a cigányokat elsősorban külső, antropológiai jegyek alapján különböztette meg a társadalom nem cigány tagjaitól (leginkább bőrük elütő színe segítségével), akkor a bírósági statisztikát vezető titkár vagy fogalmazó az elítélt cigánytól annak anyanyelve iránt érdeklődjék. (Korántsem állítom, hogy ilyen eset sohasem fordult elő, aligha volt azonban tipikus.) Az így kapott összegeket aztán a statisztikusok már valóban a cigány anyanyelvűek számával vetették egybe, de a kapott eredmények természetesen erősen torzítottak.

A század első éveiben a cigányok százezer főre vetített bűnözési rátája kétszer-háromszor volt rosszabb az ország többi népcsoportjánál. Ám tudjuk, hogy az 1910-es népszámláláson csak körülbelül minden második-harmadik cigány vallotta magát ilyen anyanyelvűnek. Ha ezek után az elítéltek számát az összes cigányok számához viszonyítjuk, nagyjából a magyar anyanyelvűekéhez hasonló mutatót kapunk.

Hasonló a helyzet a harmincas évek második felében is. Az elítéltek 300–500 közötti számát itt is csak a cigány anyanyelvűek mintegy 6-7 ezres tömegéhez passzították s kapták ezeket a túlzó arányokat. Ha ehelyett az általam 80-90 ezerre becsült cigányság egészével számolunk, akkor – a vétőképtelenek levonása után – ugyanez a bűnözési ráta az ezres szám alá esik.

Hogy ez a számítási módszer mennyire torzított, arra egyetlen példa: 1937-ben, amikor Kéthely Sándor eredményei szerint minden tizedik cigány nyelvűt elítélt a bíróság, a cigány anyanyelvű elítéltek még mindig nem érték el az összes elítéltek 1%-át.⁹⁷

Nem egészen szabályos módon hadd igazoljam iménti állításaim igazát elsősorban magával az évkönyv adataival: ha elfogadom, hogy 1936–37-ben minden tizedik cigány büntetés-végrehajtási intézetben ült, akkor átlagosan

kétévi szabadságvesztéssel számolva (amennyit már vagyon elleni bűncselekményért is könnyen lehetett kapni) mindez annyit jelent, hogy egyidejűleg minden ötödik 12 éven felüli cigánynak börtönben kellett lennie. De ezt is csak úgy lehetett „teljesíteni”, ha a kiszabadult cigány még a szabadulása napján újabb bűncselekményt követ el s ezért a bíróság napokon belül újra elítéli. Ilyet pedig még a legelvakultabb cigánygyűlölők sem állítottak.

Nem árt még egyszer megemlíteni: abban, hogy ilyen magasak lettek a cigányság kriminalitási mutatói, sokkal nagyobb szerepe lehetett az elhibázott számítási módszernek, mint a cigányok bűnözésének. Valamennyi, a cigányok által elkövetett bűncselekményt csupán a cigány anyanyelvűek számával osztani, törvényszerűen vezetett a túlzó bűnözési rátákhoz.

Nem állítom, hogy ez a fajta számolási csalás szándékos lett volna. A hibás eredmények ugyanis – legalábbis a Horthy-korszakban – önként adódtak a tévesen megválasztott és abszolutizált bázisadatból: abból, hogy – kis túlzással – a hat-hét-nyolcezer cigány anyanyelvűt gondolták „a magyar cigányság”-nak. Éppen a cigányok csekélyke számára hivatkozva nem tekintette a Horthy-kurzus társadalmi problémának a cigánykérdést (lásd Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter választervezetét Drózdly György képviselő interpellációjára⁹⁸). A II. világháborúhoz közeledve pedig ennek fonákjára használták a cigány anyanyelvűekről szóló adatokat: a segítségükkel kiszámított hamis kriminalitási mutatókkal ideologizálták a cigányok kiirtásának, koncentrációs táborokba gyűjtésének egyre hangosabban bizonygatott szükségességét.

Ezek után vessünk egy pillantást a cigánykriminalitás struktúrájára. Kezdjük az élet és testi épség elleni bűncselekményekkel, mint amelyek pregnánsan képviselik „e szabadon csatangoló dúvadnak” esetleges gonosz jellemét. A cigányokat borzalmak elkövetésével vádoló citátumokat itt sem nehéz találni: „Megtámadják a szegény embereket, midőn terményeiket a hetivásárra viszik, kifosztják őket és ha ellenszegülnek, nem irtóznak a legkegyetlenebb gyilkosságoktól sem... Ezen minden tekintetben különálló, szabadon rabló és gyilkoló tömeget drákói rendszerrel kell az államélet korlátai közé szorítani.”⁹⁹ Más helyütt pedig ez olvasható: „Botránys, megszegyenítő állapot az, hogy nincs semmi védelmi eszközünk e söpredék és veszedelmes népség ellen, akik az egész országot végigbarangolják, gyilkolva, rabolva mindenütt.”¹⁰⁰

Súlyos vádak ezek, amelyeket azonban az objektív statisztikai adatok megint csak nem nagyon igazolnak. Az alábbi táblázatba a legsúlyosabb élet (gyilkosság, szándékos emberölés, felindulásban elkövetett emberölés) és testi épség (könnyű testi sértés, súlyos testi sértés, halált okozó súlyos testi sértés) elleni bűncselekmények miatt elítéltekről szóló adatokat gyűjtöttem egybe:¹⁰¹

10. táblázat

Néhány élet és testi épség elleni bűncselekmény miatt elítéltek száma Magyarországon (1906–1940)

Év	Gyilkosság, szándékos emberölés, felindulásban elkövetett emberölés miatt			Könnyű testi sértés, súlyos testi sértés, halált okozó súlyos testi sértés miatt		
	összes elítélt	cigány elítélt	cigány aránya az összes elítélthez viszonyítva	összes elítélt	cigány elítélt	cigány aránya az összes elítélthez viszonyítva
	fő	fő	%	fő	fő	%
1906	380	2	0,52	29 290	165	0,56
1908	413	1	0,24	27 073	123	0,45
1909	432	14	3,24	23 961	174	0,91
1910	402	7	1,74	24 864	227	0,91
1912	396	8	2,02	24 323	304	1,24
1914	311	15	4,82	17 069	241	1,41
1923	211	0	0	7 842	14	0,17
1925	206	1	0,48	7 880	13	0,16
1927	185	0	0	7 416	39	0,52
1930	273	1	0,36	8 486	15	0,17
1932	359	4	1,14	7 387	44	0,59
1933	261	5	1,91	7 439	31	0,41
1934	269	3	1,11	6 941	15	0,21
1936	315	5	1,58	7 565	28	0,37
1938	363	4	1,10	7 659	43	0,56
1940	357	5	1,40	7 710	44	0,57

Távolról sem akarom abszolutizálni e tabella mutatóit, mégis úgy vélem, hogy néhány következtetés levonásához kellő alapot nyújt. Így mindenekelőtt ahhoz az állításhoz, hogy a magyarországi cigányság közel sem volt annyira agresszív, mint amennyire az a köztudatban elterjedt. Míg ugyanis cigányaink az ország népességének a dualista korszakban 1,8-2,0%-át, a Horthy-korszakban pedig körülbelül 1%-át tették ki, addig a testi sértéses bűncselekmények elkövetésében ennek az értékeknek a felét sem mindig érték el. Valamiféle növekedés mindkét korszak vége felé észlelhető ugyan, de ez a gyarapodás sem abszolút, sem százalékos értékben nem érte el a veszélyes mértéket.

Az öléses bűncselekmények elítélteiről nyerhető kép már valamivel

kedvezőtlenebb, ebben azonban a kutatónak is része van: részint azért, mert a cigányokra leginkább rossz fényt vető évek adatait foglaltam a táblázatba, részint pedig, mert a gyermekölés és -kitétel büntette miatt hozott évi 60-80 ítéletet nem vettem bele. E bűncselekmények miatt ugyanis 1906 és 1940 között egyetlen cigány nőt ítélték csak el, s ha ezt a törvényi tényállást is számba veszem, a cigányokra nézve esetleg irreálisan jó eredményt kapok.

De még ezek figyelembevétele nélkül is az vonható le a számokból, hogy a cigányok megközelítően az ország népességéből való részesedésük arányában követtek el öléses büntetteket. Egy-két évben azonban kiugróan sok volt közöttük az ilyen cselekmények miatt elítélt: a dánosi rablógyilkosság kapcsán 1909-ben, aztán 1914-ben, 1933-ban s talán még 1936 is ide sorolható.

„Bűnözésük tetőpontját a tulajdon elleni deliktumokban érték el” – olvasható Molnár Emilnek a cigányok kriminalitását taglaló munkájában. A statisztikai adatok egybevágóak a szerző kijelentésével.¹⁰²

11. táblázat

Vagyon elleni bűncselekmények miatt elítéltek Magyarországon (1906–1940)

Év	Lopás, rablás, orgazdaság, csalás miatt		
	összes elítéltek fő	cigány elítéltek fő	a cigány elítéltek aránya az összes elítélthez viszonyítva %
1906	27 829	404	1,45
1908	27 890	355	1,27
1909	24 764	665	2,68
1910	23 619	744	3,15
1912	24 278	898	3,69
1914	22 427	873	3,89
1923	33 538	218	0,65
1925	23 742	269	1,13
1927	16 391	183	1,16
1929	15 724	216	1,36
1932	18 158	225	1,23
1933	19 832	279	1,40
1934	19 823	217	1,09
1936	24 409	447	1,83
1938	22 201	338	1,52
1940	21 799	394	1,80

A tabellához fűzött bármilyen kommentár feleslegesnek tűnik, hiszen tisztán látszik, hogy ezeknél a deliktumfajtáknál a cigányság méltatlanabb szerepet játszott, mint például a testi sértéses bűncselekményeknél: a vagyon elleni bűncselekmények elkövetésében szinte a korszak valamennyi évében nagyobb arányban vettek részt, mint ahogy az az össznépeséghez viszonyított arányuk indokolná. Ezen az sem változtat sokat, hogy a sikkasztás miatt elítélteket nem vettem figyelembe, amely bűncselekményt a cigányoknak kevesebb alkalmuk volt elkövetni, hiszen a velük szembeni előítélet miatt ritkán bíztak rájuk idegen tulajdont.

Az összkép tehát komornak tűnik, de korántsem rémisztőnek: a sorsok távolról sem bizonyítják azt az akkortájt széles körben elterjedt és sokak által sűrűn hangoztatott nézetet, hogy a „cigányok – kevés kivétellel – cselekedeteiket, életmódjukat tekintve törvényen kívül álló bűnöző, közveszélyes egyének.”¹⁰³ Mintha a cigányság bűnöző „faj” volna s mintha pusztán csak azért követnének el bűncselekményeket, mert cigányok.

Amikor a szerző kategorikusan tagadja ezt, vissza kell utalnia a cigányság életviszonyait, szociális helyzetét felvillantó oldalakra: magas gyermekszámról, elképesztően nagyarányú analfabetizmusról, rossz lakáshelyzetről, létbizonytalanságról, éppen csak fizikai vegetálásra elegendő jövedelmi lehetőségekről esett ott szó. Nyilvánvaló, hogy ezek a körülmények alapvetően determinálták a cigányság nagyfokú kriminalitását. Mint ahogy természetesen a magyar társadalom más, hasonlóan rossz helyzetben élő csoportjainak bűnözését is.

Nem tárgya e tanulmánynak a szegénység és a bűnözés kapcsolatát vizsgálni,¹⁰⁴ mégis állításaimat hadd illusztráljam két példával: Hacker Ervin neves kriminológus adatgyűjtése szerint 1925 és 1934 között 100 elítélt közül 84 volt vagyontalan, 10 bírt némi vagyonnal és csak 6 volt vagyonos.¹⁰⁵ Ugyanebben az időben „rendkívül nagy a napszámosoknak bűnözése, amit főleg mostoha helyzetükkel kell összefüggésbe hozni”.¹⁰⁶ Míg 100 000 vétőképes lakos közt 1934-ben csak 701 elítéltet találni, addig ugyanez a szám a bizonytalan egzisztenciájú, javarészt a társadalmi hierarchián kívül álló napszámosok esetében 3001.¹⁰⁷ (Ne feledjük, a cigányok majd 40%-a kereste napszámosként a kenyerét.)

Pusztán ez a háromezres kriminalitási mutató önmagában is meggyőző erővel bizonyítja, hogy a cigányok és a hozzájuk hasonló körülmények közt élő nem cigány lakosok kriminalitása között a polgári Magyarországon sem volt lényeges eltérés. De az akkori országlakosok többsége nem tudott makro- és mikrokörnyezeti kriminogén hatásokról, nem ismerte a szegénység és a bűnözés kapcsolatát, nem volt tisztában a kriminálszociológiai iskola

tanaival. Így aztán az amúgy is előítélettel fertőzött magyar társadalomban az imént citált statisztikai adatok – vagy ha ezeket nem is ismerték sokan, a napi tapasztalatok, illetőleg azok téves általánosítása – természetesen tovább erősítették a cigányokkal szembeni ellenérzést. Egy-egy különösen súlyos bűncselekmény pedig – mint amilyen tárgyalt korszakunkban a „dormándi csata” és a dánosi rablógyilkosságok voltak – valóságos tömeghisztériát váltott ki az országban s cigányellenes hadjáratot indított el.

1901 nyarán „Dormánd község határában egy garázda cigány csapat és a csendőrök között valóságos csata folyt le, melynek 4 halott és 9 sebesült lett az áldozata”¹⁰⁸ – olvasható Heves vármegye alispánjának szófukar beszámolójában. A dánosi bűntettéről is nagyon szűkszavúak a források. Ami bizonyos: az 1907. július 18-ról 19-re virradó éjjelen a Pest megyei Dános és Vacs puszták között az útszélen álló csárda tulajdonosát, annak feleségét és hajadon leányát, valamint egy közeli pusztáról arra hajtó tejeskocsist, aki a szokatlan időben észlelt világosságra benyitott a csárdába, „állati kegyetlenséggel” meggyilkolták és a kirabolt csárdát felgyújtották. Mivel azon a héten több más helységben is követtek el hasonlóan súlyos bűncselekményeket, amelyek tetteseinek a cigányokat sejtették, országos méretű hajtóvadászat indult ellenük.¹⁰⁹ „A legutóbbi időben Dános, Gyón, Bénye és Csongrád határában elkövetett s országszerte a legnagyobb felháborodást keltett bűncselekményekből kifolyólag folyamatba tett csendőrnnyomozatok mintegy 10 megyére kiterjedőleg oly nagy arányokat öltöttek, miszerint tartani lehetett attól, hogy a kóbor czigányokat, csavargókat üldöző nagyobb csendőrkülönítmények elől menekülő káros elemek – minők főképpen az oláh- és egyéb kóbor czigányok – a közeljövőben a Felvidéken s így ezen törvényhatóság területén is fognak mutatkozni s az eddigi eléggé zavartalan közbiztonságot veszélyeztetni fogják” – olvasható a megyéjéért aggódó sárosi alispán 6072/1907. számú körrendeletében.¹¹⁰ Finkey Ferenc már a bírósági szakasról tudósít, amikor azt írja, hogy a „főtárgyaláson a kihallgatott nagyszámú cigánycsapat a legnyíltabban ismerte be, hogy ők lopásból, csalásból élnek, nem lévén rendszeres foglalkozásuk, semmi legkisebb jövedelmi forrásuk a világon.”¹¹¹ Levéltári kutatásaim során is csupán az egyik elkövetőről találtam – keveset mondó – adatot: Surányi Ignác a „Dánoson elkövetett rablógyilkosságban való részvétele miatt 9 évi fegyházra ítéltetett, 6 évet letöltött.”¹¹²

„A dánosi pör fölzaklatta a társadalom nyugalalmát.”¹¹³ „Ritkán érdeklődött az egész közvélemény olyan lázasan aziránt, hogy egy főbenjáró bűnperben mi lesz az ítélet, mint most, mikor a dánosi cigányok sorsáról volt szó. Sohasem tapasztalt vérengzési vágy fogott el mindenkit s szinte azt

lehet mondani, elégedetlenséget okozott, hogy legalább két-három cigányra nem mondta ki a törvényszék a halálbüntetést. Pedig a magyar közvélemény rég idő óta ellene van a halálbüntetésnek s annak a büntető törvénykönyvből való eliminálását követeli. De ezekre a cigányokra vonatkozólag nem akart sem kíméletet érezni, sem kegyelmet gyakorolni. Sőt, nincs kizárva az sem, hogy éppen a dánosi bűnper az oka annak, hogy most, mikor a képviselőházban a büntető törvénykönyvünk módosításáról van szó, egyetlen felszólalás sem hangzott el a halálbüntetés eltörlése mellett, pedig ez máskülönben feltétlenül bekövetkezett volna”¹¹⁴ – olvasható az Egyetértés egyébként nyugodt hangú, megfontolt cikkében.

A bíróság az elkövető „gyilkosok közül hármat életfogytig, hármat tizenöt évig tartó fegyházra ítelt; a többire öt, hat, nyolc évi fegyházat mért.”¹¹⁵

Ez az ítélet és természetesen annak előtte maga a bűncselekmény nagy felháborodást – nyugodtan mondható: hisztériát – váltott ki az ország lakóiból. (Vagy csak a hírlapok munkatársaiból?) Illusztrációként íme a Budapesti Hírlap – visszafogottsággal aligha vádolható – egyik cikke: „A dánosi borzadalmasságokon megrémült közönség, az egész polgáriasult társadalom lázas érdeklődéssel kísérte ennek a szörnyű pörnek minden egyes részletét – és várta az ítéletet, a gyilkos mérszárlás megtorlását. A bíróság ma ítelt, s mi nem érezzük semmi hajlandóságot, sem jogosultságot magunkban arra, hogy fölülbíráljuk a bíróság ítéletét... De föl kell említenünk mint szimptomatikus jelenséget, hogy a közönség a maga érzése szerint és maga érdekeltsége szempontjából enyhének tartja a megtorlásnak azt a mértékét, a mely az igazságszolgáltatásban a dánosi haramiákat sújtja... Mert ma nekem, holnap neked. Mindnyájunknak úgy kell éreznie, mintha a saját családjában dúltak volna veszett sakálok módjára a dánosi cigányok – dúlhatnak is bármely pillanatban. Remegnünk kell mindnyájunknak a családjáért, az apánkért, a testvérünkért, a leányainkért. Mert ki tudhatja azt – nem itt a fővárosban, hanem vidéken, a hol hasonló szoros védelmi szervezetet berendezni tisztára lehetetlen –, ki tudhatja, hogy falun, pusztán vagy az országutakon mikor tör rá a Balog Tuták és Trokár Marcsák vérengző hordája?... Itt semmiféle beteges szentimentalizmus meg nem állhat, mert az ördögbe is, ezek a cigányok egy szikrát sem érzelegtek sem Gyónon, sem a dánosi csárdában. Ezek lopnak, gyilkolnak, rabolnak és gyújtogatnak s azt tartják, hogy ehhez nekik jussuk van. Más ember a csirkét nem öli le olyan közömbös lélekkel, mint ők az – emberbarátot. Egy emberélet kivégzése nekik közönséges ügyesség számba megy s a ki a legügyesebb köztük, a ki a legkegyetlenebbül öl, gyilkol és gázol a vérben: az az ő hőjük, a kit ünnepelemek és magasztalnak... A dánosi pör

adatai és tanulságai alapján azt kell mondanunk, hogy a garázdaságnak véget kell vetni és a cigánykérdést gyökeresen meg kell oldani. A társadalom azonban tartozik önmagának és legbecsesebb érdekeinek azzal, hogy – addig is, míg a cigány-törvény elkészül – védekezzen úgy, a hogy tud és a hogyan lehet. Mert nem igaz az, a mit az érzelgők mondanak, hogy itt emberekről és embertársainkról van szó. Ezek a dánosi cigányok – meg a fajtájuk – a fejlődés során valamiképp visszamaradtak s ma egy középfajt alkotnak az ember és az állat között, de nem olyat, mint a majom, a mely hozzájuk képest szelíd és jámbor, hanem emberformában olyat, mint a farkas és a sakál, a mely vérengző és kegyetlen, zabolálhatatlan rabló és gyilkos... A társadalom vétene önmaga ellen, ha a dánosi cigányokat (és kóbor rokonaikat) emberi mértékkel és emberséges érzelmekkel mérné. Ezek ellenségei a rendnek és a társadalomnak, ezek vérszomjas vadak, ellenségei a rendnek, az életnek és a biztosságnak; e szerint nem lehet velük szemben másképp védekezni és nem szabad velük másképp bánni, mint a hogy a gonosz ellenséggel és fenevadakkal szokás. A cigány-kérdést akképpen kell megoldani, hogy a kóborcigánynak nyoma se maradjon az országban.”¹¹⁶

Meglepőbb – és elkésérítőbb –, hogy az eset kapcsán nemcsak napilapok, hanem jogi szakfolyóiratok is sűrűn bizonygatták a cigányokkal szembeni legkíméletlenebb módszerek, köztük a statáriális eljárás bevezetésének szükségességét. „Különösen azt a kriminálpolitikai követelést hangsúlyozták, hogy az összes cigányokat össze kell fogni és életfogytiglan kényszer munkában tartani.”¹¹⁷ De, hogy az előítéletből (is) fakadó ijedelem mégiscsak jóval nagyobb volt, mint azt az imént elősorolt – meglehetősen magas – kriminalitási mutatók indokolták volna, könnyen alátámasztható az idézés folytatásával: „Mikor a büntető törvénykönyvekben foglalt alkotmányjogi garanciák ilyen félretételéről van szó, mindenekelőtt vizsgálunk kell, hogy vajjon egyáltalán fölmerül e valamely kivételes intézkedésnek szükségessége. Mindenesetre furcsa, hogy ilyen kivételes rendszabályokat éveken át nem követeltek és velük csak most lépnek fel. Maga ez az egy körülmény is valószínűsíti, hogy a cigánykriminalitás rémét egy pár büntett okozta ideges félelem festette csupán a falra. A büntető statisztika adatai szerint a cigányok bűncselekményei a magyarországi kriminalitás tömegének igen kis részét teszik ki. A cigányok bűncselekményei az emberi életet alig veszélyeztetik, elsősorban a vagyonbiztonság ellen irányulnak. Erőszakos, kegyetlen intézkedések tehát semmiesetre sem támaszkodhatnak az állami végszükség mentségére. A javíthatatlan csavargók, a lopást iparszerűen űző kisebb tolvajok életfogytiglan való internálásának eszméje nem nálunk merült fel először... De az a kívánság, hogy egy egész néposztályt bűncse-

lekmény rábizonyítása nélkül személyes szabadságától megfoszsanak, kriminálpolitikai követelések terén tudomásunk szerint egyes-egyedül áll.”¹¹⁸

Dános természetesen nemcsak a lépök példányszámát befolyásolta vagy a közvéleményre hatott ki, hanem a cigányügyi igazgatás napi gyakorlatára is. 1907 nyárutójáról-őszéről alig találni megyei feliratot, alispáni körrendeletet, amely elfelejtett volna megemlékezni a gyászos eseményről. Sőt még évek múltán is sűrűn emlegették a történeteket.¹¹⁹ A közigazgatási szervek többet és főként keményebben foglalkoztak a cigányokkal: igyekeztek maradéktalanul érvényt szerezni a rájuk (is) vonatkozó jogszabályoknak, szigorúbban ellenőrizték őket. Hogy ez utóbbin Vas megyében mit kellett érteni, arra Bezerédj főispán alább következő utasítása szolgáljon adalékkal: „Alispán Úr! A Pestmegyében legujabban elkövetett borzalmas rablógyilkosság és gyújtogatás, melynek tettese a nyomozás szerint kóborló cigányok voltak, a közfigyelmet ismét azon veszedelemre irányította, melyekkel a közbiztonságot ez a kóborló népelem országszerte állandóan fenyegeti. Ezen veszedelmek elhárítására és az ember testi épsége és vagyona ellen irányuló bűntettek lehető megelőzése a rendőrhatalóságoknak egyik legfontosabb kötelessége, ami csak úgy érhető el, ha a kóbor cigánykaravánokat a csendőrség éber figyelemmel kíséri, járás-kelésüket folyton megfigyeli, csoportosulásait, szövetkezésüket lehetőleg megakadályozza. Minthogy Vasvármegyében is nem egy betörést és rablást követtek le a cigányok a közel múltban, czélszerűnek tartanám, ha alispán úr a csendőrparancsnokságot az említett megfigyelés fokozottabb gyakorlása iránt megkeresné. Utasítandók volnának a csendőrőrsök, hogy a cigányok járását, kelését, idegen cigányok érkezését körzetük egész területén hathatósan ellenőrizték, minden csoportosulásukat szétszórják s mindazokat, akiket meg nem engedett csavargáson vagy koldulásra rajta érnek, az illetékes rendőrhatalóság elé haladéktalanul előállítsák. Az elsőfokú rendőrhatalóságnak megghagyandó, hogy valahányszor erre törvényes ok fennforog, a cigányokat azonnal illetőségi községükbe toloncoltassák; az illetőségi községek előljáróságainak végül szigorúan kötelességévé teendő, hogy a község kötelékébe tartozó cigányokat folyton figyelemmel kísérjék, azoknak minden gyanús eljárását, vagy a községből való eltávozását a legközelebbi csendőrőrsnek azonnal bejelentsék, úgyszintén jelentsék a községek a csendőrségnek azt is, ha területükön idegen cigányok tartózkodnak. Súlyt helyezek arra is, kérem alispán úr oly irányú szíves intézkedését, hogy a kóbor cigányok ezen ügye úgy a csendőrségnél, mint a közigazgatási hatóságoknál a legnagyobb erélylyel és azon gondossággal kezeltesék, melyet a veszélyeztetett közbiztonság fontos érdeke méltán megkövetel.”¹²⁰

Az ilyen és ehhez hasonló szigorú-kötött parancsok, ha megoldást nem is hoztak a cigánykérdésre, arra kétségtelenül megfeleltek, hogy az illetékesek éberebben vigyázták a cigányok mindenféle tetteit. A jogszerűeket is, de a jogba ütközőket különösen. Más egyéb okot nem ismervén, talán-talán ezzel magyarázható, hogy 1909-ben az előző évihez képest megduplázódott a cigány elítéltek száma. Azt azonban, hogy bűnözésük miatt maradt meg ezen a szinten, nem lehet pusztán az 1908-ban tető alá hozott első büntetőnovella hatásával magyarázni, ebben a kérdésben további kutatások szükségesek.

Visszatérve a cigánykriminalitás struktúrájára, az alábbi táblázat az 1906–1914, illetve 1923–1940 között jogerősen lezárt büntetőügyek bűncselekményenkénti megoszlását demonstrálja. A tabella eredményei meggyőző erővel bizonyítják a néhány oldallal korábban elmondottakat: a vagyon elleni bűncselekmények (s azon belül a lopás) miatt elítéltek rendkívül magas, illetve az élet és testi épség elleni cselekményekért elítéltek átlagos (vagy annál tényleg valamivel kisebb) arányát. Tájékoztató pontokul néhány súlyosabb vagy gyakrabban előforduló deliktum valamennyi elítéltre vonatkoztatott nagyságát is a táblázatba foglaltam.¹²¹

12. táblázat

A cigánykriminalitás struktúrája az 1906–1914 és 1923–1940 között jogerősen elítéltek száma alapján

Bűncselekmény	Cigány elítéltek		Összes elítéltek	
	száma	aránya az összes elítélthez viszonyítva	száma	aránya az összes elítélthez viszonyítva
	fő	%	fő	%
1. Kormányzósértés, a király, a királyi ház tagjainak megsértése	6	0,04		
2. Hatóság elleni erőszak	532	3,44		
3. Izgatás, állam és társadalmi rend elleni büntett és vétség	6	0,04	49 979	3,42
4. Magánosok elleni erőszak	43	0,28		
5. Vallás elleni büntettek és vétségek	18	0,12		
6. Pénzhamisítás	16	0,10		
7. Hamis tanúzás és hamis eskü	6	0,04		
8. Hamis vád	11	0,07		

Bűncselekmény	Cigány elítéltek		Összes elítéltek	
	száma	aránya az összes elítélthez viszonyítva	száma	aránya az összes elítélthez viszonyítva
	fő	%	fő	%
9. Erőszakos nemi közösülés és megfertőzés	52	0,34	7 978	0,55
10. Szemérem ellen egyéb büntettek és vétségek	41	0,26		
11. Kettős házasság	2	0,01		
12. Családi állás elleni büntettek és vétségek	1	0,01		
13. Kerítés	1	0,01		
14. Rágalmazás	90	0,58		
15. Gyilkosság	15	0,10		
16. Szándékos emberölés	47	0,30	4 942	0,34
17. Felindulásban elkövetett emberölés	36	0,23		
18. Gondatlanságból elkövetett emberölés	35	0,23		
19. Gyermekeklés és -kitétel	1	0,01		
20. Magzatelhajtás	11	0,07		
21. Ember élete elleni büntettek és vétségek egyéb esetei	1	0,01		
22. Könnyű testi sértés	602	3,89	127 093	8,68
23. Súlyos testi sértés	1663	10,77	212 859	14,55
24. Halált okozó súlyos testi sértés	120	0,78		
25. Gondatlanságból okozott súlyos testi sértés	39	0,25		
26. Közegészség elleni büntettek és vétségek	10	0,06		
27. Személyes szabadság levélés és távírdatitok megsértése magánszemély által	18	0,12		
28. Magánlaksértés	120	0,78		

Bűncselekmény	Cigány elítéltek		Összes elítéltek	
	száma	aránya az összes elítélthez viszonyítva	száma	aránya az összes elítélthez viszonyítva
	fő	%	fő	%
29. Lopás	8652	55,99	473 384	32,35
30. Rablás	183	1,18	3 508	0,24
31. Zsarolás	140	0,91		
32. Sikasztás, zártörés, hűtlen kezelés	208	1,35	93 648	6,40
33. Jogtalan elsajátítás	304	1,97		
34. Orgazdaság és hűnpártolás	969	6,27		
35. Csalás	1 023	6,62	55 428	3,79
36. Okirathamisítás	47	0,36		
37. Csalárd és vétkes bukás	1	0,01		
38. Más vagyonának megrongálása	110	0,71		
39. Árdragító visszaélés	4	0,02		
40. Gyújtogatás, vízáradás okozása	57	0,37		
41. Vaspályák, hajók, távírdák megrongálása és egyéb közveszélyes cselekmények	14	0,09		
42. Fogolyszöktetés	6	0,04		
43. A fegyveres erők elleni bűntettek és vétségek	26	0,17		
44. Hivatali és ügyvédi bűntettek és vétségek	13	0,08		
45. Közveszélyes munkakerülőkről szóló törvénybe ütköző bűntettek és vétségek	140	0,91	11 200	0,76
46. Kivándorlási törvénybe ütköző bűntettek és vétségek	5	0,03		
47. Egyéb vétségek	7	0,04		
Összesen	15 452	100,00	1 463 347	

A cigánykriminalitáson belül speciális elkövetési módokat – adatok híján – nem lehet tetten érni. Csupán egyetlen markánsan jellegzetes vonásról beszélhetünk, arról is csak a korszak liberálkapitalista szakaszában: a „foglalkozás ürügye alatti” bűnözésről.

„Útlevelek nélkül kóborló cigányok üstfoltozássali foglalkozás ürügye alatt a házakba lopóznak és a békés lakosságot nem csak sokfélekép nyugtalanítják, hanem a közbiztonságot is veszélyeztetik” – olvasható egy 1877-es belügyminiszteri körrendeletben.¹²² Egyik jelentésében hasonlókat panaszol a Pest megyei csendbiztos is: „A megyei közigazgatás teendőit felette megnehezítették... a megye területén kóborló oláh cigányok, kik iparúzés... örve alatt... községekben megállapodnak, hol a békés lakosok házaikba belopózkodva, lopás és csalással keresik élelmüket.”¹²³ Az ilyen módon elsősorban vándorcigányok által elkövetett bűncselekményekhez a csendbiztos szerint az ipartörvény (1872:VIII. tc.) túlzott liberalizmusa¹²⁴ nyújtott segítséget, mert – mint írja – iparigazolvány „...elnyerésére, kik bármely mesterséget űznek, jogosítva érzik magukat, és annak elnyeréséért az illető iparhatóságokhoz folyamodva, ezek nem érezhetik magokat hivatva annak megtagadására, és az ily iparigazolvánnyal ellátott családtag, egész családjával iparúzés örve alatt űzheti csalás és rablásait.”¹²⁵ Nem sokat segített a visszás helyzeten a magyar hatóságoknak az a gyakorlata, hogy megtagadták a vándorcigányok által igényelt iparjogosítványok kiadását, mert hiszen a birodalom más tagállamaiban kibocsátott közokiratok is érvényesek voltak az ország területén. „Lehetetlen elhallgatnom azt, hogy az intézkedések hatályossága részben megakadályoztatik az által, hogy ezek a vándorcsoportok e szerint iparigazolvánnyal ellátott iparosokként járnak be az országot. Iparigazolványuk nem magyar, hanem külföldi hatóságok által lévén kiállítva, a vámszövetségben biztosított recziprocitátsnál fogva a magyar hatóságok kénytelenek ezeknek az iparigazolványoknak hitelt adni” – mondotta volt 1906-ban egy cigányokkal kapcsolatos interpelláció kapcsán a honatyák előtt Polónyi Géza igazságügy-miniszter, sejtetve azt is, hogy a „foglalkozás ürügye alatti” bűnözés még a jelen század elején is megoldhatatlan feladat elé állította a közigazgatási szervezetrendszer.¹²⁶

Az ipargyakorláshoz szorosan kapcsolódott a kereskedelmi tevékenység – sőt az ipar háziipari jellege folytán a cigányok esetében tán nem is választható szét e két foglalkozási ág –, amely megint csak bőséggel kínált alkalmakat (elsősorban vagyonellenes) bűncselekmények elkövetésére. „Felette szükséges lenne továbbá – írta a Pest megyei csendbiztos 1874-ben – a kolompár cigányokat a községenkénti fűró, szeg és ehhez

használaton cikkek eladásától végképpen eltiltani, mert hiszen ezen kereskedésük szabadon űzése, adja nekik tolvajlásuk és csavargásaikban a fő biztonságot, mert ez által minden rendszabály alól kivételt képeznek ott, hol a koldulás és kéregetés korlátairól intézkedés tétetik, pedig jól tudja azt úgy minden egyes lakos, mint minden Elöljáró, és közbiztonsági közeg, hogy ezen kereskedés burkából nem a szorgalommal űző ipar, hanem a kéregetés, csalás és lopás vigyorog ki.”¹²⁷ Különösen rossz állapotok uralkodtak a kereskedelmi tevékenység legfőbb színterén, a vásári forgatagokban, ahol a vagyon elleni bűncselekmények egyik speciális elkövetési módja virágzott. Erről a már az imént megszólaltatott Zlinszky Károly csendbiztos ekként vallott: „járásom területén egyetlen egy vásár sem múlik el anélkül, hogy zsebtolvaj cigányt ne érnünk tolvajlásra, vagy ne fogjunk el erős gyanú alapján illy nemű tettek miatt.”¹²⁸

A jogellenes cselekedeteket elkövető cigányokat a bűnüldöző szervek kísérelték meg a törvény kezére adni. Hogy munkájukat szorgalommal és kitartással végezték, arra iménti tabellánk tizenötezer clítéltje a bizonyíték. Ám korántsem tudtak minden ügyet sikerrel felgöngyölíteni: a bűnelkövető cigányok felkutatása ugyanis sokszor túlságosan nehéz feladatnak bizonyult az akkori hatóságok számára. Ennek több oka is volt. Az első – és talán legfontosabb – a cigányok vándorló életmódjában kereshető, abban, hogy rövid idő alatt többször változtatták tartózkodási helyeiket. Ez annyira megnehezítette a nyomozást, hogy „a csendőrség velük szemben kellő eredménnyel eljárni nem képes, mivel a tettesek kinyomozása a bűncselekmények nagy száma s a cigányok folytonos helyváltoztatása következtében a legtöbb esetben nem sikerül.”¹²⁹ Másodszor, hogy ha már volt is konkrét gyanúsítottja az eljárásnak, cigányok esetén az távolról sem jelentette a nyomozás végét, ugyanis az ő „...felismerésük keresés alkalmával felette nehéz, mivel a kóbor cigányok ruházata, személyleírása, de még legnagyobb részben kereszt- és vezetéknevük is majdnem azonosak.”¹³⁰ Illusztrációként egyetlen példa: az I. világháború előtt, amikor még csak nagy ritkán mellékeltek fényképet a körözőlevél mellé, vajon segített-e valamit is a nyomozásban egy olyan személyleírás, hogy „Kővágószőlősi illetőségű Korpási Zsigmond cigány – kora 42 éves – termete közép – arcza hosszas – szemei barnák – haja fekete.”¹³¹ Az egyik csendőr szárnyparancsnok szerint akadályozta a nyomozást az is – bár nem tudni, mennyire volt ez általános –, hogy a cigányok az üldözésig „a lopott tárgyakon már rendesen túladtak, ...a szegényebb sorsú lakosság pedig, mely tőle a lopott tárgyakat megvásá-

rolni szokta, nem szívesen árulja el, természetesen önérdékből, mert olcsón jutott a neki szükséges dolgok birtokába.”¹³² Végül negyedik okként nem hagyható figyelmen kívül az sem, hogy a közbiztonsági testületek – tagjaik számát tekintve – kicsik voltak. A századforduló Zala megyéjében például egy csendőr körzete átlagosan 29,49 négyzetkilométert tett ki, 2174 lakossal, 3-4 községgel és 4-5 lakott hellyel.¹³³ Ezzel magyarázható, hogy „a rendőri közegek... s a közbiztonsági szolgálat ellátására szervezett csendőrség még a vándorcigányok mindennapi garázdálkodásait sem bírják megakadályozni s annál kevésbé képesek határt szabni a fegyveres rablóbandákká alakult és az éjjeli órákban kocsikon közlekedő s azért távolságot és akadályt nem ismerő cigánykaravánok közártalmú cselekményeinek.”¹³⁴

Leltárba véve a cigányok kriminalitását szemléltető fontosabb iratokat- adatokat, a kutató kétségek közt marad: nehezen tudja eldönteni, hogy a hivatásos tollforgatók meghökkentően komor beszámolóinak higgyen-e, vagy inkább a személytelen és a konkrét eseteket nem tükröző statisztikai számoknak. Ez utóbbiak valóságtartalmát ma már nem lehet ellenőrizni, mégis ezeket kell igazaknak elfogadni, s nem a hírlapi írásokat, amelyeknek szavahihetőségében egyébként is van okunk kételkedni. Tipikus példaként említhető az „Est” című napilap 1917. március 31-i száma, amelyben az alábbi rövid hír jelent meg: „Rablóbandák Baranyában. Pécsről táviratozza tudósítónk: Baranya vármegyében a legutóbbi hónapokban nagyon elszaporodtak a kóbor cigányok, akik bandákat alakítva vakmerően végigrabolták a vármegye békés falvait. Mindenünnen pénzt és egyéb értékeket vittek el, a szőlőkben feltörték a présházákat és rengeteg mennyiségű bort is vittek magukkal. A csendőrség az egész vármegyében hajszát indított a betörők kézrekerítésére.”¹³⁵ A megrémült belügyminiszter két nappal később felszólította Baranya alispánját, hogy a közleményben foglaltak mibenállásáról tegyen jelentést.¹³⁶ Az alispáni válasz szerint „a czik nem egyéb, mint a phantázia szüleménye, mely az egyes – legnagyobb részt élelmiszer – lopásokat kiszínezetten, nagyítva és általánosítva tárja elő. Kóborczigányok elszaporodásáról nem lehet szó, mert ezeknek egy jó része katonai szolgálatban áll, csakis egyes kóbor cigány katonaszökevények jelentek meg mint megyebeliek; ezek által követtetett el ugyan szórványosan néhány élelmiszer lopás, de kevés idő múlva kézre kerültek. Bandákká való alakulásról, vagy hogy a vármegyét végig rabolták volna, szó sincs.”¹³⁷

Az alispán egyébként maga is tudott hasonló, csak talán komikusabb esettel szolgálni minisztere számára, megvilágítván egyúttal az Est híreinek

eredetét: „Hogy az újsághírek hangzatos címszavak alatt tárják a nyilvánosság elé a békében is rendszerint előforduló eseményeket, annak illusztrálására mellékelem a Mohácsi Hírlapnak 1917. évi 15. számát, melyben a diósvizslói szőlőhegyben történt pincze-betörést »Rablóvilág Baranyában« cím alatt közli. Ezen újsághír alapját az képezi amint az a nyomozás során is megállapított, hogy 1917. évi márczius 25-én a diósvizslói hegyben Szukodi Árpád présházának ajtaját ismeretlen tettesek benyomva bementek, onnan eltávoztak anélkül, hogy valamit elvittek volna; ugyanígy jártak el Matocsik Lajos pinczében is, azután Tóth Ferencz pinczéjébe mentek be hasonló módon, ahol tüzet rakva a magukkal hozott burgonyát megfőzték és megették, s az ott lévő boros hordókból étkezésük közben pontosan meg nem állapítható – de csekélyebb – mennyiségű bort elfogyasztottak; oly csekély volt a károsodás, hogy a károsok ez okból nem is emeltek panaszt a csendőrségen, az őrs csak egy hét múlva kerülő úton értesült a bűnesetről. Gyanú a közelben állomásozó bosnyák katonákra irányult, tehát nem is cigányok működtek. – Ezen minden nagyobb szabást mellőző bűneset, melynél még a csekély károsodás sem állapítható meg – »Rablóvilág Baranyában« cím alatt látott napvilágot s alkalmas volt arra, hogy a közönségben aggodalmat keltsen, de másrészt az illetékes fórumok figyelmét is felhívta, aminek következménye nem egyéb, mint az egész vonalon többszörös iratváltások által előidézett munka szaporítás. Ily magukban egyszerű bűnesetek juthattak az Est tudósítójának is tudomására s azt szépen kiszínezve hozta nyilvánosságra.”¹³⁸

Szükségszerűen felvetődik most már a kérdés, hogy ha a cigánykriminalitás rémét valóban „egy pár büntett okozta ideges félelem festette csupán a falra”, akkor mivel magyarázhatók a cigányokkal szembeni túlfűtött indulatok, a mindennapos konfliktusok. Mert súrlódások bizony bőséggel előfordultak. Az 1893-as összeíráskor például, amikor is a falvak osztályozták cigányaik magaviseletét, a települések egyharmadában, mintegy 2600 községben éppen csak tűrhető vagy egyenesen rossz minősítést kaptak a cigányok.¹³⁹

Ugyanez az összeírás részletezi a 15 éven felüli foglalkozás nélküli cigányok keresetforrásait is, a keresetforrás kritériumának a rendszeres és huzamos munkavégzést tekintve.

13. táblázat

A 15 éven felüli foglalkozás nélküli cigányok keresetforrásai az 1893-as adatfelvétel szerint

	Letelepedett	„Félvándor”	Vándor
Koldulás	5 709	580	589
Jövendőmondás, kártyavetés		413	145
Kuruzslás	55	10	25
Lopás	141	20	31
Csavargás	54	17	38
Hozzá tartói által eltartott	1 061	87	44
Község által segélyezett	44	–	–
Ismeretlen keresetforrású	2 656	209	147
Összesen	10 162	1068	1320

Ebből az adathalmazból nem annyira az értékek nagysága a figyelemre méltó, hiszen az adatfelvételnek ez a része – az összegező tanulmány által is bevallottan – szépített a valós helyzeten. Nem is a vándorcigányok kiugróan magas aránya, hiszen ez csak azt a kriminológiai axiómát támasztja alá, hogy a rosszabb mikro- és makrokörnyezeti hatásoknak kitett emberek többször követnek el jogellenes vagy valamilyen más társadalmi normába ütköző cselekményeket. (Nem véletlen, hogy magaviseletükért a vándorcigányok kapták a legrosszabb osztályzatokat a községektől.¹⁴¹) Sokkal lényegesebb ezeknél, hogy a keresetforrások többsége akkori jogszabályaink szerint kihágásnak minősült: olyan, társadalmi veszélyességét tekintve kisebb súlyú cselekménynek, amelyek még nem felelnek meg ugyan a bűncselekmény fogalmi kritériumainak, arra azonban messzemenően alkalmasak, hogy a cigány- és nem cigány lakosság között konfliktusokat idézzen elő vagy a már egyébként is meglévő nézeteltéréseket elmélyítse.

Nem lehet ennek a kérdésnek a fontosságát túlhangsúlyozni. Alig akad irat, körjegyzői-szolgabírói jelentés, amely ne panasználja be a cigánykoldusokat, hogy agresszivitásukkal zaklatják a lakosságot, amelyik ne említené, hogy pusztán csavargással nem lehet keresethez jutni, hanem ahhoz még kisebb-nagyobb lopásokat is el kell követni. Jóformán nem találni olyan vármegyei hivatalos lapot, amelyben ne köröznének egy-két cigányt valamilyen kihágás elkövetése miatt: hol csavargásért, hol közlekedési, másutt

közbirtokossági kihágásért, a házalókereskedés szabályainak megszegéséért vagy éppen közegészség elleni kihágásért.¹⁴²

A források tanúsága szerint e csekélyebb súlyú jogellenes cselekmények közül mezőrendőri kihágásokat követtek el leggyakrabban a cigányok. „A tulajdon szentsége előttük ismeretlen fogalom, a kalászba induló gabonába vagy a kaszálásra váró herébe eresztik lovaikat legelni, nem törődve az okozott kárral és ha a mezőőr vagy a tulajdonos közbelép, agyonveréssel fenyegetik, úgyhogy azok kénytelenek elmenekülni” – panaszkolta volt Sopron megye közigazgatási bizottsága 1909-ben a miniszterelnöknek.¹⁴³ Iratok híján nem tudni, de még csak megbecsülni sem lehet, hogy országosan mekkora károkat okoztak így a kóborló csapatok. Nyilván jelentékteleneket. Ám a kárvallott birtokosoknak mégis tetemeseket. Erdélyi Mihály, a Sopron megyei Vág község bírása 1905-ben természeti csapáshoz hasonlította egy cigány csapat rombolását (s véleményével nem volt egyedül): „A kóbor cigányok garázdálkodása napról napra nagyobb mérvet ölt, és már-már tűrhetetlenné válik. A vághi határban a legutóbbi napok egyik éjjelén valóságos sáskajárást vittek véghez a szil-vághi út mentén fekvő dűlőben, ahol a gabonákban és a takarmányneműekben közönséges jégveréssel felérő pusztítást okoztak.”¹⁴⁴

A különböző hatósági intézkedések dacára a mezőrendőri kihágások száma nem csökkent: a kurzus végéig állandó témája maradt ez a hivatali levelezéseknek. Ez a tény mindenestre hitelt érdemlően bizonyítja, hogy a helyi közigazgatási szervek lépései eredménytelenek maradtak. A fiaskó okai közül néhányat említenek a korabeli források. Volt, ahol a községi bírák félték a cigányoktól, olyannyira, hogy a kihágást elkövetőket nem merték feljelenteni.¹⁴⁵ Más helyütt azt említik, hogy a cigányok viszont nem félték a csőszöktől: „Előfordult, hogy Gyöngyöshermán község határában, kocsi-val megjelent 6 főből álló cigánykaraván, a mezőőr riasztó lövéseire sem reagált mindaddig, amíg kocsijukat takarmánnyal meg nem rakták.”¹⁴⁶ Megint másutt pedig arra hivatkoztak, hogy „a tettesek megállapítása tárgyi bizonyíték hiányában nagyon ritkán sikerül.”¹⁴⁷

Mindezek a deviáns magatartási formák természetesen irritálták az ország lakosságát. De nemcsak ezek, hanem az olyan, az erkölcsi normákat, szokásokat sértő viselkedés is, mint például a zártabb közösségekben még ma is elítélt vadházasságok, vagy a sajátos cigánykultúrából, -életmódból eredő egyéb magatartások: a „zajos viselkedés”, a purdék meztelensége, unalomig szemükre hányt tisztatlanságuk. Egy ilyen ellenérzésekkel-elutasításokkal teli, de mégiscsak lefojtott hangulat egy-egy súlyosabb bűntény esetén felszabadult s a feltörő indulatok törvényszerűen olvastak a cigányok fejére olyasmis is, amivel egyébként nem lettek volna vádolhatók.

A cigánykérdés tartalma, okai

A cigánysággal foglalkozó publicisztika, a csak hellyel-közzel felbukkanó szociográfiák, valamint a cigánykérdést érintő hivatalos aktairodalom egyaránt a „cigány”, „cigányság” fogalmakkal, illetőleg terminus technicusokkal operált vizsgált korszakunkban, jóllehet ezek a kifejezések akkoriban – mi-ként még ma is – teljességgel tisztázatlanok voltak. Szükségszerű ezért annak megvilágítása, hogy két-három emberöltővel ezelőtt ki számított cigánynak. Az, aki ilyen származásúnak vallotta magát? Vagy az, akit szűkebb-tágabb környezete mondott annak? Netán akit a hivatal, a hatóság tartott cigánynak? S egyébként minek tekintették a cigányságot? Etnikumnak, nemzetiségnek? Vagy talán a társadalom perifériájára szorult, hátrányos helyzetben élő szociális rétegnek? Esetleg fajnak? Megannyi akadémikusnak tűnő, ám mégis nagy fontosságú kérdés, hiszen a rájuk adott polgári kori válaszok határozták meg a cigányügyi politika és igazgatás sarkalatos pontjait, az alkalmazott módszereket, az alanyok körét.

Témánk szempontjából cigánynak az minősült a polgári korban, akit a hatóság annak tartott. Ezek nagysága nyilvánvalóan eltért azok számától, akik önmagukat cigánynak vallották, de azokétól is, akiket környezetük sorolt ide. Az eltérésre egyrészt az asszimilációs folyamatban, illetve az ezt megnehezítő prejudíciumban kereshető a magyarázat. Az előítélettől sanyargatott cigány származású menekülni akart cigány mivoltától, akár úgy, hogy mindig és mindenhol megtagadta eredetét, akár mint Kolompár Ferenc Zala megyei lakos 1909-ben: névváltoztatással.¹⁴⁸ A különbséget másrészt azzal lehet indokolni, hogy a társadalmi réteghatárokat – különösen lefelé – a szűkebb-tágabb környezet minden előjárósági kimutatásnál precízebben számon tartotta. Extrém példával: a szülőfalujából messzire elszármazott s körjegyzővé lett hivatalnok által összeállított cigánylajstromból a már teljesen asszimilálódott cigányok minden bizonnyal kimaradtak, de az előjáróság tősgyökeres helybéli tagjai könnyűszerrel kiegészíthették volna a névsort.

Ami a magyarországi cigányság összességét illeti, legkézenfekvőbb volna talán e néptömeget etnikumként kezelni. Meglepő azonban, hogy a korszak írott emlékei sohasem említették őket etnikai csoportként. Magyarázatul erre a tényre – igaz, csak részlegesen – az szolgálhat, hogy a mindenkori magyar politikai rendszereknek tradicionálisan sok konfliktusuk volt az etnikumokkal, a nemzetiségekkel. Emellett azonban nagyon fontos egy másik összetevő is, amelyet neves szociológusunk, Csalog Zsolt – meglehetősen napjainkra vonatkoztatva, de a vizsgált korra is igazan – ekként fogalmazott meg: „a magyarországi cigányság egészére jellemző, etnikusan

meghatározó kulturális specifikumokat kimutatni aligha tudunk”¹⁴⁹. Mindez természetesen nem azt jelenti, hogy a középkorban, az első hullámmal a Kárpát-medencébe érkező cigányság ne lett volna etnikum. Minden bizonnyal az volt: kultúrában, nyelvben, a közös eredetben és annak tudásában homogén egység. Később, a fejlődés többfelé ágazó útjain, s a rokonságot már nem érző újabb hullámok idevetődésétől e homogenitás, azonos etnikus meghatározottság már nem létezett, illetve csak az egyes csoportokon belül volt kitapintható, a cigányok összességénél már nem. Jellemző, hogy az etnikai hovatartozás legfontosabb ismervének tekintett közös nyelvet az 1893-as összeíráskor már a cigánylakosság 52% a nem beszélte. Ezért vélem igaznak azt az 1971-ben papírra vetett mondatot a polgári kurzusra vonatkozóan is, amely szerint: „...amikor a cigányság eredeti kultúrája az évszázadok, a vándorlások során megszakadt, az eredetét jellemző vonások megszűnnek, ősi nyelvét nem beszéli, ősi foglalkozását nem folytatja, már nem beszélhetünk »cigányságról«, hanem »cigánylakosságról«, mely ha még számos, az általánostól eltérő szokás- és magatartásformát mutat is, az adott társadalom szerves és kiközösíthetetlen része.”¹⁵⁰

Ha etnikumnak nem is, szociális rétegnek már sokkal inkább volt tekinthető a cigányság. Am ezt az aspektust nem szabad abszolutizálni, még akkor sem, ha a magyarországi cigánylakosság nagy többsége valóban rossz szociális körülmények között élt. A cigányság ennek ellenére sem volt azonos a magyar társadalom marginális helyzetű, legalsó szintű szociális rétegével. Egyrészt azért nem, mert a cigánylakosság szociális helyzetét tekintve sem volt homogén: a dzsentríúzlést kiszolgáló, művészi szinten játszó és külföldi turnékat vezető cigányprímás aligha volt halmozottan hátrányos helyzetű. Másrészt viszont e marginális rétegbe nemcsak cigányok tartoztak. Elegendő bizonyosság erre, hogy a második világháború előtti-alatti években több szerző is nemzethalál-víziót fest írásában annak okán, hogy szegénysége miatt egyre több magyar lakost (értsd: nem cigányt) találni a cigánytelepeken.¹⁵¹

Érdekes kettősség, hogy felvilágosult abszolutista uralkodóink – Mária Terézia, illetve II. József – rendezési kísérleteinél¹⁵² „az érintett kategória terminusa »etnikai« (zingari), az akció érdeklődése, programja szociális természetű volt: a cigányságot mint antiszociális elemet kívánták szocializálni, s e programban alárendelt eszköz-motívum volt csak az etnikai karakter megszüntetésének szándéka (a cigány nyelv használatának tilalma stb.).¹⁵³

Ebből a szimbiózisból valami még a polgári korra – különösen annak dualista részére – is maradt. Am a XX. század közepe felé haladva a cigányság egyre inkább fajként jelenik meg – s nemcsak a társadalmi köztudatban, hanem a politikai közfelfogásban is. Ebben nem annyira az

volt a rossz, hogy a cigányokat külső, antropológiai jegyek alapján különböztették meg (hiszen általános etnikai jellemző híján máshogy tán nem is tudták volna), hanem sokkal inkább az, hogy a cigánysághoz ezáltal faji vagy fajinak vélt kritériumokat-sztereotípiákat tapasztottak. Ők voltak-lettek a „füstöképűek”, a „lusták”, a „piszkosak”, akik „egész nap henyélnek”, akik „hazudnak”, akik „hazudnak, mintha könyvből olvasnák”, „még ha van köztük kivétel is”.) E sztereotípiák által pedig megítélésük rögvest előítéletessé vált. Így történhetett meg az a korántsem egyedi eset, hogy amikor 1943-ban Zala megyében ingyenlábbelit osztottak az arra rászorulóknak közt, az átlagosnál sokkal rosszabb szociális körülmények közt élő, etnikai jegyeket is mutató cigányokat – arra hivatkozva, hogy „aktív termelő munkát nem folytatnak” – a zsidókkal együtt mint fajt zárták ki a segélyezendőők közül.¹⁵⁴

Ami mármost a cigánykérdés – vagy ahogy évszázada nevezték: a „cigányügy” – tartalmát illeti, annak jelentése részint eltért, részint egyezett a maival. Manapság „cigánykérdésen” a tudományos közvélemény – a tudományos definiálás mind ez ideig elmaradt – egy leginkább antropológiai jegyek alapján elkülönített népcsoport halmozottan hátrányos helyzetét, a társadalom perifériájára szorulását, illetve az ebből (is) eredő devianciát érti.

A cigányügy dualistakori értelmezése szűkebb: a népcsoport vándorló életmódja volt a kifejezés legfontosabb kritériuma. A definícióban a „vándorló életmód” összetétel mindkét tagja fontos jelentéssel bír. Jelenti egyrészt a vándorlást, migrációt, kifejezőbb szóval a mobilitást: azt, hogy állandó lakóhely hiányában – az állandó lakóhely, miként ma is, egyik alapegysége és feltétele volt az állampolgári élet állami irányításának – jórészt meddőnek bizonyultak azok a kísérletezések, hogy rászorítsák őket állampolgári kötelességeik teljesítésére, pl. a katonáskodásra vagy az adófizetésre.¹⁵⁵ Jelenti továbbá az életmódot: azt, hogy megélhetésüket a vándorláshoz kapcsolódó tevékenységből biztosították vagy próbálták biztosítani. Olyan munka- vagy iparágakból, amelyeknek gyakorlását a vándorlás elősegítette. Ennek megfelelően elsősorban a vándor háziiparból (szőnyegkészítés, teknővájás), illetve ipari szolgáltatásokból (üstfoltozás) éltek. Az effajta munkavégzés azonban – kis volumenéből adódóan – sohasem egyetlen helyhez kötött. Az iparos cigányság tehát, ha biztosítani akarta létalapját, a mainál kisebb községek között vándorolni kényszerült.¹⁵⁶ Éppen ezért a korabeli szakirodalom és a közigazgatás a „cigányügy” alanyai közé csak a vándor- és az ún. „félvándor” („huzamosabban egy helyen tartózkodó”) cigányokat helyezte, mintegy 30 000 főt, a magyarországi cigányság kb. 10%-át.

A Horthy-korszakban ez a szemlélet módosult s a cigánykérdés fogalmához a maihoz hasonló jelentést tartalmat kapcsolnak. A cigányügy tehát a

cigánylakosság marginális helyzetét és deviáns magatartását takarta, ez utóbbi hangsúlyozásával természetesen, amire nemcsak a fajelméletek elburjánzása, de az éppen csak születő szociológiai tudományok fejletlensége és a közgondolkodásra gyakorolt csekély hatása is adhat némi magyarázatot. Újdonság az is, hogy a cigánykérdés alanyai közé valamennyi magyarországi cigányt besoroltak. Ezt, ha *expressis verbis* nem is írták le sehol, mégis valószínűsíthetjük abból a tényből, hogy a két világháború között a korábbinál sokkal ritkábban emlegették a vándorcigányokat.

A cigánykérdés okait eltérően látják a téma kutatói. Az egyik vélemény szerint a konfliktus a cigányok vándorló életmódja és a XV–XVI. századi nyugati államok törekvéseiből eredt, nevezetesen, hogy ebben a korban már a centralizáció felé tartó Nyugat politikai rendszere nem tudta tolerálni a cigány életformát.¹⁵⁷ A másik nézet hívei gazdaságtörténeti tényekre hivatkoznak: „Szinte lehetetlen észre nem venni, hogy a cigányság üldözése és az adott ország ipari fejlődése között szoros kapcsolat áll fenn. A cigányok üldözése – nemegyszer: irtása – akkor indult meg az egyes országokban, amikor az ipar, a városok céhipara megerősödött. A céhipar számára a »kontár« vándoripar konkurenciát jelentett, és ezért tűzzel-vassal irtották a cigányokat.”¹⁵⁸

Véleményem szerint – amely persze éppúgy csak hipotézis, mint a most ismertetett elképzelések – mindkét gondolat helyes, ám önmagában egyik sem abszolútizálható. Épp a hazai események inspirálnak arra, hogy az iménti magyarázatokat együttesen vegyük figyelembe.

A történelmi források egyértelműen bizonyítják, hogy Magyarországon jóval később robbant ki a cigány és nem cigány lakosság közötti háborúskodás, mint Nyugat-Európában.¹⁵⁹ Kétségtelenül oka lehet ennek gazdasági megkérdettségünk, az, hogy céheink később alakultak és később erősödtek meg annyira, hogy ne kelljen eltűrniök a kontárok piacromboló tevékenységét. Bizonyosságul Kovács János tanulmányára hivatkozhatom, amelyben a szerző a XVII–XVIII. század fordulója környékén a szegedi kovácsmesterek és a cigány kovácsok között lezajlott több évtizedes pozícióharcról tudósít.¹⁶⁰

Tárgyunk szempontjából azonban fontosabbnak tűnik politikai megkérdettségük hangsúlyozása, már csak azért is, mert a XVIII. századi cigányság elenyészően kis része volt csak iparos.¹⁶¹ Erre az időre a változatlan cigány életforma megengedhetlenné vált egy olyan államban, ahol az erős centralizálás eredményeként már bizonyos rend uralkodott. Ezt a rendet megzavarni, akár csak azzal is, hogy egy népcsoport nem adózik, elkerülhetetlenül konfliktusok okozója lesz. Ugyanakkor történelmi tény, hogy az uralkodók (nemcsak Magyarországon és nemcsak a Habsburgok) központosítási kísérleteinek gazdasági bázisát javarészt a polgárság nyújtotta. Ennek

fejében politikai és gazdasági védelmet kaptak a városok, ha kellett, akár a cigány kontárokkal szemben is.

Vizsgáljuk meg most röviden, mennyiben voltak mások a cigánykérdés okai a dualista korban. A politikai oldal – összevetve a feudális berendezkedéssel – a már ismertetett megfontolások miatt nem változott: a polgári állam sem nézte jó szemmel, hogy jelentős néptömeg mintegy a társadalmon kívül él. Módosult viszont – mint már említettem – a cigányügy alanyainak köre: míg a XVIII. században valamennyi cigány, addig a dualista korban már csak a harmincezer vándorló tartozott ide.

A legfontosabb eltérések a gazdasági oldalon mutatkoznak. Köztudott, hogy a kiegyezés után addig soha nem látott prosperitás bontakozott ki a magyar gazdasági életben: kialakult a gépi nagyipar, amely megrendítette a cigányok piaci pozícióit. A lakosság már nem tőlük vásárolta az építéshez szükséges szögeket, fűrőket és egyéb cikkeket, hanem a kereskedelemtől, részint mert ezek a termékek olcsóbbak, részint mert jobbak voltak. Lényeges azonban, hogy ez a gépi nagyipar a Közép-Kelet-Európát jellemző megkésettség miatt korántsem volt olyan fejlett, mint azonos időben Nyugat-Európában. Ennek pedig két – számunkra lényeges – következménye volt.

Elsőként az, hogy a cigányok iparcikkeit nem tudta maradéktalanul helyettesíteni nagyipari termékekkel és ezzel a piacot sem tudta teljes egészében megszerezni tőlük. Ugyanígy nem tudta teljesen kiszorítani a háziipari szolgáltatások területéről, ahol az erőviszonyok egyébként sem változtak olyan lényegesen 1867 után. A létalapjukban megrendített vándorlók azonban kénytelenek voltak állandó otthont keresni maguknak. Most is a falvak felé orientálódtak, mint európai történetük során mindig, s lettek a jómódú gazdák cselédei, napszámosai. Ám mivel az alkalmazható napszámosok, cselédek, alkalmi munkások mennyisége korlátozott volt, sokan még ezt az eredendően kétes létbiztonságot sem tudták megszerezni maguknak.

Ugyanilyen fontos következmény, hogy a gépi nagyipar fejletlensége miatt (elsősorban szakképzetlen) munkaerőből sokszorta nagyobb volt a kínálat, mint a kereslet. Nyilvánvaló, hogy a cigánykérdés, a cigányok kóborlása és a tömeges kivándorlással kísért munkanélküliség szoros kapcsolatban álltak egymással: a cigányságot éppúgy sújtotta a munkaerő-kereslet hiánya, mint az ország bármely lakosát. Sőt, a cigányellenes előítélet tovább nehezítette elhelyezkedési lehetőségeiket. Törvényszerűen következik ebből, hogy az a cigánycsoport, amelyik megélhetését a vándoriparból, illetőleg most már inkább a háziipari szolgáltatásokból, jöllehet egyre rosszabbul, de még valahogy biztosítani tudta, ilyen elhelyezkedési lehetőségek mellett nem adhatta fel addigi vándorló életmódját.

Hasonlóan konkrét okokat a Horthy-kurzus idejéből aligha lehetséges megnevezni. A cigánykérdés ekkor már része lett egy nagyobb társadalmi problémának: a szegénység, a pauperizmus kérdésének. Ennek okait viszont nem a szerző hivatott felderíteni.

JEGYZETEK

- ¹ Források az adatok sorrendjében: Cf 18. o.; Déry, 46. o.; A magyar szent korona országainak 1900. évi népszámlálása. Szerk.: Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal. III. rész, Bp., 1907., 213. o.; A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. Szerk.: Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal. VI. rész, Bp., 1920. 64. o.; Az 1920. évi népszámlálás. Első rész. A népesség főbb demográfiai adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint. Szerk. és kiadja a Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal = Magyar Statisztikai Közlemények, Új sorozat 69. kötet. Bp., 1923., OL K 148-1939-13-345; Az 1941. évi népszámlálás. Demográfiai adatok községek szerint. Szerk. és kiadja a Központi Statisztikai Hivatal. Bp., 1947., 8. o.
- ² 98191/1892. BM sz. körrendelet. Megtalálható: Cf, 6. o.
- ³ Cft, 13. o.
- ⁴ Cf, 8–9. o.
- ⁵ Uo., 14. o.
- ⁶ Uo., 16. o.
- ⁷ Uo., 11. o.
- ⁸ Uo., 15. o.
- ⁹ HH. Belügyminisztériumi jogszabály-tervezet 1903. január 19-éről.
- ¹⁰ OL K 148-1939-13-345
- ¹¹ VmL IV 405 9250/932
- ¹² Uo.
- ¹³ VmL IV-405-911/935 (590/934)
- ¹⁴ Petrilla Aladár dr.: A cigányok száma Magyarországon = Népegészségügy, 1943., 268–272. o.
- ¹⁵ Uo., 268. o.
- ¹⁶ Uo., 269. o.
- ¹⁷ Lásd pl. Mezey Barna–Tauber István: A cigányságra vonatkozó jogintézmények történeti fejlődése. Bp., 1982. Kézirat, 32. o.
- ¹⁸ Lásd SZABmL IV. B. 411. Mutatókönyvek.
- ¹⁹ Somogy vármegye közönségének 194/9040–1909. kgy. sz. felirata a belügyminiszterhez. 1909. május 3. HH.
- ²⁰ Vö. pl. Zala vármegye 18137/n. i. 1909. jkv. 653. sz. törvényhatósági bizottsági határozata. 1909. szeptember 13. HH.
- ²¹ HmL IV-404/a-16690/927
- ²² Vö. Cf, 3. o.
- ²³ Vö. Cf, 26. o. A végösszeg egyébként nagy meglepetést keltett szakmai körökben, hiszen az 1890-es népszámlálás szerint csak 91 611 cigány élt az országban. Csakhogy a 90-es adatfelvételkor minden cigányt, aki a magyart jelölte meg anyanyelvének, automatikusan a magyar „fajhoz” soroltak. Lásd Déry, 46. o.
- ²⁴ A 0–14 éves gyermekek száma a vándorcigányok csoportjában 4193, a huzamosabban egy helyben tartózkodóknál 8178, a letelepedetteknél 95 066 fő. Ugyanakkor a 30–59 évesek

- közül 2402 a vándorcigányok, 6112 a huzamosabban egy helyben tartózkodók, 77 122 személy pedig az állandóan letelepedettek csoportjába tartozik. Vö. Cft, 35–45. o.
- ²⁵ MOT/6., 1127. o.
- ²⁶ Erre következtethetünk a gyermekkorúak százalékos megoszlásából, illetve abból, hogy a 30–59 évesek a vándorcigányok 26,71; a huzamosabban egy helyben tartózkodók 29,95; a letelepedetteknek pedig 31,68%-át adták. Vö. Cft, 38–45. o.
- ²⁷ Uo. 46–47. o.
- ²⁸ Cf, 50. o.
- ²⁹ Cft, 58–59. o.
- ³⁰ MOT/6., 1400. o.
- ³¹ Cft, 34. o.
- ³² OL K 150-1870-III-1-4330
- ³³ Cf, 53. o.
- ³⁴ Uo., 56. o.
- ³⁵ Cf, 60. o.
- ³⁶ Cf, 17. o.
- ³⁷ Cft, 3–17. o.
- ³⁸ Pónori Tewrewk Emil tudni véli, hogy az 1873-as összeíráson 214 714 fő cigányt regisztráltak az országban. Forrását azonban nem közli. Lásd: Irodalmi kalauz. Szerkesztette Pónori Tewrewk Emil. (Kiegészítés József főherceg: Czigány nyelvtan. Romano csibákero sziklaribe.) Bp., 1888., 234–235. o.
- ³⁹ Uo., ill. Cft, 3–17. o.
- ⁴⁰ Vö. Cf, 23. o.; Herrmann, 11–12. o. és 18–19. o.; SZABmL 2415/873; BARmL XXI/3/b 18255/947.
- ⁴¹ Vö. Cft, 60–79. o.
- ⁴² Uo., 60. o.
- ⁴³ Uo.
- ⁴⁴ Cf, 28. o.
- ⁴⁵ Cft, 61. o.
- ⁴⁶ Vö. no., 60–79. o.
- ⁴⁷ Uo.
- ⁴⁸ Tóth, 61. o.
- ⁴⁹ Cft, 72–75. o.
- ⁵⁰ Cf, 97. o.
- ⁵¹ Cft, 76. o.
- ⁵² Ezek a számok azért magasabbak a táblázatban megadottaknál, mert ott a bázisadatban a foglalkozással rendelkező 15 éven aluliakat is beszámítottam. Gyermekmunkást 7421-et regisztráltak az összeíráskor. Vö. Cft, 79. o.
- ⁵³ Cf, 97. o.
- ⁵⁴ Uo.
- ⁵⁵ MOT/7., 431. o.
- ⁵⁶ Csalog, 43. o.
- ⁵⁷ Móricz Zsigmond: A mai cigánykérdés = Nyugat, 1932., 380. o.
- ⁵⁸ Név nélkül: A pesti cigánysoron. Muzsikáló nyomor = Új Nemzedék, 1920. március 23.
- ⁵⁹ Vakarcs Kálmán: Mennyi cigány él a szentgotthárdi járásban és mivel foglalkoznak? = Vasvármegye, 1944/196. sz.
- ⁶⁰ VmL IV-405-3604/946
- ⁶¹ Uo.

- ⁶² HmL V-210/20
- ⁶³ Cft, 34. o.
- ⁶⁴ SL IV/409-2520/914 (983/907)
- ⁶⁵ Cft, 36–37. o.
- ⁶⁶ VmL, Szombathelyi járási főszolgabírói iratok, 719/918.
- ⁶⁷ Cft, 18–35. o.
- ⁶⁸ Vö. például PmL IV/408–b 127/880 (15294/885) és OL K 150-1890-III-1(66044)
- ⁶⁹ „Trokár Péter vajda vezetése alatt, 13 szekeren 85 tagból álló kóborcigány csoportot a napkori határból...”, Szabolcs vármegyéből – SZABmL 11107/903 (445/898)
- ⁷⁰ Cft, 35. o.
- ⁷¹ A cigányok történelme, életmódja, néphite, népköltése, zenéje, nyelve és irodalma. Írta: József főherceg dr. Wlilocki Henrik közreműködésével. Bp., 1894., 13. o.
- ⁷² Uo., 14. o., valamint Erdős Kamill: A magyarországi cigányság = Néprajzi Közlemények, 1958. 152. o.
- ⁷³ Erdős Kamill: Romani Kris = Néprajzi Közlemények, 1959., 210. o.
- ⁷⁴ Déry, 51. o.
- ⁷⁵ Tauber István kriminológus Heller Ágnes nyomán akként definiálja az előítélet fogalmát: az „...előítélet tulajdonképpen olyan hamis általánosításon alapuló, érzelmi töltéssel rendelkező és az elutasító érzésekből bizonyos típusú magatartásig terjedő jelenség, mely iránya szerint alapvetően negatív és pozitív lehet.” Tauber István: A cigánysággal kapcsolatos előítéletek problémái. In: Cigányügyi tanulmányok és dokumentumok = Szociálpolitikai Értesítő, 1984/2., 174. o.
- ⁷⁶ Lásd MPT, 12–19. o.
- ⁷⁷ Név nélkül: Látogatás a halasi Cserepesben, ahol ötven év alatt ötszáz főre szaporodott két cigánycsalád = Esti Újság, 1939. július 10.
- ⁷⁸ Déry, 9 o.
- ⁷⁹ Vö. például Szentkirályi Zsigmond, Vassányi István, Gesztelyi Nagy László, Endre László – cigánykérdést tárgyaló – írásaiival.
- ⁸⁰ Herrmann Antal: A nemzetközi cigány-tudós társaság = Ethnographia, 1903., 156. o.
- ⁸¹ Karsai László–Soós István: Cigányok, történelem, valóság = Élet és Irodalom, 1987/19. sz.
- ⁸² Déry, 51. o.
- ⁸³ VmL IV-405-X-6367/924
- ⁸⁴ VmL IV-405-3604/946
- ⁸⁵ VmL IV-405-II-629/922 (23052/921)
- ⁸⁶ Uo.
- ⁸⁷ Uo.
- ⁸⁸ 1442. R/BM 1867 számú körrendelet.
- ⁸⁹ Sopron vármegye alispánjának 1906. évi jelentése. SL
- ⁹⁰ VmL IV-405-VII-12761/921 (01512/920)
- ⁹¹ MOT/7., 414. o.
- ⁹² Illyefalvi Vitéz Géza: Magyarország statisztikája vázlatos előadásban. Az 1900-iki népszámlálás és nemzetközi összehasonlítások alapján, különös tekintettel Ausztriára. Bp., 1904., 42. o. (Jogi Compendiumok Gyűjteménye XXIX.)
- ⁹³ Cft, 38–45. o.
- ⁹⁴ MI, 1906:112., 1907:60., 1908:60., 1909:62., 1910:61., 1911:62., 1912:64., 1913:34., 1914:32. táblázat
- ⁹⁵ MI, 1926–38:16., 1939–40:5. táblázat
- ⁹⁶ Dr. Kéthelyi Sándor: A bűnöző cigány. A központi statisztikai hivatal megdőbhentő adatai = Zalamegyei Újság 1941. március 22.

- ⁹⁷ MI, 1937:16. táblázat.
- ⁹⁸ OL K 148-1939-13-345.
- ⁹⁹ KN 1906–11. III. kötet, 133–134. o. 1906. október 24.
- ¹⁰⁰ Somogy vármegye közönségének 194/9040–1909. kgy. számú határozata. HH.
- ¹⁰¹ Lásd a 94. és 95. jegyzeteket.
- ¹⁰² Molnár Emil: A cigányfaj kriminalitása hazánkban az 1904–1917. években. Miskolc, 1926. 4. o.
- ¹⁰³ Vas vármegye alispánjának 10878-4-1937. számú körrendelete. Megtalálható: Vas vm. HL. 1938/1.
- ¹⁰⁴ A kérdés eszmetörténetének részletezését lásd Gönczöl Katalin: Szegénység és bűnözés. (A két jelenség összefüggésének eszmetörténeti vázlata a polgári Magyarországon.) Bp., 1986. Kézirat. Hacker, 743. o., illetve Jekelfalussy József: Hazánk bűnügyi statisztikája, 1873–1880. Különös tekintettel a büntett miatt elítéltek személyi és társadalmi viszonyaira. Bp., 1883., 30. o.
- ¹⁰⁵ Vagyonosnak az számított, aki fedezni tudta saját rabtartási költségeit, némi vagyonnal az bírt, aki ezt csak részben tudta megtenni. Összehasonlításul: 1873 és 1880 között az elítélteknek még csak 67%-a volt vagyontalan és 26%-a volt némileg vagyonos. Hacker, 743. o., illetve Jekelfalussy József: Hazánk bűnügyi statisztikája, 1873–1880. Különös tekintettel a büntett miatt elítéltek személyi és társadalmi viszonyaira. Bp., 1883., 30. o.
- ¹⁰⁶ Hacker, 744. o.
- ¹⁰⁷ Uo.
- ¹⁰⁸ Heves vármegye alispánjának 1902. évi jelentése. HmL
- ¹⁰⁹ Heiczinger, 217–218. o.
- ¹¹⁰ Megtalálható: Sáros vm. HL 1907/32.
- ¹¹¹ Finkey 1910, 9. o.
- ¹¹² BORmL 2020/922 (09927/921)
- ¹¹³ Név nélkül: A cigányok = Budapesti Hírlap, 1908. május 30.
- ¹¹⁴ Név nélkül: A halálbüntetés = Egyetértés, 1908. május 31.
- ¹¹⁵ Név nélkül: A cigányok = Budapesti Hírlap, 1908. május 20.
- ¹¹⁶ Uo.
- ¹¹⁷ x.: A dánosi eset = Jogtudományi Közlöny, 1907/33.
- ¹¹⁸ Uo.
- ¹¹⁹ Vö. pl. Ung vármegye alispánjának 6224/1907. sz. alispáni körrendeletével (megtalálható: Ung vm. HL 1907/39), Vas vármegye főispánjának 413/907. fi. sz. főispáni rendeletével (megtalálható: Vas vm. HL 1907/33), illetve HmL IV-404/a/142-2833/914 (9040/912)
- ¹²⁰ Vas vármegye főispánjának 413/907. fi. sz. utasítása Vas vm. HL, 1907/33.
- ¹²¹ MI, 1906:112., 1907–08:60., 1909:62., 1911:62., 1912:64., 1913:34., 1914:32., 1926–38:16., 1939–40:5. táblázatok.
- ¹²² 14660/1877. BM sz. körrendelet PmL IV/408/b 127/880 (8714/877)
- ¹²³ PmL IV/408/b 127/880 (584/874)
- ¹²⁴ 1872.VIII. tc. 1. §: „A magyar korona területén minden nagykorú, vagy nagykorúnak nyilvánított egyén, nemre való tekintet nélkül, ezen törvény korlátai között, bármely iparágat, ideértve a kereskedést is, bárhol, önállólag és szabadon gyakorolhat... 4. §: Aki szabadon gyakorolható ipart űzni szándékozik, tartozik ebbeli szándékát az illetékes iparhatóságnak szóval, vagy írásban bejelenteni s ezen alkalommal kimutatni, hogy az ipar gyakorlására az 1., illetőleg 2. vagy 3. §-okban kívánt kellékeknek megfelel; ami ha megtörtént, a bejelentésről szóló iparhatósági igazolvány a 26. § alá tartozó eseteket kivéve, meg nem tagadható, és az iparhatóság által az illetőnek legfőllebb 3 nap alatt ingyen kiszolgáltatandó, különben a bejelentő iparának űzését megkezdheti.”

- 125 PmL IV/408/b 127/880 (584/874)
- 126 KN 1906–11., 82. ülés, V. kötet, 16. o.
- 127 PmL IV/408/b 127/880 (2895/881)
- 128 Uo.
- 129 VmL IV-405-II-629/922
- 130 PmL IV/408/b 127/880 (584/874)
- 131 BARmL IV/B/410/b. 4278/887
- 132 BARmL XXI/3/b 182/947 (7554/881)
- 133 Zala vármegye közönségének 18137/n. i. 1909. jkv. 653. sz. felirati határozata a miniszterelnökhöz és a képviselőházhoz. PmL IV/408/b 5192/1914 (31738/909)
- 134 Uo.
- 135 BARmL XXI/3/b 18255/947 (584/917)
- 136 Uo.
- 137 Uo.
- 138 Uo.
- 139 Cft, 14–35. o.
- 140 Uo., 80–81. o.
- 141 A községek 31,67%-a minősítette a letelepedett cigányok magaviseletét tűrhetőnek vagy rossznak, ugyanez a szám a huzamosabban egy helyben tartózkodóknál 31,35%, a vándorcigányoknál pedig 54,41%. Vö. Cft, 14–35. o.
- 142 Vö. pl. Somogy vm. HL, 1926/43.; Zala vm. HL, 1929/48.; Baranya vm. HL, 1936/11.; Békés vm. HL, 1936/8. sz.
- 143 Sopron vármegye közigazgatási bizottságának felirata a miniszterelnökhöz. 1909. augusztus 12. HH.
- 144 SL IV/409 2520/914 (8032/905)
- 145 SL IV/409 2520/914 (2583/909)
- 146 VmL IV-405 8369/932
- 147 BARmL XXI/3/b 18255/947 (4422/935)
- 148 ZmL IV. 404/b 3684/909
- 149 Csalog, 39. o.
- 150 Rupp Kálmán: A magyarországi cigánykérdésről. Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó, 1971-ben végzett kutatásokról. MTA Szociológiai Kutató Intézete. Bp., 1976., 73. o.
- 151 Lásd pl. Farkas, 537–541. o.; illetve Mészáros, 562–564. o.
- 152 Részletesebben lásd: MPT, 13–16. o.
- 153 Csalog, 40. o.
- 154 Teleki Béla kormánybiztos, főispán rendelete az irat rongáltsága miatt csak részleteiben olvasható. Megtalálható: ZmL IV. 413/a 5262/1944
- 155 Vö. 15000/1916. BM eln. sz. rendelet
- 156 Bársony János: A cigányság helyzete a magyar gazdasági fejlődés rendszerében. Bp., 1974., 4. o. Kézirat.
- 157 MPT., 8. o.
- 158 Tóth, 57. o.
- 159 MPT, 8–9. o.
- 160 Kovács János: A cigányok Szegeden I–III. = Ethnographia, 1895. 187., 280., 388. o.
- 161 Csalog, 41. o.

PROBLÉMALÁTÁS ÉS MEGOLDÁSI JAVASLATOK...

Mielőtt a cigányügyi igazgatás részleteibe bocsátkoznánk, szükségesnek látom nagy vonásaiban felvázolni a cigánykérdés gyógyítására született elképzeléseket. Teszem ezt elsősorban azért, mert ezek az ajánlások – úgy vélem – minden másnál kifejezőbbben jellemzik a cigánylakossággal kapcsolatos közgondolkodást, s azért, mert az indítványok az állami szabályozás mozgásterét is többé-kevésbé behatárolták. Tanácsoknak, javaslatoknak ugyanis senki sem volt híján: a levéltári fondok megőriztek indítványt főispántól és az OMGE-től, újságírótól és honatyától, vármegyei testülettől és komornyiktól.

Az alább ismertetendő rendezési javaslatok három, egymástól jól elkülönülő irányzatba tagozódnak, még ha egyik-másik indítványt nehéz is egyetlen kategóriába begyömöszölni. Voltak, akik a cigánykérdést törvényhozási úton vélték megoldhatónak, jóllehet arra már nagyon kevesen tettek javaslatot, hogy mit és hogyan kellene törvényben szabályozni. A hangjukat hallatók zöme adminisztratív feladatnak minősítette a rendezést, értvén ezalatt legfőképpen az állami prevenció és megtorlás következetesebb alkalmazását. A harmadik csoportba pedig a kemény kéz politikájának hívei tömörültek, akik szemérmes titokzatossággal vagy nyíltan a cigányok kiirtását, fizikai megsemmisítését követelték. Szerencsére ez a magánszemélyektől eredő indítvány – a II. világháború kapkodó politikájú végóráit kivéve – nem vált a politikai vezetés programjává.

...a nagypolitikában

A cigánykérdés normalizálásával kapcsolatban a Képviselőháznak csupán epizódszerep jutott: alig tucatnyi alkalommal került csak napirendre a probléma s ezek sem lettek utóbb a cigányság sorsfordító pillanataivá. Első ízben még 1885. decemberében tárgyalta a Ház néhány megyének „az oláh cigányok kóbor életmódjának megszüntetésére vezető intézkedések”-et

sürgető kérvényét.¹ A petíciókról jóformán diskurzus sem alakult ki, nem-hogy vita: a törvényi szabályozást sürgető Lits Gyula képviselő ellenében a honatyák akként döntöttek, hogy a „szóban forgó feliratok a szükséges intézkedések megtétele végett adassanak ki a miniszterelnöknek mint bel-ügyminiszternek.”²

Harmadfél esztendővel később 1888. májusában Sopron vármegye kért törvényhozási intézkedést „a nomád oláh cigányok kóborlásának és bűnös üzelmeinek megszüntetése végett.”³ A megye instanciája mellett emelt szót Nagy István képviselő, aki hozzászólásában elmondta, hogy a hatályos törvények és törvényhatósági szabályrendeletek alkalmazásával nem lehet rendezni a cigányügyet. Felelőtlenségnek és cinizmusnak tartotta a községekre hárítani a cigány családok eltartását,⁴ mert a községek ehhez sem pénzzel, sem munkaadási lehetőségekkel nem rendelkeznek. Bírálta a kormány és a szakminisztériumok nem megoldást, hanem az ellentétek mélyülését eredményező módszereit, végül pedig figyelmeztette a honatyákat, hogy a cigányügy „nem egyes vidékeket sújtó, hanem országos baj”, s azon csak törvényi szabályozással lehet segíteni. A Ház kormánypárti többsége a reális helyzetelemzés ellenére a Kérvényi Bizottság határozati javaslatát fogadta el, s ennek alapján Sopron vármegye kérvényét „a netán szükséges” intézkedések megtétele végett kiadták a belügyi kormányzat vezetőjének.⁵

A századforduló táján megélnékültek a cigányügy rendezését célzó mozgalmak. Mindez a Képviselőház tevékenységén is lemérhető: sűrűbben került terítékre a probléma s ha a viták nem is lettek érdemibbek, a krízis elmélyülését jól jelzik, s talán a változtatni akarás szándékának valamelyes megizmosodását is.

1901 decemberében jutott a Képviselőház asztalára Jász-Nagykun-Szolnok vármegye petíciója, amelyben a törvényhatóság azt indítványozta, hogy „a kóbor cigányok kötelező állami telepítés útján állandóan a földhöz köttessenek” és hogy különösen a gyermekek nevelésére helyeztessék nagy súly.⁶ A felirat ismertetése módot adott Hertelendy Ferenc képviselőnek saját nézetei hangoztatására (s tette ezt máskor is, például 1907-ben a VIII. országos gazdakongresszuson),⁷ s amelynek lényege az volt, hogy a cigány „gyermekek lelencházban neveltessenek az állam által.”⁸ Képviselőtársa, Szederkényi Nándor szerint „a cigánykérdést tisztán közigazgatási kérdés-sé kellene tenni”: erőszakkal helyhez kötni, majd lakóhelyükön rendőri felügyelet alá helyezni őket.⁹ A jelen lévő Széll Kálmán miniszterelnök ezeket hallván sértve érezhette magát: reflektált a képviselői véleményekre, s ígéretén túl, miszerint „kötelességemnek tartom e kérdéssel foglalkozni”, kategorikusan állította, hogy „nem tudja ezeket a cigányokat letelepíteni

senki.”¹⁰ A kormányfő ezúttal vesztére szólt. A szópárbajba bekapcsolódó Umbik Béla ugyanis a miniszterelnökre (és egyben belügyminiszterre) cseppet sem hízelgő, az ő mulasztásait felhánytorgató kijelentést tett: „Én részemről nem szólaltam volna fel, ha már többször a miniszterelnök urat ebben a kérdésben felszólalni nem hallottam volna és arra nem emlékezném, hogy ő mindannyiszor azzal ütötte el ezen igen ominózus kérdést, hogy tanulmányozzunk, kutassunk, majd talán ráakadunk valamire... Engedelmet kérek, de én azt hiszem, hogy ez nem annyira a mi dolgunk, mint inkább az ő hivatása.”¹¹ Mindez persze csak presztízsveszteség volt Széll Kálmán számára. Parlamenti többséget adó pártbarátai ugyanis ezúttal is elodázták az érdemi döntést: Jász-Nagykun-Szolnok kérvénye minden sürgető-megszorító kötelezettség nélkül adatott ki a belügyminiszternek.¹²

Alig egy évvel később egyszerre 43 törvényhatóság sürgette „a cigánykérdésnek törvényileg leendő rendezését”.¹³ A kérelmek azonban ezúttal is formálisra sikeredtek: mint azt a kérvényi bizottság előadója a vármegyék szemére vetette, ajánlásaikban „a törvényhatóságok a kérdés megoldása iránt konkrét javaslatokat nem tesznek, sem pedig olyan módozatokat meg nem jelölnek, amelyek a kérdés megfelelő megoldását biztosítanák.”¹⁴ A napirendi pont megint csak alkalmat adott az egyik honatyának, ezúttal Gabányi Miklósnak, hogy ötleteit megossza társaival. Javaslatái azonban – a férfiak besorozása örökös katonának, a purdék menhelybe hordása, a lányok-asszonyok férjhez adása parasztlegényekhez – helyeslés helyett érthetően csak zajos derűtséget váltott ki a jelenlévőkből.¹⁵ A majd félszáz felirat sorsa ezúttal is a szokásos lett: a Ház tagjai kiadták azokat a belügyminiszternek. Tették ezt annak ellenére, hogy az egyik küldött figyelmeztette társait: „azzal, hogy a kérdés megoldása egyszerűen elodáztatik azáltal, hogy a 43 törvényhatóság kérvénye is csak egyszerűen áttétetik a belügyminiszterhez, a megoldást csak késleltetjük, de a kérdést meg nem oldjuk.”¹⁶

Idővel természetesen másokban is megerősödött az a vélemény, hogy a cigányügy rendezését nem szabad halogatni. Alighanem ez mondatta el interpellációját 1906. október 24-én Samassa Jánossal, melyet a képviselő a belügy- és az igazságügy-miniszterhez intézett. Samassa ebben a radikális és gyors megoldás reményében a „legrigorózusabb törvényes intézkedéseket” követelte a kóbor cigányok ellen, majd azt tudakolta, hajlandók-e a miniszterek rájuk statáriumot kimondani.¹⁷

Válással – majd két hónap múlva – az igazságügy-miniszter szolgált. Polónyi Géza udvarias formában a belügyi kormányzatra hárította a felelőséget, ugyanakkor kritizálta az ipartörvényt mint olyan jogszabályt, amely

módot ad a cigányoknak az országon belüli gyakori helyváltoztatásra. A statárium kérdésére természetesen nemleges választ adott.¹⁸

A kedélyek azonban ezektől a válaszoktól – érthetően – nem nyugodtak meg. 1907 tavaszán újfent 29 megye igényelte a cigánykérdés, közel félszáz törvényhatóság pedig a „kóborló csavargók” megfékezésének törvényi szabályozását. (A későbbiekben majd látható lesz, hogy e két kérdéskör nagyon szorosan összefügg.) A kérvényi bizottság viszont ezúttal sem javasolt jogszabályalkotást.¹⁹

Furcsa módon, Dánosnak alig van nyoma a Képviselőház naplóiban. Ivánka Imre kért interpellációjában „országos akció”, törvényhozási intézkedést, illetve tanácsolta, hogy az érdekelt Közép-Európai államok közösen próbáljanak fellépni a társadalmi baj gyógyítása érdekében, mivelhogy szerinte a cigányügy nem pusztán magyar, hanem általános európai probléma is.²⁰ Bozóky Árpád képviselő pedig törvénytervezetet tett a Ház asztalára (ezt a későbbiekben részletesen elemzem). Az elaborátum a cigányok adminisztratív úton való letelepítését részletezte, ezt látván egyedül üdvözítő megoldásnak. Gróf Andrássy Gyula belügyminiszter azonnal reflektált is a beadványra: önmagához és hivatali elődeihez híven sürgős orvoslást fogadva kérte, hogy Bozóky javaslatát vessék el.²¹

Meglepő és nehezen megmagyarázható módon Bozóky felszólalása után harminc éven keresztül nem került terítékre a Képviselőházban a cigányügy. A legközelebbi esetet Drozdy Győző 1939-es interpellációja²² jelentette, amely azonban sokkal kevesebb újdonságot hozott, semhogy érdemes lenne kimerítő részletességgel foglalkozni vele. A képviselő javasrást olyan dolgok után érdeklődött a belügyminiszternél, amelyek addigra már megszámlálhatatlanul sok más helyen is előbukkantak: a népszámlálások cigányokra vonatkozó adatainak pontatlanságáról, az 1893. évihez hasonló speciális cigányszámlálás elrendeléséről, a falvak elcigányosodásáról, a „cigányveszedelemben forgó községek megmentéséről” beszélt. A kérdés rendezésére tett javaslatai – amelyeket levélben volt kénytelen a miniszternek előadni, mert terjengősre sikeredett beszédével kifutott a házszabályok adta időből – szintén csak felmelegítették a korábban már többször és több helyütt elhangzott ajánlásokat: a cigányok anyakönyvezését, illetőségi igazolvánnyal való ellátását, koldulásuk megakadályozását, vásárokból való kitiltásukat indítványozta.²³ Meglepő ugyanakkor, hogy a „cigányoknak munkatáborokba való összegyűjtését” is sürgeti, de Drozdy levelének cseppet sem a kordivatot követő stílusa, továbbá az, hogy ugyanott cigányoknak munkaalkalmat, letelepedésükhöz házhelyeket követel, meggyőzi az olvasót, hogy a képviselő nemigen tudta, miként fogják hívni pár év múlva

ezeket a munkatáborokat. Ám bármiket tanácsolt is Drozdy Győző, azokat nem fogadták meg: indítványai közül Keresztes-Fischer Ferencet egyedül a munkatáborok felállítása foglalkoztatta.²⁴

Ezeknek a táboroknak egyébként egyre nagyobb lett a népszerűségük: Drozdy felszólalása után másfél évvel Egry Zoltán képviselő ajánlotta a Háznak egészen más hangnemű interpellációjában a „notórius munkakerülők” megrendszabályozását és munkatáborokba gyűjtését.²⁵

...kollégiumi határozatokban

A rendezési igények tolmácsolóinak másik nagy csoportját a testületi szervek népes társasága tette ki. Leginkább a vármegyei grémiumok sorolhatók ide, a törvényhatósági bizottságok, amelyek tiszteletet parancsoló szorgalommal küldözgették felirataikat hol a belügyminiszternek, hol a kormányfőnek, hol más potentátoknak. Szinte nem volt olyan év, amikor a megyék ne hívták volna fel valamelyik központi szerv figyelmét a problémára, s ne sürgették volna imigyen a megoldást. Valamennyi petíciót-memorandumot természetesen lehetetlenség most nemhogy elemezni, de még csak felsorolni is, így csak azokat idézem meg, amelyek valamiféle véleményalkotásra, állásfoglalásra készítették a társhatóságokat. Végezetül pedig – illusztrációként – bemutatok egy-kettőt a gazdasági testületek által készített feliratokból.

A Képviselőháznak címzett megyei beadványok közül néhányat már említettem az előző pontban, amikor a parlamentnek a cigánykérdés normalizálásában betöltött szerepét elemeztem. Ezekkel azonban még nem fogy el a sor, hiszen nem egy ugyanoda szánt petícióval megesett, hogy nem jutott a képviselők elé, sőt még a képviselőházi irományok közé sem vették fel.

Ez történt több törvényhatóság kérelmével 1873-ban.²⁶ Erre a sorsra jutott később a Békés által is támogatott, 1885-ből való Veszprém megyei felirat. „Mivel tehát, mint előterjeszteni és indokolni szerencsénk volt – olvasható a felterjesztésben –, az oláh cigányokkal szemben eddig követett eljárás azok kóborlását és bűnös üzelmét megszüntetni soha sem fogja, s mivel egyes törvényhatóság a legjobb szándék és leggondosabb fölügyelet daczára sincs azon helyzetben, hogy az általánosan ismert bajt megszüntesse vagy azt csak enyhítse is, hanem az csak országos és pedig gyökeres intézkedések által tehető: hazafiúi bizalommal kérjük a mélyen tisztelt képviselőházat, hogy a kir. kormányt utasítani méltóztassék, miképp az oláh

zigányok nomád és közbiztonságot nagyban veszélyeztető kóbor életmódjának megszüntetése, illetőleg azok állandó megtelepítése iránt mielőbb törvényjavaslatot terjesszen elő.”²⁷ Ugyancsak törvényi szabályozást sürgett a veszprémi feliratot úgyszintén támogató Pest megyei határozat is, a jogalkotás szükséges tárgyai közé sorolva egy fontos területet: „Törvényileg szabályozandó volna a cigányok gyermekeinek iskoláztatása kiskoruktól kezdve, mi kellő erély és kitartással foganatosítva ha nem is azonnal, de évek múlva egy nemzedék felnevelése után meghozandja hajtott gyümölcsét.”²⁸

Tárgyalt korszakunkban a törvényhatóságok jelentős része ha nem is egyedüli, de felette hathatós megoldásnak vélte, hogy akár központi, akár megyei szinten a cigányoknak tiltsák meg a lótartást, merthogy „a kóborcigányok által elkövetett számos bűncselekményt főleg az segíti elő, hogy lovakkal bírnak, ami által a büntető igazságszolgáltatás keze alól könnyen kibújnak, de az elidegenített tárgyakat is könnyebben és gyorsabban eltüntetik.”²⁹ Ennek okán kérte például a belügyminisztertől 1904-ben Sopron megye a cigányok igavonóinak elkobzását. Indítványát pártolta Borsod és Csongrád törvényhatósági bizottsága is.³⁰

Az első világháborút közvetlenül megelőző években ismét több megye sürgette központi szerveinknél a kérdés törvényhozási rendezését. Beniczky Elemér bizottsági tag javaslatára Heves egyeteme még 1912 júniusában tette ezt, felröva a t. Háznak, hogy a dánosi tragédia után sem jutottak még tovább a tervezgetéseknél.³¹

Egy évvel később, arra tekintettel, hogy „a cigányügy törvényhozás útján való országos rendezését nemcsak a veszélyeztetett közrend és közbiztonság érdekében, de a közletről veszélyeztetett közegészségügy és állategészségügy érdekében a törvényhatósági bizottság elodázhatatlan fontosságú szükségletnek tekinti”, Jász-Nagykun-Szolnok vármegye képviselőtestülete szólalt fel a belügyi kormányzat vezetőjénél a normalizálás érdekében.³² Szolnok indítványát mind Győr,³³ mind Esztergom felkarolta, de ez utóbbi még azt is javasolta, hogy „1. az ország területén illetőséget szerzett minden cigány 3 évi záros határidő alatt, miután minden egyesnek daktiloszkópiái lelete felvétellett, törzskönyveztessék, továbbá 2. hogy ezen záros határidő eltelte után minden, az ország határán belül illetőségét igazolni nem tudó cigány, mint önfenntartásra s családjá fenntartására alkalmatlan, a köz- és vagyonbiztonságot veszélyeztető idegen az ország területéről eltávolíttatván, mindenkorra kitiltassék és az ország határainak átlépése a jövőben minden kóbor cigánynak megtiltassék.”³⁴

A Horthy-korszakban sem szűnt meg a központi szervek ostromlása. A megyei petíciókban már a kurzus legelején is rálapozhatunk a problémá-

ra, 1921–22 volt az első csomópont, míg majd a harmincas évek közepe táján lesz ismét élénkülés ezen a területen.

Győr megye 1921. november 21-én küldött feliratot a belügyminiszternek.³⁵ Hangnemét híven tükrözi egyik első mondata, amely azt állítja, hogy „van egy népfaj, amely ma sem dolgozik semmit, egész nap henyél, sütkérezik a napon”. A vármegye úgy véli, hogy a cigánykérdést meg kell oldani, hogy „itt valamit cselekedni kell, de nem kesztyűs kézzel, nem a humanitás elveinek szem előtt tartásával, hanem a legnagyobb szigorral, eréllyel.”

Az elaborátum két irányban lát kiutat, amit az magyaráz, hogy a megye két lényeges okát látja az áldatlan állapotoknak. Az egyik az, hogy jóllehet 1916-ban egy belügyminiszteri körrendelet rekviráltatta a kóborlók lovait és „a helyi hatóságok a rendeletet helyesen értelmezve minden kóbornak minősíthető cigánytól, tekintet nélkül arra, hogy valamely községben van-e putrija vagy nincsen, elkobozták a lovaikat, a cigányok nagy része azonban személyesen vagy ügyvédjei útján közbenjárt a felsőbb hatóságoknál s a helyi viszonyokat nem ismerő legfelsőbb hatóság, megsemmisítve az alsóbb hatóságok határozatait, visszaadta a lovait olyan notórius kóbor cigányoknak, akik egész életüket lopással és rablással töltötték. És ma a helyzet sokkal rosszabb, mert ma már minden cigánynak lova van, és pedig nem egy, hanem legtöbbször 4-5 darab.” A másik okot abban látták, hogy akkor, amikor „a társadalomra veszélyes elemek internálásának megvan a lehetősége és mi a kóbor cigányt a legveszedelmesebb elemnek tartjuk, a munkát nem ismeri, dologtalanságával rossz példát mutat a kommunista tanoktól megmételtyezett falusi szegény néposztálynak, lopással, rablással, koldulással a közrendet, élet- és vagyonbiztonságot veszélyezteteti”, az államhatalmi szervek mégsem élnek az internálás lehetőségével. Ezek után magától értetődő Győr vármegye rendezési javaslata: „Mindezen szempontból szükségesnek tartjuk lovai elkobzását és internálási táborba leendő elhelyezését, ahonnan mindaddig ki nem bocsájtható amíg rendes életmódhoz, munkához nem szokik.”³⁶

A bevett gyakorlatnak megfelelően Győr megye – esetleges támogatás végett megküldte kérvényét a többi törvényhatóságnak. Szerencsére maradtak fenn iratok, amelyekből képet nyerhetünk, miként reagáltak a vármegyék a győriek tervezetére. Komárom vármegye közönsége például 1921. december 21-én elvetette az iménti javaslatot. Döntésük okát három tömör mondatban hagyták ránk a jegyzőkönyvben. Eszerint: „1. az internálás nagy költségeket róna az államra; 2. a közgyűlés nem reményli, hogy a cigányoknak egy helyen való internálása a gyakorlatban tartósan keresztül-

vihető lenne, illetve 3. hogy az internálás a cigánykérdés gyökeres megoldását eredményezhesse.”³⁷

Zala megye is hallatta szavát a diskurzusban. A belügyminiszternek címzett, 1922. február 13-i határozatát helyzetelemzéssel kezdte. Ebben mindenekelőtt elismeri, hogy „a 15000/1916. BM sz. rendeletben”³⁸ szabályozott, a cigányok helyhezkötéséről rendelkező szabályok nem jártak sikerrel. A cigányok továbbra is kóbor életet élnek, úgyannyira, hogy az amúgy is túlterhelt csendőrség tevékenységeinek legnagyobb részét a cigányok elleni nyomozások s ellenőrző szemlék veszik igénybe. Bár köztudomású, hogy a cigányok állandó foglalkozást nem űznek s magukat tolvajlásból és mezei kártételekből tartják fent: a csendőrség velük szemben kellő eredménnyel eljárni nem képes, mivel a tettesek kinyomozása a bűncselekmények nagy száma s a cigányok folytonos helyváltoztatása következtében a legtöbb esetben nem sikerül.”³⁹ Mindezek után sem osztotta azonban a megye sem Győr, sem Komárom véleményét. Zala ugyanis a társadalomellenesség foka alapján két csoportba sorolta a cigánylakosságot, és ezt szem előtt tartva tett rendezési javaslatot: „Indokoltnak mutatkozik tehát, hogy a megrögzött bűnözésű hajlamú, valamint a mezei kártételekből élő s így gazdasági életünkre káros tevékenységet tanúsító kóbor cigányok a 4352/1920. BM int. sz. rendeletben szabályozott eljárás során internáltassanak, míg a többi, az állami gazdasági viszonyainkra kevésbé veszélyes és káros magatartást tanúsító cigányok a 15000/1916. BM eln. sz. rendeletben szabályozott rendelkezések szerint lakóhelyükön rendőri felügyelet alatt tartassanak.”⁴⁰

Ugyancsak elutasította a győri felterjesztést 1922. február 20-án tartott ülésén Vas vármegye törvényhatósági bizottsága is, döntése indokaiként szinte szó szerint ugyanazokat az érveket vonultatva fel, mint a komáromi kollégium.⁴¹

Heves nemcsak a győri, hanem a komáromi döntéstől is elhatárolta magát s az országos megoldás helyett saját viszonyaira szabott adminisztratív módszerekkel próbált rendet teremteni.⁴² Csongrád szó szerint átvette a cigányösszeírásról, igazolványról, toloncolásról rendelkező, a lótartást, az illetőségi község elhagyását megtiltó hevesi szakaszokat, s csupán annyi kiegészítést tett, hogy „a maga részéről kívánatosnak tartja még, hogy a kóbor cigányok a születendő gyermekeiknek pontos anyakönyveztetésére a legnagyobb szigorral kényszeríttessenek, s a bejelentés elmulasztása esetében szigorú büntetéssel sújtassanak”.⁴³

1922. március 20-án Jász-Nagykun-Szolnok vármegye törvényhatósági bizottsága is tárgyalta Győr átiratát. Elutasító határozatát egy eddig még

nem használt, de kétségkívül elgondolkoztató érveléssel indokolta: „a törvényhatósági bizottság ezen sokat letárgyalt ügyben felirati jogával élni nem kíván, elismeri ugyan, hogy ez a kérdés még mindig nincs megoldva – de az országban ma ennél sokkal nagyobb kérdések vannak felszínen s előbb azok megoldását tartja fontosaknak s addig ilyen kétes értékű feladatokkal a törvényhozó hatalmat terhelni nem tartja ez idő szerint alkalmasnak.”⁴⁴

1934-ből való a következő – ezúttal is a belügyi kormányzat vezetőjéhez benyújtott – felirat. Mohácsy Lajos törvényhatósági bizottsági tag javaslatára Veszprém vármegye közgyűlése szerkesztette szeptember 19-én. Ebben a törvényhatóság azt kérte Keresztes-Fischer Ferenc belügyminisztertől, „méltóztassék ezen kérdés mielőbbi gyökeres rendezését megfontolás tárgyává tenni”, mert – mint írják – „ezeknek a hordáknak az országon keresztül-kasul vándorlása nemcsak kulturális szempontból nem engedhető meg, hanem közbiztonság és közegészségügy tekintetében is nagy veszélyt rejt magában.”⁴⁵

A többi megyének is átküldött indítványhoz kapcsolódó társhatósági vélemények közül Csanád-Arad-Torontál, illetve Borsod, Gömör és Kishont k. e. e. (közigazgatásilag egyelőre egyesített) vármegyék véleményét tudom ismertetni. Csanád „az átiratban foglaltakat magáévá nem teszi és ezen ügy felett napirendre tér”, mivelhogy „a törvényhatósági bizottság a fenti ügy rendezését nem látja szükségesnek, mert a vármegye területén kóbor cigányok számottevő mértékben nem fordulnak elő.”⁴⁶ Ezzel szemben Borsod-Gömör-Kishont – az 51/kgy. 8967/ai. 1935. számú testületi döntése⁴⁷ szerint – „egyetért az átirat szellemével és a maga részéről is kéri a cigányügy végleges rendezését. Nem értünk azonban egyet Veszprém vármegye átiratának a cigányok lóttartástól való eltiltását javasoló részével és egyben kimondjuk, hogy a cigányok közül csak a kóbor, közrendre és közbiztonságra veszélyes elemekre kívánunk szigorú rendszabályokat alkalmazni.” A korszakban liberálisnak számító, a veszprémi ajánlásokat csak részben elfogadó döntését a megye azzal indokolja, hogy „a cigányoknak lóttartástól való eltiltása az emberi szabadságjogokba való súlyos beavatkozásnak minősül”, illetve hogy „méltánytalannak és sértőnek találjuk a kóbor cigányoknak a megtelepedett, sőt a kultúrtársadalomba beolvadt intelligens cigányokkal egyenlő elbánásban való részesítését.”⁴⁸

Ugyancsak Borsod, Gömör és Kishont k. e. e. vármegye törvényhatósági bizottságának jegyzőkönyve tudósít egy 1936-ban felterjesztett Fejér megyei kérvényről is. Ebben a dunántúli törvényhatóság egy úgynevezett „cigánykódex” kibocsátását szorgalmazta, „mely a cigányokra vonatkozó, eddig elszórtan létező jogszabályokat összegyűjtené és ezáltal a közigazga-

tási hatóságok működését megkönnyítené és hatékonyabbá tenné.” Indítványozta továbbá, hogy a házaló és vándoriparos cigányok részére kiadott engedélyeken⁴⁹ külön is tüntessék fel, hogy az csak az illető saját megyéje területére érvényes, illetve hogy az idegen törvényhatóság területén feltartóztatott házaló vagy vándoriparos cigányt azonnal toloncolják vissza illetőségi helyére.⁵⁰

Borsod-Gömör-Kishont a Fejér megyei javaslatokkal teljes mértékben egyetértve, hasontartalmú felirattal fordult a belügyminiszterhez.⁵¹ Meglepő, hogy két évvel korábban deklarált passzív magatartását feladva Csanád megye törvényhatósági bizottsága is pontosan ekként határozott és cselekedett, mert – mint a jegyzőkönyvben olvasható – „a társtörvényhatóság felirata egy régen húzódó és szinte megoldhatatlannak látszó kérdés ügyét célozza s egy rendszeres cigánykódex kiadásával a cigányügy rendezését elősegítené.”⁵²

1938 májusában megint csak a cigánykérdés rendezési törekvéseiben egyébként is agilis Zala vármegye hallatta hangját. Elhatározását ezúttal az motiválta, hogy a kóborló-vándorló cigány életmód mellett lehetetlen a cigány gyermekek „iskoláztatása és polgári munkára megszoktatása.” (De meg Zala megye községeiben a rajkók állandó nyugtalanságban tartják a falvak lakóját, aki „a munkaidő beálltával rettegve hagyja ott lakását, mert sosem tudja, milyen veszély éri a felügyelet nélkül állandóan a faluban futkosó és már kis korban dohányzó és a tűzzel könnyelműn bánó cigánygyermekek részéről.”) Ezt szem előtt tartva fogadta el a törvényhatósági bizottság Takács Mihály bizottsági tag indítványát, amely szerint: „Írjon fel a közgyűlés a Belügyminiszter Úrhoz a cigánykérdés oly értelmű rendezése ügyében, hogy azok a telepítési törvény keretében e célra megveendő nagyobb kiterjedésű ingatlanokon községekbe összegyűjtve telepíttessenek le, hol kellő államrendőri felügyelet alatt a földművelési teendőkre megtanítva, gyermekeik kellő iskoláztatásával polgárosításuk eredményesen keresztül vihető legyen.”⁵³

Vas vármegye törvényhatósági bizottsága 1938. szeptember 19-én tartott évnegyedes rendes közgyűlésén megtárgyalta a zalai indítványt és elhatározta, hogy azt „magáévá teszi és annak támogatása céljából felír a magyar kir. Miniszterelnök Úrhoz”⁵⁴.

1938. szeptember 13-án tartott közgyűlésén Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye intézett a cigánykérdés rendezését sürgető felterjesztést a belügyminiszterhez. A sürgősséget azzal indokolták, hogy a cigányok rossz fényt vetnek a magyar népre: „a cigányoknak köszönhetjük azt, hogy a külföldi nagy része bennünket – műveltségben, erkölcsi és szellemi értékben ma-

gasan fölöttük álló kultúrnemzetet – ma is cigánykeveréknek, az európai kultúrközösségbe nem tartozó alacsonyrendű népfajnak tart.” A stíluson, a szóhasználaton már érződik az idők szava, nem meglepő ezek után javaslatuk tartalma sem: „az egész ország kóborcigányát az ország megfelelő pontjain barakktáborokba kell gyűjteni, gyermekeiket kivétel nélkül erre a célra rendelt külön iskolákban taníttatni, vagy megbízható földműves családoknak kiadni és a cigányok munkába állítását ily módon megkísérelni.” A közgyűlés felsorolta a barakktáborokba való telepítés előnyeit is, ezúttal a barakktábor szó helyett már annak szinonimáját használva: „az állami koncentrációs táborokban a kiadások is a legalacsonyabbra csökkenthetők a tömegélelmezés útján, a közegészségügyi ellenőrzés is a leghatályosabb s keresztül vihető az az elengedhetetlenül szükséges eljárás, hogy a generációkon át kimutathatóan rovott múltú, aljas ösztönökkel terhelt rablógyilkos, valamint vérbajos tuberkolotikus stb. betegségekben szenvedő cigányok sterilizáció alá kerüljenek”⁵⁵.

Mindössze fél év múlva újabb feliratot kapott a belügyminiszter a pesti vármegycházáról, bár ezúttal nem a közgyűléstől, hanem a közigazgatási bizottságtól. Tartalmában semmi újat nem találmi: a szörnyülködő hangon előadott, szokásos jelzők leírásán túl – hogy tudniillik a kóbor cigány „vad”, „bűnöző”, „idegen a néptől, idegen a tisztességes muzsikáló és letelepedett cigányfajtától” – a cigánykérdés országos rendezését sürgették a miniszternél.⁵⁶ 1942-ben ugyanez a közigazgatási bizottság már konkrét javaslatot tett: „mivel a cigánykérdés minden eddigi megoldási kísérlete csak a baj tüneti kezelésének bizonyult, tisztelettel kérjük Nmsgodat, hogy a kóborcigányoknak koncentrációs ill. munkatáborba való helyezését minél hamarabb lehetővé tenni méltóztassék”⁵⁷.

Fejér vármegye ebben a tárgykörben 1936. után 1940-ben is feliratot küldött a belügyi kormányzat vezetőjének.⁵⁸ Ebből arról értesülhettünk, hogy jóllehet a törvényhatóság, illetve annak vezető tisztségviselői mindent elkövettek a cigányok megrendszabályozása végett, igyekezetüket mégsem koronázta teljes siker, s ezért Pest megyéhez hasonlóan úgy határoztak, hogy „felírunk a magy. kir. belügyminiszter úrhoz, hogy a kóbor cigányok összegyűjtését és munkatáborba való tömörítését elrendelni méltóztassék”. Indokolásul Gesztelyi Nagy László ez idő tájt megjelent könyvére⁵⁹ utaltak, „melyből megállapítható, hogy ezen kóbor cigányok drákói megrendszabályozása most már nem várathat magára”. A Fejér megyei felirat azonban egy helyen pongyola megfogalmazású: hivatkozott művében Gesztelyi a „munkatábor” szó helyett általában a kevésbé szemérmes „koncentrációs tábor”-t használta.

Sajnos, Pest és Fejér megyék nem voltak egyedül. Bár az irat elkal-
lódott, az előadói ív tanúsága szerint ezekhez kapcsolódva Nyitra-Pozsony
k. e. e. vármegye törvényhatósági bizottságának 4150/1941. számú átirata
ugyancsak „a kóborcigányok munkatáborba való tömörítését” sürgette.⁶⁰
Baranya viszont ugyanebben az évben még a cigányok községekbe történő
letelepítését, földművelési munkára való kitaníttatásukat, gyermekeik isko-
láztatását, a polgáriasult cigányok számára szabad költözködési jog biztosí-
tását tekintette elérendő célnak, s csak mint a hosszú távú prevenció
szükséges rossz oldalát ajánlotta „az utódokra is kiható fertőző betegségek-
ben szenvedő cigányok továbbszaporodásának meggátlását”⁶¹.

Az eddig ismertetett feliratokon kívül is még számtalan vármegyei
memorandum látott napvilágot tárgyalt korszakunkban, amelyek társható-
sági pártoló határozatok híján önmaguk próbálták cselekvésre ösztökélni a
központi igazgatási és képviselői szerveket. Vas vármegye még 1870-ben
kérte a belügyminiszter segítségét a cigányok „kóborló hajlamának” vissza-
szorításában.⁶² Egy évvel rá Bars „a cigányügy községi és társadalmi ren-
dezését, továbbá ezen faj iskoláztatását” óhajtotta.⁶³ Baranya 1884-ben arra
apellált, hogy a cigányok kóborlása „alig illeszthető össze egy a művelődés
után törekvő s ezért nagy áldozatokat hozó nemzet társadalmával, azért
mind a vagyonbiztonság, mind egy civilizált közigazgatás tekintetéből, de
azért is, hogy egy különben fogékony és tehetséggel, ügyességgel bíró
népfaj az ország hasznos tagjává alakíttassék, talán nem volna helytelen a
magas kormány figyelmét e kérdésre felébreszteni”⁶⁴. A századforduló
évében Heves a lovas csendőrőrsök szaporításával vélte gyógyíthatónak a
bajt,⁶⁵ 1902-ben Komárom úgyszintén a csendőrségi állomány feltöltését és
törvényhozási szabályozást javallott.⁶⁶ 1906 és 1909 között ötvennél is több
felirat futott be a Miniszterelnökséghez.⁶⁷ És a sort a már napvilágra került
iratokkal még hosszan lehetne folytatni.

Találni elaborátumokat – még ha jóval kevesebbet is –, amelyeket nem
közigazgatási szervek, hanem más testületek hagytak az utókorra. Az Or-
szágos Magyar Gazdasági Egyesületnek a miniszterelnökhöz címzett felira-
ta még 1906-ban született, s benne kényszertelepítésről, a kóborlás megtil-
tásának és a cigánygyermeknek lelencházba gyűjtésének fontosságáról olvas-
hat az érdeklődő.⁶⁸ Az Alsófehér megye által is pártfogolt⁶⁹ felterjesztés
azonban nem sokat nyomott a latban. Talán ezért is foglalkozott az OMGE
1908-ban újfent „a kóbor cigányok ügyével, akiknek kártételei tudvalevőleg
elsősorban a mezőgazdák érdekeit veszélyeztetik. A kóbor cigányok a gazda
terményeit lopkodják el, a gazda állatait hajtják el s az ő legelőit pusztít-
ják.”⁷⁰ Javaslatuk ezúttal is adminisztratív jellegű: „a kóbor-cigányokra vo-

natkozó törvényjavaslatnak mielőbbi előterjesztése s abban a cigányok ló tartásának beszüntetése, valamint a közveszélyes kóborló cigányok helyhez való kötése” volt kívánalmuk tárgya.⁷¹ Ugyanebből az évből való a Magyarországi Községi és Körjegyzők Országos Központi Egyletének elnökségétől származó petíció, amely azonban a már unalomig szajkózott adminisztratív ajánlásokat volt csak képes elismételni.⁷²

...és magánszemélyek megnyilatkozásaiban

A cigánykérdésre gyógyírt kínálók legnépesebb csoportját az érdeklődő magánszemélyek tették ki. A véleményt nyilvánítók között találni újságírókat, jogászokat, orvosokat, közigazgatási tisztségviselőket és még egy sor más céhbelit, de egyetlen cigány vagy cigányszármazású személyt sem. Amilyen sokszínű ez a társaság, legalább annyira vegyesnek mondható munkáik színvonala: a kellően megalapozott, reális célkitűzéseket tartalmazó tervezettől a nevetségességig ostoba „ötletekig” minden megtalálható a javaslatokban.

Ismervén az elképzelések katalógusát, önként adódik a csoportosítás: először az átfogó rendezést célzó törvénytervezeteket vegyük szemügyre.

Magánszemélyek tollából hét elaborátum született. Ebből háromnak Bajcsy László nagylaki jegyző volt a szerzője, aki első tervezetét még 1895-ben vetette papírra.⁷³ „A cigány fajt, e vad, makranczos és csúnya szokásaiban szilaj népet nem tagadhatjuk mi meg. E hazának szülöttei ők is s ha sorsuk honfitársunkká tette, emeljük fel magunkhoz, neveljük a hazának hasznos polgáraivá” – írja javaslata indokolásában. Hogy miként képzei a cigányság „felemelését”, arra öt fejezetbe osztott ötvenöt szakasza a válasz.

Az első egység „a kényszer telepítésről” címet viseli, amiből máris következik, hogy Bajcsy sem tud jobb rendezést ajánlani, mint kortársai: „Az állandó lakással nem bíró cigányok kényszerrel telepíttetnek és tekin-tély nélkül korukra gondokság alá helyeztetnek.” (1. §) Tervezete személyi hatályát a cigányok két csoportjára terjeszti ki: azokra, akik „valamely helyen huzamosabb ideig tartózkodnak; de időnként biztos kereset forrás és cél nélkül sátorral, vagy anélkül kóborolnak” (az 1893-as összeírás terminológiájával: a huzamosabban egy helyben tartózkodókra) és azokra, akik „egy község kötelékébe és illetőségébe sem tartozó vándor (sátoros) cigányok” (2. §). A cigányok telepítése érdekében eddig tett intézkedések eredménytelenségének egyik fő okát Bajcsy „a nagyobb csoportokban való telepítés-

ben” látta, éppen ezért ő községenkénti, de arányos telepítést javasol: egy-egy faluba annak lélekszámától függően – 1–6 családot tanácsol elhelyezni. A települőknek az állam biztosít otthont: a község belterületén 300–550 négyszögölön szoba-konyhás lakást. Az életmódváltás könnyebb elviselhetősége érdekében „a telepítés első évében a ház belső végén sátor felállítása – a köztisztaság lehető megvédésével – megengedtetik.” (11. §) Ugyanakkor lovaikat, kocsijaikat elkobozzák és árverésen eladják. Az ebből befolyt összeget bútorok és háztartási eszközök beszerzésére fordítják. A gondnokság alatt álló cigányok „politikai jogokat nem gyakorolhatnak.” (16. §)

A polgárosodásról szóló második fejezet az életviszonyok szabályozásának széles skáláját fogja át: oktatásról, vallásról éppúgy szó esik benne, mint a mindennapi élet legapróbb részletkérdéseiről. Kötelezővé teszi pl. a 3–6 évesek óvoda-, a 6–12 évesek iskolalátogatását, de a felnőttek tanítását is. „A tanköteles gyermekek igazolatlan mulasztása miatt a szülők nem az 1868:XXXVIII. tc.-ben megszabott büntetésben, de esetről esetre huszonnégy órai böjtben töltendő fogsággal büntetnek.” (20. §) A 12 éves fiúkat tanoncoknak, a lányokat házicselédeknek küldi. Az oktatás költségeit, sőt még a tanulók ruháit is községi pénzből kell fedezni. A települők ingyenes orvosi ellátásban részesülnek, a munkaképtelenek tartásáról a községek kötelesek gondoskodni. Ezek mellett arról is intézkedik, hogy „a települő cigányok a telepítés első évében minden vasárnap egy órai hittan és az alkotmány legelemibb részének hallgatására kényszerítettnek” (18. §), hogy „egészségi és köztisztasági tekinteteből a férfiaknál szokásos hosszú haj és szakáll időnkénti lenyíratásáról a cigányfelügyelő gondoskodik” (24. §), hogy a „szesz italok élvezetétől a települő cigányok eltiltatnak” (26. §).

A cigányok nyilvántartását és ellenőrzését szabályozó harmadik szerkezeti egység felállítja a Magyar Kir. Cigánytelepítésügyi Főfelügyelőséget, amely nyilvántart valamennyi települő és már letelepedett cigányt. E hatóságnak alárendelten dolgozik minden egyes községben a községi cigányfelügyelő, aki az adott község cigányainak életét irányítja, felügyel rájuk és tapasztalatairól negyedévenként tájékoztatja a Főfelügyelőséget.

A negyedik fejezetben a települőkre vonatkozó büntetési rendszert írja le a szerző. Amíg „a települő cigányok büntetési és vétségei továbbra is az 1878:V. tc. szerint bírálандók el” (39. §), addig egy sor eseti kihágási szabályt alkot, amelyet csak ők sérthetnek meg, s amelyek elkövetéséért speciális büntetéseket helyez kilátásba. E kihágásokat két csoportba sorolja: könnyebb (pl. „ha a települő a munkában nem kellő szorgalommal foglalkozik”, „ha munka közben leittasodik”, „ha gyermekeiket ok nélkül az iskolá-

ból visszatartja” stb.) és súlyosabb (pl. „ha a települő botrányos életmódot folytat, ha a telepről megszökik” stb.) beszámítás alá esőkre. Büntetéseik – a kihágás jellegétől, illetve a visszaeső elkövetéstől függően – a község zárkájában eltöltendő 24 órás fogságtól egészen a javító- vagy dologházba utalásig terjednek.

Bajcsy későbbi tervezetei⁷⁴ nem sok újdonságot hoztak a most ismertethez képest. Apróbb módosítások találhatók csak bennük, olyanok például, hogy a letelepülőknek nem 12, hanem 20 évi adómentességet biztosít, hogy kihagyja azt a szakaszt, miszerint „a gondnokság alá helyezett települő cigány családfő jobb karján településének számmal jelölt helye betetováltatik”, vagy hogy hat család helyett második tervezetében már csak öt, utóbb pedig csupán egy családot enged községenként letelepíteni. („Így családonkint széttagolva, elhagyatottságuk és elszigeteltségük érzetében megtörik akaraterjük; kóborlási ösztönük nem nyer tápot, nincs, aki buzdítsa őket, reményt vesztesen, csüggedten adják meg magukat a sorsnak.”⁷⁵) A precíz nagylaki jegyző még elgondolásainak költségvetési vonzatát is megbecsülte: számításai szerint a Duna–Tisza köze 363 cigánycsaládjának telekre ültetése 240 910 koronával terhelte volna meg az állami büdzsét.⁷⁶

Bozóky Árpád „Törvényjavaslat a cigányok kóborlásának meggátlásáról” című munkáját⁷⁷ 1908-ban nyújtotta be a Képviselőházhoz. „A kóbor cigányok állandóan veszélyeztetik a közbiztonságot, annyira, hogy a közvéleményben megérlelődött annak elhatározása, hogy a cigányok kóborlását a közbiztonság érdekében kivételes módon és radikális eszközökkel kell megakadályozni”⁷⁸ – írja tervezete indokolásában. Javaslatának rendszerét a kivételes módnak és a radikális eszközöknek megfelelően építi fel. A javaslat kiindulópontja a cigányok letelepítésének szükségessége. Letelepítésük illetőségi helyeiken történik. Illetőségi helynek azt a községet tekinti a tervezet, ahol a vándorcigány a törvény hatályba lépésének napja előtt legalább egy évig állandóan lakott. Ha ez így nem határozható meg, akkor illetőségi helyül a cigány születési helyét kell tekintetni. A tervezet három hónapnyi időt ad az érdekelt személyeknek, hogy illetőségi községükben letelepedjenek, s arról bizonyítványt szerezzenek a községtől. Ha illetőségi helyüket nem tudják, vagy nem Magyarországon születtek, akkor a javaslat megengedi, de egyben kötelességévé is teszi a cigányoknak, hogy bármely általuk választott községben ideiglenesen letelepedjenek. A „cigány” szó alatt természetesen a családfő családja is értendő.

Az ideiglenes letelepüléssel nem fejeződik be az otthont keresés folyamata. Színre lép ugyanis a hatóság, amelynek kötelessége kinyomozni a letelepülésre kötelezett születési helyét. Ha ez sikerül, az illető születési

helyére toloncolandó. Ha nem, úgy az ideiglenes község lesz a család illetőségi helye. Vitás esetekben a főszolgabíró dönt a kérdésben. A végzés ellen kétfokú jogorvoslati lehetőség áll rendelkezésre: először az alispánhoz, onnan a belügyminiszterhez lehet fellebbezni.

A tervezet – a hatálybalépésétől számított három hónapon túl – tilt mindennemű helyváltoztatást. Bármilyen – a települések közötti – mozgáshoz hatósági engedély szükséges, amelyben fel kell tüntetni az eltávozásra engedélyezett időt és útvonalat. A távozási engedélynek minden egyes személyre külön-külön kell szólnia, megtagadása esetén szintén kétfokú jogorvoslati lehetőség van.

Az elaborátum széles hatáskört biztosít a belügyminiszternek. Amellett, hogy másodfokon ő dönt a fellebbezésekről, vitás esetekben neki is joga van kijelölni a kóbor cigány állandó lakhelyét. (Ha egyébként a letelepülő faluját a miniszter határozza meg, s ha ott az állam a cigánycsaládnak lakást, ellátást biztosít, a kedvezményezettek kötelesek „erejüknek és képességüknek megfelelő munkát végezni az állam javára.”)

A tervezet által kilátásba helyezett szankció a Kihágási Büntető Törvénykönyv (Kbtk.) büntetési rendszerénél jóval szigorúbb: azt a cigányt, aki e törvény bármelyik szakaszát megsérti, kihágás miatt egy évig terjedő elzárással és 1000 koronáig terjedő pénzbüntetéssel rendeli büntetni. A büntetés – a közigazgatási hatóság belátása szerint – akár közigazgatási, akár járásbírósi, törvényszéki, akár külön e célra épített fogházban végrehajtható.

A kihágási eljárás lefolytatására a cigány lakhelye szerinti főszolgabíró, vagy ha a terheltet szökésért tartóztatták le, a letartóztatás helye szerinti judlium az illetékes. A kihágásért elítélt személlyel egy háztartásban élő legfeljebb 16 éves kiskorút a tervezet állami gyermekmenhelybe vagy javítóintézetbe utalja. A 16. életévüket túlhaladott személyek – szökésük esetén – illetőségi helyükre toloncolandók, újabb szökésük esetén ugyanúgy büntetendők, mint a nagykorúak. Eljárási kötelezettsége még a hatóságoknak, hogy a szökésért letartóztatott személyek illetőségi helyét kiderítsék, s büntetésük letöltése után a büntetett személyt odatoloncolják. Fontos megemlíteni, hogy az elaborátum által taxatív megállapított esetekben a hatóságok intézkedései azonnal, a fellebbezés lehetőségére tekintet nélkül végrehajthatók.

Ugyanebben az évben született Malyáta Ágoston törvénytervezete „A kóbor-czigányok polgárosításáról”.⁷⁹ Az elaborátum készítője három pillérét látta a cigánykérdés rendezésének, s munkájában ezekről rendelkezett a legrészletesebben: a 15 éven aluliak menhelybe szállíttatásáról, a

felnőtt cigányok kényszertelepítéséről, valamint a letelepítettek kényszermunkáltatásáról. Emellett persze megtalálhatók indítványában a szokásos javaslatok [ló- és sertéstartás, vásárlátogatás tilalma, „az elhullott állatok élvezete, valamint a szokásos cigány póreség megszüntetetik” (27. §), „a cigányok eddigi faji jellegű ruházatuk helyett a települési hely népviseletének megfelelő polgári ruha viselésére köteleztetnek” (28. §)], ezekre azonban – úgy gondolom – kár az időt vesztegetni.

Bozóky és Malyáta tervezete után három évvel, 1911-ben hagyta el a nyomdát Samassa János egykori országgyűlési képviselő munkája „Törvényjavaslat a vándorcigányok letelepítéséről” címmel.⁸⁰ Bevezetésében a következők olvashatók: „Annyira elfajult ezeknek a kóbor hordáknak a garázdálkodása, hogy immár sürgős és erélyes cselekvésre van szükség oly irányban, hogy a kóbor cigányok megtelepüljenek és rendes foglalkozásra szoríttassanak.”⁸¹

Samassa elaborátumát három szerkezeti egységre lehet bontani. Közülük az első a személyi hatályt taglalja, ami alá csak a vándorcigányok tartoznak. Vándorcigányoknak azokat a cigányokat tekinti, akik „az év nagyobb részében állandóan megtelepülve nincsenek” (2. §). A második rész a szűk értelemben vett telepítéssel, illetve annak módjával foglalkozik. Kimondja, hogy a vándorcigányok kötelesek a törvény hatálybalépése napjától számított 3 éven belül valamely község kötelékébe belépni és letelepedni. Samassa tehát nem vetette el az önkéntes letelepülés lehetőségét, „az e téren szerzett tapasztalatokat figyelembe véve” azonban lehetővé tette a kényszertelepítést is. A kényszertelepítés irányítására a tervezet megalkotója országos szervezetet javasolt felállítani: a belügyminiszter alá rendelt országos telepítési hatóságot, amely a minisztérium egyik önálló osztályaként működik, s élén telepítési kormánybiztos áll. A telepítési hatóság országos jellege azt is magában foglalja, hogy neki hierarchikusan alárendelt kerületi hatóságai vannak. A telepítés egy-egy alkalommal nem terjed ki az ország egész területére, hanem csak az ország több törvényhatóságot magába foglaló részére.

A kényszertelepítés napján a megjelölt területen tartózkodó minden vándorcigányt fel kell tartóztatni, és az előre kijelölt és e célra berendezett községbe kell szállítani, ahol kezdetét veszi a telepítés második szakasza. A befogadó községeket a telepítési hatóság javaslatára a belügyminiszter jelöli ki. Az országos telepítési hatóság rendelkezésére bocsátják a telepítéshez szükséges karhatalmat (katonaság, csendőrség, rendőrség). Közreműködésük mértékét a telepítési kormánybiztos, illetve alárendeltjei határozzák meg.

A tervezet következő egysége a letelepítés második szakaszát, egy következetesen beolvasztásra törekvő folyamatot részletez. A kijelölt községekben letelepítettek – rendszerint 3–5 család – kezdettől a község gyámsága alá tartoznak. Ennélfogva önálló cselekvőképességgel nem bírnak, nem gyakorolhatják az őket megillető politikai jogokat. A szükséges ruhaneműkön és háztartási eszközökön kívül náluk található egyéb ingó dolgokat a község kiveszi birtokukból, eladja, a befolyt összeget pedig a tulajdonos javára kezeli. Ugyancsak a község kezeli a letelepítettek minden keresményét. Samassa az elvenni rendelt ingó dolgok közül kiemelte a kocsit, lovat, fegyvert, egyéb élő jószágokat, „nehogy a kóbor életnek ezek a fő eszközei továbbra is a cigányok rendelkezésére álljanak” (indokolás, 10–12. §).

Az integráció szempontjából nagyon fontos rendelkezés, hogy a belügyminiszter által kijelölt illetőségi község a telepítési hatóság által kötelékébe utalt cigányoknak a belügyminiszter által meghatározott áron, minden családnak legalább 200 négyszögöl nagyságú háztelket köteles rendelkezésére bocsátani. Az ilyen területek birtokjogát a családok kapják meg. A telken részükre lakóházat kell emelni, amelynek költségeit szükség esetén az állam fedezi.

A „polgári társadalomba soroztatáshoz” elengedhetetlenül szükséges adminisztrációs feladatokról rendelkezvén a tervezet a telepítési hatóság kötelességévé teszi az anyakönyvezést, a „törvényes házasságra szorítást”, a cigányok felvételét a hitfelekezethez. Az iskolaköteles gyermekeket a letelepítéssel egyidejűleg azonnal az iskola látogatására kötelezi. Így kívánja az elaborátum „az újabb generációt a polgárosultságnak meghódítani”.

Samassa is felismerte, hogy a letelepítendő cigányság foglalkoztatása nagyon fontos. Ezért került a tervezetbe, hogy a letelepítetteket a községnek kényszerrel is munkavégzésre kell köteleznie.

Az elaborátum utasítja a telepítési hatóságot, hogy évente két alkalommal – kiküldötti útján – ellenőrizze a letelepítetteket, vizsgálja meg panaszait, kívánságait vegye jegyzőkönyvbe s azokat terjessze fel. Szükség esetén azonban a kiküldött az országos telepítési hatóság utólagos jóváhagyásának fenntartásával azonnal intézkedhet. A rendelkezés ellen – ha esetleg nézetkülönbség van a község és a kiküldött között – a község három napon belül az országos telepítési hatósághoz, ez utóbbi határozatai és intézkedései ellen nyolc napon belül a belügyminiszterhez fellebbezhet.

Jelentős pozitívuma a tervezetnek, hogy a letelepedett cigányoknak anyagi engedményeket ad: a törvény hatályának tartama alatt minden

önként letelepedett vagy kényszer útján letelepített cigányt mentesíti az összes állami, törvényhatósági, községi és hitfelekezeti adó alól.

Samassa e tervezettel egy időben készített egy másikat is, „Törvényjavaslat a cigányok felett való kivételes bíraskodásról” címmel.⁸² Ennek funkciója – törvényerőre emelkedése esetén – az lett volna, hogy alkalmazásával segítse a kényszertelepítést. „Bizonyos esetekben nem lehet ettől a javaslattól a statáriális jelleget eltagadni, ami sok esetben túl szigorú intézkedésekre is vezet”,⁸³ mégis „egyedüli hathatós” eszköznek a kivételes bíraskodás intézményét tekintette a szerző, amely gyorsaságával, a vándorcigányok által leginkább elkövetni szokott büntetendő cselekmények szigorított mérvű megtorlásával alkalmas arra, hogy a köztudatba átmenve, elrettentő hatást gyakoroljon.

A tervezet – külön tanácsként – minden törvényszéknél elrendeli a kivételes bíróság felállítását. A bíróságot egy elnök és két szavazó bíró alkotja, tagjait, illetve helyetteseiket a törvényszék elnökének javaslatára évenként az igazságügy-miniszter rendeli ki.

A kivételes bíróság elé utalja az elaborátum a hatóság elleni erőszak, a magánosok elleni erőszak, az ember élete elleni bűntettek és vétségek, a gyermekrablás, a lopás, a rablás, az orgazdaság, valamint a gyújtogatás bűncselekményeket.⁸⁴

A tervezet büntetési tételei ezekre a cselekményekre jóval magasabbak, mint a Btk.-é. Érdemes összehasonlítani egy-két deliktum szankcióját a Btk.-ban és Samassa tervezetében. A Csemegi-kódex az ember élete elleni bűntettek és vétségek közül csak a gyilkosságot büntette halálbüntetéssel. Samassa tervezete a fentén kívül halállal bünteti a szándékos emberölést és azt a rablást, amelyik szándékos emberöléssel párosul. A Samassa tervezetében a legenyhébb szabadságvesztés-büntetést magával vonó (5 évig terjedő börtön) lopás vétségét a Btk. csak egy évig terjedő fogházbüntetéssel szankcionálja. Az összehasonlítást lehetne folytatni, de a két kiragadott példa egymáshoz mérése meggyőzően bizonyítja, hogy Samassa tervezete – legalábbis ami a büntetési rendszerét illeti – nem „szigorú”, hanem inkább kegyetlen.

Az elaborátum második része eljárásjogi szabályokat deklaráál. A normák két pont körül sűrűsödnek: egyrészt az eljárás meggyorsításánál, másrészt a jogorvoslati lehetőségek szabályozásánál. Mindazokban a büntetőügyekben, amelyek a tervezett törvény hatálya alá tartoznak, a rendőri és egyéb nyomozó hatóságok, a kir. ügyészség és a vizsgálóbíró soron kívül jár el. A nyomozó hatóságnak – amennyiben „gyanúokat lát feunforogni” – kötelessége a gyanúsítottat azonnal letartóztatni. A vizsgálóbírónak köteles-

sége a hozzá utalt gyanúsítottat azonnal kihallgatni. „Az eljárás gyorsítása és egyöntetűsége végett” a vizsgálóbíró működésére felügyelő vádtanácsot is a kivételes bíróság alkotja, a vádtanács feladatait maga a kivételes bíróság látja el. A vizsgálat befejeztével a vizsgálóbíró az iratokat köteles haladéktalanul a kir. ügyészséghez átteni. Az ügyészség a vádiratot soron kívül készíti el és terjeszti be a kivételes bírósághoz. A vádirat beérkezése után a kivételes bíróság határoz a vád alá helyezés kérdésében. Amennyiben emellett dönt, a főtárgyalást legfeljebb 15 napos határnapra kitűzi és a főtárgyalás megtartása végett megteszi a szükséges intézkedéseket.

A tervezet az eljárás egész folyamata alatt mindössze két jogorvoslati lehetőséget ad: 1. a kivételes bíróság, illetve a kir. ítélőtábla bűnösséget megállapító ítélete ellen semmisségi panasszal lehet élni a Curiánál; 2. ha a kivételes bíróság felmentő ítéletet hoz, a kir. ügyész és a pótmagánvádló az ítélet, illetve annak felmentő része ellen fellebbezhet a kir. ítélőtáblához. Enyhítő rendelkezése a javaslatnak, hogy a javítóintézetbe szállítás és a feltételes szabadságra bocsátás időhatárát leszállítja. Samassa tervezete a büntetés kétharmad részének letöltése után egységesen engedélyezi a feltételes szabadságra bocsátást, ha a feltételes szabadságra bocsátandó személyek „az egyéb törvényes feltételeken kívül az állandó megtelepülésre reményt nyújtanak”.

Az említettek mellett voltak természetesen, akik nem vesződtek azzal, hogy elképzeléseiket jogszabályi formába öntsék, hanem javaslataikat tanulmányként, vitairatként tették közzé vagy egyszerűen csak mint beadványt küldték el a belügyminiszternek. Több más lehetőség mellett kitűnő alkalmat nyújtott erre a Széll Kálmán miniszterelnök által 1902. november 21-ére összehívott cigányügyi ankét.⁸⁵

A tudományos tanácskozásról – melynek egyébként egy cigányügyi törvényjavaslat előkészítése lett volna a feladata – sajnálatos módon sem jegyzőkönyvet, sem bármiféle följegyzést nem találtam a levéltárakban, ezért az ott elhangzottakat nem áll módomban felidézni. A korabeli publikációk szerint a tanácskozás résztvevői közt sok volt a gyakorlati szakember, a cigánykérdés irodalmának, történetének ismerőit ellenben nem hívták meg. A felszólalók nagyjából „saját eszméiket és gondolataikat mondták el, közülük sokan világos jelét mutatva annak, hogy még a cigányösszeírás eredményeit sem ismerik”⁸⁶.

Az ankétra meghívottak elé hét kérdést terjesztettek,⁸⁷ az ezekre adott válaszok a szemtanú szerint „két irányban csúcsosodtak ki: 1. hogy a vándor vagy oláh-cigány kérdés elsősorban adminisztratív kérdés; 2. hogy annak sikeres megoldása egyes szabadságjogoknak bizonyos mérvű – legalább

átmeneti – korlátozása nélkül el sem képzelhető”⁸⁸. A tanácskozás optimista hangnemben ért véget. A résztvevők szerint a rendőrhatóságok és a községek aktív segítségével, a vándorcigányok csekély számát figyelembe véve, elérhető a siker.⁸⁹

A századforduló táján szellemi vagyonosodás kapott erőre Magyarországon, amely a cigányságról addig szerzett ismereteket is gazdagította. Számtalan etnográfiai, történelmi tárgyú publikáció hagyta el a nyomdát,⁹⁰ mondhatnánk azt is, divat lett a cigánysággal foglalkozni. Aligha véletlen ezek után, hogy a cigányügyi ankét kapcsán is – erre hivatkozva, de minden bizonnyal az előbbi okban gyökerezve – több publikáció látott napvilágot.

Mihalovits Gyula például még 1904-ben jelentette meg tárgyunkhoz kapcsolódó művét.⁹¹ Benne a szerző mindenekelőtt a cigánykérdés okait láttatja: „I. A cigányoknak nincs hazája, jobban mondva, rendes lakóhelye (illetőségi helynek is értendő), folyton vándorúton van és e közben a szabad ég alatt tanyáz. II. Nincs vallása. III. Nincs törvényes családi állapota. IV. Nincs rendes megélhetést helyhez kötötten is biztosító foglalkozása, keresete.”⁹²

Az indítékoknak megfelelően szerkeszti munkájának további részeit, megkísérelve valamilyen rendezési irányvonalat adni. Érdemben azonban csak a helyhez kötés kérdésével foglalkozik. A „cigánykérdést jórészt meg is oldottuk – írja Mihalovits –, mihelyt hazát adunk a cigánynak, rendes lakóhelyet (községet) jelölünk ki számára; vándorlásában korlátozzuk és végül rendes emberi lakásba szoktatjuk.” Hazát adni annyi, mint az országok közötti vándorlást megszüntetni. Ezért a szerző azt javasolja, hogy a hatóságok ne teljesítsék a vándorcigányok útlevélkérelmeit.⁹³ Konceptiójában nagy szerepet kapott a cigányok vándorlástól való eltiltása. Ehhez a következő módszereket ajánlotta: 1. csak a családfő indulhat lakóhelyéről kenyérkereső útra, 2. a vándorcigánycsalád úti okmánnyal látandó el, 3. a vándorúton levő cigányt jelentkezésre kell kötelezni, 4. a hatóságok tiltsák meg, hogy cigányok a községek belterületén kívül letáborozhassanak, 5. vándorlási engedélyt legfeljebb egy hónapra adjanak ki, 6. a családfő a csapat minden tagjáért felelőséggel tartozzék, 7. az engedélyt nyert csoportba új tagot tilos felvenni.⁹⁴ Aki mindezeket megszegi, annak büntetése „nem lehet egyéb, mint férfiaknál a botbüntetés, nőknél a kikötés”⁹⁵.

Ugyanekkoról való a Fáy Albert tollából való javaslat is. Szerzője egyedien látta a rendezés szükségességét, amikor a Magyarországon mindig is súlyos nemzetiségi problémára apellált: véleménye szerint a cigánykérdés elhúzódó megoldatlansága esetén a cigányok a román nemzetiség karjaiba rohanhatnak (a cigányok 42%-a beszélte ezt a nyelvet), tovább rontva ezzel a magyarországi népek nemzetiségi megoszlását.⁹⁶

Fáy kettős célt tűzött a rendezés elé: egyrészt „megszabadítani társadalmunkat a békés munkásságában minduntalan háborgató elemektől”, másrészt a „civilizáció eszközeivel” úgy közeledni a cigányokhoz, hogy a rendezés ne rontson a cigányság–magyarság kapcsolaton. E kettős irányelv figyelembevételével tanácsolt gyakorlati lépések főként a vándorlás megszüntetésével (például a költözködési szabadság korlátozása, kényszertelepítés iparvidékre, a nomád életmódjukhoz szükséges eszközök állami kisajátítása, a vajdaság intézményének megszüntetése) és a cigányok oktatásával (állami és díjtalan oktatás) kapcsolatosak. A szerző felfigyelt a cigányság munkával való ellátásának fontosságára is. Ezért ajánlotta, hogy a cigányokat iparvidékeken telepítsék le, és ezért tartotta kívánatosnak a cigányiparosok készítményeinek állami értékesítését.⁹⁷

Ugyancsak az 1902-es tanácskozás ihlette Déry Gyula sokszor hivatkozott munkáját is. Megalkotója az ankét kérdéseit lejegyezve, azokra a saját elképzeléseit adta válaszul, amelyek esszenciájaként egy, a kortársi javallatokkal összehasonlítva liberálisabb, s ami inkább fontos: reálisabb koncepció bontakozik ki.⁹⁸

A vándorcigányok kóborlásának megszüntetésére Déry is a letelepítést javasolta, amelyet nagyobb tömegekben és az e célra külön felállítandó munkatelepeken kell végrehajtani. A kényszertelepítés módszerét azonban elvetette, mert „kényszereszközökkel létesült telep csak kényszereszközökkel lenne fenntartható”.⁹⁹ Helyette szabad munkatelepeket kell létesíteni, melyeken a megtelepedés feltételeit fokozottabb mértékben biztosítaná az állam.

Hogy a cigányok milyen eszközökkel lennének illetőségi helyeiken marasztalhatók, arra Déry nagyon egyszerű választ adott: „E telepeket úgy kell szervezni, hogy az azokon tartózkodás a cigánytermészetre nézve kívánatos legyen.”¹⁰⁰ A „kívánatosághoz” kertés házak, templomok, iskolák, község házak, lelkész, tanító, jegyző és orvos szükségeltetnek. Az állattenyésztés lehetővé tétele céljából a község maga is megfelelő határral bírna.¹⁰¹ A telepen élő cigányok megélhetését azzal biztosítaná, hogy részint az általuk űzött háziipari ágakat felfuttatná és versenyképes iparágakká fejlesztené, részint a földművelésre hajlandóságot mutató cigányokat olyan fokon tanítaná meg a paraszti gazdálkodás fortélyaira, hogy mint földbérlők, esetleg mint önálló földművesek megélhessenek.¹⁰² A cigánygyerekek „megmentése” érdekében rendszeres oktatásuk, majd azután különböző szakmák megtanítása a feladat.¹⁰³ A szabályok megszegői ellen Déry a kihágásokról szóló törvénycikk rendelkezéseinek „könyörtelen végrehajtását” ajánlja megtorlásként s elrettentésként. Emellett egy kényszer-munkatelepe felállítását is javasolja, ahol az „ellenszegülő elemeket” köteleznék

munkára.¹⁰⁴ Mindezen feladatok irányítását, illetve ellenőrzését pedig az országos telepítési kormánybiztosra bízta.¹⁰⁵

Déry Gyulával még természetesen nem fogyott el az ötletgazdák sora. Csupán a Herrmann-hagyaték majd három tucat olyan beadványt¹⁰⁶ őrzött meg az utókornak, amelyekben érdeklődő laikusok és hivatásos közigazgatási emberek elképzeléseit olvashatni. Az emlékiratok megfogalmazói messzemenően egyetértettek abban, hogy a rendezés Achilles-pontja a cigányok kényszertelepítése, az ezt elősegítő vagy kísérő módszerekben azonban már jelentős nézetkülönbségek voltak közöttük. Tóth József komornyik szerint például „a gyermekek mindjárt születés után elveendők az anyától”. Marton Sándor sztropkói járási szolgabíró arra tett javaslatot, hogy „a cigányszülők 14 éven alóli gyermekeiktől megfosztandók és külön az ő számukra felállított intézetekben helyezendők el. Tartoznak a náluk levő ingó dolog tulajdonát igazolni.” Kapoltsy főispán, Somogy vármegye első embere „ujjlenyomatok készítését és azoknak a bpesti államrendőrségnél való központi gyűjtését” ajánlja. Telenszky Kálmán vámosgyörki jegyzőnek úgy tetszett, hogy „a férfiak katonai felügyelet alatt a duna–tiszai csatorna ásására volnának alkalmazandók”, egyébként pedig „férfiak és nők elkülönítendők, hogy a nemzés megakadályoztassék”.

A legabszurdabb ötletet mégis Liptay úr tudhatta magának. A „Correspondance de Hongrie” szerkesztője 1903-ban feliratot küldött Széll Kálmán miniszterelnöknek, amelyben az indítványozta, hogy az idehaza csak problémát jelentő cigányokat telepítsék ki Szomáliába.¹⁰⁷ Terjedelmes memorandumában a kitelepítés mikénti végrehajtásáról ugyan szó sem esett, az evakuáció előnyeit azonban hosszasan ecsetelte. Hogyne, hiszen így mindenki jól járna! A cigányok mindenekelőtt, akiket Szomáliában „a mullah szabadon és nagy örömmel fogadna, mint valóságos kultúr vezetőket és azok ott annál inkább megszoknának, mert hasonló arcszínűek és fajból lévén, a parasztok által nem lennének mint itt visszataszítva, mint alsóbb rendű és megvetendő lények, hanem ellenkezőleg az ottani fekete középosztályává nőné ki magát!” De jól járna az ország és legfőképpen annak kormánya is, hiszen „a mi szégyenletes kérdésünk még a jelen évad alatt elintézhető volna és a Képviselőház mostani ülészsaka alatt be lehetne egy jelentést küldeni és azt a ház elé terjeszteni: – mily álomnak a megvalósulását vinné ezzel keresztül az ön kabinetje, azt a mire Mária Terézia hiába vállalkozott! – a ki pedig a mostani egész monarchiát alapította és konszolidálta!”¹⁰⁸

Nem mindig csak írászatok mellett születtek letelepítési kísérletek Magyarországon, hanem elvétve a gyakorlatban is volt erre példa. József

főherceg munkásságát kell itt megemlítenem, aki bánkúti, kisjenői és alcsúti birtokain – „tengersok költséggel” – kisebb cigányközösségeknek otthont adott. Alcsúton külön cigányiskolát is alapított, amiben rövid idő múlva jó eredménnyel vizsgáztak a növendékek.¹⁰⁹

A telepek azonban nem voltak hosszú életűek. Ennek okát életrajzírója azzal magyarázza, hogy a „hatóságok részéről nem kapott olyan támogatást, mint amelyet annak a nemes ügynek az érdeke megkívánt volna. Azonkívül az ő túlságosan jószívűségével sokszor tett engedményeket a fegyelmentartás követelményeinek rovására.”¹¹⁰ Probléma lehetett azonban az őslakosság és a cigányság ellenségeskedése is. A főherceg ugyanis „akkor hagyott fel a telepítési kísérletekkel, amikor Libits Adolf jószágkormányzó azt jelentette, hogy a gazdasági cselédek ellenséges szemmel nézik a cigányokat, akik semmit sem dolgoznak, minden munka alól kivonják magukat és a környékbeli falvakat fosztogatják, s mégis temérdek kedvezményt kapnak”¹¹¹. Ám figyelmet érdemel a főherceg egyik levele is, amelyet Ponori Thewrewk István újságírónak küldött: „Az itteni cigánytelepemmel baj van. A megye állítja, hogy a betörések és rablások ez évben szaporodtak és a fonalak ide vezetnek. Hármat elfogtak ugyan, de aztán mint bűntelent, haza küldték hozzám... Hogy azonban a megye megnyugodjék, csak azt az öt családot, a kik sohase távoztak innen, tartom itt, a többinek (28) vettem lovakat és kocsikat és kieszközöltem a megyénél, hogy kóborlásukat újra engedjék... Érdekes, hogy már hat család az elbocsájtandók között megköszönte a lovakat, kocsikat és kértek házakat a környékbeli helységeken, mivel többé kóborolni nem akarnak. De az a baj, hogy a községek nem igen akarják bevállalni. Látszik ebből, hogy valamit civilizálódtak.”¹¹²

Az eddig idézett személyek a cigányság valamilyen formában történő letelepítésében látták a probléma rendezésének esetleges lehetőségét. Mások – és az alábbiakban ezek nevezetesebb képviselőit veszem számba – a cigánykérdésre másmilyen gyógyírt kínáltak.

Barabás Péter, a budapesti Magyar Kir. Állami Gyermekmenhely igazgatója például a cigánygyermek nevelését vélte sikert hozó módszernek. „Ha azt akarjuk, hogy a cigányügy országos rendezése végre-valahára elkezdődjék, akkor az államnak rá kell tennie a kezét ezekre a gyermekekre mielőbb” – írta 1911-ben megjelent tanulmányában.¹¹³

Javaslati – művének címével ellentétben – inkább szigorúak voltak, mint emberségesek. A rendezést ugyanis a cigánycsaládok szétszakításával látta megvalósíthatónak. Hatályos törvények adta jogokra hivatkozva (ezekről a későbbiekben még szó esik) a cigány csecsemőket állami gondozásba kívánta venni s tizenöt éves korukig ott tartani. A hét éven felülieket „az e

célra igen alkalmas objektumnak mutatkozó” Munkács várában¹¹⁴ helyezte volna el, ahonnan – a menhely felügyelete alatt – környékbeli gazdákhöz, intézetekhez és „iparmenhelyekre” adták volna ki őket.¹¹⁵

„A gyermekmenhelyek kötelékébe került vándorcigány-gyermekek ezáltal nemcsak ők maguk fognak az állam és a társadalom hasznos tagjaivá válni, hanem – megszűnvnén anyagát szolgáltatni a kóborló elemeknek – alapjában fogják megingatni az öröklétűnek látszott veszedelmet.”¹¹⁶

Egy újabb irányzat nemcsak a cigánykérdés megoldására, hanem egy tágabb társadalmi problémára, a lumpenné lett perifériális elemek kordában tartására a dologház intézményét ajánlotta. A mozgalom jelesebb képviselői Finkey Ferenc és N. Fekete Gyula voltak.

Finkey kapcsán mindenekelőtt azt kell hangsúlyozni, hogy a kérdésben világosan látta saját kora bűnösségét: „A társadalmi viszonyok általános javítása, a népnevelés buzgó felkarolása, az erkölcsi erő fokozása, az erkölcs-telenség (játékházak, prostitúció, alkoholizmus) korlátozása, a szegénység, a nyomor eltüntetése, a gazdaságilag gyengébb osztályok fokozottabb védelme és erősítése, ezek és hasonló szociális reformok bizonyára a leghatályosabb eszközök lennének a csavargás és koldulás megszüntetésére vagy csökkentésére. A szociális megoldás beteljesüléséig azonban törvényhozási úton kell meggátolni a csavargást és koldulást.”¹¹⁷

Úgy látszik, komolyan hitt véleményének igazában, mert készített is egy idevágó elaborátumot.¹¹⁸ Ebben azt a 18. életévét betöltött személyt tekinti „dologkerülő csavargó”-nak, „aki, jóllehet testi és szellemi erejénél fogva képes lenne magát munka által fenntartani, tisztességes foglalkozás nélkül él, s arra a gyanúra ad okot, hogy magát, illetőleg családját büntetendő cselekmények elkövetése által tartja fenn, ha a rendőr hatóság felhívására záros határidő alatt sem vállal létfenntartására alkalmas munkát, vagy a hatóság által felajánlott munkát ok nélkül visszautasítja” (1. §), koldusnak pedig az, „aki házról házra koldul, vagy más személyt a koldulásra felhasznál, jóllehet testi és szellemi erejénél fogva munka által képes lenne magát fenntartani” (6. §). A csavargó és az üzletszerűen kolduló egyéneket a bíróság határozatlan időre dologházba utalhatja. A dologházba utalás legalább 2, legfeljebb 6 évre szól, visszaesés esetére azonban a 4 és 10 évet jelölte ki határként. Ugyancsak dologházba küldte a tervezet – eklatáns példáját adva annak, hogy a közigazgatás mellett a tudomány is párhuzamot vont a csavargók és a kóbor cigányok között – azokat a 18 évnél idősebb kóbor cigányokat is, „akik a reájuk vonatkozó szabályrendeleteket vagy törvényi rendelkezéseket áthágva, kijelölt lakóhelyükről megszöknek, vagy a rendes munkás életet folytatni megátalkodottan nem akarják” (5. §).

A dolgház intézményének célját Finkey a munkaképes, de munkakerülő személyek rendszeres munkára szorításában látta.¹¹⁹ Fekete Gyula ugyanezt részletesebben definiálta: „A dolgház olyan intézet, melynek alapfeladata figyelmeztetés, munka és fegyelem segítségével az ott tartóztatott egyének erkölcsi megjavítása, vallásos érzelmük emelése és közveszélyes életmódjukba való visszaeséstől megóvása.”¹²⁰

Az intézetek felállítását munkaerő-hiánnyal küszködő vidékeken ajánlották, virágzó középnagyágú városok szomszédságában: Kassán, Egerben, Kolozsvárott, Kecskeméten, Sátoraljaújhelyen.¹²¹ Megszervezésük esetén betartandó szabályként javasolták az ipari és mezőgazdasági munkástelepek kombinálását, a hatékony igazgatás és felügyelet érdekében modern börtönügyi feltételek biztosítását, állandó és rendszeres munkát, a szorgalom és a „jóviselet” jutalmazását, feltételes szabadon bocsátást kétévi intézeti tartózkodás után, patronage-egyletek igénybevételét az erkölcsi javítás érdekében.¹²² A dolgház befogadási képességét mindkét szerző ötszáz főben maximálta.¹²³

A dolgház lakóival való bánásmód szabályait Fekete Gyula meglehetősen rigorózusan határozta meg: „Aki a dolgház falai közé jut, vegyen búcsút az emberi szabadság éltető napsugarától. Embermentő feladatunk következménye ez. A szórakozás eszköze csak az igazgatóság által engedélyezett olvasmányok lehetnek. A dohány mint szinte igen kedvelt élvezeti cikk, még jutalomképpen sem adható. Ez intézet a tisztesség és nyugalom háza, ez okból nemcsak a munka folyamata alatt, de azontúl is tilos a társalgás.”¹²⁴ Fegyelmi büntetésül Finkey a napibér csökkentését,¹²⁵ vele szemben Fekete a testi fenyítést ajánlotta.¹²⁶

Újabb irányba tapogatózott Vassányi István szolgabíró, amikor 1936-ban napvilágot látott értekezésében a cigányokra vonatkozó valamennyi jogszabály összegyűjtésével, új jogi normák szövegezésével egy ún. „cigánykódex” megalkotását indítványozta.¹²⁷ Ennek kiadását „időszerűvé teszi a racionalizálás is, mert egy egységes, áttekinthető, kimerítő, határozott és szigorú, gyors és hatásos eljárást előíró és végleges rendezést tartalmazó jogforrás máris félelmetes fegyver az alkalmazó kezében, amelyet a cigány, már mint ilyent is, feltétlenül respektálni fog.”¹²⁸

Írása szerint elképzeléseinek több vezérlő elve is volt, úgymint a kérelhetetlen szigor, a cigányok rendőri felügyelet alá helyezése és a munkakényszer. Már ezekből is kitűnik, hogy Vassányi irományával sem lett több szín a rendezési elképzelések palettáján, így hát nem is érdemes cikkével részletesen foglalkozni. Megjegyezni is legfeljebb annyit kell róla, hogy a kétségtelenül nagyon vegyes színvonalú ciganológiai tárgyú írások között

sem sok akad, amely ennyire nevetséges ostobaságokat hordana össze. (Egyetlen kiragadott példa: a szerző javasolja, hogy a cigányokat valamilyen eltávolíthatatlan vegyszerrel jelöljék meg, „hat éves kortól kezdve, nemre való tekintet nélkül, pl. így: »F. m.« Fejér vm. móri járás... A megjelölés a cigányra rögzítőleg fog hatni. Tekintettel, hogy a megjelöléssel minden bizomnyal szembe fog kerülni az ún. humánus felfogás, az előadott megjelölés helyett, a jelmondatszerű megjelölést is keresztül lehet vinni. Pl. a fejérvármegyei, móri járási cigányok »Becsülettel« a váli járási cigányok »Tisztességgel«, a székesfehérvári járási cigányok »Munkával« jelmondattal jelöltessenek meg.”¹²⁹

„Ha a nyájas olvasó kezébe veszi dr. Vassányi Istvánnak Cigánykódex című nagyvonalú tanulmányát, mely e hasábokon jelent meg, feltétlenül meghökken azokon a rémségeken, melyeket a szerző cigányveszedelemnek mutat be, másrészt a megoldásokon, melyeket a végleges rendezés érlelésében a szerző felvet”¹³⁰ – írta a cikkekre reflektálva Kemény Gábor Fejér vármegyei tb. szolgabíró, de aztán meghökkenése ellenére is többé-kevésbé magáévá tette Vassányi elképzeléseit. Hasonló véleményen volt a többi hozzászóló is, néhány jelentéktelenebb változtatást javasoltak ugyan (például azt, hogy a botbüntetés ne fő-, hanem csak mellékbüntetés legyen), de alapjaiban támogatták Vassányi javaslatait.¹³¹

Az előző pontban látható volt, hogy a közigazgatási szerveken belül két markáns irányzat különült el a cigánykérdés rendezési módjának megítélésében: az egyik törvényhozási úton követelt megoldást, míg a másik adminisztratív feladatnak tekintette a rendezést. E kettő mellé a második világhégés előestéjén csatlakozott a „kemény eljárás” vonala, amely természetesen a magánszemélyeknél is megtalálható volt. Korai előhírnökük, Porzolt Kálmán a dánosi rémségeken felbőszülve még 1907-ben követelte a Pesti Hírlapban: „Kiirtani! Igenis ez az egyetlen mód. Hiszen miből áll tulajdonképpen a civilizáció? A civilizációra nem hajló és nem alkalmas emberfajoknak a kiirtásából!”¹³²

A második világháború már fegyverropogástól zajos napjai előtt szerencsére nagyon kevesen vallottak hasonló nézeteket a civilizációról. 1941-1942-ben aztán (és fontos hangsúlyozni: nem előbb!) a „radikális” rendezés híveinek hangja is megerősödött. Javasolták a cigányok munkatáborokba gyűjtését, majd pár hónap múlva – már kevésbé titokzatosan szólva róla – a koncentrációs táborokat vélték a legjobb gyűjtőhelyeknek.

„Magyar fajtánk e rosszindulatú daganatát végleg el kell távolítanunk”¹³³ – tűzte ki a feladatot Székely József doktor úr. A sebészmunkát vállalók két táborra szakadtak: az egyik „átnevelést, társadalmi faji beolvasz-

tást ajánlott, a munkatáborokba tömörítést és magtalanítást csak másodsorban említették. A másik rész az erélyes megoldást sürgette: a háború utáni kitelepítést, addig munkatábort és magtalanítást.”¹³⁴

A sterilizáció végrehajtása egyébként megint csak megosztotta a diskurzus résztvevőit. Többségük „csak” a kóborlókat és a fertőző betegségekben szenvedőket akarta magtalanítani. Ettől eltérő véleményének adott hangot Okályi Ákos körorvos, furcsa okoskodással legitimálva is a javasolt intézkedéseket: „ha már sterilizálás, akkor az összes cigányok sterilizálása szükséges. Nem mondom, hogy pont ennek a megoldásnak vagyok a híve, de megoldásnak ez is végleges és mint ilyenre, sor kerülhet. Az államhatalomnak elvégre joga van az egyének életébe kíméletlenül belenyúlni, ha az országnak, a társadalomnak érdekei úgy kívánják. Meg is teszi és a már megszokottabb módokat (bűnösök kivégzése, internálás, katonák harcba küldése stb.) mindenki rendjén valónak találja. Hogy a belviszonyainkat nem ismerő vagy ab ovo ellenséges külföld barbarizmussal vádolhatja, nem olyan ellenérv, amely célirányosnak tartott intézkedéseink végrehajtását megakadályozhatná. A németországi sterilizációs törvény is nagy port vert föl annak idején, ma azonban már napirendre tértek fölötte.”¹³⁵

Érdekes és jellemző, hogy a zenész cigányok ezúttal is különleges elbírálás alá estek. A vita egyik résztvevője – jóllehet a „kivétel nélküli megoldás” híve – azt írta, hogy „kiválogatás alapján neves zenészcsaládokból származó, családtagostól együtt mindössze 2500–3000 kiváló cigányzenészt mentesítenék a kitelepítés, munkatábor és magtalanítás alól”, mert „jogosan várható..., hogy ez a nagy zenei hajlamú és előadókészségű faj – bár alkotótehetség nem sok van közöttük – a jövőben is értékes elemeket termel.”¹³⁶

Koncepciók vagy fantazmagóriák?

Számba véve a jellemzőbb rendezési elképzeléseket, felvetődik most már a kérdés: mennyire voltak reálisak ezek a plánumok? Megvalósításuk esetén orvoslást nyújtottak volna-e az országos bajra és megvalósíthatók voltak-e egyáltalán?

A kérdésre adandó válaszhoz mindenekelőtt azt szükséges látni, hogy a véleményüket hallatók nagy többsége rossz diagnózist állított fel a társadalmi betegségről. Meglátásaik szerint a cigánykérdés egy népcsoport faji sajátosságaiból táplálkozik, nem pedig egy populáció halmozottan hátrányos szociális helyzetéből. A mai kutató is elismeri természetesen bizonyos

nem faji, hanem etnikai specifikumok meglétét, azt az axiómaként kezelt áligazságot azonban semmiképpen nem fogadhatja el, hogy a cigányok cselekedetei, életmódja faji jellegzetességekkel volnának magyarázhatók. A kurzus tipikusnak mondható közfelfogása szerint a cigányokat cigány mivoltukban gyökerező ösztöneik, „cigányvérük” predestinálta kóborlásra, dologtalanságra, lopásra, bűnözésre. Pedig egyértelmű, hogy ezek a magatartásformák csak következményei a cigánykérdésnek, nem az okai. Azokat valahol ott kell keresni, ahol már az előző fejezetben is tettük: a munkanélküliségnél, az analfabetizmusnál, a megrendítően rossz szociális körülményeknél.

Nyilvánvaló, hogy az okatévesztett problémafeltárássra hibás rendezési koncepciók születhettek csak. Már ahol születtek. A Képviselőház például még csak azt sem ismerte fel, hogy a probléma több egyszerű közigazgatási kampánymunkánál. Prevenzióról beszéltek, a közigazgatási szervek prevenciójáról, s a hol ritkábban, hol meg sűrűbben fel-felbukkanó törvényi szabályozás igénye is csak ködbe vesző óhaj maradt, éppen mert annak lehetséges tartalmát sohasem sikerült tisztázni. Tétlenségüknek messzeható következménye lett: a honatyák gyakorlatilag adminisztratív feladattá degradálták a cigányügyet s áttolták azt a közigazgatás asztalára.

A testületi javaslatoktól nem lehet elvitatni azt az érdemet, ami már pusztán létükből is következett: a központi szerveknél megkísérelték napirnden tartani a probléma rendezését. Indítványaikban számtalanszor hitet tettek a törvényi rendezés fontossága mellett, eközben azonban petícióikban az adminisztratív rendezés formuláit kínálták: rendőri felügyelet alá helyezést, az igavonók rekvirálását például, amik ráadásul jogellenes, diszkriminatív igazgatást tettek volna lehetővé a cigányokkal szemben.

Ugyanez a kettősség megfigyelhető a magánszemélyek publikációiban is. Jogszabályi rendcsinálást sürgettek ők is, s ennek fontosságát néhányan maguk készítette törvénytervezettel hangsúlyozták. Sajnálatos módon ezekbe az elaborátumokba megint csak az itt-ott már egyébként is gyakorlatban lévő adminisztratív feladatok kerültek bele. Pedig a magánszemélyek közül többen is párhuzamot vontak a cigányság periferiális helyzete, alacsony műveltségi színvonala, magas munkanélkülisége, illetve a súlyos gondokat okozó cigánykérdés között. Mégis, talán csak Déry Gyula volt az egyetlen, aki a cigánygyermek nevelésének-iskoláztatásának szükségességén túl azt is hangsúlyozta, hogy halaszthatatlanul sürgős a cigányok számára munkaalkalmakat s ezáltal valamiféle létbiztonságot teremteni.

A rendezési elképzelések tehát sokkal inkább fantazmagóriáknak minősíthetők, mintsem koncepcióknak. Böjtre fogást, kikötést, botozást, koncentrációs tábort ajánlani az „emberséges szigor” maskarájába bújtatva mélyen antihumánus, és szörnyű cinizmusra vall. Kétségtelen, hogy nem a most felsoroltak voltak a tipikus javaslatok. Ám ha igaz, hogy a megoldási elképzelések behatárolták a közigazgatás mozgásterét, úgy annak fordítottja is igaz: a közigazgatás majdnem mindent kipróbált és alkalmazott abból, amit kínáltak neki.

JEGYZETEK

- ¹ KN, 1882–87., 145. ülés, 123–124. o.
- ² Uo., 123. o.
- ³ KN, 1887–92. ülés, V. kötet, 20. o.
- ⁴ Vö. az 1871:XVIII. tc. 22. § g) pontjával.
- ⁵ KN, 1887–92., 99. ülés, V. kötet, 22. o.
- ⁶ KN, 1901–06., 25. ülés, I. kötet, 359. o.
- ⁷ Hertelendy Ferenc felszólalása a VIII. országos gazdakongresszuson: A cigányügy rendezése. 1907. szeptember 4. Megtalálható: HH
- ⁸ KN, 1901–06., 25. ülés, I. kötet, 359. o.
- ⁹ Uo., 360. o.
- ¹⁰ Uo., 361. o.
- ¹¹ Uo., 362–363. o.
- ¹² Uo., 363. o.
- ¹³ KN, 1901–06., 216. ülés. XII. kötet, 230. o.
- ¹⁴ Uo.
- ¹⁵ Uo., 232. o.
- ¹⁶ Kubik Béla felszólalásából. Uo., 231. o.
- ¹⁷ KN, 1906–11., 49. ülés, III. kötet, 134. o.
- ¹⁸ KN, 1906–11., 82. ülés, V. kötet, 160. o.
- ¹⁹ KN, 1906–11., 130. ülés, VII. kötet, 388–389. o.
- ²⁰ KN, 1906–11., 210. ülés, XIII. kötet, 174. o.
- ²¹ KN, 1906–11., 282. ülés, XVI. kötet, 190. o.
- ²² KN, 1906–11., 366. ülés, XXIV. kötet, 432–435. o.
- ²³ OL K 148-1939-13-345
- ²⁴ Uo.
- ²⁵ OL K 148-1940-13-7982
- ²⁶ PmL IV/408/b 1412/873 (6654)
- ²⁷ BÉKML IV-B-402/a 242/885 b. gy. vagy PmL IV/408/b 127/880 (15294/885), Publikálva: MPT, 166–167. o.
- ²⁸ PmL IV/408/b 127/880 (2594/885)
- ²⁹ SL IV/409-2520/914 (11762/904)
- ³⁰ SL IV/409-2520/914 (591/905)
- ³¹ PmL IV/408/b 7035/912, illetve SL IV/409- 2520/914 (9470/912)

- 32 SZOLmL IV. B. 407- 1031/922 (15321/913)
- 33 SZOLmL IV. B. 407- 1031/922 (290/914)
- 34 PmL IV-408/b 5192/914 (39568/913), illetve HmL IV-404/a/142-2833/914
- 35 VmL IV-405-II-629/922 (23052/921), illetve SZOLmL IV.B.407– 1031/922 (38612/921)
- 36 Uo.
- 37 VmL IV-405-II-629/922 (743/922)
- 38 A körrendeletet a következő fejezetben részletesen elemzem.
- 39 VmL IV-405-II-629/922
- 40 Uo.
- 41 VmL IV-405-II-629/922 (11489/922)
- 42 VmL IV-405-II-629/922 (11489/922)
- 43 VmL IV-405-II-629/922 (10161/922)
- 44 SZOLmL IV. B. 407-1031/922 (38612/921)
- 45 PmL IV-408-b 270/935 Veszprém alispánja az 561/935. számú Veszprém megyei irat szerint 1935. január 8-ig a felíratra még nem kapott választ. Uo.
- 46 CsmL 5570/944 (23585/934)
- 47 Megtalálható: Borsod, Gömör és Kishont vm. HL 1935., 101. o.
- 48 Mogyoróssy „vm. II. főjegyző” – ez következik a határozat szelleméből – minden bizomnyal ennek épp az ellenkezőjét kívánta írni. Nevezetesen, hogy a megye azt tartja méltánytalan-
nak és sérelmesnek a veszprémi átiratban, hogy a megtelepedett (sőt intelligens) cigányokat
egyenlő elbánásban részesítsék a kóbor cigányokkal.
- 49 Lásd az ipar- és kereskedelemügyi szabályt tárgyaló pontot.
- 50 PmL IV-408/b 57810/936 Megtalálható még: Borsod, Gömör és Kishont vm. HL. 1936.,
249. o.
- 51 Uo.
- 52 CsmL 5570/944 (5075/936)
- 53 VmL IV-405/8165/938, illetve PmL IV-408/b 30005/942 (39331/938)
- 54 VmL IV-405-8165/938
- 55 PmL IV-408/b 30005/942 (52353/938)
- 56 PmL IV-408/b 30005/942 (26695/939)
- 57 Felirat-tervezet a cigánykérdés rendezése tárgyában. PmL IV-408/b 30005/942
- 58 PmL IV-408-b 30005/942 (57357/940)
- 59 Vö.: dr. Gesztelyi Nagy László: A magyarországi cigánykérdés rendezése. Kecskemét, 1940.
- 60 PmL IV-408/b 40436/941
- 61 BARmL XXI/3/b 18255/947 (7020/941)
- 62 OL K 150-1870-III-R-1-2531 (4102/870)
- 63 BARmL XXI/3/b 18255/947 (1620/871)
- 64 BARmL IV. B. 410/b 5192/885
- 65 HmL IV-404/a/142. 2833/914 (6254/899)
- 66 SZABmL IV. B. 411. 11107/903 (445/898)
- 67 Vö.: OL K 26-1910-XLL-49. Csak a borítók találhatók a jelzet alatt, az iratokat átküldték a
Belügyminisztériumba.
- 68 FmL IV. B. 408/c 263-XX/1102/906 (3257/906)
- 69 OL K 26 1910-XLI-49 (5479/906)
- 70 Az OMGE 1908. november 2-án keltezett felirata gróf Andrássy Gyula belügyminiszter-
hez. HH
- 71 Uo.
- 72 A belügyminiszterhez címzett feliratot 1908. szeptember 28-án keltezték. HH

- ⁷³ OL K 26-1910-XLI-49 (997/895). Tervezetéért az OL K 148-1906-19 (839/895) jelzetű irat szerint 6600 korona munkadíjat kapott a szerző.
- ⁷⁴ Bajcsy László 1899-ben és 1902-ben készített még elaborátumokat. Megtalálhatók a Herrmann-hagyatékban.
- ⁷⁵ Bajcsy László 1902. évi 3. tervezte: Törvénytervezet a kóborczigányok kényszertelepítéséről, 6. o. HH
- ⁷⁶ Bajcsy László: Tervezete és költségvetése a kóborczigányok kísérleti telepítésének a Duna–Tisza között. 1902. HH
- ⁷⁷ Képviselőházi Irományok, 1906–11., XXII. kötet, 143–147. o., irományszám: 736.
- ⁷⁸ Uo., 147. o.
- ⁷⁹ Malýáta Ágoston: A cigányügy rendezése hazánkban. Temesvár, 1908., 28–45. o.
- ⁸⁰ Samassa János: Törvényjavaslat a vándorczigányok törvényhozási úton való megrendszabályozásáról, Bp., 1911., 93–107. o.
- ⁸¹ Uo., 100. o.
- ⁸² Uo., 83–92. o.
- ⁸³ Uo., 83. o.
- ⁸⁴ A tervezet 5. §-a szerint „a jelen törvény alkalmazandó az 1878:V. tc. 163., 165., 168., 175., 176., 278–319., 333–341., 344–349., 370–372. és 422–428. §-ainak esetében.”
- ⁸⁵ Bajcsy László kérelme a belügyminiszterhez. 1903. december 12. Megtalálható: HH.
- ⁸⁶ Déry, 50. o.
- ⁸⁷ A kérdések: 1. „Milyen törvényes eszközökkel lehetne a vándorcigányok kóborlását megakadályozni?” 2. „Telepítés esetén mi módon lenne ez végrehajtandó?” 3. „Milyen eszközökkel lennének a telepített cigányok települési helyükön tartandók?” 4. „Milyen módon lenne ezen lekötött cigányok megélhetése biztosítandó?” 5. „A fiatal nemzedék mily úton lenne a kóborlástól elszoktatható és hogyan nevelendő?” 6. „Mily módon lehetne elérni azt, hogy a telepített cigányok, ha illetőségi helyüket elhagyták, felismertessenek, vagy feltalálás esetén illetőségi helyükre visszakísérhetők legyenek?” 7. „Kinek a közvetlen ellenőrzésére lennének a telepített cigányok bízandók és ezen ellenőrzés mily módon lenne végrehajtandó?” Forrás: Déry, 50–60. o.
- ⁸⁸ Fáy, 20. o.
- ⁸⁹ Uo.
- ⁹⁰ Lásd többek között az Etnographia 1–6., 14–17., 22–25. évfolyamait, a Budapesti Szemle 1879–1888 közötti megjelent kötetait, a Magyar Gazdaságtörténeti Szemle 1890–1900-as számait.
- ⁹¹ Mihalovits Gyula: A cigányügy rendezése. Kecskemét, 1904.
- ⁹² Uo., 7. o.
- ⁹³ Uo., 9. o.
- ⁹⁴ Uo., 10–19. o.
- ⁹⁵ Uo., 20. o.
- ⁹⁶ Fáy, 29. o.
- ⁹⁷ Uo., 23–24. o.
- ⁹⁸ Déry, 50–59. o.
- ⁹⁹ Uo., 52. o.
- ¹⁰⁰ Uo.
- ¹⁰¹ Uo., 55. o.
- ¹⁰² Uo., 56. o.
- ¹⁰³ Uo.
- ¹⁰⁴ Uo., 58–59. o.

- ¹⁰⁵ Uo., 59. o.
- ¹⁰⁶ Összefoglaló vélemény magánszemélyek rendezési tervezeteiről. Megtalálható: HH.
- ¹⁰⁷ Liptay C. B. szerkesztő (Correspondance de Hongrie) beadványa Széll Kálmán miniszterelnökhöz. 1903. február 22. Megtalálható: HH
- ¹⁰⁸ Liptay szerkesztő úr nem volt egyedül indítványával. A harmincas évek közepéről való egyik újságcikkben az alábbi mondat olvasható Somogy megye közönségének rendezési ajánlata kapcsán: „De azt is kívánták, hogy a Népszövetség jelöljön ki egy lakatlan szigetet és oda deportálják a világ összes cigányait.”
Név nélkül: Lakatlan szigettől a sterilizációig mindenfélét ajánlanak a cigánykérdés megoldására. Érdekességek a cigányokról = Zalamegyei Ujság, 1935. január 18.
- ¹⁰⁹ Ortutay István: József főherceg élete. Szeged, 1914., 169. o.
- ¹¹⁰ Uo.
- ¹¹¹ Uo., 170. o.
- ¹¹² Heiczinger, 207. o.
- ¹¹³ Barabás, 4. o.
- ¹¹⁴ A munkácsi nevelőotthon felállításáról már korábban is folytak véleményeserek, a kivitelezést azonban meggátolta az ivóvízhiány. Lásd OL K 148–1905–451
- ¹¹⁵ Barabás, 13. o.
- ¹¹⁶ Uo., 8. o.
- ¹¹⁷ Finkey 1910, 11. o.
- ¹¹⁸ Uo., 22–23. o.
- ¹¹⁹ Uo., 15. o.
- ¹²⁰ Fekete, 17. o.
- ¹²¹ Uo., 25–26. o.
- ¹²² Finkey 1910, 19. o.
- ¹²³ Uo., 16. o., illetve Fekete, 27. o.
- ¹²⁴ Fekete, 44. o.
- ¹²⁵ Finkey 1910, 16. o.
- ¹²⁶ Fekete, 65. o.
- ¹²⁷ Vassányi István: Cigánykódex (három közlemény.) = Magyar Közigazgatás, 1936/44., 46. és 47. szám.
- ¹²⁸ Uo., 1936/44., 4.o.
- ¹²⁹ Uo., 1936/46., 3–4. o.
- ¹³⁰ b Kemény Gábor: Szeljegyzetek a cigánykérdéshez = Magyar Közigazgatás, 1937/2., 5. o.
- ¹³¹ Lásd Nagy János, Lukacsics Imre és Révész János hozzászólásait = Magyar Közigazgatás, 1937/2., 9–11. o.
- ¹³² Zsolt (Porzsolt Kálmán): Esti levél. A mi cigány hírünk = Pesti Hírlap, 1907. augusztus 6.
- ¹³³ Székely József: A cigánykérdés végleges megoldásáról = Népegészségügy, 1942., 939. o.
- ¹³⁴ Kormos, 95. o.
- ¹³⁵ Okályi Ákos: A cigánykérdésről. (Hozzászólás Székely dr. cikkéhez) = Népegészségügy, 1942., 1161. o.
- ¹³⁶ Kormos, 96. o.

A BELÜGYI KORMÁNYZAT ÚTKERESÉSEI

A polgári kori cigányság helyzetének, illetve a rendezési elképzeléseknek tartalommutatószerű felvázolása után, átlépve most már a cigányügyi igazgatás területére, mindenekelőtt írásom szerkezetét kell megindokolnom. Szándékom szerint a következő három fejezetben – a szervezeti hierarchiát szigorúan követve – a központi közigazgatás tevékenységét kísérel meg bemutatni. A kormány, az egyes szakminisztériumok, esetleg más országos hatáskörű szervek ténykedését tehát. Hogy az alábbi oldalakon mégis jóformán csak a Belügyminisztérium tevékenységéről lesz szó, annak az a magyarázata, hogy a cigányügyi igazgatásban a belügyi kormányzat játszott – és ezt kívántam jelezni már a címválasztással is – egyoldalúan túlsúlyos, szinte abszolút szerepet.

Ebben oka volt egyrészt annak, hogy a kormány, illetve a társmínisztériumok alig-alig vették napirendjükre a cigánykérdést. A kabinet például a korszak nyolcvan éve alatt mindössze három alkalommal szentelt némi kis időt a problémának (ezeket a megfelelő helyen majd jelezni fogom). Összehasonlításképpen egyetlen adat: 1867 és 1875 között a Deák-párti kormányok csupán a sajtót érintő kérdésekkel csaknem nyolcvan esetben foglalkoztak.¹

Oka másrészt az is, hogy a cigányügyi szabályozásban – kevés kivétellel – olyan eszközök-formákat alkalmaztak, amelyekről rendelkezni a belügyminisztériumnak volt joga és kötelessége. Az igazgatási ágak között a rendészeti igazgatás primátusa érvényesült, ami értelemszerűen a belügyi adminisztráció jelentőségét növelte.

Ami mármost a központi cigányügyi igazgatás formáit illeti, abban a felhasznált eszközök és a kitűzött célok szempontjából három csoportot különböztethetünk meg. Az elsőbe a direkt rendezést, tehát a letelepítést megvalósítani akaró módszerek, illetve az ezt segíteni hivatott intézmények sorolhatók. A másik két kategória – részint terjedelménél, részint fontosságánál fogva mindkettőt külön fejezetben tárgyalom – az indirekt rendezési módszerek gyűjtőhelye: ide tartoznak a sajátos életmód folytatását megne-

hezítő-lehetetlenné tevő intézmények (rendészeti igazgatás), illetve a cigányok életviszonyait szabályozó egyéb szakigazgatási ágak (egészségügyi, oktatásügyi, honvédelmi stb. igazgatás).

Adatgyűjtések a rendezéshez

A korszak egésze alatt megfigyelhető, hogy a tervezett és átfogónak vélt letelepítési kísérleteket rendszerint megelőzte egy-egy mélyebb vagy felszínesebb cigánystatisztika készítése. Herrmann Antal professzor javaslatára² 1873-ban történt az első ilyen adatgyűjtés, amely „a cigányok polgári és társadalmi viszonyainak tekintetéből ... pontos statistikai adatok beszerzésének, különösen pedig ezen nép faj tüzetes felvételének” elvégzését látta halaszthatatlan feladatnak.³

A húsz évvel későbbi országos adatfelvétel alkalmat adott a Statisztikai Hivatalnak arra, hogy begyűjtse a vármegyéktől a cigányügy rendezésére vonatkozó törvényhatósági szabályrendeleteket és intézkedéseket megőrkítő iratokat. „Minthogy ezek a magok következményeinél fogva az összeírás nyújtotta eredményeknek most folyamatban levő feldolgozása számára, és ennek révén az ügy országos rendezésénél is fontosak és tanulságosak lehetnek”,⁴ a hivatal ezeket is véleményeztetni kívánta, amikor a cigányság és a cigánykérdés történetének tudományos feldolgozását szorgalmazta. A munkára megint csak Herrmann Antal ajánlkozott, vállalván mindazon egyéb tanulmányok elvégzését és publikálását is, amelyek a cigányügy rendezéséhez szükségesek.⁵ Hiábavaló volt azonban a szaktekintélyként is neves Jekelfalusy Józsefnek, a Statisztikai Hivatal igazgatójának támogatása, hogy tudniillik „részemről a cigányokra vonatkozólag egy oly kimerítő és alapos munkálatnak megírását, a mint és a mily keretben azt Herrmann tanár tervezi, a cigányok letelepítése céljából teendő törvényhozási és közigazgatási intézkedések alapos előkészítése érdekében nagyon becsesnek, sőt a siker érdekében nélkülözhetetlenek tartom”,⁶ az akkori belügyér – Perczel Dezső – úgy gondolta, hogy ez a mű nem hozna közvetlen gyakorlati hasznot a cigányok letelepítésének munkálatainál, nem támogatta Herrmannnt, és így a tanulmány beteljesületlen gondolat maradt.⁷

Azt, hogy 1903-ban volt-e cigányösszeírás, vagy csak tervezték a belügyminisztériumban, nem tudni biztosan.⁸ Az azonban bizonyossággal állítható, hogy 1909-ben volt adatfelvétel. (Ennek Szabolcs megyére vonatkozó részadataiból már közöltem néhányat munkám elején.) A „megbízható és kimerítő általános előleges tájékozódást” célzó számbavételhez a Statiszt-

tikai Hivatal állított össze egy 57 kérdést magában foglaló kérdőívet. Ez egyrészt a községek területén megszakítás nélkül tartózkodó (1–22. kérdés), másrészt az adatfelvételkor a község területén élő, de ott nem állandóra megtelepült (23–37. kérdés), illetve az „összeírás idején kívül a községben időnként megjelenő” cigányok felől tájékozódott. Az egyes csoportok tagjaitól hasonlókat tudakoltak: többek között számukról, foglalkozásukról, lakásviszonyaikról, magatartásukról, vándorlási útvonalairól, a cigányok és a falusi lakosság kapcsolatáról faggatták őket. Ez utóbbiról nemcsak általánosságban, hanem egy közelmúltban történt konkrét esemény kapcsán is: „A dánosi eset milyen hangulatot és magatartást idézett elő a községbeliekben a vándorcigányokkal szemben?”⁹

Hogy az összeírás ezúttal sem érhetette el a kitűzött célját, arra utal a szentgotthárdi járás főszolgabírájának a Statisztikai Hivatalhoz küldött jelentésében olvasható egyik mondat, amely ugyan csupán erre az összeírásra vonatkozott, de úgy vélem, többé-kevésbé általánosítható valamennyi számbavételre: „A kérdőíveknek a letelepült cigányokra vonatkozó adatai helyesek, ellenben a kóborcigányokra vonatkozók nem megbízhatók és nem pontosak, mert a legtöbb község nem is bírt arról tudomással, hogy az összeírás alapján tartózkodott határában ilyen, amennyiben ezek legtöbbször az illető község érintése nélkül vernek sátrakat a határszéli erdőben.”¹⁰

A cigányok pontos regisztrálását célzó újabb kísérletre már a világháború éveiben került sor. A kényszertelepítésükről rendelkező 15000/1916. BM eln. sz. rendelet 4. §-a ugyanis meghagyta a kóbor cigányok tartózkodási helyeül kijelölt községek előljáróságainak, hogy „az elsőfokú rendőrhatalóság közbejöttével minden kóborcigányt az odakísérés, illetőleg előállítás alkalmával tüstént nyilvántartásba” foglaljon.¹¹ Külön nyilvántartó lapot kellett kiállítani minden előállított személyről, gondosan ügyelve arra, hogy „a hadköteles korban lévő, vagy hadiszolgálatra kötelezhető, tehát 18–55 éves cigányférfiak a hadiszolgálattól menekülni kívánván, életkorukra vonatkozólag valótlan adatot ne valljanak be”, illetve, hogy „a cigány munkaerejének további kihasználhatása érdekében is lehetőleg meg kell állapítani, hogy milyen munkára látszik használhatónak, s ebben a tekintetben még a 14 évnél fiatalabb, de erőteljesnek, s így kisebb mezőgazdasági munkára alkalmasnak látszó gyermekekre is ki kell terjeszkedni.”¹²

Hiábavaló volt azonban a gondos előkészítés, mert – az 1917 decemberében kibocsátott 151041/1917. BM sz. körrendelet szerint – utóbb „sok esetben megállapítható volt, hogy a kóborcigányok, illetőleg kóborcigány családok egyáltalán nem lettek és most sincsenek nyilvántartásba véve.”¹³ Minden bizonnyal ezért, s mert „ezek az adatok a háborúval kapcsolatos és

egyéb okokból nem fedik a jelenlegi tényleges állapotokat”, rendelt el a Monarchia végnapjaiban Wekerle Sándor újabb számlálást: „Mint hogy pedig a cigányügynek immár továbbra nem halasztható intézményes rendezése csak a jelenlegi állapotok tüzetes ismerete alapján történhetik, ennél fogva a nyilvántartott, esetleg még nyilvántartásba nem vett, de a mostani összeírásból kifolyólag nyilvántartásba veendő cigányokra vonatkozólag az 1918. november 1. napján létező viszonyok tüzetes megállapítását és statisztikai feldolgozását szükségesnek találtam.”¹⁴

Ennek az összeírásnak az adataira, ha ismertek lennének sem lehetne nyugodt lelkiismerettel hivatkozni. Igazolásként hadd utaljak a szabolcsi alispánnak küldött miniszteri leiratra, amelyben a következők olvashatók: „Jelentése szerint a vármegye területén nyilvántartásba vett kóbor cigányok nincsenek. Ezzel szemben az itteni nyilvántartás szerint az 1916. évi 15000 sz. BM rendelete alapján eszközölt összeíráskor a vármegye területén Ajakon 74, Dögén 7, Jékén 1, Kékcсэн 21, Kisvárdán 14, Papon 20, Pátrohán 66, Rétközberencsen 11, Szabolcsveresmarton 10, Tiszakanyáron 27, Újfehértón 2, Nyíregyházán 51, összesen 304 nyilvántartásba vett cigány volt.”¹⁵

A két világháború közötti Magyarországon – miként azt már több helyütt jeleztem – nem történtek kísérletek a cigánykérdés átfogó rendezésére. Ennek megfelelően cigányszámlálást elrendelő belügyminiszteri rendelet – szemben a dualista idősakkal – csupán egyetlenegy született a korszakban.

A 257000/1928. BM sz. rendelet¹⁶ – sokatmondó tény ez a kurzus cigányügyi politikájáról – a Horthy-korszak tárgykörünkbe vágó legfontosabb központi normájának tekinthető annak ellenére, hogy deklaráltan is ideiglenes jelleggel készült. Az elképzelések szerint hatálya csak „a végleges szabályozás megtörténteig” állott volna fenn. Addig is azonban, míg „a kérdést – az eddigi, részben hiányos, részben teljesen végre nem hajtott közrendészeti rendelkezések hatályon kívül helyezése mellett – minden részletre kiterjedően szabályozni, illetőleg véglegesen rendezni” fogja a belügyi kormányzat, több feladatot kaptak a területi szervek. Ezeknek a szaksajtóban nagy fontosságúnak és korszerűnek minősített¹⁷ intézkedéseknek egyikével a belügyminiszter arra kötelezte a másodfokú rendőrhatóságokat, hogy „évenként állapítsák meg a hatóságuk területén talált kóborcigányok számát, és azt ide jelentsék”. A keresett személyek felkutatásához esztendőnként egy vagy több cigányrazzia tartását ajánlotta Scitovszky Béla. Tanácsát megfogadták ugyan, de – mint azt majd a későbbiekben látni fogjuk – ez a módszer semmire sem volt alkalmas, legkevésbé a cigányok pontos lélekszámának megállapítására.

Cigányügyi kormánybiztosok, felügyelők

A cigányösszeírásból származó információkon túl a központi közigazgatás a megfelelő személyi feltételrendszer kialakításával is siettetni kívánta a cigánykérdés rendezését. Erre alkalmasnak látszó szakembereket bízott meg a kérdés mélyreható vizsgálatával. Az események pontos sorrendjét vagy részletes leltárát adni a források szűkszávúsága, hiányossága miatt e kérdéskörben sem lehet. Így várható, hogy a későbbi kutatások jelentősen kiegészítik vagy akár lényegesen módosítják az alább leírtakat.

A cigányüggyel kapcsolatosan magas stallumot betöltők között Bajcsy László az első, akit megnevezhetünk: 1903-ban egyik vidéki lapunk mint „miniszteri megbízottat” emlegeti őt.¹⁸ A nagylaki jegyző egyetlen más helyen sem szerepel e tisztség viselőjeként, előfordulhat hát, hogy csak a „Szeged és Vidéke” tudósítója adományozta neki a megtisztelő címet. Ami mégis e verzió ellen szól, az egyrészt az, hogy az 1902-es cigányügyi anketon Széll Kálmán Bajcsyt bízta meg egy cigányügyi törvényjavaslat elkészítésével,¹⁹ másrészt, hogy az alföldi lap szerint az egész országot bejáró megbízott Szegeden a főispánnal, a polgármesterrel és a rendőrkapitánnyal tárgyalt, amire aligha lett volna lehetősége-rangja „csupán” városi jegyzőként.

Nagyjából ugyanekkorra vonatkozik az a több forrásban is fellelhető utalás, mely szerint a század első éveiben a belügyminisztériumban cigányügyi osztály működött volna.²⁰ Ezt azonban sem a levéltári anyag gondos tanulmányozása, sem az idevágó precíz szaktudományi munka nem igazolta.²¹

A Bajcsyéhoz hasonló feladatok elvégzésére – és minden bizonnyal a tárcaközi koordináció ellátására – a minisztertanács 1907. december 6-i ülésén Wekerle Sándor miniszterelnök előadta, hogy a „cigányügynek országos érvényű gyökeres rendezése” érdekében Joanovich Sándort, Temes vármegye alispánját cigányügyi kormánybiztossá kívánja kinevezni.²² Három nap múlva gróf Andrássy Gyula belügyminiszter aláírta a kinevezést.²³

A kutató meglepődve áll a megbízás ténye előtt, hiszen a kormánybiztosi intézményt csupán „a háború esetére szóló kivételes intézkedésekről” (közkeletűbb nevén: kivételes hatalomról) szóló 1912:LXIII. tc. 4. §-a állította fel. Mégis, az iratok egyértelműen kormánybiztosról beszélnek, s a hatóságokat Joanovich támogatására kötelező 14461/1909. BM számú körrendelet is kizárja minden félreértés lehetőségét, amikor azt közli, hogy „a kormánybiztos címe: »a cigányügy országos rendezésével megbízott kormánybiztos«, ideiglenes irodája a magyar kir. belügyminisztériumban van.”²⁴

Joanovich tevékenységéről egyébként – adatok híján – semmit sem tudni. Munkájának egyetlen ismert gyümölcse egy 1910 nyarán készített rendezési

javaslat, amellyel azonban nem szolgált rá a kinevezésekor a miniszterelnök száját elhagyó dicsérő szavakra. Tervezete a hivatalnok földhözragadt gondolkozásmódját tükrözi: az igavonók elkobzásáról, a vadházasok szigorú megbüntetéséről, a cigányok tetoválásáról esik benne szó.²⁵ Tisztségét 1910 nyaráig töltötte be: a felmentéséről tudósító iratot augusztus 4-ével keltezték.²⁶

Két nap múlva újra a kormány elé került a cigányügyi kormánybiztosság kérdése, amikor is miniszteri osztálytanácsosi címmel Feszty Bélát vezették be a stallumba,²⁷ aki már másnap jelentkezett szolgálattételre.²⁸ Ezenkívül nagyon nehéz bármit is írni munkásságáról. Az még bizonyos, hogy 1911 végén a belügyminisztériumba rendelték szolgálattételre,²⁹ mert a kormánybiztosi státust időközben átszervezték miniszteri titkári állássá.³⁰ Munkáját egyébként hanyagul végezte, eljárást indítottak ellene, mert sűrűn kimaradozott hivatalából.³¹ Ennek ellenére állásában 1918. október végéig megmaradt.³²

Utóda – már nem kormánybiztosként, hanem „országos cigányfelügyelőként” – Zuborics Fedor lett. Róla már csak annyit őriztek meg a levéltári akták, hogy állásából kétszer bocsátották el: először a tanácskormány idején 1919. július 15-én, mert hivatalát Károlyi Mihály kormányától nyerte,³³ másodsor 1920 júliusában – ugyanezért.³⁴

A világháborús kísérlet

A 15000/1916. BM eln. sz. rendelet...

1913. június 10-én elfoglalta hivatalát a cigányügy rendezésében talán legagilisabb belügyminiszter, Sándor János, aki kétségtelenül adminisztratív módszerekkel s nem kis mértékben a háború szülte parancsoló szükségből, de mégiscsak megpróbálkozott a kóbor cigányok letelepítésével. Erre utaló iratok híján nem tudni, milyen előkészületek után, kormánybéli kollégái előtt az 1916. május 5-i minisztertanácsi ülésen rukkolt ki egy, a közeljövőre tervezett, és a földművelésügyi, a honvédelmi és az igazságügyi miniszterekkel egyeztetett cigánytelepítési akció tervével.³⁵

Az intézkedést kiváltó okként azt említette, hogy a háború okozta drágaság megnehezítette a cigányoknak életszükségleti cikkek megszerzését, amiért ők igen gyakran folyamodtak erőszakoskodáshoz, főleg miután a községek férfilakossága távol volt és így erőteljesebb ellenállástól kevésbé kellett tartaniok. A miniszter elképzelései szerint a kóbor cigányokat a

toloncszabályzat alapján egy meghatározott rövid időközön belül az ország egész területén egyszerre előállítják, közülük a katonai vagy hadi személyes szolgálatra alkalmasakat besorozzák, a többieket pedig előállítási helyeiken, illetőleg az e célra kijelölt községekben elhelyezik és őrizet alatt munkára szorítják mindaddig, amíg községi illetőségüket megállapítják, vagy letelepítésükről véglegesen intézkednek.

„Az erőteljes férficigányok eltávolításán” (értsd: bevonultatásán) kívül fontos feladatnak tartotta Sándor János, hogy – esetleges szökésüket vagy újbóli vándorlásukat megnehezítendő – a cigányok igavonói és szekerei elvétessenek. Ezeket – a hadiszolgáltatási törvény alapján – a katonaságnak kívánta juttatni. A jövőben hatósági engedély lett volna a feltétele annak, hogy a kóborlók lovakat vegyenek. A lefogottak foglalkoztatására és munkára szorítására a hatóságokat kötelezte, amiként a cigányok nyilvántartásáról, egészségügyi ellenőrzéséről, különösen pedig elhelyezéséről és élelmezéséről is ők lettek volna kötelesek gondoskodni.

Az akció végrehajtására – saját rendeletként – jogszabályt kívánt kibocsátani a miniszter, megjegyezvén, hogy az intézkedés sikere „több kormányzati ág összehangzó működését” feltételezi. A kabinet hozzászólás nélkül fogadta el a javaslatot.³⁶

Sándor János maga is utalt rá minisztertársai előtt – ésszerű magyarázatot adván egyúttal arra a kérdésre, miért éppen háborús időkben foglalkozik ilyen aktívan a cigánykérdéssel, amikor ennél sokkal húsbavágóbb feladatok is háramlanak az általa vezetett belügyi adminisztrációra –, hogy a cigányügy rendezésében „az első lépés megtételét ez idő szerint” leginkább az indokolja, hogy „a foganatosítandó intézkedések némelyikére a kivételes törvények nyújtanak alapot.”³⁷ A kivételes hatalomról szóló 1912:LXIII. tc. részletező elemzése nem tartozik e tanulmány teendői közé, ezért csak annak legfontosabb, tárgyunkhoz is kapcsolódó vonatkozásait említem. A jogszabály I. §-a felhatalmazta a kormányt, hogy „háború idején, sőt ha szükséges, már a háború fenyegető veszélyének okából elrendelt katonai előkészületek esetében is, a minisztérium valamennyi tagjának felelőssége mellett az ebben a törvényben meghatározott kivételes hatalmat a szükség mértékéhez képest igénybe veheti.” Hogy e kivételes hatalmon mit kell érteni, azt a jogalkotó nem határozta ugyan meg, de a törvény miniszteri indokolásában találni rá utalást: „A háború mindenütt rendkívüli állapotokat teremt, a melyek viszont rendkívüli intézkedéseket igényelnek. Háború esetén az állam katonai erejének teljes kifejtésére van szükség. Az állam hadereje azonban csak úgy érvényesülhet teljes mértékben, ha a hadműveleteket a polgári hatóságok, sőt az állam összes lakossága is, egész erejükkel

támogatják és különösen a hatóságok minden oly cselekményt meggátolnak, minden oly törekvést már csírájában elfojtanak, mely a hadműveletet hátrányosan befolyásolhatná. De háború idején a jogrend, a személy- és vagyonbiztosság is fokozottabb veszélynek van kitéve. Ezeknek megvédése is kivételes rendszabályokat igényel. A kormány csak úgy tud megfelelni a reá háruló feladatoknak, ha rendkívüli hatalommal ruháztatik fel.”³⁸

Tágan körülírt definíció ez. Széles körű lehetőségeket biztosított a kormánynak, különösen ha az iméntiekhez hozzávesszük még a törvény 2. §-át, amely szerint: „a kivételes hatalomból folyó intézkedések körét, hatályuk területét és hatályba lépésük időpontját a minisztérium állapítja meg” A minisztertanács így többé-kevésbé függetlenedhetett a parlamenttől, az egyébként törvényhozási jogkörbe eső ügyekben rendeleti úton intézkedhetett. És ami legalább ennyire fontos: rendelkezéseinek kivételes jellegéből következően utasításai-parancsai akár ellenkezettek is a hatályos törvényekkel.

Mindezekre jó példa az 1916. május 20-án kihirdetett (s e napon hatályba is léptetett) 15000/1916. BM eln. számú rendelet „a kóbor (sátoros) cigányok”-ról.³⁹ Bevezetőjében a jogszabály jellemzi az általános helyzetet: „A mai nehéz viszonyok között nem tűrhető tovább, hogy a lakosságnak egy egész osztálya kivonja magát a haza védelméből, valamint az e célt közvetve szolgáló közérdekű munkákból... Minthogy a kóbor cigányok részéről a közbiztonságot fenyegető veszedelem elsősorban állandó lakóhelyük hiányából és ezzel kapcsolatban abból származik, hogy mindenütt kisiklanak a hatóságok és a rendőrközegek ellenőrzése alól és ugyancsak e kóbor életmódjukkal hiúsítják meg azt is, hogy a hatóságok a törvényes rendelkezéseknek velük szemben érvényt szerezzenek, legfontosabb feladat a kóbor cigányok szokásos kóborlásának a megakadályozása.”

A célnak megfelelően a rendelet 1. §-a kimondta, hogy a cigányok a szokásos kóborlástól eltiltatnak. Ugyane szakasz definiálta a kóbor cigány fogalmát: ilyennek kell tekinteni azt, aki „nem tudja igazolni, hogy rendes lakóhelye van.” Ekként tehát a rendelkezések nem vonatkoztak a letelepedett cigányokra. (A jogalkotó pontatlan megfogalmazásából nem derül ki, hogy a „rendes lakóhelyhez” az illetőség is megköveteltetik-e, s ez a végrehajtás során – lesz majd rá példa – problémákat okozott.) A kóborlókat viszont a községi előljáróságok kötelesek voltak előállítani és az ún. „tartózkodási helyül kijelölt községbe” kísérni (2. §).

A tartózkodási helyére kísért kóbor cigányt mindenekelőtt nyilvántartásba kellett venni, majd orvosi vizsgálatnak alávetni (4–5. §). A már lajstromozott cigány – olvasni a miniszteri rendeletben – „a községi előljáróság (városi

hatóság) vagy a rendőrhatóság engedélye nélkül... nem hagyhatja el annak a községnek a belterületét, illetőleg munkateljesítés esetében határát, melyet tartózkodási helyéül kijelöltek, és ahol nyilvántartják.” (13. §)

Ez alól mégis volt kivétel, abban az esetben, ha az előállított cigány a tartózkodási helyéül kijelölt községgel szomszédos településen kívánt munkát vállalni. Ezt is azonban csak hatósági engedéllyel és cigányigazolvány birtokában tehette. A személyazonosságot igazoló okirat a tartózkodási községben elvállalt kereső foglalkozás ellátásához is szükségeltetett, mivel kimondta a rendelet, hogy „magánosok kóborcigányt igazolvány nélkül semminő munkára sem alkalmazhatnak”. A jogszabály ugyanakkor az 1885-ös toloncszabályzat alapján⁴⁰ lehetővé tette, hogy a lefogottakat munkavégzésre kényszerítsék (12. §). Keresetükből fedezte a község tartásuk, élelmezésük költségeit (17. §).

Munkabérüket a kóborlók nem kapták kézhez, hanem azt „a községi előljáróság (városi hatóság) által a kezeléssel megbízott egyénnek” kellett kifizetni. Ugyancsak a cigányok ügyeinek vitelével megbízott személy kapta kézhez a lefogottakat megillető hadisegélyt, a különböző térítéseket (14. és 17. §).

A miniszter utasította a hatóságokat, hogy a katonaság részére rekvirálják a kóbor cigányok ragályos betegségben nem szenvedő lovait. Emellett gyakorlatilag megtiltotta, hogy a vándorcigányok igavonó állatok tulajdonosai legyenek (3. §).

A háborúban elesett-megnyomorodott katonákat pótolandó a jogszabály egészségügyi vizsgálatot rendelt el, amely után a 18–50 éves vagy ilyen korúnak tetsző férfiakat – a 9200/1916. HM sz. honvédelmi miniszteri rendelet értelmében – népfelkelő bemutató szemle elé kellett állítani (5. §). Ugyanakkor a gyermekekre vonatkozó parancsot is tartalmaz a jogszabály: utasította a rendőri szerveket, hogy intézkedjenek „a kellő gondozás alatt nem álló, 7 éven aluli kóborcigány-gyermekeknek a legközelebb fekvő állami gyermekmenhely kötelékében leendő elhelyezése iránt” (4. §).

A rendelet egyik jól elkülöníthető szerkezeti egysége a cigányoknak a tartózkodási helyül kijelölt községekben tanúsítandó magatartását és az ezek megszegése esetén kiszabható büntetéseket szabályozza. Szankciót két szakasz is tartalmaz. A 13. kényszermunkateleppel fenyegeti azt, aki „a hatósági intézkedéseknek megátalkodottan ellene szegül” vagy „gyakori szökési kísérletei által a többi nyilvántartott cigányra vagy a lakosságra veszedelmesnek bizonyul. Emellett a 20. § 15 napig terjedő elzárást és 200 korona pénzbüntetést helyez kilátásba a rendelet megszegőivel és azokkal szemben, akik az aktus alapján tett hatósági intézkedéseket megsértik.

A 15000/1916. BM eln. számú rendeletnek nem volt nagy sajtóvisszhangja, ráadásul a napvilágot látott írások meglehetősen ellentmondásosan ítélték meg a kezdeményezést. A „Csendőrségi Lapok” hasábjain Feszty Béla kommentálta a miniszteri normát, de az alkalmat leginkább arra használta fel, hogy himnikus jelzőivel piedesztálra emelje főnökét: a belügyminiszter „korszakot alkotó”, „remekül lefektetett intencziói”-ról áradozik, a siker pedig garantált: annak „a belügyminiszter emberies mély gondolkozása, nagy tudása, gyakorlati érzéke és törhetetlen energiája biztos záloga”.⁴¹

Jóval visszafogottabb, az eredményt tekintve pedig több mint kétkedő volt a szaksajtó: „A kóborcigányok megrendszabályozása tárgyában kiadott 15000/1916. BM sz. rendelet szomorú tanúságtétel közigazgatásunk elhanyagoltsága felett. Szinte hihetetlen, hogy ma kell jogszabályt statuálni arról, hogy országlakósoknak tilos nomádéletet folytatni és hogy országlakosok ezreinek létezését, kilétét, személyazonosságát és családi állapotát hatóságilag kell megállapítani. Megvalljuk, túlsokat nem várunk a rendeletről. Nem az intenciók esnek kifogás alá. A kivitel körül lesznek nehézségek. Minden hatóság arra fog törekedni, hogy túladjon a területén tartózkodó kóborcigányokon és épen ma, midőn a közigazgatási hatóság a kivételes helyzetből folyó ezerféle teendőkkal van megterhelve, legkevésbé várható részéről az az aprólékosságig menő tüzetes gondoskodás, amelyet a rendelet előír. Féltő, hogy minden marad a régiben”⁴² – olvasható a Vámbéry Rusztem által szerkesztett „Jogtudományi Közlöny” akkortájt utcára került egyik számában.

A szkeptikus hang azonban nem szegte a belügyi kormányzat kedvét. Még az alapjogszabály kibocsátásának napján Sándor János értesítette a csendőrkerületi parancsnokságokat, hogy „azt a napot, melyen a kóbor cigányok összegyűjtése... kezdetét veszi, az egész ország területén folyó év június hó 5-ében” állapította meg, ugyanakkor megkívánta, hogy az előállítások „június hó 15-ig az egész ország területén lehetőleg befejezést nyerjenek.”⁴³ A siker szempontjából fontosnak tartotta, hogy „a kóbor cigányok ellen meginduló eljárás reájuk meglepetésszerűen hasson, tehát az eljárás kezdete köztudomásra ne jusson, ez okból annak időpontja titokban tartandó.” Karhatalmi erőt, minden katonai állomáson 50-50 főt bocsátott rendelkezésre az akcióhoz, de azt „csak a legszükségesebb időre” szabadott igénybe venni.⁴⁴

Ugyancsak ezen a napon adta ki a minisztérium az alispánokhoz címzett 15001/1916. BM eln. sz. rendeletet⁴⁵ is, amely „a kóbor cigányok tartózko-

dási helyeinek kijelöléséről” diszponált. Ebben ismét hangot kapott, hogy az intézkedések egy részét a kivételes hatalom teszi lehetővé: „A megoldás – ismétlem – csak ideiglenes természetű, és részben a háború esetére szóló kivételes intézkedésekről alkotott törvényeken alapul” közli a belügyi adminisztráció vezetője.⁴⁶ A jogszabályban – jóllehet még mindig eléggé ködösen – kezd kibontakozni a telepítési kísérlet stratégiája. Eszerint a kormányzat legelőször a kóbor cigányok összegyűjtését, illetve ideiglenes jelleggel a tartózkodási helyül kijelölt községekben való elhelyezését kívánta elérni. Ezt követte volna a végleges letelepítés, amikor a kóborlók illetőségi (mai szóval: állandó) lakóhelyükre kerülnek. Végül – mintegy a cigányügy rendezésének harmadik szakaszaként – az illetőségi községekben kezdetét venné „a nyilvántartott cigányok polgárosítása, illetve ennek siettetése.”⁴⁷

Mivel azok a községek, „ahol a meghatározott időben a kóbor cigányok tartózkodnak és előállítatnak, gyakran sem elhelyezésükre, sem őrizetükre, sem élelmezésükre, sem munkáltatásukra nem lennének alkalmasak”, Sándor János a legfontosabb, még június 5-e előtt végrehajtandó feladatnak azoknak a községeknek a kijelölését tartotta, ahol a cigányokat átmenetileg elhelyezhetik és őrizhetik. Rendeletében elsősorban a városokat és járási székhelyeket ajánlotta ilyenül, illetve a fenti funkciókra alkalmas egyéb településeket: „A községek kijelölésénél figyelemmel kell lenni arra, hogy hol található a cigányok elhelyezésére elegendő alkalmas épület; hogy továbbá őrzésükről hol lehet kellően gondoskodni; ez utóbbi szempontból elsősorban azokat a községeket kell tekintetbe venni, ahol csendőrőrs van. Annak a körülménynek is döntő szerep jut, hogy hol látható el a cigánycsoport legkönnyebben élelemmel és hol kínálkozik számukra leginkább megfelelő munkaalkalom.”⁴⁸ A községek kijelölésére az alispánon keresztül a járási főszolgabírákat utasította (akik „e kijelölésnél igyekezzenek a községi előljáróságokat a reájuk háruló feladatok fontosságáról és hazafias jelentőségéről felvilágosítani, és ez alapon önkéntes hozzájárulásukat megszerezni”), haladéktalan végrehajtást követelve. Ugyancsak a judliumoknak hagyta meg feladatul, hogy idejében gondoskodjanak a cigányok előállításához szükséges karhatalomról és hogy a tartózkodási helyül kijelölt községek felkészüljenek az odakísért cigányok fogadására.

Sándor János természetesen tisztában volt azzal, hogy a kijelölt községek nem fognak örülni a hirtelen jött feladatoknak. Sietett is megnyugtatótni őket, hogy a gondoskodás provizórikus jellegéből következően „ezen intézkedésekből az egyes községekre háruló terhek sem lesznek állandóak, hanem csak a végleges rendezésig tartók. Ezeket az ideiglenes feladatokat, még ha áldozatokkal járnak is, a jogi kötelezettségen kívül hazafiasságból is

azért vállalniok kell az arra alkalmas községeknek, mert a kóbor cigány-kérdésnek végleges rendezéséből reájuk is nagy előny hárul.”⁴⁹

A majdani – s így bizonytalan – haszon aligha fordította át a községek ódzkodását buzgó odaadásba, ezt ma már nem nehéz megállapítani az iratokból. De hasonlókat jósolt a kérdéses jogszabályok kibocsátása előtti hetekben a belügyminisztérium egyik munkatársa is. Feljegyzésében nemcsak a községek idegenkedő magatartását jövendölte meg, hanem a koncepció más hibáira is rávilágított, ezért érdemes hosszabban is idézni: a kóborlók összegyűjtését „a községi előjáróság nem fogja a bevezetésben előírt buzgó odaadással tenni sőt mindent el fog titokban követni a veszély elhárítására... De képtelen is a község a véletlen esély folytán nyakába szakadt esetleg nagyobb számú cigányt megőrizni. Férőhelye sincs, de legkevésbé kedve. A cigányok is meg lesznek riadva, nem fognak hinni semmiféle megnyugtató szónak és teljes bizonyossággal meg fognak szökni és ezt a községi előjáróság elő fogja segíteni annyival inkább, mert hisz személyi azonosság hiánya folytán nem is lehet a községre bizonyítani, hogy melyik cigány volt ott. A megszökött cigányok összeszedése pedig sziszifoszi munka lenne. Mennek félve a büntetéstől erdőkbe, nádasokba, hegyek között és szakadékokban rejtőzködnek s az éhségtől űzve rémei volnának a kevésbé kulturált vidékeknek, mert hisz odahúzódnának. Ha eddig alkalmatlan élőködők voltak, ezentúl fenevadakká változnának... A cél sehogy sem lenne elérve, sőt a mostani helyzet romlana. Sok visszasság származna abból, hogy a községi előjáróság rendelkezék a csendőri karhatalommal. Ezt megítélni a csendőrosztály hivatott... Vándorló – tehát e rendelet hatálya alá esik – minden cigány, aki nem igazolja, hogy rendes lakóhelye van. De hisz a kinek rendes lakóhelye is van, többnyire az is vándorol, mert csak úgy él meg a teknővájó, a patkolókovács, az üstfoltozó, a lókereskedő, a különböző vándoripart űző, és házaló. Ezeknek erre tovább is módot kell adni. Más meghatározás kell tehát.”⁵⁰

Visszatérve a tartózkodási helyek kérdésére: a törvényhatóságok vezetői a rendezési próbálkozással kapcsolatos kételyeik ellenére igyekeztek megfelelni a belügyér utasításainak. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye alispánja is végrehajtotta feladatát, körrendeletében – amely egyébként szinte szó szerint megegyezik a 15000/1916. BM eln. sz. rendelettel – utasította a főszolgabírákat a gyűjtőhelyek kijelölésére.⁵¹ A 161. biz./1916. sz. leiratára érkezett válaszok közül az alsódabasi judlium jelentése ismert. Az itteni főszolgabíró Ócsa, Örkény, Lajosmizse, Pusztavacs és Gyón községeket vélte alkalmasaknak a feladatra. Hogy egyszerre öt községet is megnevezett, arra jó oka volt. Mint írta: „Hogy ezidő szerint mennyi kóbor cigány

tartózkodik a járás területén, arra felvilágosítást adni nem tudunk. Tény azonban, hogy olyan sok, hogy bármelyik községünk tönkre tételével lenne egyenlő, ha ez óriási területről egy község területére zsúfolnánk össze.”⁵²

Baranya területéről négy főszolgabírói jelentés szól. Ekként bizonyítható, hogy a baranyavári járásban Dárda és Hercegszöllős, a pécsiben Szalánta, a szentlőrinciben Szentlőrinc és Sellye, a hegyhátiban pedig Sásd és Mágocs adott átmeneti szállást a lefogott cigányoknak.⁵³

A nyírbaktai járás főszolgabírája Nyírbakta és Nyírmada községeket nevezte meg gyűjtőhelyekül: az előbbire hét, az utóbbira tizenegy településről várták a kóborlókat. Jelentése szerint a kijelölésnél azt vette figyelembe, hogy járásának csak ebben a két falujában van csendőrőrs, a községek beosztásánál pedig az anyagi és személyi lehetőségeket; azt, hogy „míg egyfelől a 4 községet vezető nyírbaktai körjegyzőnek alig van személyzete s így állandóan a legnagyobb fokú munkatorlódással küzd, megfelelő s a 4 községben végzendő munkához viszonyított segédmunkaerő alkalmazására pedig a községek szerény anyagi viszonyaira tekintettel nincs kilátás, addig a jómódú Nyírmada községben megfelelő munkaerő áll rendelkezésre.”⁵⁴

Ám Nyírbaktára mégsem kerülhetett egyetlen cigány sem. Míg ugyanis Nyírmadán egy ötven fő elszállásolására alkalmas csűr állt a cigányok összegyűjtésének szolgálatában, addig Nyírbaktán semmi ilyen épületet nem találtak a járás tisztviselői. Úgyannyira, hogy „a kérdés megoldásáig az itteni gyűjtő helyre beosztandó cigányokat is a nyírmadai gyűjtő helyen kell elhelyezni.”⁵⁵ Gyanítható, hogy a szolgabíró döntésének hátterében nem annyira egy hasonló helyiség hiánya, mint inkább székhelyének védelme, megkímélése állhatott.

Nem mindenhol ment azonban ilyen simán – és főként: határidőre – a dolog. 1916. július 4-én, tehát a cigányok előállítására kiszabott idő lejárta után három héttel tizennégy megyének postázta a minisztérium a figyelemzést: „Felhívom a Címet, hogy a kóbor cigányok tartózkodási helyének kijelölése tárgyában 15001/916. sz. alatt kiadott rendeletem értelmében az ily tartózkodási helyül kijelölt községek nevét hozzám haladéktalanul jelentse be.”⁵⁶

1916. június 5-én megkezdődött tehát a vándorcigányok összegyűjtése. Hogy az akció során hány kóborló személyt fogtak le szerte az országban, arról nem találtam iratot. Egy-két megyei, járási jelentés azonban fennmaradt, s noha ezekből nem lehet az országos viszonyokra következtetni, a helyzet példálózó bemutatására alkalmasak.

Az alsódabasi járás területén a csendőrségi razzia 55 idegen járásbeli kóbor cigányt talált, közülük 28 személyt átadtak a kispesti járásnak, a

többieket Tatárszentgyörgyön, Felsődabason és Örkényben vették nyilván-
tartásba. Más járásbéli községekből idetoloncoltak 21 főt, akiket Lajosmi-
zsen és Alsódabason regisztráltak.⁵⁷ Szabolcs vármegyében csak Nyíregy-
házán (36 fő) és a nagykállói járásban (105 fő) történt előállítás.⁵⁸ Bara-
nyában mindössze 69 cigányt fogtak be, közülük ötvennégyet a hegyháti
járásban.⁵⁹

Nemcsak az előállítások országos eredményéről, de az ennek végrehaj-
tása során keletkezett gondokról, kisebb-nagyobb problémákról is meg-
lehetősen szűkszavúak a források. Ezért tartom fontosnak ismertetni – még
hosszabb idézés árán is – Baranya alispánjának a szokásosnál terjedelme-
sebb jelentését, amelyben megyéjére vonatkoztatott, de némely részeiben
minden bizonnyal az országos helyzetre is jellemző tapasztalatait összegezte:

„1. Az elhelyezés általában, de különösen azon községekben, a hol
nagyobb számú kóborczigány vétetett őrizetbe – mint Sásdon és Mágocson –,
már elsősorban is nehézséggel jár; ...Sásd és Mágocs községekben a 26
illetve 28 cigány szorosán és szűken fér el a kijelölt helyiségben, több
helyiség pedig nem áll a községnek rendelkezésére. Újabb tartózkodási
helyek sem jelölhetők ki ezen járásban, mert őrzésük még több nehézséggel
járna. A cigánycsapatban előforduló ragályos betegségek esetén még külön
elkülönítő helyről is kell a községnek gondoskodnia; ez újabb terhet ró a
községre. Végül külön helyiség kell még az őrszemélyzet részére is, a hol az
idő viszontagságai ellen védelmet talál, mert nem kényszeríthető arra, hogy
a cigánycsapat szobájában helyezkedjék el. Ugyancsak külön helyiségre
van szükség a kóbor cigányok vonóállatainak és járműveinek elhelyezése
céljából is.

2. Az egyes tartózkodási helyeken összegyűjtött kóborczigánycsapatnak
még ha kevés tagból áll is, állandó őrzése annyira nehéz, hogy alig tekinthető
biztosítottnak. Békés, rendes viszonyok között sem rendelkeznek a község-
gek annyi őrszemélyzettel, hogy azok a cigányok nappali és éjjeli állandó
őrzését teljesíthessék, tehát még akkor is a csendőrség állandó igénybevételére
volna szükség.

Ezidőszerint pedig, amikor a községnek úgyszólván minden erőteljes
férfilakosa, sőt még előljáróinak és őrszemélyzetének egy része is hadbavo-
nult és csendőrség sem áll kellő létszámban rendelkezésre: az összegyűjtött
cigányoknak megőrzése biztosítottak nem tekinthető...

3. A kóborczigány mindig munkakerülő volt; munkára szorításuk tehát
már ebből a szempontból is nagy nehézséggel és eredménnyel pedig alig
jár. Eltekintve azonban ettől, ha akadna is részükre munkaadó és munka-
alkalom, újabb nehézséggel állunk szemben. Vannak ugyanis köztük aggok,

gyerekek, betegek, tehát munkára alkalmatlanok; ezek otthon kell hogy maradjanak; ezeket tehát otthon kell őrizni.

A munkára alkalmasok részére időnként talán akad olyan munka alkalom, a hol csoportban lennének foglalkoztathatók; de akkor is külön őrszemély kell az őrizetükre, mert a munkaadó megőrzésükért a felelősséget nem vállalja; sőt ha vállalná is a felelősséget, a közérdek szempontjából nem volna elfogadható...

Más község határában végzendő munkára való kiadásuk pedig teljesen keresztülvihetetlen, mert egyrészt az ehhez szükséges hatósági engedély megszerzése, az oda- és visszakísérés, őrzés és esetleg elhelyezés annyi nehézséggel, utánjárással és költséggel jár a munkaadóra, hogy nem akadna munkaadó, a ki az előre láthatóan csekély munkaeredménnyel szemben ezen kóborczigány munkásokat alkalmazni kívánná – másrészt pedig ezen másik községre, melybe vagy melynek határába a kóborczigányok kiadattak, rónak a cigányok őrzése, elhelyezése, oda- és visszakísérése vagy szállítása, élelmezése körüli teendők súlyos terhet, mert ezen teendőkre legtöbb esetben előre nem is készülhet.

4. Az őrizetbe vett cigányok elhelyezési, kereseti, élelmezési és egyéb ellátási ügyei kezelésének az előírt módon való keresztülvitele a község előljáróságára úgyszólván megoldhatatlan feladatot ró. Eltekintve attól, hogy a cigányok bosszújától való félelmében ügyeik vezetésére senki sem vállalkozik: a sok gondot, utánjárást, ellenőrzést és különösen az egyénekenkénti számadás vezetésével járó sok írásbeli teendőt igénylő megbízásra, arra alkalmas, megbízható egyént találni alig lehet. Ezen teendő tehát a munkával amúgy is nagyon túlterhelt községi vagy körjegyzőre hárul...⁶⁰

A baranyai alispán által leírtakon kívül is akadt még természetesen gond a jogszabályok végrehajtásával. E nehézségek egyikét az jelentette, hogy a 15000/1916., illetve 15001/1916. BM sz. rendeletek alapján – azok meglehetősen pongyola szövegezése miatt – körülményes volt eldönteni, kikre terjed ki a cigánytelepítési akció. A kiskunhalasi polgármesternek már az alaprendelet címe is problémát okozott, tekintettel arra, hogy a város szélén sátraikban meghúzódó „s itteni illetőséggel is bíró cigányok a sátoros cigányok fogalma alá sorozhatók ugyan, de kóbor cigányoknak egyáltalán nem tekinthetők, tisztességes, s a mezőgazdaságra csak előnnyel bíró földművelő munkások s mint ilyenek, letelepült, a helyi hatóság előtt ismeretes és rendes lak-, illetve tartózkodási hellyel bíró cigányoknak tekintendők.”⁶¹

Voltak tisztviselők, akik úgy tették túl magukat az ellentmondásos helyzeten, hogy nem foglalkoztak a központi normák személyi hatályával és begyűjtettek mindenkit, aki a csendőrjárőr útjába került. Olyanokat is,

akiknek volt illetőségi községük. A nagykállói járásban előállított 105 személy közül például nyolcvankilencnek volt,⁶² a hegyháti járásban összefogdosott 54 cigányból pedig negyvenhétnek.⁶³

A hegyháti judlium mentségére fel lehet hozni, hogy valószínűleg őt is a személyi hatály pontatlan körülírása zavarta meg. Sásdról és Mágocsról négy-négy cigánycsalád „internálását csak azért eszközöltetem – olvasható felterjesztésében –, mert bár lakhelyük volt vármegyénkben, de a szomszéd vármegyékben is folytonosan munka- és foglalkozás nélkül jártak-keltek, azonkívül lakhelyükön vidéki cigányoknak gyakran szállást és menedéket adtak, miáltal a környéken előfordult kisebb lopások tetteseiként állandó gyanú alatt voltak, s így mint a közbiztonságra veszélyes egyéneknek a letelepítésével és az arra alkalmasoknak a munkára kényszerítésével véltem a rendelet szellemében eljárni.”⁶⁴ Hasonló volt a helyzet a kisvárdai járásban, amelynek szolgabírája egyik jelentésében az alábbiakat írta: „22250/916. K. sz. rendeletre, bár járásom területén kóbor cigányok tényleg nem találtak, azért kértem nyilvántartó lapot, mert az itt levő cigányok mind a falu végén laknak, helyről helyre csavarognak, így véglegesen letelepedettnek nem voltak tekinthetők. A helyesebb ellenőrzésük miatt akartam őket nyilvántartó lappal ellátni.”⁶⁵

Más helyütt nem toloncolták ugyan el a falujukból a rendes lakóhellyel bíró cigányokat, ám a kivételes intézkedések hátrányait ők is megszenvedték. „A járás területén illetőséggel, vagy állandó lakhellyel bíró cigányok száma 129 (Gyón 31, Örkény 19, Sári 5, Tatárszentgyörgy 9, Kakucs 20, Lajosmizse 29, Ócsa 16), ezek kóbor cigányoknak nem voltak minősíthetők, azonban a helyzet megértése után kocsijukat, lovaikat önként eladták, járulat egyelőre az ő nevükre nem állítatik ki, s figyelmeztetve lettek, hogy koldulás vagy csavargás esetén ők is a 15000/1916. BM rend. határozványai alá fognak esni” – adja tudtul az alsódabasi főszolgabíró június 23-i beszámolója.⁶⁶

A belügyi kormányzat ezúttal gyorsan reagált. A miniszter már 1916. július 10-én kibocsátotta 101052/1916. BM sz. körrendeletét,⁶⁷ amelyben hangsúlyozta, hogy korábbi rendelkezései „nem vonatkoznak a letelepült, vagyis azokra a cigányokra, akiknek rendes lakóhelyük van, akik tehát a hatóságok előtt ismereteseek.” Félvén azonban attól, hogy alárendeltjei előtt még így sem teljesen tisztázott a személyi hatály kérdése, gondos vizsgálódásra és körültekintő eljárásra utasította a rendőrhatóságokat, „nehogy a letelepült, nem kóbor cigányok a fajazonosság révén indokolatlan és meg nem engedhető zaklatásnak és sok esetben súlyos anyagi károsodásnak legyenek kitéve.

Ugyanebben a központi normában Sándor János helyes eljárásra intette azokat a hatóságokat, amelyek – rendelkezéseit tévesen értelmezve –, „mihelyt valószínűsítve látszott, hogy az előállított cigányok valamely községben rendes lakóhellyel bírnak, anélkül, hogy erről meggyőződést szereztek volna, őket az illető községbe utasították, illetőleg toloncoltatták.” Hasonló esetekről másutt is találni híradást, példának okáért a muraszombati judlium egyik beszámolójában⁶⁸ vagy az 1917 decemberében statuált 151041/1917. BM sz. körrendeletben,⁶⁹ ami egyben már arra is bizonyíték, hogy Sándor János körültekintésre intő rendelkezésének nem sok fogantatja volt.

Magyarázatát adni az effajta sietségnek aligha lenne szerencsés azzal, hogy az előjáróságok gyorsan és precízen akarták végrehajtani a felülről kapott parancsokat. Sokkal valószínűbb, hogy egyszerűen csak menekülni akartak a cigányoktól, nem nagyon válogatván a szabadulás eszközeiben. (S az sem elképzelhetetlen, hogy a kiskunhalasi polgármester azért festett olyan eszményien idilli képet városának cigányairól, nehogy a belügyminiszternek eszébe jusson ott is végrehajtani a rendelkezéseit. Így a cigányoktól ugyan nem, az általa feleslegesnek vélt munkától viszont megszabadult.⁷⁰) Másutt, még a június 5-e előtti napokban szellemesebben védték ki a fenyegető bajt: „természetesen az akció nem folyhatott le a korra jellemző huncutkodások nélkül sem. Megtörtént, hogy a csendőr őrsparancsnok valami hivatalos ügyben a városban járt a kerületi parancsnokságon. Egy ott szolgáló barátjától megtudta, hogy mi készül. Hazamenvén a kijelölt nap előtt őirse minden tagját járőrbe vezényelte azzal a paranccsal, hogy a körzetükben található minden cigányt verjenek ki onnan. Így megesezt, hogy egy jómódú község mentes maradt az oláh-cigányoktól, míg egy másik, szegény helység befogadó képessége határán túl részesült belőlük.”⁷¹

A tartózkodási helyül kijelölt községek, amelyek nem tudtak ilyen nagyvonalúan szökni a terhes kötelelességtől, természetesen szintén igyekeztek túladni cigányaikon. Június első napjaiban Pest alispánja ebből a célból magához a belügyminiszterhez fordult, tudakolván tőle, hogy megindíthatják-e az illetőség megállapítását célzó eljárást, illetve, hogy a más megyébéli, rendes lakóhellyel rendelkező cigányokat eltoloncolhatják-e községeikbe. A belügyér válasza nem adott okot öröme a pesti megyeházán: Sándor János akként döntött, hogy a cigányok mindaddig a tartózkodási helyül kijelölt községekben tartandók, amíg a belügyi kormányzat – a nyilvántartó lapok beérkezte után, azokból áttekintést nyerve – nem ad jelt a letelepítési folyamat második szakaszának megkezdésére.⁷² Az adatlapok beküldésével azonban 1916. július 7-ig a községi előjáróságok és városi hatóságok nagy

része adós maradt. A belügyminiszter ezért 101053/1916. sz. leiratában megsürgette a hivatalokat, ám azt már nem tudni, hogy mindez élénkítőleg hatott-e az illetékes szervek munkájára.⁷³

Magától értetődően nemcsak a tartózkodási helynek kiszemelt községek, hanem a cigányok is ódzkodtak elfogadni a telepítési akcióban rájuk kiosztott szerepet. Felsődabasról tízen szöktek meg, veszni hagyva azt a 2500 koronát, amelyet tőlük a rendelkezések értelmében korábban elvettek.⁷⁴ Császártöltésről – már szinte komédiába illő módon – huszonnyolcan távoztak bejelentés nélkül: „...ezekből azonban csakis egy volt férfi, aki 60 éves volt, a többi asszony és gyermek. Folyó hó 24-én szombaton az asszonyokat és 15-nél idősebb lányokat köteleztem aratási kettőző-munkákra, a 10 éves cigány gyereket pedig kirendeltem lóvezetőnek kapáláshoz. Ezt a munkát ígérték is hogy teljesítik, és folyó hó 25-én éjjel, amikor már munkába kellett volna állniok, a község ház udvarán levő férőhelyükről elszöktek. Egyesegyedül egy 15 éves cigány-leányt hagytak vissza a temető árkában betegen feküdve – miután ez velük nem tudott elmenni. A község ház udvarában napokon keresztül csendőrök őrizték, miután azonban a csendőröket létszámon alul apasztották, a község ház udvarában a községi szolgák vigyáztak a cigányokra, ott aludtak a méneskatonák, fogolyőrök és a községi szolgák, és senki sem vette észre azt, hogy az a csomó asszony gyerekestül az udvarból kiosont” – panaszkodik a kiskőrösi helyettes főszolgabíró 1916. június 29-én datált jelentésében.⁷⁵

A szökésekkel függ össze – tragédiákat sejtetve – egy 1917-ből származó belügyminiszteri irat is: „A csendőrfegyverhasználatokról hozzám beérkezett jelentésekből arról győződtem meg, hogy az esetek között felette gyakoriak a kóborcigányokkal szembeni fegyveres összeütközések, melyeknek előidéző oka kétségtelenül abban kereshető, hogy a csendőrök által a múlt évi 15000/el. sz. körrendeletem alapján előállított kóborcigányok a hatóság által kijelölt tartózkodási helyeiken nem tartatnak olyan felügyelet alatt, mely eleve kizárná annak lehetőségét, hogy ismét kóbor életet kezdhessenek és továbbra is veszélyeztessék a közbiztonságot...”⁷⁶

Korábban már említettem, hogy a 15000/1916. BM eln. sz. rendelet 13. §-a kényszermunkatelepbe utaltatta azokat a kóborlókat, akik „a többi nyilvántartott cigányra, vagy a lakosságra veszedelmesnek” bizonyulnak, illetve akik durván megsértik a jogszabály parancsait. Ehhez a rendelkezéshez kapcsolódva küldte 1916. május 29-én feliratát Pozsony vármegye alispánja, amelyben felhívta a miniszter figyelmét a somorjai és dunaszerdahelyi fogolytáborokra. Mint írja, a barakkok „60-80 000 fogoly befogadására készültek, a valóságban azonban üresen állnak, mert alig 6-8000 fogoly

lakja az illető táborokat”. Ezért is ajánlotta – baranyai kollégájához hasonlóan –, hogy valamennyi összegyűjtött kóbor cigányt itt helyezzenek el, már csak azért is, mert „a kóborcigányok őrzésével s élelmezésével járó nehézségeknek elkerülése céljából különösen alkalmas volna” az akció ilyenén lebonyolítása.⁷⁷

A belügyi kormányzat vezetője elvetette javaslatát, mert jóllehet a cigányoknak „zárt helyeken (fogolytáborokban) való elhelyezésük mindenestre könnyítené megőrzésüket és élelmezésüket, de semmivel sem mozdítaná elő végleges megtelepítésük ügyét, vagyis azt, hogy a nomád életmóddal felhagyva állandó lakóhelyen tartózkodó, munkás tagjaivá váljanak a társadalomnak.”⁷⁸

Somorján azonban mégiscsak volt kényszermunkatelep. Az 1917. február haváról szóló számadás szerint 39 cigányt internáltak ide (nem valószínű tehát, hogy az ország valamennyi „megátalkodottan ellenszegülő” cigányát itt őrizték volna), akikre öt katona vigyázott, a telep költségei pedig egy hónapra 604 korona 50 fillért tettek ki.⁷⁹

Ami a letelepítési kísérletnek az államháztartásra rótt terheit illeti, arról források híján megint csak nagyon kevés ismerete lehet a kutatónak. Egyetlen biztos tételt említhetek csupán: a minisztérium 1916. május 19-i leiratát, amelyben a majdan előállítandó cigányok élelmezésére törvényhatóságokként egy vagon lisztet utalt ki a belügyi kormányzat. A Hadi Termény Rt. által szállított lisztből naponként és fejenként 240 grammot kellett adni az őrizetbe vetteknek,⁸⁰ amihez saját megyéjére vonatkozóan a pesti alispán még hozzátette, hogy „egyszerre azonban legföljebb egy heti szükségletet folyósíthatnak.”⁸¹ Az iratok sehol sem említik, hogy bármilyen fennakadás lett volna az ellátásban, sőt Szabolcs vármegyében a kenyérnekvaló nagy része megmaradt, amit aztán az alispán a közélelmezés céljaira fordított.⁸²

Ezenközben – s ezt aligha lehet pusztán csak a nyilvántartó lapok késedelmes beküldésével magyarázni – a letelepítési kísérlet második szakaszának megindítása egyre csak késett. A 101052/1916. BM sz. körrendelet kibocsátása után közel másfél évig nem született idevágó központi norma. Amikor pedig 1917. december 16-án napvilágra került „a nyilvántartott cigányokkal való eljárás” tárgyában kibocsátott 151041/1917. BM sz. körrendelet,⁸³ abban Sándor János utóda, Ugron Gábor csupán „ideiglenes” és „kiegészítő rendelkezéseket” tett. Példának okáért még mindig a tartózkodási helyül kijelölt községeket utasította különböző feladatok elvégzésére, jelentéstételre, és szót sem ejtett arról, hogy a kóborlókat illetőségi településükre lehetne küldeni. Más kérdés, hogy ez a gyakorlatban már minden bizonnyal megtörtént, legalábbis azokkal, akiknek volt illetőségi községük.

Akik pedig nem rendelkeztek ilyennel, azok tovább élvezhették a rövidnek ígérkező vendéglátás vendégnek és vendéglátónak egyaránt keserű perceit.

A 151041/1917. BM sz. körrendelet azonban – éppen mert nem alakította az eseményeket, hanem csak nyugtázta a történeteket – fényt derít a végrehajtás néhány visszásságára. Így például azokra a korábban már említett anomáliákra, hogy pontatlan volt a nyilvántartásba vétel, hogy a rendelkezéseket nemcsak a kóborlókra alkalmazták, illetve hogy kellő körültekintés nélkül utalták a cigányokat illetőségi helyeikre. Emellett rosszállását fejezte ki a miniszter azért is, mert nem minden községben gondoskodtak kielégítően a nyilvántartottak elhelyezéséről: „Több helyen megtörtént ugyanis, hogy a cigányok teljesen elrongyolódott sátrak alatt tartatnak. Ez nemcsak a humanizmus kívánalmainak, de a 15000/1916. BM eln. számú rendelet célzatának sem felel meg, mert a sátrakban való elhelyezés legkevésbé alkalmas arra, hogy a cigányt az egy helyen való lakásra hajlandóvá tegye, sőt ellenkezőleg, a cigányban a kóborlás ösztönét folyton ébrentartja. Ennélfogva a sátorlakásokat meg kell szüntetni és elhelyezésükről más megfelelő módon, szükség esetén bérhelyiségek útján kell gondoskodni.”

A cigányok munkáltatásáról is szót ejtve, a miniszter szavaiból az derül ki, hogy a munkáltatók idegenkedtek a cigány munkaerőtől. Éppen ezért „kívánatos lenne írja, ha a hatóságok odahatnának, hogy az egyes gazdaságok, uradalmak, gyárak, ipartelepek, egyes iparosok és gazdák stb. a munkaképes cigányokat a hajlamaiknak és képességeiknek megfelelő munkára alkalmazzák.”

A jogszabály végül jelentéseket követelt az előjáróságoktól a cigányok elhelyezéséről, élelmezéséről, vagyoni és kereseti stb. viszonyairól. A válaszok, amelyeknek beküldését természetesen ezúttal is meg kellett sürgetni,⁸⁴ semmitmondóak, sablonosak, nem érdemes foglalkozni velük.

Ennyire hézagos források mellett értékelni a dualizmus végi letelepítési kísérletet, nagyon nehéz s könnyen megalapozatlan ítélethez vezethet. Ám az még e kevés irat alapján is biztonsággal állítható, hogy az akció csak nagy jóindulattal nevezhető sikeresnek. Ellentétben a „Jogtudományi Közlöny” cikkírójával,⁸⁵ úgy vélem, nemcsak „a kivitel körül lettek problémák”, hanem „az intenciók is kifogás alá estek”: a telepítési kísérlet ténylegesen nem letelepítésre, hanem csak helyhez kötésre irányult. Azzal pedig, hogy a tekintélyes szaklap komor jóslata a rendeletek végrehajtásáról fényesen bevált, szertefoszlott a rendezésben hívők minden reménye.

Volt persze az akciónak eredménye, még ha csak látszólagos is. Ahogy a szombathelyi csendőrkerület osztályparancsnoka 1932-ben megfogalmazta: a 15000/1916. BM eln. sz. „...rendelet 1. és 4. §-át alapul véve

jelenleg kóborcigány az országban nincs, mert nyilvántartásba vannak véve és le vannak telepítve.”⁸⁶ De csak papíron. Mert a napi valóság egészen más volt. Ugron Gábor belügyminiszter írta a 151041/1917. BM sz. körrendelet II. pontjában: „Ugyancsak megállapítottam, hogy a nyilvántartásba vett cigányok közül igen sokan engedély nélkül elhagyják kijelölt tartózkodási helyüket és előző szokásos kóboréletüket folytatják.”

JEGYZETEK

- ¹ Révész T. Mihály: A sajtószabadság érvényesülése Magyarországon 1867–1875. Bp., 1986., 141. o.
- ² Szentkirályi Zsigmond: A cigánykérdés. Kassa, 1943., 6. o. Forrását nem jelöli meg a szerző.
- ³ 14798/1873. BM sz. rendelet. Megtalálható: SZABmL IV. B. 411-2415/873., illetve PmL IV/408/b 1412/873 (6654)
- ⁴ Az Országos M. Kir. Statisztikai Hivatal elnökének 749/1895. sz. leirata a törvényhatóságokhoz 1895. március 8-áról. FmL IV. B 408/c/623-XX-1102/906 (578/891)
- ⁵ OL K 150-1896-III-1-5361 (6221/896)
- ⁶ Uo.
- ⁷ OL K 150-1896-III-1-5361
- ⁸ Belügyminisztériumi jogszabálytervezet 1903. január 19-i dátummal. HH
- ⁹ A Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal elnökének 2000/1909. eln. sz. leirata. VmL, Szentgotthárdi főszoigabírói iratok 2315/1909.
- ¹⁰ Uo.
- ¹¹ A jogszabály megtalálható a B. K. 1916. évi (XXI. évf.) 24. számában, illetve PmL IV/408/b 12989/1919 (161/916) jelzet alatt.
- ¹² Utasítás a nyilvántartó lapok kitöltéséhez. VmL IV-405-VIII-12761/921
- ¹³ A jogszabály megtalálható a B. K. 1917. évi (XXII. évf.) 58. számában, illetve PmL IV/408/b 12989/1919 (56141/917) jelzet alatt.
- ¹⁴ 125088/1918. BM sz. körrendelet. BORmL 2020/922 (12634/918)
- ¹⁵ SZABmL IV. B. 411-369/919 (304/918)
- ¹⁶ R. T., 1928., 1025–1027. o.
- ¹⁷ Vö. Szyad: A kóborcigányok megrendszabályozása és újabb adatgyűjtés = Magyar Közigazgatás, 1928/34–35. szám, 3–4. o.
- ¹⁸ Név nélkül: A cigányügy rendezése = Szeged és Vidéke, 1903. február 14.
- ¹⁹ Vö. Bajcsy László 1903. december 12-én, illetve 1907. július 30-án keltezett, a belügyminiszternek címzett sérelmeit. Megtalálhatók: HH
- ²⁰ Vö. PmL IV/408/b 7035/912, illetve HmL IV-404/a/142 - 2833/914 (9040/1912)
- ²¹ Sem a belügyi iratanyag mutatókönyveiben, sem az alábbi munkában nem esik szó cigányügyi osztályról:
A központi államigazgatás tisztségviselői a dualizmus korában. 2. rész. M. kir. Miniszterelnökség, A király személye körüli m. kir. Minisztérium, M. kir. Belügyminisztérium. Tudományi segédletek I.
- ²² Összeállította: Székely Vera. Bp., Magyar Országos Levéltár, 1980. Kézirat.
- ²² OL K 148-1937-11-1580 (14/908)

- ²³ OL K 148-1937-11-1580 (7346/907)
- ²⁴ A jogszabály megtalálható a B. K. 1909. évi 8. számában.
- ²⁵ Joanovich Sándor rendezési javaslata, 1907. július 13. Megtalálható: HH
- ²⁶ OL K 148-1937-11-1580 (5164/910)
- ²⁷ OL K 148-1940-8-451 (6224/910)
- ²⁸ OL K 148-1940-8-451 (7784/910)
- ²⁹ OL K 148-1940-8-451 (6119/911)
- ³⁰ OL K 148-1911-3-2211 (3937/911)
- ³¹ Az OL BM-elnöki mutatókönyvek 1488. kötetében olvasható: „Feszty Béla ellen hivatalából való gyakori kimaradása miatt folyamathoz tett eljárás.” Az irat elkallódott.
- ³² OL K 148-1940-8-451 (5589/920)
- ³³ OL K 148-1940-8-451 (5364/919)
- ³⁴ OL K 148-1940-8-451 (5825/920)
- ³⁵ OL K 27 MT-jkv.-ek, Filmtár 3814. doboz, illetve: Magyar minisztertanácsi jegyzőkönyvek az első világháború korából (1914–1918). Összeállította: Iványi Emma. Bp., 1960., 217–218. o.
- ³⁶ Uo.
- ³⁷ Uo.
- ³⁸ M. T.-1912., 693. o.
- ³⁹ B. K. 1916. évi (XXI. évf.) 24. szám 567–574. o. illetve: PmL IV/408/b 12989/1919 (161/916)
- ⁴⁰ Vö. 9389/1885. BM sz. rendelet 28. §
- ⁴¹ Feszty Béla: A cigányügyről. I–II. = Csendőrségi Lapok, 1916/17–18. szám.
- ⁴² Név nélkül: A kőborcigányok megrendszabályozása = Jogtudományi Közlöny, 1916/25.
- ⁴³ OL K 148-1916-34-8070 (15671/916)
- ⁴⁴ Uo.
- ⁴⁵ Megtalálható: HH.
- ⁴⁶ 15001/1916. BM eln. sz. rendelet. Megtalálható: HH
- ⁴⁷ Feszty: i. m., 208. o.
- ⁴⁸ 15001/1916. BM eln. sz. rendelet. Megtalálható: HH
- ⁴⁹ Uo.
- ⁵⁰ Az iratot a Herrmann-hagyatékban találtam. Borítóján a Belügyminisztérium pecsétjének lenyomata látható. A feljegyzés ismeretlen szerzője (talán Herrmann professzor?) a 15000/1916. BM eln. sz. rendelet egyik utóbb még módosított változata mellé írta ceruzával gondolatait.
- ⁵¹ PmL IV/408-b 12989/1919 (161/916)
- ⁵² Uo.
- ⁵³ BARmL XXI/3/b 18255/947 (10406/916)
- ⁵⁴ SZABmL IV. B. 411. 369/919
- ⁵⁵ Uo.
- ⁵⁶ OL K 148-1916-34-8070 (15001/916)
- ⁵⁷ PmL IV/408/b 12989/1919 (161/916)
- ⁵⁸ SZABmL IV. B. 411. 369/919 (19692/916)
- ⁵⁹ BARmL XXI/3/b 18255/947 (10406/916)
- ⁶⁰ Uo.
- ⁶¹ OL K 148-1916-34-8070 (17203/916) Publikálva: MPT, 159–161. o.
- ⁶² SZABmL IV. B. 411. 369/919 (16111/916)
- ⁶³ BARmL XXI/3/b 18255/947 (10406/916)
- ⁶⁴ Uo.

- ⁶⁵ SZABmL IV. B. 411. 369/919 (16111/916)
- ⁶⁶ PmL IV/408/b 12989/1919 (161/916)
- ⁶⁷ B. K. 1916/32., 747. o.
- ⁶⁸ VmL IV-405-VII-12761/921 (07974/918)
- ⁶⁹ B. K. 1917/58., illetve MPT, 194–199. o.
- ⁷⁰ Vö. OL K 148-1916-34-8070 (17203/916), illetve MPT, 159–161. o.
- ⁷¹ Heiczinger, 218. o.
- ⁷² PmL IV/408/b 12989/919 (194/916)
- ⁷³ VmL-405-VII-12761/921 (15281/916)
- ⁷⁴ PmL IV/408/b 12989/1919 (194/916)
- ⁷⁵ PmL IV/408/b 12989/1919 (161/916) Publikálva: MPT, 192. o.
- ⁷⁶ Az irattöredékre – amely valószínűleg egy miniszteri rendelet tervezetének bevezető mondata, mivel a belügyminisztériumban használatos borítólappra jegyezték le – a Herrmann-hagyatékban bukkantam rá. Semmiféle szám, jelzet, dátum, aláírás nincsen rajta.
- ⁷⁷ OL K 148-1916-34-8070 (17092/1916)
- ⁷⁸ Uo.
- ⁷⁹ OL K 148-1917-36-13042
- ⁸⁰ PmL IV/408-b 1369/916
- ⁸¹ Uo.
- ⁸² SZABmL IV. B. 411. 369/919 (19692/916)
- ⁸³ B. K. 1917/58., illetve MPT, 194–199. o.
- ⁸⁴ VmL IV-405-VII-12761/921 (4871/918)
- ⁸⁵ Név nélkül: A kóborcigányok megrendszabályozása = Jogtudományi Közlöny, 1916/25.
- ⁸⁶ VmL IV-405 8369/932

RENDÉSZETI IGAZGATÁS: PREVENCIÓ ÉS PÓTCSELEKVÉS

Az előző fejezetben elmondottakból kitűnik, hogy a központi közigazgatás nem tudott reális alternatívát adni a cigánykérdés rendezésére, és az egyetlen jelentősebb kísérlet sem hozott lényegi változást a dualista korszak végén. Mindemellett a cigányügy nem veszített veszélyességéből. Ha egy-egy időszakban, mint például a Horthy-korszak elején, alábbhagyott is, teljesen sohasem szűnt meg a cigányok kóborlása, amit pedig a köztudat a cigánykérdés legfőbb okának tekintett.

A közigazgatás természetesen megpróbált ez ellen fellépni. Előtérbe került a rendészeti igazgatás, amelynek eszközeit alkalmasnak vélték a vándorlás visszaszorítására s ezáltal arra is, hogy a kóborlásból eredő mindenféle devianciának elejét vegyék. Ám a prevencióból sok esetben pótcselekvés lett, részint a közigazgatási szervek tehetetlensége, részint az igénybe vett eszközök alkalmatlansága miatt.

Lényeges azonban megjegyezni, hogy a rendészeti igazgatás formáit nemcsak a cigányokkal szemben használták: a szabályokkal megcélzott réteg a csavargók, munkakerülők s a társadalom egyéb perifériális elemeinek tág köre volt. Ám a kurzusban a csavargók és (vándor)cigányok közöské szinte egyenlőségjelet tettek, vagy legalábbis a cigányok jelentős részét a csavargók kategóriájába is besorolták. Így annak ellenére, hogy az alább következő jogszabályoknak általában nem a cigányok a címzettjei, a gyakorlatban mégis nagyon sokszor alkalmazták rájuk azokat.

A kóborlás-csavargás tiltása

A csavargást megtiltó jogszabályok sűrűn láttak napvilágot vizsgált korszakunkban. A sort még a kiegyezés évében nyitotta meg az 1442. R./BM sz. körrendelet¹, amely arra utasított, hogy a kóborlók „állandó lakhelyhez szoktattassanak”.

A dualizmusnak e korai éveiben azonban – ezt sugallják a központi

normák – nem annyira az országon belüli, mint inkább az államok közötti kóborlás miatt fájt a belügyi vezetők feje. „A császári királyi alsó ausztriai helytartóságnak folyó évi szeptember hó 15-én kelt jegyzéke szerint részben Bécs város területén, részben alsó ausztria többi járásában csavargó, azért elfogott s onnan hazájukba eltolonczozott foglalkozás nélküli cigány csapatoknak megjelenése napi renden van” – állapítja meg a belügyek felelős vezetője 1868 szeptemberében s rögtön utasítja is a törvényhatóságok tisztjeit, hogy a „múlt évi július 9-ről 1442. R. sz. a. kibocsátott rendeletemet az alárendelt hivatali közegeknek emlékezetükbe hozván, azokat pontos megtartására kötelezze.”²

Ám a helyi közigazgatási szervek nem tudtak maradéktalanul megfelelni a körrendeletek elvárásainak. „Fő akadályul a rendszabályok végrehajtásánál az tűnik fel – mentegetőzött 1870 nyarán keltezett feliratában Vas vármegye közönsége –, hogy a cigányok az osztrák és stájer határszéli erdőkben, falvaktól távol eső helyeken sátor alatt tanyáznak, tanyáikat éjjelenként változtatják, s így a községi előljáróság felvigyázását megnehezítik a közbiztonsági személyzet csekély száma miatt szinte nem bír teljes sikerrel felügyelni.”³

Nem ok nélkül hivatkozott tehát Tóth Vilmos 1871-ben a cigányok kóborlásával kapcsolatban arra, hogy a bécsi belügyminisztérium „gyakori panasznak ad ismételt kifejezést.”⁴ Természetes ezek után, hogy a magyar belügyminisztérium többször is erélyes hangon parancsolt rá a megyékre,⁵ hogy a cigányok kóborlásainak megszüntetése érdekében „minden kitelhető törvényes intézkedést” tegyenek meg, már csak azért is, mert a kaotikus helyzet „hazai közigazgatásunkra homályt vet”⁶ a külföld előtt.

Ha ezeknek az instrukcióknak volt is valamilyen hatásuk, az a levéltári iratokból nem mérhető le. 1881-ből még találni a császárvárosban papírra vetett sopánkodó átiratot – egy 42 és egy 69 fős „családot” ebrudaltak ki onnan⁷ –, későbből ugyan nem, de annak nemcsak az lehet a magyarázata, hogy a helyzet normalizálódott volna.

Ezenközben az országhatáron belüli csavargás is felerősödött. Egyre gyakrabban találni utalásokat vándoriparral és házalókereskedéssel álcázott kóborlásra,⁸ az annak meggátlására serkentő 14660/1877. BM sz. körrendelet megszövegezését pedig már több törvényhatóság segélykérése siettetete.⁹

Fontos állomás a szabályozás történetében 1879, amikor bár nemcsak a cigányokra vonatkozó, de rájuk is erősen kiható törvényt alkotott a Képviselőház: az 1879. évi XL. törvénycikket, a Kihágási Büntetőtörvénykönyvet. A szentesített Kbt. 62. §-a ugyanis kihágásnak minősítette a

csavargást, csavargónak tekintve azt, „akinek bizonyos lakhelye nincs, vagy azt elhagyja és foglalkozás vagy munka nélkül csavarog, ha a hatóság által kitűzött határidő alatt sem a fenntartására szolgáló eszközöket, sem azt, hogy azok tisztességes megszerzésére törekszik, kimutatni nem képes.”

Émlítettem már, hogy vizsgált korszakunkban sok tekintetben azonosnak tekintették a csavargók és a (vándor)cigányok csoportját, majd hogyanem szinonimaként használva e fogalmakat. Részint ez magyarázza azt a tényt, hogy vagy tucatnyi olyan alispáni körrendelet, utasítás került elő a levéltárak polcairól, amelyekben a megyei közigazgatás első emberei a kihágási kódex szigorú és következetes alkalmazásra utasítják alárendelt közegeiket. „Elrendelem, hogy a kóbor cigánycsapatokkal szemben a legszigorúbb rendőri intézkedéseket alkalmazzák, azoknak kóborlásait a vármegye és illetve járásaik területén meg ne tűrjék, hanem ellenük mint a közbiztonságra veszélyes munkanélkül csavargók ellen, az 1879. XL. t.-cz. 62. §-a alapján a törvény teljes szigorával járjanak el” – parancsolt rá Abaúj-Torna alispánja a főszolgabírákra, csendőrparancsnokokra és a községi előljáróságok tagjaira 1903-ban.¹⁰ De idézhettem volna ugyanilyen tartalmú mondatot többek között Vas,¹¹ Sáros¹² vagy akár Somogy vármegye alispánjától is.¹³

1879 után a központi közigazgatás gyakorlatilag kivonult ebből a szabályozási szférából. A már bemutatott 15000/1916. BM eln. sz. rendeleten kívül a II. világháború befejezéséig csupán csak a 257000/1928. BM sz.¹⁴ körrendelet regulázta a csavargó cigányokat: „a kóborló cigányokat, akár munkakerülésből úzik a vándorlást, akár munkakeresés, vagy valamely foglalkozás címe alatt teszik azt, kötelesek a közbiztonsági szervek, bárhol találják is őket, azonnal letartóztatni és fegyveres kísérettel a legközelebbi rendőrhatalomhoz előállítani. Kóborló cigányok, és hasonló elbírálás alá eső más elemek csoportjainak az ország határán való belépését, vagy egyenként beszivárgását bárhol kíséreljék is meg azt feltétlenül meg kell akadályozni” (2. és 3. pont).

Mindez természetesen még vigasznak is sovány volt. A magára hagyott helyi közigazgatás – érdekeit és belviszonyait védelmezve – éppen ezért megpróbálta a szabályozási hézagot maga betömni. Különösen a kritikusnak tekinthető, századforduló környéki években volt példamutató ebbéli szorgalmuk. Többtucatnyi alispáni körrendelet, szolgabírói utasítás, csendőrkerületi parancs igazolja ezt, s állítja egyben a bőség zavarával küszködő kutatót nehéz feladat elé. Valamennyi forrást ugyanis lehetetlenség, de szükségtelen is részletesen elemezni. Nemcsak terjedelmi korlátok miatt, hanem azért is, mert a leiratok tartalmában átfedések vannak és így szükségszerűen ismétlésekbe kellene bocsátkoznom. Ehelyett az tűnik prakti-

kusnak, ha a forrásokat hangsúlyos rendelkezéseik szerint csoportosítva tekintjük át.

Általános jellemzője az idevágó helyi jogforrásoknak, hogy valamilyen nyiben megtalálható a cigányok kóborlását megtiltó rendelkezés. A tilalom magától értetődően vonatkozott az idegen illetőségű vándorcigányokra, de némely megye éppígy regulázta saját cigányait is. „A vármegye területén községi illetőséggel bíró és már összeírt cigány családok, kiknek állandó letelepedése iránt is már az intézkedések megtétettek, állandó lakóhelyükön tartózkodjanak és a családotól, szekereken való kóborlásban minden rendelkezésre álló törvényes eszközzel megakadályoztassanak” – olvasható Gömör-Kishont alispánjának 16161/1909. sz. utasításában.¹⁵ Nógrádban is „ily elbánás alá esnek ama cigánycsapatok – mondja ki az alispáni körrendelet –, kik vármegyénk területén (Diósjenőn, Terényben stb.) bírnak községi illetőséggel, de oláhczigányok módjára kocsikon kóborolnak és sátor alatt élnek.”¹⁶

Ám mert a tisztviselők tisztában voltak azzal, hogy az általános tiltásnak nehéz érvényt szerezni, nagyobb sikerrel kecsegtető, speciális rendelkezésekkel egészítették ki parancsaikat.

Voltak, akik lakhelyelhagyási tilalommal operáltak. Heves vármegye törvényhatósági bizottsága említhető itt elsőként. „Cigánynak községét engedély, illetve jelentkezés nélkül elhagyni nem szabad” – olvasható a kollégium 1922. március 21-én keltezett határozatában.¹⁷ Néhány évvel később a pécsi IV. Csendőrkerületi Parancsnokság adott ki hasonló tartalmú parancsot, s annak maradéktalan végrehajtása érdekében az alispán utasította a járási vezetőket a csendőrség támogatására.¹⁸ Végül 1944-ből is van ide kívánczó írott emlék. A Szálasi-puccs másnapján a déli hadműveleti terület kormánybiztosa bocsátott ki leiratot „a kóbor cigányok fokozottabb megrendszabályozása” végett.¹⁹ Rendelkezései már ismerősen csengenek: megtiltja a cigányoknak, hogy állandó tartózkodási helyüket elhagyják, illetve ehhez kapcsolódóan több feladatot ad a helyi közigazgatási szerveknek; olyanokat, amelyeket akár már a múlt századi belügyi jogszabályokban is meg lehetett látni. Érdekes viszont a normativa preambuluma, amelyben a kormánybiztos okát adja döntésének. Eszerint ugyanis „a vagyon- és személybiztonság érdekében, az 1500/1944. M. E. sz. rend. 7. §-ának (4) bek. alapján²⁰ a déli hadműveleti területre vonatkozóan” azért kellett az iméntieknek megfelelően határoznia, mert „a magyar kir. pécsi IV. csendőrkerületi parancsnokság átirata szerint a munkaszolgálatra behívott, valamint egyes kir. ügyészségek által munkára kiadott cigányok közül többen megszöktek, s ezek, valamint visszamaradt családtagjaik a közbiz-

tonságra fokozott mértékben veszélyessé váltak, továbbá a cigányok az utóbbi időben sorozatos betöréses lopásokat követtek el, sőt egyesek fegyverrel felszerelt bandákba is verődtek és magatartásukkal olyan látszatot kelthetnek, hogy partizánokhoz tartoznak.”²¹ Az, hogy a cigányok elszök-döstek a munkaszolgálatból, hogy a háborús években emelkedett kriminalitásuk és ezáltal nagyobb veszélyt jelentettek a közbiztonságra, vagy hogy ellenállóknak vélhették néhányukat és ezzel esetleg aláásták a magyar nép 1944-ben már amúgy sem acélos harci szellemét, más iratok is említik, ezért kevésbé meglepőek. Figyelemre méltó azonban, hogy „kir. ügyészségek által munkára kiadott” cigányokról is említést tesz a kormánybiztos. Felvilágosult abszolutista uralkodóink cigányügyi politikájának ismeretében úgy vélhetné a kutató, hogy a Horthy-korszakban felelevenítették azt a gyakorlatot, miszerint a rossz körülmények közt nevelkedő cigánygyerekeket parasztgazdáknál helyezik el a biztonságosabb neveltetés-növekedés reményében. Ám az itteni mondat félreérthetetlenül felnőtt cigányokra utal, sőt hogy „visszamaradt családtagjaikat” is említik, valószínűleg egyenesen családfejekre. Források híján sajnos nem lehet bizonyossággal megállapítani, hogy ez az eljárás mennyiben volt általános a napi gyakorlatban, de még azt sem tudhatjuk, hogy milyen jogszabály, mikor, miért rendelte el ezt a fajta processzust.

A lakhelyelhagyási tilalom eredményességében hívők mellett egy másik csoport szűkebb pátriája, s ezzel a vezetésére bízott közigazgatási egység védelmét részesítette előnyben. „Utasítsák... felelősség terhe mellett határszéli községeik előljáróságát, hogy kóbor cigányoknak a megye területére való bejövetelét semmi szín alatt meg ne engedjék” – adta szoros kötelességül a járási uraknak 1899 októberében Heves megye alispánja.²² Soproni kollégája ugyancsak „határzárát” rendelt el századunk elején.²³

Hogy a határvédelem működött-e rosszul, avagy a megyehatárok ilyen-fajta őrzése nem is volt általános gyakorlat, nem tudni. Tény azonban, hogy a kóborló cigányok könnyűszerrel jutottak át ezeken az akadályokon s tisztelték meg jelenlétükkel a törvényhatóságokat. A megyék természetesen a legrövidebb időn belül igyekeztek megszabadulni hivatlan vendégeiktől: aligha találni az országban egyetlen olyan vármegyét is, ahonnan a polgári kor ideje alatt legalább egyszer ne tiltották volna ki a vándorcigányokat. Szabolcstól Sopronig, Gömör-Kishonttól Zaláig mindenünnen találni erre vonatkozó iratokat.²⁴ A szigorú döntéseket a vármegyeházakon általában a közbiztonsági helyzettel indokolták, kivételként pedig a baranyai alispán 1914-ből való határozata említhető, mint amelynek már a világháború ténye

kölcsönzött aktualitást: „Abban a föltevésben, hogy a vármegye területén a legelső veszélyességi fokozatban levő kóborcigányok már a béke idejében is állandóan és rendszeresen üldözve és kiutasítva lettek; most a hadi állapotban a legteljesebb nyomatékkal kell arról gondoskodni, hogy ezen kémkedésre és merényletre is alkalmas kóborcigányok sehol, de sehol meg ne tűressenek és ha velök más törvényes eljárást alkalmazni nem lehetne a vármegye területéről tüstént eltávolíttassanak.”²⁵

A megyék mellett a járások tevékenységében is észrevehető hasonló szándék. Többek között a hevesi és a pétervásári (Heves megye) főszolgabíró tiltotta ki járásából a csavargó cigányokat.²⁶ De említhettem volna a párkányi (Esztergom megye) judliumot is: Kakass László a század első évtizedében szinte félévenként küldött ilyen tartalmú leiratot a községi elöljáróságokhoz (éppen ez a gyakoriság bizonyítja, hogy instrukcióinak nem lehetett sok fogamatja).²⁷

A megyék területén feltartóztatott idegen illetőségű vándorcigányok kitiltásának-eltoloncolásának módjáról egyébként szinte valamennyi idevágó jogszabály megemlékezett. Az általánosan alkalmazott szabályozás szerint a vármegye határszéli községei voltak kötelesek útját állni a megyébe beszivárgó csapatoknak. „Ennek megtörténte után a községi elöljáróság közölvén velük a ... közgyűlési határozatban kimondott tilalmat, felszólítja őket a vármegye területének azon az uton való elhagyására, a melyen a vármegyébe bejöttek; Ha a felszólításnak sikeres eredménye lett, az esetben az elöljáróság kísérettel rendel a csoport mellé, ki meggyőződést szerez arról, hogy a csoport a vármegye területét tényleg elhagyta-e? Tilos a visszaterelt csoportnak más utat használni, mint a melyen bevonult.”²⁸ Ha a kóborló csapat nem engedelmeskedett az elöljáróság felszólításának, vagy őket nem határ menti faluban állították meg, úgy a község haladéktalanul értesíteni volt köteles a legközelebbi csendőrőrsöt. (Sopron megyében az elöljáróságoknak ezzel egyidejűleg kocsit is kellett küldeniük a csendőrőrsökre, „hogy a csendőrijárőr ezen kocsin kellő időben a helyszínre érkezvén, a cigányokat letartóztathassa, mielőtt azok elmene-külnének.”²⁹) Az őrizetbe vett csavargókat „a községi elöljáróság a csendőrség segélyével azonnal kísértesse ... a legközelebbi I. fokú rendőrhatalóság (főszolgabíró, rendőrkapitány) elé. Ez utóbbiak pedig tegyék szigorú vizsgálat tárgyává, hogy azok mely község kötelékébe tartoznak... Kérlelhetetlen szigorral alkalmazzák az 1879:XL. tc. 62–70. §-ainak rendelkezését, és ez alapon őket szigorú büntetéssel sújtsák. Az elzárás büntetés kitöltése folytán felmerült rabélelmezési költségeket pedig, a mennyiben befizetni nem tudnák, ingóságaiknak (ló, kocsi) elárverezésével is hajtsák be. Úgy a

kitoloncoltatás, mint külföldi honosság esetén a kiutasítást rendeljék el és foganatosítsák.”³⁰

Másutt, igaz, csak a helyi illetőségű kóborlókkal, nem voltak ennyire szigorúak. Somogy alispánja – mivel „a tapasztalat azt mutatja, hogy a cigányok csupán nagyobb csapatban nyernek bátorságot bűncselekmények elkövetésére” – csak azt tiltotta, hogy „egy község területén egy és ugyanazon időben egy családnál (sátoralja) több tartózkodjék” közülük.³¹ Ugyanígy határozott – hasonló érvekkel támogatva meg döntését – a szigetvári főszolgabíró is.³² A szentgotthárdi judlium nem tett ugyan ilyen korlátozást, ám azon a vidéken meg legfeljebb hét napig tanyázhattak egy-egy községben a járásbeli cigánycsaládok.³³

Inkább csak elnevezésében, mintsem tartalmában jelentett mást a kóborlási tiltásnak egy harmadik formája. A tartózkodási engedélyek megtagadásáról szintén jó néhány alispáni leirat rendelkezett. (A korabeli szóhasználattal „letelepedésre”, „megtelepedésre” nem adtak engedélyt, de ezen nem végleges lakóhelyválasztást, hanem csak sátorverést, táborozást értettek.) Talán legkorábban – még 1876-ban – Veszprém alispánja utasította ekként a községi előljáróságokat. „Szükségesnek vélem elrendelni, hogy kóbor cigányokat a községben vagy annak határában megtelepedni ne engedjenek”³⁴ – szólt a parancs, amely máskor és máshol is sűrűn elhangzott. Esztergomban például 1901-ben³⁵, Sárosban, ahol ügyelni kellett arra, hogy „idegen vándorcigányoknak a tartózkodásra és sátraik lera-kására” se engedjék idő, 1903-ban³⁶, Ung megyében 1907-ben³⁷, s Szabolcs kapcsán is azt írta a szemtanú, hogy „kiüldözték ebből a megyéből a nem telepes cigányokat, hiszen még megpihenni sem engedték őket a községek határában.”³⁸ Hogy szavának nagyobb súlya legyen, 1899 júniusából való hasonló tartalmú körrendelete végén Heves alispánja megfenyegette alárendeltjeit: „...felhívom a járási főszolgabírákat és polgármestereket, miszerint ... felelősség terhe mellett tegyék meg újból a szükséges rendelkezéseket, az iránt, hogy a községi előljárók ezentúl a község határában letelepedésre, meghálásra, vagy sátorütésre a kóbor cigányoknak sehol engedélyt ki ne adjanak, ellenkezés esetén a csendőrséget haladéktalanul értesítsék, s egyáltalán a község határában a kóbor cigányokat semmi szín alatt meg ne tűrjék. A mennyiben arról szereznének tudomást, hogy ez irányban az előljáróságok nem megfelelően járnak el, a megtorló intézkedéseket teljes szigorral tegyék folyamatba, s hozzám is esetről esetre jelentést tegyenek.”³⁹

A vég nélküli tiltások dacára alighanem mégiscsak sűrűn lehetett látni éppen pihenő cigánycsaládokat a falvak határában. S nemcsak azért, mert

a kóborlók kijátszották az ellenőrzéseket, de több esetben az előjáróságok tudtával állították fel sátraikat. Dohogott emiatt hevesi csendőrhadnagy éppúgy,⁴⁰ mint soproni alispán. Ez utóbbi, Hajas Antal, azért, mert miként azt 7717/1909. sz. alispáni körrendeletében írta: „Értesüléseim szerint egyes községekben az a helytelen gyakorlat honosodott meg, hogy az idegen kóborczigányoknak 24 órai tartózkodást meg kell engedni a községben, fölvilágosítom a községek előjáróit, hogy ez a szokás ellenkezik törvényeinkkel, annak további gyakorlását tehát ezennel betiltom és szigorúan utasítom az összes előjárókat, hogy idegen illetőségű kóborczigányoknak a község határában való tartózkodást egy percre se engedjék meg, hanem, amint ott mutatkoznak, azonnal tartóztassák le őket.”⁴¹

További jellemzője a csavargást tiltó helyi szintű jogi normáknak, hogy azokban szinte kivétel nélkül megtalálhatók a cigányok fokozott ellenőrzésére, az „éber felügyeletre” mozgósító parancsok. Sőt Csongrádban erről külön is rendelkezett a megye alispánja. Leiratában a megyebéli falvak lakosságának adta feladatul, hogy „ha észleli, hogy egy cigánycsapat megjelent s tábort ütött, ezt azonnal hozza valamely módon az előjáróság vagy a csendőrőrs tudomására.” A riasztott „rendőrhatalóság haladéktalanul vegye számba a karaván tagjait: nyomozza ki, honnan jöttek s gyanú esetén motozást is fogantatosítson. Amennyiben messzebb menő intézkedésre ok nem találtatott, az állandó felügyelet s ellenőrzésről kell gondoskodni, akár valamely rendőri közeg jelenléte által, akár oly módon, hogy naponkint több ízben vagy a csendőrség, vagy a rendőrhatalóság szemlét tart fölöttük s ha őket együtt nem találja vagy időközbeni eltávozásáról egyeseknek tudomást szerez, számon kéri, hol jártak, szükség esetén a környékbéli lakosság tagjainál tudakozódik... Ha azután eltávolíttatnak, vagy önmaguktól, mert a szigorú ellenőrzést magukra nézve kényelmetlennek találván tovább állanak, ezen esetben a további teendő az, hogy arról a környékbéli összes községek előjáróságait értesíteni kell, ha lehet távbeszélő igénybevételével, mely értesítés közölje a karaván tagjainak számát, esetleg a személyleírásokat s a szükség szerinti egyéb körülményeket.”⁴²

Motozást rendelt el Komárom közigazgatásának vezetője is 1162. ai./1909. sz. körrendeletében: „Oláh cigányok feltalálása esetében őket lehetőleg megmotozzák s amennyiben lopott vagy csak gyanús tárgyakat találnak náluk, máris van jogcím az eljárás megindítására.”⁴³ Ugyancsak szubjektív megítélés dolga volt, hogy a járőröző csendőr mit tekintett „gyanús” tárgynak. (Ugyanez a passzus megtalálható egy Abaúj-Torna megyei és egy Sárosi leiratban is.⁴⁴)

Az állandó és éber felügyelet mellett az előjáróságoknak és a hatóságoknak egy sor más feladattal is meg kellett birkóznia. Sáros megyében például az első világháború idején soron kívül kellett eljárni az előállított „közveszélyes elemekkel szemben”, még a főszolgabíró és a rendőrkapitány uraknak is.⁴⁵ A legtöbb megbízást azonban kétségtelenül a csendőrség kapta. Ennek a szervezetnek volt elsősorban tiszte szemmel tartani a kóborlókat, vigyázni cselekedeteiket, emellett hathatósan segíteni a községi előjáróságokat. S ahol mindennek maradéktalanul megfeleltek, onnan a vasvári főszolgabíróéval hasonló tartalmú, csak talán kevésbé talányos beszámolót küldhetett felettesének a judlium: „Jelentem, hogy járásom területén a kóborcigányok csendőri felügyelet alatt állanak és részükről a megfelelő rendszabályozást állandóan megkapják.”⁴⁶

A csendőrség különben nagyon ambiciózus volt a cigányok kóborlásának megakadályozásában: tetteikészsége önállóan indított akciókban és a felettes szervekhez benyújtott javaslatokban egyaránt tetten érhető.

A tiszafüredi szakaszparancsnokság 1898. július 1. után „saját kezdeményezésével a kóbor cigányok üldözését, illetve őrizet alá vételét tervszerűen hajtja végre. Ezen működése abból áll, hogy 8-10 naponta az összes járőrökkel nyomozó szolgálatot teljesített – feltalálásuk esetén őrizet alá veszi, egy közép pontra összegyűjti –, velük a nyomozást megejti s azután – ha bűncselekmény reájuk ki nem derült – a szakasz illetve a megye területéről fedezet alatt kikísérteti s egy más megye (:Szolnok:) őrsének (:Kunmadaras:) átadja.”⁴⁷ Ugyancsak a múlt századból való az az irat, amelyben a VI. csendőrparancsnokság 3. szárnyának parancsnoka tudatja Baranya alispánjával, hogy a megyében tapasztalható bűnözési hullám miatt „az összes Baranya megyei őrsöknek elrendeltem, hogy minden cigányt, a kit kóborolva találnak, tartóztassanak le és illetőségi helyére való tolonczoltatás végett az illetékes szolgabírói hivatalnak adják át.”⁴⁸ Van példa a csendőrségi vállalkozásra a két világégés közötti időből is: 1922-ben a miskolci területi parancsnok mondott ki lakhelyelhagyási tilalmat „a Zemplén vármegye területén lakó cigányok megfékezésére.”⁴⁹

Hasonlóképpen több példa hozható a csendőri szervek által benyújtott javaslatokra is. A szombathelyi kerületi parancsnokság gróf Sigray Antal főkormánybiztosnál indítványozta, hogy az előjáróságok – éjjeliőreikkel, csőszeikkel – folyamatosan figyeljék cigányaikat, „hogy azok falujuk határában tartózkodnak-e, hogy polgári keresetforrásuk (üstfoltozás, napszám stb.) után néznek-e? nem-e a társadalom élősdi-e? nem-e csavargással töltik életüket?”⁵⁰

Baranyában még 1895-ben a cigányok letelepítését kezdeményezte a szárnyparancsnok az alispánnál. A közbiztonságért felelős tiszt – a kóbor cigányok bűnözésére hivatkozva – kényszerletelepítést javasolt, mégpedig úgy, hogy „a Baranya megye területén született kóbor cigányok a községekben arányosan elosztva... szigorú rendszabályok alkalmazásával az egyik községből a másikba való csavargástól eltiltatnának.”⁵¹

Az alispán azonban korántsem látta ilyen egyszerűnek a megoldást, ezért elvetette az előterjesztésben foglaltakat. A hivatalból távol levő parancsnok helyett annak virtuskodó helyettese, Körner főhadnagy erre az alábbi leiratot küldte az őrsöknek: „Baranya vármegye alispánjának átiratát azzal adom ki, hogy a' cigányok egy helyre nem szoríthatók, hanem a megyében csavaroghatnak. Hogy a közbiztonság többször meg fog zavartatni, arra ellehetnek készülve és éppen azért minden alkalommal lehetőleg derítsék ki, hogy a' tettesek cigányok-e, hogy azután a megye alispánjának beigazolható legyen, miként a' cigányok közveszélyes egyének. Ha pedig a' jó módú egyének vagy a' lakosság panaszkodni fog a' cigányok szemtelensége ellen, az alispáni hivatalba utasítandók, míg bűntény vagy vétség esetén a' nyomozás azonnal levezetendő lesz.”⁵²

A vitriollal megírt napiparancs után sem fajult azonban a vita ellenségeskedésbe. A visszatérő szárnyparancsnok ugyanis sürgősen visszavonta helyettese leiratát,⁵³ s az alispán is – miként azt július 6-i átirata – igazolja atyai feddést alkalmazott csupán büntetésként: „A kóbor cigányok kényszerletelepítésére nézve tett javaslatára adott válaszom tárgyában az összes őrsöknek kiadott körlevelét visszavonó... körrendeletét amidőn tudomásul veszem, fölkérem, hogy jövőben a közigazgatási rendészet érdekében teendő intézkedéseit jobban fontolja meg.”⁵⁴

Úgy tűnik, a pécsi csendőrkerület nagyon szívén viselte a csavargás betiltását, mert Gömbös Gyula kormányának hivatalba lépésekor megint csak akciót indított. „Vett értesüléseim szerint a pécsi m. kir. csendőrszárnyparancsnokság egyes főszolgabírákhoz megkereséssel fordult melyben kérte, hogy a községek a területükön letelepedett cigányok illetőségi bizonyítvánnyal való ellátásra szoríttassanak, mert tervei szerint a folyó év végéig azzal el nem látott cigányokat kóbor cigányoknak kívánja minősíteni s velük szemben a 15000/1916. BM rendelet rendelkezéseit alkalmazni. Ugyancsak kérte a községi elöljáróságok oly irányú utasítását, hogy a rendelkezésükre álló területek közül cigánytelepeket jelöljenek ki, ahol a cigányok maguknak lakóházakat építhessenek, mert amennyiben a községek ezt nem tennék meg, úgy az alája rendelt őrsök a cigány putrik lebontására fognak felhívás kibocsájtásához előterjesztést tenni” – foglalta össze válaszlevelében a csend-

őrség indítványát Baranya alispánja.⁵⁵ Mivel azonban a községek „nem kényszeríthetők arra, hogy a cigányok részére lakóházak építésére területeket bocsássanak rendelkezésre, annyival inkább nem, mert a legtöbb községnek ily célra alkalmas semminemű ingatlana nincs”, a megyei közigazgatás vezetője nem tartotta sem keresztülvihetőnek, sem célravezetőnek a szárnyparancsnokság indítványát, így az támogatás híján kútba esett.⁵⁶

A testület buzgósága ellenére sem volt mindenki elégedett a csendőrséggel. Különösen a helyi közigazgatás vezetői ostromozták hanyagságukért a zsandárokat. A vélemények közül szabad legyen ezúttal csupán kettőt idéznem. 1903 májusában írta a dadai felső járás vezetője hivatali főnökének: „Csak a csendőrség kényelemszeretét kell akkor feltételeznem, amikor f. hó 20-án a Nyíregyháza és Nagy-Kálló közötti élénk forgalmú törvényhatósági úton is 3-4 szekér sátoros cigánnyal találkoztam.”⁵⁷ Szigetvári kollégája néhány évvel később már nem annyira a kakastollas szigort, mint inkább a szervezettséget hiányolta: „Nem hallgathatom el azon a csendőrség körében az újabb időben lábrakapott eljárást, hogy minden őrs, csak a saját őrskerületében üldözi a menekülő cigányt s az üldözést a mint őrskerülete széléhez érkezik abban hagyja. Több helyen kérdezősködtem már, hogy miért teszik ezt, s mindenütt azon egyforma feleletet kaptam, hogy felsőbb parancs így szól, s az altisztek ez ellen mit sem tehetnek, mert különben szigorú büntetésben van részüik. Ezen intézkedés helyes vagy helytelen voltát bírálni sem jogomban nem áll, sem nem szándékozom, azonban az első pillanatra is minden hozzáértő egyén előtt világos, hogy ez csak a kóbor cigányok javára szolgál.”⁵⁸

Ezek a források már elvezetnek a kóborlás-csavargás tiltásának napi gyakorlatához. Kevés ugyan az erről szóló irat, de az a kevés is jellemzi nagyjából a helyzetet, némelyik pedig még minősíti is a közigazgatási szervek napi praxisát. Baranya vármegye közönsége például ekként fogalmazott 1904-ből származó, a belügyminiszternek is megküldött felterjesztésében: „Egyes törvényhatóságok a vándor cigányok kóborlásainak és ezen közben folytatott túrhetetlen garázdálkodásaiknak szabályrendeletek alkotásával és ezek keretében velök szemben szigorúbb és kivételes rendszabályok megállapításával szándékoztak gátat vetni.”⁵⁹ S hogy a „szigorúbb és kivételes rendszabályok” kifejezés alatt mit kell érteni, arra egy komáromi feljegyzés szolgál iránymutatásul: „Fordulnak elő esetek, hogy egyes hatóságok a sűrűn jelentkező panaszok folytán a hatóságok területén megtelepedett lakosság személyi és vagyoni biztonsága érdekében sokszor nem teljesen törvényes alappal bíró zaklatásokkal kísérlik meg ezen vándorcigánycsapatot hatóságuk területéről távoltartani.”⁶⁰

Kétségtelen, nem teljesen bírt törvényes alappal az a szentteleki járásban honos gyakorlat – amely egyébként Vas vármegye közönsége szerint „érdemben legsikeresebbnek mutatkozott” –, hogy az ottani judlium „az idegen kóborló cigányokat járása területén elfogatván, két napig letartóztatja, ’s ez idő tartama alatt kiéhezteti, ’s ugy kísérteti őket vissza rendes tanyájukra.”⁶¹ Nem teljesen bírt törvényes alappal a nyírbátori járásban alkalmazott regulázási forma sem: „Végtelenül fontos körülménynek tartom a cigányok végleges megtelepítése érdekében az általam már évek óta gyakorlatba vett, a községi hatóságoknak azon köteleztetését, hogy a cigány tanyákon a tél folyamán, de különösen tavasz felé gyakrabban jelenjenek meg, a kényszerből túrt meglévő kunyhókat sorszámozzák, s ezt szintén vegyék nyilvántartásba. A kunyhó lakosait mindannyiszor, ahányszor ott megjelennek, figyelmeztessék, hogy milyest azt a nyár beálltával huzamosabb időre elhagyják, az azonnal elbontatni fog, s új kunyhó építésére nem kapnak engedélyt; ha mégis egyik-másik cigány figyelmeztetés dacára kunyhóját hosszabb időre elhagyná, esetleg a községi hatóságokat kijátszandó, hogy annak üressége feltűnő ne lehessen, lakásul másnak átengedné, a községi hatóságok köteleztessenek a nyár folyamán is az ellenőrzést minden hónapban gyakorolni, s ahol üres, vagy a fentebb leírt esetű kunyhót találnak, azt a kunyhót lebontani.”⁶²

A főszolgabíró felette büszke volt kezdeményezésére, jóllehet az nem is a saját ötlete volt: Szatmár megyében már korábban alkalmazták.⁶³

E talán extrémnek minősíthető – bár korántsem egyedülálló – eseteken kívül is számtalan példával igazolható, hogy a közigazgatási szervezetrendszer megkülönböztetett figyelmet szentelt a cigányok kóborlásának elfojtására. Minden elképzelhető módon igyekeztek megnyirbálni mozgási lehetőségeiket: akár, mint a kisvárdai járásban a századelőn, ahol „a tiszai komp és csolnak átjárók kezelőinek büntetés terhe alatt tilos kóbor cigányokat átszállítaniok”,⁶⁴ akár, mint a párkányi járásban vagy a 40-es évek Baranyájában, ahol a Dunát és a dunai hidakat kellett figyelmeztetnie az előljárogatóknak.⁶⁵

Az utakról kitiltott s a vizek mellett is szemmel tartott kóborlókkal szemben egy-egy törvényhatóság el tudta érni, hogy időlegesen megtisztította tőlük területét. Am éppen, mert e sikerek tiszavirág-életűnek bizonyultak, a csavargás tiltása nem jelentett mást, mint hogy a kóborló cigányokat „egyik vármegyéből a másikba kergették.”⁶⁶ Ezt tudván már cseppet sem meglepő, hogy a Belügyminisztérium 1947. március 2-án rendeletet bocsátott ki a „kóborszemélyek hatályosabb ellenőrzése” tárgyában. S noha a belügyér parancsa szemérmesen hallgat a cigányok-

ról, a meghivatkozott – még Sándor János idejéből, illetve a Horthy-korszakból való – jogszabályok egyértelművé tették, hogy a kóbor cigányok megrendszabályozására adták ki.⁶⁷ Ezen a téren tehát 1945 nem igazán nevezhető a korszakváltás évének.

Másodlagos eszközök a kóborlás megakadályozására

Igazolványok a személyazonosság megállapítására

A csavargás megakadályozásának – és ezzel közvetve a cigányok letelepítésének – egyik indirekt formáját a személyazonossági igazolványok kiadásának megtagadásában látták vizsgált korszakunk közigazgatási vezetői. A személyazonosság igazolására a polgári korszakban többféle közokirat is szolgált. Útlevelet, illetőségi bizonyítványt, igazolási jegyet, személyi igazolványt emlegetnek ilyenekül a források, ám ezek jogi szabályozása ködbe vész.

A kurzus elején, nagyjából Tisza Kálmán leköszönéséig, leginkább útlevéllal igazolhatták az állampolgárok kilétüket. Így volt ez annak ellenére, hogy a parlament a századfordulóig nem határozott erről az intézményről: „az útlevelügyre vonatkozólag eddig sem közös, sem külön törvény nem intézkedik, s ilyennek hiányában az útlevelügy részben egyes kormányrendeletek által szabályoztatott, részben a kifejlődött gyakorlat által nyert ellátást, a mely rendszertelenség azonban különféle eltérésekre vezetett s az eljárást ingadozóvá s gyakran hosszadalmassá tette” – olvasható az útlevelügyről szóló 1905. évi VI. tc. miniszteri indokolásában.⁶⁸ A kiegyezést követő évek gyakorlata és a törvényi rendezés időpontja közötti ellentmondás csupán látszólagos, hiszen míg az 1905:VI. tc. csak az országhatár átlépéséhez követelt útlevelet, addig a '67 utáni időkben ugyanez az országban belüli helyváltatáshoz is szükségeltetett. Nem ugyan a szomszéd községbe vagy a megyeszékhelyre, hanem „természetesen távolabbra, mert hiszen honunkba csak így kell útlevel” – pontosítja az iménti mondatot Zsoldos Ignác „Szolgabírói hivatal” című, híres-nevezetes művében 1842-ben, de korszakunkra is kiható érvennyel.⁶⁹ Ugyanő azt a tanácsot adja a szolgabíráknak – bizonyítván ezzel az országban belüli útlevelkényszer tényét –, hogy óvakodjanak kültartományba szóló útlevelet kiadni, mert „A Szbírák útlevel adhatási köre csupán Magyarországra terjedvén ki, ide értvén természetesen Erdélyt, és minden több, az anyaországhoz kapcsolt tartományokat is.”⁷⁰

A többi intézmény történetének felvázolása sem sokkal könnyebb. Az illetőségi bizonyítványról például csak annyit mond a községekről szóló 1886. évi XXII. tc. 17. §-a, hogy „az illetőségekről egyesek szó- vagy írásbeli kérelmére, valamint az érdekelt hatóságok felhívására a község tartozik igazolványt kiállítani.” Az igazolási jegy és a személyi igazolvány pedig egyáltalán nem szerepel a joganyagban, sőt a szakirodalomban sem. Éppen ezért nagyon valószínű, hogy ez utóbbiak a korszakban egyébként legfontosabb személyazonossági igazolásnak számító illetőségi bizonyítvánnyal voltak egyenlők, csak a helyi igazgatási szervek átkeresztelték annak nevét. Bár az sem kizárt, hogy a napi gyakorlat valóban új igazolási formákat kreált. A források alapján azonban egyik állítás mellett sem lehet határozottan voksolni.

Ha az előbbieken már úgyszólván szóba került Zsoldos Ignác neve, hadd kezdjem a tárgykörbe vágó jogi szabályozás részletezését is egy tőle vett citátummal. Nemes Veszprém vármegye egykori főjegyzője könyvének a cigányokról szóló fejezetében ekként intette a járások vezetőit: „czigányoknak vándorlásra, vagy inkább kóborlásra, 's kivált a' csapatonkénti nomád-élet' folytatására engedelmet, vagyis útlevelet adni tilos.”⁷¹

Eltelt huszonöt év és Wenkheim Béla belügyér mintha csak Zsoldos Ignác szavait ismételte volna meg, 1442. R./1867. BM sz. rendeletében megtiltotta, hogy a „biztos keresetet kimutatni nem tudó vagy rovott életű” cigányoknak útlevelet adjanak, illetve akként rendelkezett, hogy „a biztos és tisztos keresetmóddal bíró és feddhetetlen életű czigánynak is rendszerint csak az ő személyére, de nem egyszersmind családjára szóló útlevel adassék.”⁷²

Annak ellenére, hogy néhány évvel később ismét a helyi hatóságok figyelmébe ajánlotta e jogszabály parancsait a belügyminiszter,⁷³ mégsem valószínű, hogy abból sok minden megvalósult volna. Hiszen mi mással lehetne magyarázni Pest vármegye 1874-ből való határozatát, amely a családfő nevére kiállított igazolvány védelme alatt utazó családtagokat illetőségi helyükre toloncoltatja.⁷⁴ S ugyanúgy mi más oka lett volna 1888-ban Nyitra alispánjának arra utasítani a járásokat, hogy a „kóbor cigányok, ha kellő igazolási jegyekkel ellátva nincsenek, illetőségi községeikbe hazatoloncolandók; ha azonban igazolási jegyekkel ellátva vannak, a jegyekkel ellátott férfiak az országos marhavásárookra átbocsátandók, a kíséretükben levő nők és gyermekek azonban eltoloncolandók.”⁷⁵

A külhonba szóló útlevelek kapcsán is találni tiltó rendelkezéseket. Pest vármegye egyeteme még 1874-ben mondta ki a verdiktet, hogy „a járási szolgabírák és polgármesterek, és a község elöljárói a kóbor cigányoknak

külföldre szóló útlevel elnyerhetése iránti községi bizonyítvány és községi igazolvány kiállításától személyes felelőség terhe alatt szigorúan eltiltatnak,⁷⁶ gyakorlatilag lehetetlenné téve ezzel, hogy a kérelmezők úti okmányhoz jussanak.

Hasonló volt a helyzet Szolnok-Doboka megyében, ahol az alispán 1903 júliusában utasította akként alárendelt közegeit, hogy hozzá „kóbor cigányok részére szóló külföldi útlevelajánlati táblázatok ... fel ne terjesztessenek.” Döntése indokául Romániának azt az elhatározását említette, mely megtiltotta, hogy területére vándorcigányok bebocsáttassanak, „tekintet nélkül arra, hogy a határon szabályszerű igazoló okmányokat tudnak-e felmutatni, avagy a határt csalárd módon szándékoznak átlépni.” (Az már más kérdés, hogy az alispán valamennyi útlevelkérelem felterjesztését kizárta, holott ez csak a romániai úticélt választókkal szemben lett volna indokolt.)⁷⁷

A számtalan megszorítás, korlátozás ellenére mégsem nevezhető egyedinek Arad szab. kir. város felirata, amelyben a cigányok útlevelei körüli zűrzavarról panaszkodik: 1891. szeptember 14-én Aradot egy 78 főből álló cigánycsapat lepte meg. A városi rendőrség természetesen őrizetbe vette a kumpánia tagjait. Az őrszobán kiderült, hogy a kóborlók egy része rendes útlevellel és igazoló jeggyel is fel volt vértezve. Közülük három Baranya megyeinek belügyminiszteri számok alatt kiállított, egész Európára szóló útlevele volt. Négy családnak a medgyesi szolgabíróság adott ki igazolási jegyet mint üvegesnek, de persze ehhez való szerszámuk nem akadt.⁷⁸ A belügyminiszteri feddésben részesült Baranya megye védekezése sajátos volt, ám egyúttal némi magyarázattal is szolgált a visszas helyzetre: „Van szerencsém tiszteletteljesen jelentenem, hogy Petrovics Mihály és Lajos pécsváradi illetőségű cigányok részére a pécsváradi járási főszolgabíró f. é. 5297. sz. jelentéséhez képest külföldi útlevelek kiadása a pécsváradi körjegyzőnek f. é. 1619. sz. véleményes jelentése, de nevezett cigányok azon szóbeli kérelme és kijelentése alapján is, hogy fajrokonai közt való könnyebb megélhetés végett családjaikkal együtt Bukovinába vagy Moldvába, esetleg Oroszország vagy Besszarábiába szándékoznak kimenni s ott esetleg meg is telepedni fazekasbodai illetőségű Barkovics Róbert fűrőcsináló és üstfoltozó kovács s családja részére pedig külföldi útlevel kiállítása egy felterjesztett községi bizonyítvány alapján hozatott ajánlatba azon reményben, hogy ezen állandó itthoni tartózkodásra nem bírható cigánycsalád a külföldön tán vándorhajlamainak megfelelő oly kereset és életmódra talál, mely esetleg ottmaradásra bírja s hazájuk, illetve e vidékre való visszatérését kizárja.”⁷⁹

Ismét csak egy érdekes adalék tehát annak szemléltetéséhez, hogy a törvényhatóságok milyen körmönfont módszerekkel kívántak túladni a területükön lakó cigányokon. Ez a „menekülési ösztön”, illetve a rendre, rendezettségre való törekvés országos méretekben nagyon ellentmondásos helyzetet eredményezett. Jó példa erre, hogy míg Pest megye testületileg tiltotta útlevelek kiadását,⁸⁰ addig Pozsony megyében ugyanezeket az okmányokat a helyi közigazgatási hierarchiában messze nem a csúcson álló járási írnokok szolgáltatták ki az ügyfeleknek.⁸¹

A rendezetlen állapotok megint csak a kóborlók dolgát könnyítették természetesen. Jó néhány iratot meg lehetne idézni, amelyekben felelős tisztségviselők panaszzolják, hogy a cigányok kijátsszák az idevágó szabályokat. Hogy miként, arra elég legyen mindössze három példát hoznom, korántsem adva ezzel a visszaélések teljes skáláját.

Leövy Elek nyírbátori főszolgabíró például a kóborlók kapcsán az alábbi mondatot is belefoglalta főnökének küldött jelentésébe 1904 februárjában: „sokszor tapasztaltam, hogy régi lejárt igazolási jegyekkel vannak ellátva, amelyek... felületesen tekintvén meg ... nem kifogásoltatnak.”⁸² Vele szemben Somogy főispánja olyan esetet említ, ahol már az igazoltató csendőrök sem sokat segíthettek: tapasztalatai szerint a cigányok személyazonossága azért állapítható meg nehezen, „... mert a kóbor cigányok minden tagja 3-4 nevet is használ” és ebből következően „... 3-4 névre kiállított igazolvánnyal bírnak.”⁸³ Hasonló, de talán még ennél is szelleme- sebb az a módszer, amelyről Veszprém megye alispánjának egyik körrendelete tudósít: „A kóbor cigányok régi szokása, hogy több helyen megfordulván, itt-ott időnként le is telepednek. Ezt megteszi egy-egy karaván 4-5 különböző községben is, amely községek mindegyike esetleg különböző vármegyében, sőt különböző ország részben is fekszik. Minthogy a cigányok évek során át többször, esetleg minden évben visszatérnek az illető községekbe, az előljáróság könnyen abba a tévedésbe eshet, hogy az a község az illető cigánykaraván tulajdonképeni tartózkodási helye és így illetőségi bizonyítványt állít ki számára, de ép ez az eset áll elő a többi községben is. Így megtörténik, hogy egy-egy cigánykaravánnak az ország különböző részeiről 4-5 községből is van illetőségi bizonyítványa, melyet azután ők annak idején jól felhasználhatnak s melylyel a hatóságok és a csendőrség eljárását nagyon megnehezítik.”⁸⁴

Talán éppen ezekből az eseményekből okulva intette vagy tucatszám alispán „kellő gondosságra”, „legnagyobb óvatosságra” beosztottjait. Sáros⁸⁵, Fejér⁸⁶, Zala⁸⁷ közigazgatásának vezetői említhetők többek között itt, vagy Veszprém alispánja, aki 1909-ben két hónap alatt kétszer is felhívta az előljáróságok figyelmét, hogy igazolásokat csak „nagy körültekintéssel” adjanak ki.⁸⁸

Ám nem mindenhol érték be ennyivel. Zala már 1907-ben javasolta, hogy „jövőre útlevel csak azon kérelmezőnek adassék, kinek hű arczképe csatolva van.”⁸⁹ Emellett kardoskodott a pécsi csendőrosztály is 1936-ban.⁹⁰ Fejérben pedig mindez talán meg is valósult: 1940 januárjában az alispán mindenesetre elrendelte, hogy „a nyilvántartásba vett cigányok az I. fokú rendőrhatóság által rendelkezésre bocsátott s a község által kiállított fényképes igazolvánnyal látandók el.”⁹¹ Heves törvényhatósági bizottsága ugyanakkor a daktiloszkópia módszerét favorizálta. 1920. június 24-én hirdették ki a határozatot: „Minden őrsparancsnok köteles a saját cigányát személyazonossági igazolvánnyal ellátni, melyen az illető cigányok személyi adatain és leírásán kívül jobb kezének mind az öt ujja lenyomata rajta legyen.”⁹² Sikereiken felbuzdulva a miskolci csendőrkerület is bevezette a személyazonosság pontos megállapításának ezt a nagyobb sikerrel kecsegtető módszerét Zemplén megye területén.⁹³

Hogy ezek a „biztonsági intézkedések” miféle eredménnyel jártak, azt a szűkszavú forrásokból nem lehet kihámozni. Az mindenesetre bizonyosra vehető, hogy a fényképpel, netán ujjlenyomattal is ellátott igazolványok nagyban megkönnyítették a hatóságok dolgát a cigányok személyazonosságának megállapításakor.

Ám az eredeti célt, a cigányok kóborlástól való visszaszorítását semmilyen igazolvány nem tudta garantálni, de az sem, ha a hatóságok megtagadták az okmányok kiadását. Az igazolványok megkönnyítették ugyan a kóborlók személyazonosságának tisztázását, de megkönnyítették a vándorlást is. „A czigányok a rendőrhatóságoktól igazolási jegyet nyervén kóbor természetükről le sem szokhatnak, másrésről ... a czirkáló csendőr járőrök az igazolási jeggyel ellátott czigány hadat, noha csavargásuk nyilvánvaló a tolonczhatóságok elé nem vezetik” – összegezte idevágó tapasztalatait a dadai felső járás vezetője 1903-ban s rögtön javasolta is, hogy a jövőben a Szabolcs vármegyében honos cigányok ne kaphassanak igazolási jegyeket.⁹⁴ Voltak közigazgatási egységek, ahol megfogadták tanácsát (például nyírbátori kollégája⁹⁵), ennek azonban az lett az eredménye, hogy a még mindig csavargó cigányoknak most már a személyazonosságát sem lehetett megállapítani. Erre hivatkozva kérte a pécsi csendőr szárnyparancsnokság a járási szolgabírákat: a járásaikban lakó cigányok számára állítsanak ki illetőségi bizonyítványokat, mert az őrök nem tudják megkülönböztetni a helyi illetőségű cigányokat az idegen és így eltoloncolandó kóborlóktól.⁹⁶

A kör ezzel bezárult: sem az igazolási jegyek, sem azok hiánya nem tartotta egy helyen a cigányokat. A közigazgatási szervek igyekezete tehát,

hogy az igazoló okmányok kiadásának megtagadásával állítsanak sorompót a cigányok kóborlása elé, meddőnek bizonyult. Ha másért nem, már csak azért is, mert ők az esetek jelentős részében egyszerűen nem is kértek effajta igazolványokat.

A lótartás szabályozása

A kóborlás megtiltásának-megnehezítésének egy újabb indirekt módszereként a cigányok lótartásának szabályozását lehet említeni. Hogy mennyire fontos eszközt láttak ebben laikusok és közigazgatási szakférfiak egyaránt, azt úgy vélem kellően bizonyítják a rendezési javaslatokat taglaló fejezetben megidézett források.

Éppen ezért meglepő, hogy a dualista korszak végéig nem született központi jogszabály, amely látókörébe vonta volna ezt a kérdést. Csupán a 15000/1916. BM sz. körrendelet adta első ízben feladatul, hogy a községi elöljáróságok elismervény mellett vegyék el és helyezték őrizetbe az előállított kóborcigányok vonóállatait és járműveit (3. §) Ugyanitt található egy másik rendelkezés is, miszerint: „e rendelet hatálybalépésétől kezdve lovat, öszvért vagy szamarat kóborcigány csak különösen indokolt esetben és csak az elsőfokú rendőrhatóság engedélyével szerezhet és azokra vonatkozó marhalevelet kóborcigány nevére csak rendőrhatósági engedély alapján szabad kiállítani vagy átírni.”⁹⁷ Ezzel pedig, ha meg nem is tiltották, de gyakorlatilag lehetetlenné tették, hogy nemkívánatos személyek legálisan igavonókhoz jussanak, hiszen a rendőri szervek diszkrecionális joga volt azt megítélni, mi számít különösen indokolt esetnek.

Más kérdés persze, hogy mi valósult meg ezekből a miniszteri intenciókból. Adatok híján nem lehet erről pontos és részletes helyzetjelentést adni: mindössze egyetlen irat – egy haragos hangú Győr megyei memorandum – utal az elkobzásokra és azok következményeire: „A 15000/1916. BM eln. számú belügyminiszteri rendelet lehetővé tette bizonyos feltételek fennforgása mellett a kóbor cigányok lovainak elkobzását. Mi volt az eredmény?: a helyi hatóságok, a rendeletet helyesen értelmezve, a fenti megállapítás szerint, minden kóbornak minősíthető cigánytól, tekintet nélkül arra, hogy valamely községben van-e putrija, vagy nincsen, elkobozták a lovakat, a cigányok nagy része pedig személyesen vagy ügyvédje útján közbenjárt a felsőbb hatóságoknál s a helyi viszonyokat nem ismerő legfelsőbb hatóság megsemmisítve az alsóbb hatóságok határozatait, visszaadatta a lovait olyan notórius kóbor cigányoknak, akik egész életüket lopással és rablással töltötték.”⁹⁸

„És ma a helyzet sokkal rosszabb, mint a rendelet kiadása előtt volt, mert ma már minden cigánynak van lova és pedig nem egy, hanem legtöbbször 4-5 darab”⁹⁹ – fűzte tovább gondolatait a győri kollégium, így jelezvén a húszas évek eleji viszonyokat. Ámde ez a helyzetkép talán túlságosan komor színűre sikeredett. Máskülönben nehéz lenne magyarázatát adni annak, hogy a 257000/1928. BM sz. körrendelet szót sem ejt a cigányok lótartásáról, s legfeljebb azt a miniszteri kinyilatkoztatást lehet kapcsolatba hozni ezzel a tárggyal, hogy „a kóborcigányokkal szemben egyébként a 15000/1916. BM sz. rendelet... rendelkezéseit kell a változott viszonyoknak megfelelően alkalmazni.”¹⁰⁰

De a harmincas évek közepétől a helyi szervek hirtelen nagyobb fontosságot tulajdonítottak ennek a kérdésnek – a források megszaporodása is erre utal –, s a megyei közigazgatás vezetői éppen erre az 1928-ban napvilágra került passzusra hivatkozva bocsátották ki rendeleteiket.

Erre apellálva szerkesztette meg Veszprém vármegye alispánja „a kóborcigányok hatékonyabb megrendszabályozása tárgyában” kiadott 633/1936. számú körrendeletét¹⁰¹ (majd ezzel szó szerint megegyezőt adott ki Vas megye közigazgatási vezetője 1938-ban,¹⁰² valamint Csanád, Arad és Torontál k. e. e. vármegyék alispánja 1940-ben¹⁰³). Ennek nagyobbik részében a lótartással kapcsolatos viszonyokat szabályozta Berky Miklós, méghozzá a korábbiaktól eltérő módon és tán még az akkori időkben is szokatlan stílusban.

Az alispán mindenekelőtt sietve leszögezte, hogy körrendeletének címeivel ellentétben rendelkezéseinek „nem kizárólag a kóborlásra ért cigányokkal szemben, hanem a cigányokkal szemben általában” érvényt kíván szerezni. Erre jó oka van, hiszen mint írja: „az egyhelyen letelepült cigányok is rendszeres kóboréletet élnek, ami átöröklés, megszokás, vagy bűnös célok megvalósítása érdekében mintegy ösztönükké vált.”

Berky Miklós látszólag a 15000/1916. BM sz. körrendelet már idézett 3. §-ának parancsait próbálta megvalósítani, amikor úgy intézkedett, hogy „a községek előljáróságait felhívom, mikép a hatóságuk területén lakó cigányoknak megfelelő módon adják tudomásukra, hogy öszvért, vagy szamarat¹⁰⁴ csak az elsőfokú rendőrhatalóság engedélyével szerezhethetnek és e vonóállatokra vonatkozó marhalevél csak rendőrhatalósági engedély alapján állítható és írható át nevükre; vonóállatok vétele előtt tehát, az illetékes rendőrhatalóságnál kötelesek jelentkezni.” De ugyanebben a körrendeletében, a most idézett mondat után két bekezdéssel azt is írja, hogy „a járások főszolgabíráit felhívom, mikép a fentebb előadottakra figyelemmel, a legnagyobb körültekintéssel és közvetlen intézkedéseik útján is hassanak oda, hogy hatóságuk területén a cigányok lovat, öszvért

vagy szamarat valamely rendkívüli méltánylást érdemlő esetet kivéve egyáltalán ne szerezhessenek, mivelből az előírt rendőrhatalósági engedélyt tagadják meg.”

Feltétlenül hangsúlyozni kell, hogy ez a norma személyi hatályát tekintve az alispán által is hivatkozott 1916-os jogszabállyal ellentétben nemcsak a kóborlókra, hanem valamennyi cigányra vonatkozik, adott esetben tehát a házaló vándoriparos cigányokra is, akiket ezzel munka- és így átvitt értelemben létfeltételeiktől fosztottak meg. Ugyanakkor kiemelendő az is, hogy mivel a körrendelet nem sorolja fel a rendkívüli méltánylást érdemlő lehetséges szituációkat, a hatáskörrel felruházott hatóság mindenkor diszkrecionális jogkörben bírálhatta el a hozzá benyújtott kérelmeket. Hogy ennek az lett-e a következménye, ami kézenfekvő, hogy ti. a hatóságok megfosztották a ló tartás lehetőségétől a cigányokat, nem tudni. Tény azonban, hogy erre Veszprémben (és a többi, hasonló eljárást követő törvényhatóságokban) minden lehetőség megvolt.

Ha országos vagy megyei szinten nem is, a járásokban ekkor már volt tradíciója a cigányok ló tartástól való eltiltásának. Bevett gyakorlat volt ez például a főszolgabíró „saját külön intézkedésére” még 1916 előtt Baranya megye szentlőrinci járásában.¹⁰⁵ Lényegében ugyanezt eredményezte a körmend-németújvári járásban az a szokás, hogy minden kérelmet a főszolgabíró személyesen bírál el, és ahol az egyéb kritériumok teljesítése mellett is csak az lehetett igavonó állat tulajdonosa, „aki már hosszabb idő óta semmiféle szabálytalanságot nem követett el, s eddigi viselkedése alapján teljesen megbízható.”¹⁰⁶ Talán ugyanezt a módszert alkalmazta a szentgottárd-muraszombati judlium is, mert egy ízben azt jelentette megyei főnökének, hogy „járásomban csak egy cigánynak adtam ló tartásra engedélyt”.¹⁰⁷ (Igaz, nem tudni, hogy ez a kijelentés egész hivatali idejére vagy csupán az 1932-es esztendőre vonatkozik-e.)

Előfordult természetesen s aligha ritkán, hogy a tilalmak dacára mégis csak voltak igavonó állatok a cigányok birtokában-tulajdonában. Ám a közigazgatási szervek igyekeztek ezeket az általuk veszélyesnek ítélt helyzeteket kivédeni. A védekezési formák változatosak: a kényszerértékesítés, az állatok elkobzása, illetve a lójárlatok kiadására és ellenőrzésére vonatkozó szabályok szigorú és következetes alkalmazása sorolhatók közéjük.

Kényszereladást mindössze két forrás említ. „Felhívtam Kisbicsérdén Kolompár (:Guli:) Gyula és Kolompár Antalt, hogy birtokukban levő 1-1 drb. lovat és Nagybicsérdén Kolompár Ferenc Lajost, hogy a birtokában levő 1 drb. lovat két héten belül adják el, mert azokra nekik szükségük nincs, eltartásukhoz szükséges takarmánnyal nem rendelkeznek; azonkívül elren-

deltem, hogy a további intézkedésig lovakat nem tarthatnak” – olvasható az elsőben, amely 1934-ben született a szentlőrinci judlium tollából.¹⁰⁸ Ugyanezt kívánta 47/1940. sz. körrendeletében Fejér megye alispánja is, esetleges következményekkel ösztökélve az érdekelteket utasításai gyors teljesítésére: „Cigány lovat, öszvért, szamarat, ebet nem tarthat, sem nem szerezhethet. Ezért elrendelem, hogy azon cigányok, akiknek ilyen állat tulajdonában, vagy birtokában van, 1940. évi március hó 31-ig értékesíteni tartoznak. Amennyiben záros határidőn belül nem értékesítené, úgy az előljárásgok kötelesek a határidő leteltével árverésen eladni és a befolyt vételárat tulajdonosának kiadni. Miután helybeliek nem igen vállalkoznak, idegen lókereskedők, lómészárosok kiértésítése szükséges és kívánatos. Árverési vevő hiányában az állat a dögtéren kiirtandók. Ezen eljárástól függetlenül azon cigány, aki az 1916. évi 15000/BM számú rendelet ellenére I. fokú rendőrhatóság engedélye nélkül állatot tartott magánál, kihágási eljárás lefolytatása végett a főszolgabíró úrnál feljelentendő. Tekintettel arra, hogy igavonó állat hiányában a cigány járművét sem használhatja, hivatkozott záros határidőn belül a járművek fentiek szerint szintén értékesítendőek. A záros határidőn túl tartott, vagy szerzett állatok és járművek azonban minden árverés, illetve értékesítés nélkül elkobzandók és megsemmisítendőek.”¹⁰⁹

Amit itt Fejér alispánja kilátásba helyezett – az igavonók elkobzását –, azt Baranyában már az 1880-as években gyakorolták. 1881 februárjában „lopással vádolt kóbor cigányok tulajdonát képező 2 hitvány ló és egy kocsi fogattatott bitangságba”, amelyeket aztán Málom községben elárvereztek.¹¹⁰ (A fogalmazás egyértelmű: a cigányok nem a lovakat lopták el, azok az ő tulajdonukban voltak.) Egy évvel később is történt hasonló eset, a hegyháti járás szolgabírójának jelentése azonban ezúttal okát adja a kényszercelemeknek: a ló gazdája nem tudta előmutatni a járlatlevelet.¹¹¹

Fejér megyéhez hasonlóan annak szomszédja, a pesti törvényhatóság is élni kívánt a korszak végén az igavonó állatok elkobzásának lehetőségével. A veszpréminél semmivel sem liberálisabb 33755/1941. kig. sz. alispáni körrendelet¹¹² bevezető sorait olvasva úgy tűnik – jóllehet expressis verbis nincs a határozatban –, hogy a jogszabály kibocsátását állategészségügyi szempontok siettették. De mint az az alábbiakból kiderül, nemcsak a lóállomány védelme volt a cél. A körrendelet ugyanis azt az utasítást adta a csendőrségnek, hogy illetőségi területükön azonnál kezdjenek nyomozást a kóbor cigányok lovai után, az állatokat „állatorvos vizsgálja meg és ... ha ezen állatorvosi vizsgálatok során netán takonykór, annak gyanúja és a

fertőzés gyanúja, rühösség állapotát meg,” intézkedni kell az állatok gyógyításáról vagy kiirtásáról.

Ha mármost a lovak semmiféle betegségben nem szenvedtek, a jogalkotó még mindig adott két formát, amelyek segítségével a hatóságok megfoszthatták a cigányokat (itt már nemcsak a kóborlók, hanem általában a cigányok lovairól írt) a birtokukban levő igavonóktól. Az egyik lehetőséget a már sokszor citált 15000/1916. BM, a 141113/1931. KM, valamint a 257000/1928. BM számú rendeletek nyújtották. A jogalkotó ezekre hivatkozva akként utasította alárendelt közegeit, hogy „az illetékes község a lovakat a legrövidebb időn belül árvereztesse el és az így befolyt értéket a tulajdonjogát szabályszerű marhalevéllel igazoló cigánynak elismervény ellenében adja át.” Azokban az esetekben pedig, ha a cigány a tulajdonjogát nem tudja bizonyítani, ha a marhalevél szabálytalan vagy ilyen nincs, illetve a ló azonosságának megállapításánál kétségek merülnének fel: az alispán azt vélelmezi, hogy a birtokos jogsértő módon jutott az állathoz. Ezért azt az utasítást adja, hogy új marhalevél kiállításával mellett az ilyen kétes tulajdonú állatokat is árverezzék el, ám a befolyt összeg természetesen nem az eddigi birtokost, hanem fele-fele részben a községek szegényalapját, illetve az államkinestárt illeti.

Kézzelfogható eredménnyel járt a felszabadulás első heteiben egy újabb baranyai akció. Az itteni alispán – miután arról értesült, hogy „a cigányok a vármegye területén a hadműveleti események folytán a községek határában hátrahagyott lovakat sok helyen nagy számban összefogták és azok adásvételével üzérkednek” – 1945. május 29-én datált leiratában arra utasította a járásokat, hogy „a cigányok birtokában lévő járlatlevél nélküli lovakat szükség esetén karhatalom igénybevételével is kobozzák el és azokat a siklósi járás főszolgabírájának sürgősen adja át a Dráva menti kiürítve volt községek lakossága részére való juttatás céljára.” Az újjáépítés kezdeti napjaiban valóban minden igavonóra szüksége volt az országnak, így nagyon is elfogadható az alispáni verdikt szándékolt célja. Ám rendelkezésének az a kitétele, miszerint „az érdekelt cigányoktól elkobzott lovak átadása alkalmával azok tartásának költségeit megtéríteni nem kell”, már kevésbé. Pedig nem is túlságosan nagy összegről lett volna szó: az egész megyében ugyanis mindössze tizenhat lovat koboztak el a hatóságok.¹¹³

Már az eddig idézett források is többször utaltak a lójárlatokra, amelyek szintén fontos szerepet játszottak a cigányok lótartásának szabályozásában: a közigazgatási szervek elsősorban ezek révén tudták ellenőrizni az állatok birtokosait-tulajdonosait, befolyásolni az állatkereskedelmet, vigyázni az állategészségügyet. Éppen ezért a lójárlatok (vagy ahogyan hivatalosan

nevezték: marhalevelek) leginkább a prevencióban játszottak szerepet, hiszen ezek révén derült fény az állatlopásokra, betegségekre. Igaz ez még akkor is, ha ezen a területen is sűrűn került sor a szabályok kijátszására. A veszprémi alispán írta 1909-es körrendeletében: „A lópasszusok szerzése körül is sok visszaélést követnek el a kóbor cigányok. Így megtörténik, hogy elhullott lovának passzusát tovább használja egy másik lóra, megtörténik, hogy a már elhullott lova leírását mondja be s úgy állíttat ki lópasszust, sőt az is előfordul, hogy egy olyan ló részére állíttat ki lópasszust, a mely ló még nem is az övé, mely még más istállójában van, de a mely lovat ő már kiszemelt, hogy a legelső alkalommal el fog lopni és a községi előljáróság öntudatlanul elősegíti a cigány szándékát azáltal, hogy könnyelműen kiállítja részére a kért lópasszust.”¹¹⁴

Magától értetődik, hogy ilyen és ehhez hasonló tapasztalatok után sorozatban jelentek meg a „nagyobb körültekintésre” serkentő alispáni utasítások. Ha más-más szavakkal is, de ugyanolyan tartalmú parancsokat köröztettek Sopronban¹¹⁵, Sárosban¹¹⁶ vagy Abaúj-Tornában¹¹⁷, mint amelyeket a veszprémi potentát adott a községi előljáróságoknak és a jegyzőknek: „Mindenek előtt ha tudomására jut, hogy a cigánynak lova hullott el, a róla szóló passzust esetleg a csendőrség segítségének igénybevétele mellett azonnal követelje be és megfelelőleg járjon el. Ha pedig új lópasszus kiállításáról van szó, a lehető legnagyobb körültekintéssel járjon el. Személyesen győződjék meg, hogy a ló, amely részére a passzus ki lett állítva az illető cigány tulajdonában van-e, hogy tulajdonságai egyeznek-e a passzusba beírtakkal, s hogy jogos úton jutott-e az illető cigány birtokába. Ha ez utóbbi esetre tanúk által történik a bizonyítás, figyelmeztetem címet, hogy cigányt tanúul egy esetben se fogadjon el, mert régi dolog, hogy a cigány cigánnyal mindig összetart, s vallomása egyáltalán nem megbízható, tapasztaltam.”¹¹⁸

Hogy jártak-e és milyen eredménnyel ezek az előírások, nem tudni, de a rendeletek sűrűsége inkább azt sejteti, hogy a próbálkozásokat nem koronázta teljes siker. Erre utal továbbá, hogy még a Horthy-korszakból is találni hasonló tartalmú iratot: Heves törvényhatósági bizottsága vette elejét a „lovastúráknak” akként, hogy a lójárlatokat a csendőrségen őriztette.¹¹⁹

Közrendészeti és cigányrazziák

„1. A rendőrhatalóságok kötelességévé teszem, hogy az országban tartózkodó kóborcigányok felkutatása iránt a szükséges intézkedéseket hatóságuk területén haladéktalanul tegyék meg. Ezeket az intézkedéseket a szükséghez képest időként meg kell ismételni.

2. A kóborló cigányokat, akár munkakerülésből úzik a vándorlást, akár munkakeresés, vagy valamely foglalkozás címe alatt teszik azt, kötelesek a közbiztonsági szervek, bárhol találják is őket, azonnal feltartóztatni, és fegyveres kísérettel a legközelebbi rendőrhatalósághoz előállítani...

7. Kötelességévé teszem a másodfokú rendőrhatalóságok vezetőinek, hogy az 1. pont értelmében teendő intézkedésekkel (szükség esetén több törvényhatóság területén egyszerre foganatosított razziákkal is) évenként állapítsák meg a hatóságuk területén talált kóborcigányok számát, és azt ide jelentsék.”

A 257000/1928. BM sz. körrendeletből¹²⁰ valók ezek a mondatok, abból a jogszabályból, amely 1928 júliusában életre hívta a közrendészeti és cigányrazziák intézményét. A belügyminiszteri akarathoz simulva már ugyanabban az évben kutattak kóborlók után szerte az országban s másfél évtizeden keresztül az alább idézendő veszprémi körrendelethez hasonló alispáni parancsok adtak szoros kötelességet a járások vezetőinek: „A m. kir. belügyminiszter úr 257000/1928. számú rendeletének... 3. pontja alapján, a kóbor cigányok és hasonló elbírálás alá eső egyéb gyanús egyének felkutatása, ilyenekről a szükséges adatok beszerzése, indokolt esetben a járás főszolgabírája elé állítása és megfelelő további intézkedés céljából a vármegye területére: 1942. évi május hó 22. napjára (szombat) reggel 6 órai kezdettel razziát rendelék el. A m. kir. csendőrség részéről történő közreműködése érdekében a veszprémi m. kir. Csendőrsztály Parancsnokságot, a m. kir. Rendőrség közreműködése érdekében pedig annak veszprémi és pápai Kapitányságát közvetlen keresem meg és egyben a szomszédos vármegyék Alispánjait is értesítem. Főszolgabíró urat felhívom, intézkedjen aziránt, hogy a razzia napján az erre illetékes beosztott tisztviselő ebédszünet leszámításával a főszolgabírói hivatalban tartózkodjon, hogy az előállított egyének átvétele mellett, a további eljárás haladéktalanul foganatosítható legyen. Szigorúan bizalmas intézkedés során hasson oda Főszolgabíró úr, hogy a hatósága területén levő községi előjáróságok a razziánál közreműködő közbiztonsági szerveket hathatósan támogassák.”¹²¹

Veszprémben évenként egyszer razziáztak,¹²² a többi törvényhatóságban viszont – úgy tűnik, ez volt az általános gyakorlat – esztendőnkint két ízben. Ám ez alól is voltak kivételek. Csanád, Arad és Torontál k. e. e. vármegyék területén a harmincas évek közepéig „minden hó második szombatján” volt tartandó „fokozottabb megfigyelés (razzia)”¹²³ (bár az iratok halványan azt sejtetik, hogy ezek az „ellenőrzések” megkülönböztendők az évenkénti egyszeri „razziától”¹²⁴). Az sem könnyíti meg a kutató dolgát, hogy a megyei közigazgatás felelős vezetői mellett néha-néha csendőrparancsnokok is elrendeltek „begyűjtési akciókat”.¹²⁵ De sem ezek

gyakoriságát, sem pedig azt nem lehet megmondani, hogy az önszorgalmúlag indított vállalkozások mennyiben tértek el a szokásos napi járőrözéstől.

A razziák számánál már csak azok eredményéről körülményesebb pontos jelentést adni: források alig találhatóak, s amik vannak, azok is meglehetősen hiányosak, pontatlanok. Mindazonáltal ha csak illusztrációként is, érdemesnek tartom közzétenni néhány akció számokban kifejezhető „gyümölcsét”. Álljon hát itt két adatsor, s elsőként mindjárt az 1940-es Pest megyei razziák hatásfokát szemléltető táblázat.

14. táblázat

*Az 1940. évi Pest megyei cigány- és közrendészeti razziákon előállított személyek, lefoglalt igavonók és közlekedési eszközök*¹²⁶

Járás	1940. május 27.	1940. október 7.
Dunavecsei	őrizetbe vétel nem volt	őrizetbe vétel nem volt
Buda környéki	őrizetbe vétel nem volt	őrizetbe vétel nem volt
Aszódi	őrizetbe vétel nem volt	12 fő
Alsódabasi	őrizetbe vétel nem volt	őrizetbe vétel nem volt
Abonyi	őrizetbe vétel nem volt	őrizetbe vétel nem volt
Központi	őrizetbe vétel nem volt	őrizetbe vétel nem volt
Pomázi	őrizetbe vétel nem volt	őrizetbe vétel nem volt
Ráckevei	őrizetbe vétel nem volt	őrizetbe vétel nem volt
Kiskunfélegyházi	őrizetbe vétel nem volt	21 fő, 2 kocsi, 3 ló
Nagykátai	őrizetbe vétel nem volt	nincs adat
Váci	5 fő, 1 kocsi, 1 ló	őrizetbe vétel nem volt
Gödöllői	őrizetbe vétel nem volt	őrizetbe vétel nem volt
Gyömrői	őrizetbe vétel nem volt	nincs adat
Kiskőrösi	őrizetbe vétel nem volt	nincs adat
Kunszentmiklósi	őrizetbe vétel nem volt	3 fő
Monori	10 fő	1 kocsi, 1 ló, 2 fő
Kalocsai	nincs adat	64 fő, 5 kocsi, 5 ló

Ebből a számsorból persze nem lehet messzemenő következtetéseket levonni, már csak azért sem, mert hiszen több főszolgabírói jelentés is hiányzik a levéltári csomóból. (Így lehetséges, hogy míg e tabella csak 117 őrizetbe vett cigányt, 9 lefoglalt szekeret, illetve 10 lovat mutat ki, addig a razziákról referáló alispáni jelentés 131 őrizettest említ.¹²⁷) Ha azonban

figyelembe vesszük, hogy 1941-ben is 77 kóbor cigány akadt fenn az ellenőrzés hálóján, hogy elkoboztak továbbá 6 lovat és 2 kordélyt,¹²⁸ joggal feltételezhetjük, hogy a pesti megyeházán elégedettek lehettek az eredménnyel.

Ám egészen más lesz a razziák hatásosságáról kapott kép, ha a tágabb időszakra kiterjesztett vizsgálódást más törvényhatóságok jelentései alapján végezzük el.

15. táblázat

*Közrendészeti és cigányrazziákon előállított kóbor cigányok Baranya, Csanád és Sopron vármegyékben, 1928–1944 között*¹²⁹

Baranya megyében	Csanád, Arad és Torontál k. e. e. vármegyében	Sopron vármegyében
1928: őrizetbe vétel nem volt	őrizetbe vétel nem volt	nincs adat
1929: őrizetbe vétel nem volt	őrizetbe vétel nem volt	nincs adat
1930: őrizetbe vétel nem volt	2 fő	133 fő
1931: őrizetbe vétel nem volt	2 fő	110 fő
1932: 22 fő	3 fő	8 fő
1933: 3 fő	őrizetbe vétel nem volt	27 fő
1934: őrizetbe vétel nem volt	őrizetbe vétel nem volt	27 fő
1935: 18 fő	őrizetbe vétel nem volt	2 fő
1936: 10 fő	1 fő	21 fő
1937: 23 fő	őrizetbe vétel nem volt	4 fő
1938: 2 fő	3 fő	2 fő
1939: 26 fő	őrizetbe vétel nem volt	3 fő
1940: őrizetbe vétel nem volt	őrizetbe vétel nem volt	nincs adat
1941: nincs adat	őrizetbe vétel nem volt	nincs adat
1942: őrizetbe vétel nem volt	1 fő	nincs adat
1943: 4 fő	őrizetbe vétel nem volt	nincs adat
1944: nincs adat	nincs adat	nincs adat

Látni való, a Pest megyeinél jóval szerényebb eredmények ezek. Olyannyira szerények, hogy hajlamos vagyok értelmetlennek és feleslegesnek minősíteni az egész procedúrát. Véleményem – hiszen mindössze négy törvényhatóság jelentésein alapul – elhamarkodottnak tűnhet, de más vidékekről való beszámolóik is alátámasztani látszanak a sommás szentenciát.

Egy Békés megyei irat például, amelyben az alispán ekként összegezte a kérdésről nézeteit: „1. Békés vármegyében már évekre visszamenőleg sohasem volt a cigányrazziáknak gyakorlati értelme, mivel kóborcigányok a vármegyében nincsenek, 2. az évenként rendszeresen meghatározott időben tartott razziák a rendőrhatalóságokat és különösen a csendőrlegénységet – amely amúgy is erősen igénybe van véve – csak hiábavaló fáradozásnak teszi ki.”¹³⁰

A sikertelenség okait természetesen különbözőképpen látták az egyes szervek vezetői. A szentesi csendőrosztály parancsnoka példának okáért a fegyveres testület létszámviszonyaival magyarázta a sorozatos fiaskókat: „Csendőrségi szempontból egy razziának csak akkor lehet eredménye, ha az a m. kir. csendőrség számára kiadott Szervezeti és Szolgálati Utasítás 80. §-ában körvonalazott tervezet szerint lesz végrehajtva. Hogy azonban előbb említett utasítás szerinti razzia végrehajtható legyen, első alapfeltételeként le kell szögezmem azt, hogy a razziához egy őrsnek tényleges létszáma nem elegendő, hanem az átkutatandó területhez képest bizonyos, azaz nagyobb csendőrségi erők összpontosítása szükséges, mert egyébként 1-2, legfeljebb 3 járőrrel a kívánt eredményt elérni nem lehet. Annak egyáltalán nincsen értelme, hogy a csendőrőrsök saját tényleges létszámukra utalva 1-2 járőrrel cigányok után céltalanul portyázzák őrskerületüket.”¹³¹ Elfogadottabb nézet volt ennél az, amely legtömörebben megfogalmazva Esztergom város polgármesterének tollából maradt az utókorra: „Sajnálatosan észlelt körülmény mindenütt az, hogy az ország területén kóborló, s a közrendet és erkölcsöt veszélyeztető cigányok azon esetben, ha valamelyik törvényhatóság területén szigorúbb ellenőrzés alá vonják őket, a szomszédos törvényhatóságok és városok területére tódulnak át. Különösen észlelhető ez az átszivárgás, ha a rendfenntartó hatóságok razziát tartanak.”¹³²

A helyi közigazgatás érzékelte a veszélyt és megpróbálta azt elhárítani. Kísérletezett a csendőrségi erők koncentrálásával, de ha erre nem volt lehetőség – mint Zalában 1943-ban –, megelégedtek a leventecsapatok közreműködésével is.¹³³ Minden biztonnyal jobb eredményt értek el a másik fogással, nevezetesen azzal, hogy az egymással szomszédos municípiumok igyekeztek egy időben indítani akcióikat. Így „kooperált” Pest alispánjával Budapest rendőrfőkapitánya 1940-ben (amikorra a székesfőváros területén „feltűnően megsaporodtak a sátoros és egyéb kóbor cigányok”¹³⁴), majd két esztendő múltán Esztergom polgármestere („amennyiben hatósága területén általános razzia tartatnék, erről hatóságomat is szíveskedjék értesíteni, hogy a razzia elől netán elmenekült s idegen illetőségű cigányokat az illetékes rendőri szervek útján feltartóztathassam s illetőségi helyeikre toloncoltassam”)¹³⁵.

Az emberfőkben kifejezhető eredménytelenségen túl értelmetlen volt a razziázás azért is, mert alkalmatlan volt preventív jellegű funkciójának betöltésére: a kóborlókat nem tudta hatásosan visszatartani a csavargástól. Nem is meglepő ez, ha számba vesszük a belügyminiszteri jogszabály által kilátásba helyezett, a kóborlókat fenyegető szankciókat: „A kóborlás miatt előállított cigányok és más személyek közül azokat, akiket akár az 1913:XXI. tc.-ben, akár más jogszabályban meghatározott büntetendő cselekmény gyanúja terhel, az illetékes bíróság elé kell állítani. Azokat a terhelteket, akiket dologházba nem utaltak, vagy akiknek javítónevelését nem rendelték el, a büntető eljárás befejezte, illetőleg a büntetés elszenvedése után az illetékes rendőrhatóság további közigazgatási eljárás alá vonja” (4. pont). Scitovszky miniszter tehát gyakorlatilag csak a bűncselekmény elkövetésével gyanúsított kóbor cigányokkal szembeni processzust taglalta, a „csak” csavargó cigányok ügyét közigazgatási eljárásra utalta. Pedig az utóbbiak voltak túlnyomó – szinte kizárólagos – többségben, hiszen az ismert iratok mindössze egyetlen olyan esetet említenek, hogy egy razzián előállított személy ellen büntetőeljárás indult. (Horváth Dezső 16 éves tolnamőzsei kóbor cigány jutott erre a sorsra 1940-ben, akit Bodor Jenő akasztói lakos sérelmére elkövetett lopással gyanúsítottak.¹³⁶)

A közigazgatási eljárásra utalt többséget tehát a járások vezetőinek kellett megfegyelmezniök. Majd minden alispáni jelentésben meg is lehet találni a mondatot: „a járási főszolgabírák a razzia eredménye alapján a szükséges intézkedéseket megtették.”¹³⁷ S a levéltári források ezúttal nem hagynak kétséget afelől, hogy a „szükséges intézkedések” a Kihágási Büntetőtörvénykönyv 62–69. §-ainak alkalmazását jelentették: 1–8 napi elzárást, majd ezután az illetőségi községbe toloncolást.¹³⁸ Nyilvánvaló, hogy ez a büntetés egyetlen kóbor cigányt sem tartott vissza a csavargástól.

A kortársak ugyan nem jelezték, de minden bizonnyal az említett sikertelenség is közrejátszott abban, hogy a járások, megyék egy része próbált menekülni a razziázás terhes kötelezettsége elől. Az indokok eltérőek voltak: a szombathelyi csendőrkerület a létszámviszonyokra tekintettel nem tartott 1942-ben,¹³⁹ Békés alispánja azért „halasztotta el” az 1942. őszi akciót, mert az azt megelőző öt „teljesen eredménytelen maradt”,¹⁴⁰ a kőszegi rendőrkapitány pedig még csak okát sem adta mulasztásának.¹⁴¹ Másutt, példának okáért Csanádban, is elmaradt egy-egy akció, aminek azonban a főszolgabírák magyarázatát adták. A mezőkovácsházi judlium 1939-ben például azzal, hogy „a razzia elrendelésére kellő idő nem állott rendelkezésemre.”¹⁴² Mégis, talán mert több helyen is éppen ez a

mondat szerepel,¹⁴³ úgy vélem, nem annyira az időzavar volt az elmaradás oka, mint inkább az, hogy az általuk is feleslegesnek tartott razziákat a járások csendesen elszabotálták.

Toloncolás

„Toloncozás: megelőző rendőri rendszabály, amely az illetőségi községbe való utasításból áll és csak a következő személyek ellen alkalmazható a közbiztonság és rend érdekében: csavargók, szokásos munkakerülők, engedély nélkül koldulók, a közbiztonságra alaposan gyanús személyek, ha ama községben, amelyben találatnak, illetőséggel nem bírnak s rendes lakást, foglalkozást vagy életfenntartási jövedelmet kimutatni nem tudnak; a szabályokat megszegő kéjnlők; a büntetésük kiállása után elbocsátott fegyenczek, ha az előbb felsoroltak közé tartoznak vagy az 1879:XL. t.cz. 62., 63., 66–70. §-ai alapján (csavargás, koldulás, tilalom ellen visszatérés) voltak büntetve; az eddigiekkel egyenlő külföldiek, továbbá azok a külföldiek, akik a BTK. 64. §-a alapján kiutasításra ítélték, vagy anélkül is, ha veszélyesek a közbéke és közbiztonság szempontjából. A toloncozás, amelyet az 1879:XL. t.cz. 69. §-a kifejezetten fönntart, a rendőri hatóság hatáskörébe tartozik és kétféle módon történik: kényszerútlevelel, midőn az illető egyén az útlevelelben megszabott úton, de kíséret nélkül, tartozik illetőségi községébe távozni és tulajdonképpeni toloncozás, midőn a tovaszállítás őrizet alatt történik.”¹⁴⁴

Ebben a néhány mondatban foglalta össze a „Magyar Jogi Lexikon” 1907-ben kiadott hatodik kötete a toloncolás intézményének lényegét. A toloncolását, amely vizsgált korszakunkban – noha másokra is alkalmazták – a leggyakrabban használt preventív eszköz volt az illetőségi községüket elhagyó cigányokkal szemben.

Számtalan konkrét esetet és hasonlóan sok, a toloncolásról diszponáló jogszabályt lehetne hozni a gyakoriság igazolására. Kísértek haza kóborlókat 1870-ben Csehországból¹⁴⁵, 1881-ben Ausztriából¹⁴⁶, éltek a „megrendsza-bályozási” formával 1900-ban és 1922-ben Szabolcsban¹⁴⁷, 1934-ben Baranyában¹⁴⁸, rendelkeztek felőle 1874-ben Pest megyében¹⁴⁹, 1909-ben Gömör-Kishontban¹⁵⁰, 1940-ben Fejérben¹⁵¹. Értelmetlen volna azonban minden idevágó iratot felsorolni, hiszen mindegyik csak azt bizonyítaná, hogy a toloncolás intézményében a csavargás-kóborlás meggátlásának egyik legfontosabb eszközét látta a korabeli közigazgatási szervezetrendszer.

Mégis, hogy képet nyerhessünk az alkalmazás elterjedtségéről, hadd kerüljön ide néhány adat. Az első szerint 1870. december 15. és 1871.

január 18-a között 67 cigányt toloncoltak Vas megyébe az ország más törvényhatóságaiából és Ausztriából.¹⁵² Ez a szám ugyan önmagában nem tűnik nagyknak, de tekintetbe kell venni, hogy téli időszakról van szó, amikor a vándorcigányok nagy része nem kóborol, hogy bizonyára nem minden iratot találtam meg az Országos Levéltár belügyminisztériumi anyagában, amely ilyen eseteket taglal, vagy ha igen, az még kevésbé valószínű, hogy valamennyi toloncolásról értesítették volna a főhatóságokat.

A másik számsor a hevesi közbiztonsági állapotokba enged betekintést. Az Egerben székelő alispán jelentései szerint ebből a megyéből 1882-ben 4927, 1886-ban 1677, 1887-ben 1369, 1888-ban pedig 1745 személyt toloncoltak el.¹⁵³ Ugyanitt 1902-ben 474, 1903-ban 391, 1904-ben eddig 413 „tolonczozási eset” fordult elő (egy „eset” alkalmával több személyt is toloncolhattak, tehát a toloncolt személyek száma ezekben az években is bősséggel ezer fő felett lehetett).¹⁵⁴ Kétségtelenül meghökkentőbb értékek ezek, mint a vasi adatok, még azt tudva is, hogy a hevesi jelentésben nemcsak cigány toloncokról van szó. De mert a csavargók jelentős részét ők tették ki az országban, bizonyosak lehetünk abban, hogy az itteni kényszerselekmények többségét is ők voltak kénytelenek elszenvedni.

Hasonlóképpen a toloncolás eszközének sűrű igénybevételére lehet következtetni a toloncolási költségek összegéből is. 1867-ben Erdélyország területét is ideszámítva 13 848, 1868-ban 21 701 forintot költött a magyar kormány tolonckiadásokra.¹⁵⁵ (Összehasonlításképpen: 1868–70-ben éves átlagban 125 ezer forint jutott a kormány költségvetésében Budapest építésére.¹⁵⁶) Emellett még a megyéknek is pénztárcájukba kellett nyúlniuk: Pest megyének 1879 utolsó negyedévében 708 forint 45 krajcárja¹⁵⁷, Hevesnek 1886–88 között évente átlagosan 1437 forint 45 krajcárja bánta a toloncolásokat.¹⁵⁸

A toloncolás polgári kori szabályozásának történetében három fontosabb csomópont különíthető el. Közülük az első a 4226/1868. BM sz. körrendelettel fémjelezhető. Az augusztus 9-ével keltezett miniszteri parancs ideiglenes jelleggel készült, amit báró Wenkheim Béla az alábbiakkal magyarázott: „Égető szükség ugyan, hogy a szegény- és tolonczügy minél előbb tüzetesen rendeztessék, de a mostani körülmények közt ez még lehetetlen; mert még mindig nem bírunk azon intézményekkel, amelyek ezen ügyek rendezésének szükségképpeni előfeltételei. Így: nincsenek kényszerdolgozóházak, nincs rendezve a községi ügy, s ezért a községek legnagyobb részét minden rendőri szolgálatra képtelenek; megyékben a szolgabíráknak nincsenek állandó székhelyeik, nincsenek sem börtöneik, sem börtönőreik, a járási közigazgatási hivatalok nincsenek úgy szervezve, hogy a szolgálatot a székhelyükön permanensen teljesíthetnék; hiányos a közbiz-

tonsági személyzet szervezete is, mind a csendbiztosok, mind a pandúrok meghatározott állomási helyek nélkül, kedvök szerint szanaszét laknak stb. Ily állapot mellett a tolonczügy és szegényügy országos rendezése most a lehetetlenségek közé tartozik, lehetetlen különösen a rendszeres tolonczvonalak és tolonczállomások megállapítása, mert ezeknek minden esetre egybe kell esniök a járási hivatalok székhelyeivel és rendőri állomásokkal, mégpedig a határszéleken kombinatív a szomszéd országokbeli tolonczvonalakkal és állomásokkal.”¹⁵⁹

A provizórikus színezetnek megfelelően a belügyér csupán „most egyelőre elégséges” feladatok teljesítését róta a törvényhatóságokra. Ilyenekül határozta meg, hogy „az összefogott csavargókat és koldusokat illetőségi helyük előleges megállapítása után, biztos őrizet alatt ... illetőségi helyeikre eltolonczoltassák” (8. pont), hogy a visszaesők „rendőrileg megfenyítendő” (11. pont), hogy a tolonczolt személyeknél talált pénzt a hatóságok fordítsák az eljárás költségeire (13. pont). A jogszabály külön említi a cigányokat, utasítva az egy évvel korábbi miniszteri parancs („a toloncz rendszer ezen néposztályra nézve kiváló gondnal és pontossággal kezeltesék”¹⁶⁰) „szigorú kezelésére” (17. pont).

Az átmeneti után a végleges szabályozásra egészen 1885-ig kellett várni. (Ez tekinthető a második csomópontnak.) Pedig a belügyminisztériumban még 1870-ben megindultak az előkészítő munkálatok: megkeresték az illetékes bécsi főhatóságokat s hivatalokat, hogy tájékoztatást kérjenek az ausztriai toloncolási tapasztalatokról.¹⁶¹ Ugyanebből az évből származó levéltári forrás bizonyítja, hogy a Magyar Kir. Közmunka és Közlekedési Minisztérium megszerkesztette nyolc kerület toloncolási útvonalainak térképét.¹⁶² Ezenkívül toloncolással kapcsolatos statisztikákat is készítettek.¹⁶³

A Tisza Kálmán belügyminiszter által 1885 februárjában kibocsátott 9389/1885. BM sz. körrendelet egységesítette a toloncolási eljárást, midőn kimondta, hogy az általa „megállapított Tolonczrendszabályokat... a jövőre egyedül érvényesnek, az azokkal nem egyező eddigi tolonczszabályokat pedig hatályon kívül helyezetteknek” kell tekinteni.¹⁶⁴ A jogszabály az I. §-ban deklarálta, hogy „a tolonczozás megelőző rendészeti rendszabály, amely csak bizonyos cathegóriába tartozó személyek ellen alkalmazható a közbiztonság és a rend érdekében.” (A személyi hatályt a „Jogi Lexikon”-ból vett citátum már ismertette.) A toloncoláshoz a hatáskörrel bíró szervektől eltoloncolási határozatot követelt meg. Ebben meg kellett jelölni, hogy a kényszercselekmény milyen módon történjék, hiszen a körrendelet két formát is adott: „Az illetőségi községbe való utasítás kétféle módon fogantatosítottatik, úgymint a) kényszer-útleveél kiszolgáltatása által, ... b) a tulajdonképpen tolonczozás által, midőn őrizet alatt történik a tovaszállítás. Az,

hogy a két mód közül melyik alkalmazandó, az eset körülményeinek és az egyéniségnek gondos figyelembe vételével állapítandó meg, s a határozatban világosan kimondandó. Elvül megállapítottatik, hogy a tolonczozás, mint költségesebb rendszabály, mindazon esetekben mellőzendő, melyekben alaposan vélelmezhető, hogy a cél kényszerűtlevél útján is elérhető” (11. §).

A miniszteri rendelet lényeges rendelkezése még, hogy felállította a toloncolási hatóságok hármas fokozatú szervezetrendszerét (12. §) és meghatározta a toloncállomásokat.¹⁶⁵ Hosszan értekezett ezenkívül a toloncolás rendjéről, ide értve például azt, hogy az eltoloncolandó személyeket orvosi vizsgálatnak kell alávetni. (17. §), hogy szállításuk lehetőleg vasúton és gőzhajon történjék (18. §), hogy kísérésükkor „a lőfegyver használata lehetőleg mellőzendő” (22. §), továbbá azt, hogy az illetőségi községnek átadott toloncot – amennyiben munkaképes – munkavégzésre kell kötelezni (28. §). Végezetül külön is meg kell említeni a körrendelet 31. §-át, amelyben Tisza Kálmán a toloncolási költségek megtérítése felől határozott. Eszerint a belügyi tárca visszatéríti a toloncolt személyek élelmezésére és őrzésére fordított összegeket, továbbá a kísérők díját és a toloncoknak kiszolgáltatott ruházat árát. Ámde – olvasható tovább a 31. §-ban – „ezen díjakat csak a tolonczállomási községek számíthatják fel azon tolonczok után, kik tovaszállítás végett átadattak; a saját területükön elfogott tolonczokért mit sem számíthatnak fel. Nem tolonczállomást képező községek, midőn a saját területükön elfogott és helyben saját költségükön tartandó tolonczokat a tolonczhatósághoz kísértetik, csak kísérői és esetleg az előfogati díjat számíthatják fel.” Hogy ezzel a felemás szabályozással mi volt a belügyi kormányzat célja, nem tudni, de „eredménye” kétségkívül lett: egyrészt számtalan vég nélküli vita eredt ebből a törvényhatóságok között néhány forintért, másrészt a helyi hatóságoknak korántsem volt érdeke ezek után „kiváló gonddal és pontossággal” kezelni a toloncrendszert.

Jóllehet a 9389/1885. BM sz. körrendelet főbb normái egészen a korszak végéig hatályban maradtak, néhány technikai jellegűnek minősíthető kérdésben változtatásokra volt szükség a Horthy-korszak első éveiben. A trianoni békediktátum következtében ugyanis a területi veszteségek miatt a toloncútvonalak megrövidültek s a toloncállomások egy része is a környező államokhoz került. Az újraszervezéshez 1922-ben kért javaslatokat a belügyminiszter a törvényhatóságoktól,¹⁶⁶ majd ezek beérkezése után 186081/1925. BM sz. rendeletében döntött a vitás kérdésekről.¹⁶⁷ Az ugyanakkor napvilágot látott 55415/1924. BM sz. körrendelet pedig a jogalkalmazás ellentmondásosságát kísérelte meg kiküszöbölni.¹⁶⁸ Mindezek azonban nem változtattak a toloncolás lényegi szabályain.

Az intézmény napi gyakorlata telis-tele volt buktatókkal, ellentmondásos helyzetekkel. Ezek okait kutatva mindenekelőtt a közigazgatási szervek mulasztását kell említeni, azt, hogy az eljáró hatóságok korántsem mindig respektálták a vármegyei vagy központi akaratot. „Alapos vélelem merül fel, hogy az illető hatóságok a tolonczolási ... rendszabályokat, különösen pedig a cigányok kóborlását tiltó számos körrendeletet figyelmen kívül hagyják” – dohogott egy helyütt a belügyi adminisztráció vezetője még 1871-ben.¹⁶⁹ S vajon mi mással lenne magyarázható, hogy Gömör és Kishont vármegye ötödfél esztendő alatt három alkalommal utasította a járásokat és községi elöljáróságokat a toloncolási szabályok betartására.¹⁷⁰

Sajnos a jogszabályok nem nevesítették a helyi szervek vétkeit, így azokat csak találgatni lehet. Egyik botlásuk azonban kétségkívül az volt, hogy az illetőséginek vélt község előzetes megkeresése nélkül indítottak útnak toloncokat. „Idegen hatóságok előzetes megkérdezésem nélkül tolonczoltattak hozzám cigányokat a család fő egyszerű állítása alapján, hogy járásom valamely községében bír illetőséggel” – kárhoztatta kollégáit 1918 első napjaiban a muraszombati judlium.¹⁷¹ Pedig a kortársak tudván tudhatták, hogy a család főek gyakran hamis adatokat mondanak be, és így a procedúra tovább folytatódik, csak éppen egy másik községben.¹⁷² Ámbár könnyen lehet, hogy éppen ezért voltak olyan hiszékenyek a tisztségviselők: mégiscsak jobb, hogy a másik községnek van gondja a toloncokkal, főként ha a költségek az ő büdzsáját apasztják. Mindez a mostani század elejére egy belügyminiszteri körrendelet szerint már szinte kaotikus állapotokhoz vezetett: „A budapesti m. kir. államrendőrség főkapitányának jelentése szerint igen gyakran fordul elő, hogy vidéki hatóságoktól a budapesti magy. kir. államrendőrség fogház- és toloncházügyosztályába oly egyének utaltatnak be, kiknek illetősége egyáltalán nincs megállapítva, sőt olyanok is, kikről a náluk talált okmányokból kétségtelenül meg van állapítva, hogy nem budapesti, hanem más községbeli illetőségűek.”¹⁷³

Nem lenne illő azonban elhamarkodottan pálcát törni a helyi igazgatási szervek felett, hiszen a csavargáson ért cigányok illetőségét valóban nagyon körülményes lehetett kideríteni. „A kérdéssé vált illetőség megállapítására szükséges és az 1876:V. tczben foglalt adatokat ily cigány csapatokhoz tartozó egyénektől csak a legritkább esetekben lehet beszerezni; ezek sem származásukra, sem születési helyükre nézve – adózási viszonyaikról nem is szólva – megbízható felvilágosítást adni nem képesek, vagy pedig – és ez történik rendszerint – nem akarnak” panasolta Veszprém alispánja 1885-ben a belügyminiszternek.¹⁷⁴ Még rosszabb volt a helyzet, ha netán egy nagyobb létszámú kompániát kellett eltoloncolni. Ilyenkor ugyanis az ille-

tősségi községek felkutatása a szokásosnál jóval hosszabb időt vett igénybe s ez tetemesen megnövelte a költségeket is, hiszen a kutakodás ideje alatt a toloncokat és állataikat el kellett tartani, „ezen felül még a megkívántató letartóztatási férhelyről és istállókról” is gondoskodni kellett.¹⁷⁵

Ezzel elérkeztünk a toloncolási költségek tárgyköréhez, amely – egyik neuralgikus pontja lévén az intézménynek – külön is megérdemel néhány mondatot. Az 1885-ös Toloncsabályzat – mint azt már említettem – felemás módon szabályozta a költségek visszatérítésének kérdését. Ennek részint az lett a következménye, hogy a térítésből kizárt helységek nem tudtak gondoskodni az általuk lefogott toloncokról, részint pedig az, hogy a térítésben nem részesülő helyi szervek minden lehetséges módon igyekeztek kibújni a más helységekkel szemben fennálló fizetési kötelezettség alól. Az előbbire jó példa a kiegyezés utáni évek Sáros megyéje, ahol – nem lévén erre költségvetési keret – „a tolonczok, kik köztudomás szerint vagyontalan, jobbára kóborlók nehogy éhhez vessenek, az éltető állomási községek által nem ugyan kötelezettségből, de irgalomból élelmeztenek.”¹⁷⁶

Az állítás második felére tucatnyi esetet lehetne felsorolni, közülük olyat választottam illusztrációnak, amely a kibúvók okozta hosszadalmas és értelmetlen vitákat is demonstrálja. 1891. augusztusában 35 fős cigánycsapatot vettek őrizetbe Kenyhecen, Abaúj-Torna vármegyében. A kóborlókat a közeli szabad királyi városba, Kassára kísérték, ahonnan néhány napi elzárás után útnak eresztették a csoportot. A városi főkapitány az élelmezési költségeket feltüntető számlát benyújtotta a kassai csendőrparancsnokságnak, aztán a városi magisztrátusnak, később a kir. ügyészségnek, de egyik sem fedezte a költségeket. Ezek után a polgármester a belügyminiszterhez fordult döntésért.¹⁷⁷ A minisztérium Abaúj-Tornát kötelezte költségtérítésre, minthogy „az iratok tanúsága szerint a szóban forgó cigányok nem a város, hanem a megye területén tartóztattak le, és így tulajdonképpen az illetékes megyei hatóság lett volna köteles elhelyezésükről gondoskodni, a kassai rendőrkapitánysághoz történt kísértetésük pedig csak czélszerűségi szempontból történhetett.”¹⁷⁸ Abaúj-Torna még ezek után sem fizetett, mire Kassa városa ismét a belügyérhez fordult.¹⁷⁹ A főhatóság megismételte korábbi döntését, megint csak hangsúlyozva, hogy az „elfogadott gyakorlat szerint ily természetű költségek, amennyiben azok a tettesektől be nem hajthatók, azon hatóság pénztárából fedezendő, amelyeknek területén az elfogatás illetve letartóztatás történt, amely hatóság tehát az élelmezésről is tartozik gondoskodni.”¹⁸⁰ A vita néhány nap híján nem kevesebb mint egy évig tartott, a városi főkapitány kísérletezéseit is számítva hat hivatal kilenc ügyiratot gyártott – 7 forint 50 krajcárért (nem egészen egy mázsa búza ára volt az idő tájt.¹⁸¹)

Aligha hozott volna végleges megoldást, valamit bizonyára mégis enyhített volna a bajokon, ha a belügyi kormányzat hallgat egy 1868-as szekszárdi javaslatra. Tolna megye közönsége egyik akkori indítványában azt javallotta, hogy a toloncolási költségeket a toloncolt személyek illetőségi községeivel fizetessék meg, ezzel kényszerítve őket arra, hogy éberebben vigyázzanak csavargásra hajlamos lakosaikra.¹⁸² A minisztérium nem fogadta meg a tanácsot, érdekes, ámbr itt nem egészen helyénvaló okokkal magyarázva döntését: a tolnai tervezet megvalósítása „temérdek sok legyőzhetetlenséggel fogna jámi. A tolonczügyet általában csak akkor lehetend jól és sikeresen rendezni, ha államrendhű községek lesznek a provincián szervezve, a megyék rendezve.”¹⁸³

A belföldi kényszercselekmények mellett a külföldről Magyarországra irányuló toloncolásoknak is jelentős anyagi vonzata volt. Igaz, ezúttal nem a magyar, hanem a toloncolást elrendelő külföldi állam pénztárcája bánta ezt. 1872-ben jelesül Ausztriáé, bár egy ekkor szétküldött belügyminiszteri leirat szerint a költségek felduzzadásában az itthoni előjáróságoknak is része volt: „A tolonczügyekkel megbízott alsó-ausztriai községek némely része aziránt panaszkodván, hogy a magyarországi községi előjárók, az eltolonczolandó egyének illetőségének előleges megállapítása iránt hozzájuk intézett megkeresésekre sokszor csak többszöri sürgetésre adnak választ, mi által az alsó-ausztriai országos alapnak főleg azért okoztatnak túlkiadások, mert a tolonczjelölteket az illetőség megállapításáig vagy elismeréséig a községek fogva tartani és élelmezni kötelesek.”¹⁸⁴ A belügyminiszter – már csak azért is, mert „az ily természetű ügyek gyors elintézése nemcsak az említett országos alap, de a letartóztatott egyének személyes szabadságának megóvása érdekében is felette kívánatos” – természetesen akként rendelkezett, hogy a magyar községek az illetőségi megkeresésekre „azonnal s pedig a forduló postával” válaszoljanak.¹⁸⁵

A toloncolás intézményének hatásosságát nagymértékben csökkentette egy ez idáig még nem említett kísérőjelenség: a szökések. A feljegyzésekből úgy tűnik, a toloncolt személyek meglehetősen gyakran hagyták oda engedély nélkül őrök társaságát. Van erről több irat, többek között 1878-ból¹⁸⁶ és 1881-ből¹⁸⁷ de 1926-ból is.¹⁸⁸ Hogy az elillanásokra mi adott alkalmat a toloncoknak, azt a források nem tudatják olvasójjukkal. Valószínű, hogy a kísérők lanyha figyelmét lehet ilyenként említeni első helyen, amin talán nem is szabad csodálkozni, hiszen „előfordult eset – s bizonyára nemcsak Körmenten, hanem másutt is –, hogy pár száz kilométer távolságban levő helyre kellett a községeknek toloncot elszállítani.”¹⁸⁹

Kényelmesebb volt a kényszerútlevéllal toloncoltak helyzete. Nekik nem kellett kijátszaniok őrököt, ők egyszerűen csak elvesztek útközben a

hatóságok számára. „Gyakran fordul elő, hogy a vidéki hatóságok kényszerítéssel Budapestre utasított egyénekről, illetőleg a kényszerítéssel kiállításáról az illetőségi hatóságot nem értesítik és ezáltal az ideutasított egyéneknek a szabályszerű jelentkezés elmulasztására alkalmat” adnak – továbbította a belügyminiszter a fővárosi rendőrfőkapitány panaszát, aki különben azért sem örült ennek, mert a vidéki szervek így „előmozdítják a munkanélküli és kétes existenciájú egyéneknek ideözönlését.”¹⁹⁰

A törvényhatóságok természetesen megpróbálkoztak ellenlépésekkel. Sáros vármegye előbb 1907-ben, majd 1913-ban csendőrzárót rendelt segítségül a tolonckísérők mellé,¹⁹¹ Fejér alispánja pedig ugyancsak a szökéseknek akarta elejét venni, amikor 1940-ben akként rendelkezett, hogy „idegen kóbor cigányok toloncoltatása csendőrzáró útján őrskörzetből-őrskörzetbe való átadással” történjék.¹⁹²

Mindez azonban aligha javított sokat a toloncolás intézményének eredményességén. A szemtanúk ennek megfelelően nagyon rossz bizonyítványt állítottak ki a kényszercselekmények eme fajtájáról. „A tolonczok egyes községek túlterheltségével többnyire irány nélkül kísértetnek egyik helyről a másikra, míg végre az illető elöljáróságoknak legtöbb esetben költségkímélési tekintetből származó erélytelensége folytán elszabadulásra nem ritkán alkalmat nyerve, ismét elárasztják a vidéket, amelyből nem rég eltávolítva lettek” – hangzik Tolna vármegye közönségének lesújtó véleménye.¹⁹³ Az eljárás túlságosan körülményes, hosszadalmas és főként költséges volt ahhoz, semhogy nagy népszerűségnek örvendhessen. A napi gyakorlat aztán ki is alakított egy sajátos toloncolási módot, amit ekként ismertetett egy szabolcsi csendőr őrmester: „Mind-en csendőrőrsnek megvan a maga körzete. Ha azon belül egy cigánykaravánra találunk, azt elverjük és a szomszéd körzet határáig kísérik. Ott a másik csendőrőrs akad reá, ez ismét elveri és a szomszéd körzet határáig kíséri. S ez így meg a végtelenségig.”¹⁹⁴

A csavargás szankcionálása

A prevenció szolgálatába állított intézmények alkalmazásán túl az államhatalom különféle büntetések kilátásba helyezésével is igyekezett mérsékelni a cigányok kóborló kedvét. Az elrettentés eszközei közé a Kihágási Büntetőtörvénykönyv büntetési tételei, valamint a közveszélyes munkakerülők kategóriájának megalkotása, illetve ez utóbbihoz kapcsolódóan a dologház intézményének felállítása soroztattak.

Mint korábban már említettem, az 1879:XL. tc. 62. §-a kihágásnak minősítette a csavargást, és azt a személyt, „akinek bizonyos lakhelye nincs, vagy azt elhagyja és foglalkozás vagy munka nélkül csavarog, ha a hatóság által kitűzött határidő alatt sem a fenntartására szolgáló eszközöket, sem azt, hogy azok tisztességes megszerzésére törekszik, kimutatni nem képes...” mint csavargót nyolc napig terjedő elzárással büntette. Egy hónapi áristom volt a „jutalma” annak, aki a 62. §-ban leírtakat visszaesőként követte el (63. §). Első alkalommal száz, majd visszaesés esetében kettőszáz forint pénzbüntetéssel fenyegette továbbá a törvény a szülőket és gyámokat, ha a felügyeletük alá tartozó 16 éven aluli gyermeket csavarogni engedik vagy csavargását nem akadályozzák meg (64. §).

Feltűnően lojális, nyugodtan mondhatni: erélytelen volt a magyar Kbtk. a csavargókkal szemben. Nemcsak az akkori nyugat-európai kódexek szankciórendszeréhez viszonyítva, hanem a kor követelményeihez képest is. Miként egy neves büntetőjogász jellemezte: sem a prevenció, sem az elrettentés oldaláról nem elégítette ki a gyakorlat követelményeit, még a büntetőjog-tudomány akkori fejlettségének sem felelt meg.¹⁹⁵

Ami változást hozhatott volna, az az 1913. évi XXI. törvénycikk. Ennek 20. §-a hatályon kívül helyezte a Kbtk. most citált 62. és 63. §-ait és bevezette a közveszélyes munkakerülő fogalmát.¹⁹⁶

Az 1913:XXI. tc. megalkotását több tényező tette szükségessé, melyek közül a törvény indokolása szerint a kihágási büntetőkódex hatástalansága volt a leglényegesebb: „A magyar Kbtk. a társadalomnak e veszedelmes elemeivel szemben (csavargók, koldulók, dologkerülők) szerfelett gyenge védelmet nyújt.”¹⁹⁷ A veszedelmes elemek csoportját szociológiailag is jellemezte az indokolás. Eszerint: „oly emberekkel áll szemben e kérdésnél a törvényhozás, akiknek zöme munkátlanul jár be városokat, országokat; sem otthona, sem hozzátartozója, sem szűkebb társadalmi köre nincs. Rendes keresetforrást nem ismer, csak az éhségtől hajtva szánja rá magát olykor-olykor valami csekélyebb munkára. Ha azonban teheti, más módon biztosítja megélhetését; koldul, kisebb-nagyobb lopásokat követ el, mások gyöngeségeit szédelgésre használja ki, s ha az alkalom úgy kívánja, gyújtogat, rabol és gyilkol is. A csavargó a társadalom nem tudatos ellensége, csak tehetetlen parazitája.”¹⁹⁸ A csavargók, a koldulók és a dologkerülők mellett ebbe a társadalmi kategóriába sorolta a jogalkotó a vándorcigányokat is: „A vidéket illetően általánosan ismeretes az a határtalan veszedelem, amely jogilag védett érdekeinket a kóbor cigányok részéről fenyegeti.”¹⁹⁹ Ekként tehát ez a jogszabály is azok közé tehető, melyek nem kifejezetten a cigányok megregulálására születtek ugyan, de e népcsoport életviszonyait is jelentősen alakították.

Nemcsak és nem is elsősorban a rendkívül alacsony büntetési tételt tekintették azonban a jogalkotók a kihágási kódex legfőbb hibájának. Ennél súlyosabban esett latba, hogy „a Kbtk. 18. §-a szerint e büntetés alatt foglalkoztatást is csak az elítélt beleegyezésével enged meg”²⁰⁰. A gyakorlatban nagyon káros hatása lett az effajta liberalizmusnak, amit Pekáry Ferenc fővárosi rendőrfőkapitány-helyettes imígyen jellemzett: a kódex hatálybalépése óta „a csavargók egy része kint őgyeleg, lop és rabol, más része pedig évenként sok ezer számra a rendőri fogházakban és toloncházakban fűtött, meleg szobában, viszonyaikhoz mérten elég jól élelmezve, restségben és tunyaságban tölti napjait, rossz példát mutatva társainak is.”²⁰¹

Az 1913:XXI. tc. 1. §-a tehát létrehívta a közveszélyes munkakerülő fogalmát: „Az a keresetre utalt munkaképes egyén, aki munkakerülésből csavarog vagy egyébként munkakerülő életmódot folytat”, a közveszélyes munkakerülés kihágását követi el és nyolc naptól két hónapig terjedő elzárással büntethető. Minősített esetnek számított, ha a tettes visszaesőként követte el a kihágást (2. §), ha magát vagy családját munkakerülő életmódjával erkölcsi romlásnak tette ki, ha olyan tények merültek fel, amelyekből arra lehet következtetni, hogy a tettes rendszerint bűncselekmények elkövetéséből tartotta fenn magát (3. §), ha tiltott szerencsejátékokból tartotta fenn magát vagy mások szenvedélyeit, könnyelműségét, tapasztalatlanságát vagy értelmi gyöngeségét üzletszerűen kihasználta, és végül, ha a tettes kéjnővel vagy tiltott kéjelgésből élő nővel tartatta ki magát (4. §).

A most elősorolt esetekben a törvényben meghatározott fogház- vagy pénzbüntetés helyett a bíróság az elkövetőt dologházba utalhatta, „ha a munkára nevelése és rendes életmódhoz szoktatása végett” ezt szükségesnek tartotta (5. §). Ugyanígy járhatott el a bíróság az olyan tettesekkel szemben is, akiket az élet, testi épség, szemérem vagy vagyon elleni bűncselekmény miatt fegyház-, börtön- vagy legalább háromhavi fogházbüntetésre ítélt, ha ítéletében megállapította, hogy az adott cselekmény a tettes munkakerülő életmódjával volt összefüggésben (7. §). A dologházba utalás határozatlan időre szólt, de tartama egy évnél rövidebb és öt évnél hosszabb nem lehetett (10. §).

Noha a dologház intézményét országosan csak az 1913:XXI. tc. állította a büntetési nemek sorába, már azt megelőzően is működtek törvényhatósági vagy községi kezelésben lévő kényszerdologházak. A Pesti Kényszerítő Dologház például 1843-tól 1881. június 1-ig funkcionált, levéltári iratban alapszabályzata is olvasható, részletes pénzügyi kimutatásaival együtt.²⁰² Az egri dolog- és menház alapszabálya, iratai is fennmaradtak 1879-ből. Próbálkoztak hasonlóval Arad megyében²⁰³, Temesvárott²⁰⁴, Trencsénben²⁰⁵ és bizonyára másutt is. Nehéz eldönteni, hiszen hiányosak az adatok, hogy

ezek az intézetek csupán a helyi szociálpolitika részei voltak-e, amikor éjjeli menedékhelyet adtak az arra rászorulóknak, vagy esetleg az 1913-as jogszabály előhírnökei is (bizonyítván egyúttal, hogy a napi gyakorlat megint csak évtizedekkel megelőzte az igazságügyi politikát). Az egri intézmény mindenestre az utóbbihoz tartozott, hiszen tagjait – a testi-lelki nyomorultakon kívül – az egri „munkakerülők, csavargó, feslett erkölcsű, közbotrányt okozó egyének” közül verbuválta, akiket „munkához szoktatni, és ezek által őket hasznos állami polgárokká tenni” volt a célja és akiket „a rendőrség által büntetésből” is az intézetbe utalhattak.²⁰⁶

A magasztos célokért („munkára nevelés és rendes életmódhoz szoktatás”) sorompóba állított 1913:XXI. tc. nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. Ennek okát a szakirodalom azzal magyarázza, hogy „nem történt meg az átneveléshez szükséges feltételek biztosítása”²⁰⁷. A sebtiben kijelölt intézetek, a koncepció hiánya, a nevelés hiányosságai így „csak arra voltak alkalmasak, hogy lejárássák az átnevelés eszméjét és ismét előtérbe kerüljön a megtorlás elve”²⁰⁸.

„Az eredeti koncepció és megvalósítási módja közötti hatalmas űr azt eredményezte, hogy az ítélkezési gyakorlat szinte látványosan mellőzte a dologházi elhelyezés elrendelését.”²⁰⁹ Az állítás igazát jól példázza az alábbi táblázat.

16. táblázat

*Dologházra ítélt elkövetők Magyarországon 1923–1940 között*²¹⁰

Év	Jogerősen elítéltek száma összesen	Dologházba utaltak száma összesen	Dologházra ítélték a jogerősen elítéltek százalékában
1923	58 839	25	0,042
1924	59 479	38	0,063
1926	40 537	24	0,059
1929	42 696	11	0,025
1932	45 115	9	0,019
1935	48 570	13	0,026
1938	50 948	6	0,011
1940	56 351	11	0,019

Felesleges volna kutatni, hogy a dologházba utaltak milyen aránya volt cigány származású, hiszen az intézmény gyakorlatilag nem funkcionált: a két világháború közötti magyar bírói kar – bizonyosan megalapozott – súlyos

ítéletet mondott ki rá. Mindez azt jelenti, hogy a cigánykérdésre, illetőleg azon belül a cigányok vándorló életmódjára nyolcvan év alatt sem talált ellenszert a polgári államszervezet. Láttuk, a prevenciós célzatú eszközökkel nem előztek meg semmit, a vándorlás legfeljebb csökkent, de nem szűnt meg. A büntetések, amelyeknek a kóborlástól való elrettentés volt a küldetésük, nem tartottak vissza a csavargástól. Maradtak tehát a megtorlás eszközei, de hát a nyolcnap elzárás vagy az évi 10-20 dologházba utalás még erre sem volt alkalmas.

Internálás, gyűjtőtábor, deportálás

„Legyünk tisztában azzal, hogy a cigánykérdést radikálisan, de egyúttal humánus módon megoldani nem lehet” – írta Borsy Lajos községi orvos a „Népegészségügy”-ben 1942-ben megjelent, a cigánykérdés megoldását sürgető cikkében.²¹¹ Borsy doktor – miként az a rendezési koncepciókat taglaló fejezetből is kiviláglik – nézeteivel nem volt egyedül: kortársai közül többen is könnyedén lemondtak volna a humánus módszerekről, csak hogy valamilyen megoldást elérjenek.

Ugyanez elmondható az állami szervezetrendszeréről is. Ha nem is sűrűn, de néha-néha itt is előtérbe került a radikális „megoldás” igénye. (Ha eszünkbe idézzük, hogy mind a prevenciót, mind az elrettentést szolgáló intézmények csődöt mondtak a rendészeti igazgatásban, nincs mit csodálkozni ezen.) Az eszköztárba a legszigorúbb kényszereselekmények tartoztak: az internálás a Horthy-korszak elején, illetve a cigányok gyűjtőtáborokba szállítása és deportálása a kurzus végén.

Az ide kapcsolódó történések részletes-pontos felidézése azonban rendkívül nehéz feladat elé állítja a kutatót. Az egyébként is hiányos-hézagos források itt ugyanis éppen csak csordogálnak. Éppen ezért nem is kívánom az eseményeket aprólékosan rekonstruálni, hanem csupán elhelyezni a cigányügyi igazgatás rendszerében. A pontos feltáró munka pedig a majdani – vagy már napjainkban is folyó²¹² – kutatásoknak marad feladatul, amelyek bizonyosan nagyban módosítják majd a tárgykörre vonatkozó tudományos nézeteket.

A magyar jog történetében első ízben az 1914. évi L. tc. rendelkezett az internálásról. A jogszabály 10. §-a szerint a minisztérium felhatalmazása alapján a belügyminiszter elrendelhetette, hogy olyan egyének, akiknek az ország bizonyos területén való tartózkodása a hadviselés szempontjából az állam érdekeire vagy a közrendre és a közbiztonságra aggályos, erről a vidékről – községi illetőségre tekintet nélkül – kitilthatók, és az ország más

részen rendőrhatósági felügyelet vagy a szükséghez képest rendőrhatósági őrizet alá helyezhetők. A tágan megvont kritériumok könnyűszerrel ráhúzhatók voltak a cigányokra, különösen a kóborlókra. Mégsem állítható, hogy gyakran alkalmazták volna velük szemben az intézményt, vagy legalábbis nem támasztják ezt alá levéltári források. Ám találni példát arra, hogy ezt az eszközt is felhasználták a cigányok regulálásában: „Somogy vármegye Hivatalos Lapja” 1926-ban „internált és toloncolt cigányok körözését”-t adja tudtul az elöljáróságoknak.²¹³ Talán nem véletlen, hogy a körözőparancsot Győr vármegye alispánja bocsátotta ki, annak a megyének közigazgatási vezetője, amely 1921-ben oly vehemensen kardoskodott az összes magyarországi cigány internálása mellett.²¹⁴

Az internálás intézményéhez hasonlóan a cigányok gyűjtőtáborba szállításáról és deportálásáról is alig tudunk valami biztosat. Az ezzel kapcsolatos rendelkezést egy-egy honvédelmi kerület területén működő honvédelmi kormánybiztos bocsátotta ki. Mint az utasításban olvasható, „a katonai és magántulajdon biztonsága, a közegészség biztosítása, végül a katonai titok biztosítása szükségessé teszik azokon a területeken, ahol a hadműveletek folynak és az amögötti területeken az ott lakó vagy átvonuló cigányok összegyűjtését és a hadműveleti területről való kitelepítését.”²¹⁵ Feladatul adta ezért a kormánybiztos a vármegyéknek, hogy területükön a cigányokat sürgősen gyűjtsék össze és kitelepítésükről azonnal intézkedjenek. Nem vonatkozott a parancs azokra a cigányokra, „akik a megjelölt területen már régóta ott tartózkodnak és tisztességes kenyérkeresetük van.” Az összegyűjtött személyeket járásonként egy-egy gyűjtőtáborba kellett elhelyezni és természetesen őrzésükről is gondoskodni kellett. Érdekes, hogy míg a jogszabály a kitelepítés elrendelését egyáltalán nem fajelméleti indokokkal magyarázta, addig a parancsnak ellenszegülő cigányokra a zsidókkal szemben hozott „rendfenntartó” normákat rendelte alkalmazni: „Az ellenszegülő vagy szökést megkísérlő cigányokkal szemben a legradikálisabb eszközök is igénybe vehetők. A cigányok összegyűjtése és hasznos foglalkoztatása szempontjából akként kell eljárni, amint az a zsidókkal szemben történt.”²¹⁶

Vas vármegye alispánja, Németh Károly március 13-án továbbította a kormánybiztos utasításait a főszolgabírákhoz (annyi változtatással a központi leirathoz képest, hogy „a munkába nem állítható gyermekek ellátására megbízható személy visszahagyható”)²¹⁷, akik napokon belül már jelentést is tettek az ügy állásáról. A muraszombati járás vezető tisztségviselője például azt közölte, hogy „munkakerülő és csavargásból élő cigány járásom területén nincs, így szükségtelen járásom területén a cigányok összegyűjtése és kitelepítése.”²¹⁸ (Ilyen leegyszerűsítve értelmezte tehát a hadműveleti kor-

mánybiztos pontatlanul megfogalmazott mondatát.) Szinte szó szerint ugyanezt válaszolta az írottköi, a szombathelyi, a szentgotthárdi és a sárvári járás vezetője is.²¹⁹ A vasvári judlium sem tudta végrehajtani a rendeletet, mert a cigányok összegyűjtése, munkába állítása és felügyelete „a mai nehéz körülmények között nem oldható meg, egyrészt megfelelő elhelyezés, másrészt élelmezési lehetőség hiánya miatt”. Ugyanő saját mentő ötletét sem tudta megvalósítani: „A járási magy. kir. Katonai Parancsnokság útján megkíséreltem azt a megoldást, hogy a tekintetbe jövő cigányokat erődítési vagy egyéb közérdekű munkaszolgálatot végző katonai alakulatok állítsák munkába és élelmezzék...”²²⁰

Kollégái válaszaitól eltérő tartalmút küldött főnökének a celldömölki járás főszolgabírája: „tárgybani rendeletre jelentem, hogy a Hadműveleti Kormánybiztos Úr vonatkozó rendeletét végrehajtottam és az abban megjelölt cigányokat járásomban gyűjtőtáborban összegyűjtöttem. A tábort Keléd községben állítottam fel.”²²¹ Mivel semmilyen levéltári irat sem támasztja alá a beszámolót, a szemtanúk emlékezetében próbáltam bizonyítékot találni. Az alig száz lelket számláló vasi kisközség megkérdezett öregjei azonban egyöntetűen állították, hogy a főszolgabírói jelentés tartalma nem felelt meg a valóságnak. Valamennyien úgy emlékeztek, hogy a falutól mintegy három kilométerre laktak ugyan cigányok a háború évei alatt, de húsz-harmincnál többen sohasem és egyébként sem őrizte őket soha senki. (Ezzel szemben volt „cigánytábor” 1950-ben, de mert a 60-70 táborlakót falubéliek is őrizték, valószínű, hogy csak amolyan egészségügyi karantén volt.)

Egy hasonló tartalmú központi parancsra vagy – és ez a valószínűbb – tán éppen ugyanerre Zala megyében is beindult a közigazgatás gépezete. Forrás azonban az itteni akcióról sem sok maradt. Mindössze két főszolgabírói utasítás került elő, amelyek a cigányok összeírását és a névjegyzék sürgős – futár vagy távbeszélő útján történő – felterjesztését tették kötelezővé.²²² Meglepő fordulat ugyanakkor, hogy a két judlium közül a keszthelyi csak a korszakunkban mindig is a cigányság elitjének tartott cigányzenészeket vélte olyanoknak, „akiknek tisztességes kenyérkeresetük van”: „A létszámba nem kell felvenni a valódi cigányzenészeket, akik állandóan zenélésből élnek és a kulturáltság kellő fokán iparúzás folytán elpolgáriasodtak.”²²³ Jelentősen tágította ezzel a kormánybiztosi rendelet személyi hatályát, hiszen miként az egész országban, úgy a Balaton-parti járásban sem csak muzsikálással keresték kenyerüket a cigányok.

Jóllehet ennyire kevés adatból merész dolognak tűnik messzemenő következtetéseket levonni, a vasi jelentéseket olvasva mégis úgy tűnik, hogy

a főszolgabírák nem nagyon igyekeztek megfelelni a kormánybiztosi akaratnak. (Nem a celldömölki judlium füllentése alapján állítom ezt elsősorban, sokkal inkább a többi szolgabíró jelentésére hivatkozva: nehéz elképzelni, hogy a határszéli megye öt járásában egyetlen csavargó cigány sem tartózkodott volna.) Azt azonban már nem lehet eldönteni, hogy a rendelettel szemben a közigazgatási tisztségviselők humanizmusa alakított-e ki valamiféle passzív rezisztenciát vagy csupán az értelmetlennek vélt munkától való menekülés vezetett a végrehajtás szabotálásához.

Sajnos voltak „eredményes” összegyűjtési és deportálási akciók is. „A honvédelmi miniszter rendelete alapján a 18–52 éves cigány férfiakat munkatáborokba szállították. A celldömölki járásból is összegyűjtötte a csendőrség a cigányokat és a sárvári munkatáborba szállították őket. Celldömölkről 11, Alsóságról 24, Izsákfáról 1, Nagysimonyiból 3, Jánosházáról 16 cigányt vittek el. Lapunk hasábjain számtalanszor foglalkoztunk már a cigánykérdés megoldásának fontosságával és éppen ezért örülünk neki, hogy az első lépés megtörtént” – lelkesedett 1944 őszén a Kemenesalja cikkírója.²²⁴ Jelenlegi ismereteink szerint „1944 júliusának vége és 1945 márciusa között mintegy 25-30 ezer magyarországi cigányt deportáltak.”²²⁵ Ezt a számadatot azonban a jövőbeni történeti kutatások bizonyára korrigálni és pontosítani fogják.

JEGYZETEK

- ¹ PmL IV/408-b 127/880 (2895/881). Publikálva: MPT, 182. o.
- ² 5363. R./1868. BM sz. körrendelet BARmL XXI/3/b 18255/947 (4023/868)
- ³ OL K 150-1870-III-R-1-2531 (4102/870)
- ⁴ BARmL XXI/3/b 18255/947 (1263/871)
- ⁵ 16451/1871., valamint 10611/1876 BM sz. körrendeletek. Megtalálhatók: PmL IV/408/b 127/880 (2895/881), illetve PmL IV/408/b 127/880 (3488/876).
- ⁶ 16451/1871. BM sz. körrendelet. Uo.
- ⁷ OL K 150-1881-III-1-4904 (47847)
- ⁸ Vö.: PmL IV/408/b 127/880 (2895/881), illetve OL K 150-1876-III-1-53526.
- ⁹ HmL IV-404/a/1-13336/876
- ¹⁰ Abaúj-Torna vármegye alispánjának 12892. ai. szám 1903. számú utasítása. Megtalálható: Abaúj-Torna vm. HL, 1903/40.
- ¹¹ 15556/1904. sz. alispáni körrendelet. Vas vm. HL, 1904/36.
- ¹² 8172/1903. és 7967/1909. sz. alispáni körrendeletek. Megtalálhatók: Sáros vm. HL 1903/45., illetve 1909/42.
- ¹³ 2943/1910. sz. alispáni utasítás. Somogyvm. HL, 1910/8. Vö.: Finkey, 1910, 6–8. o., valamint Finkey-1905, 343–355. o.
- ¹⁴ R. T. 1928., 1025–1026. o.

- 15 Gömör-Kishont vm. HL, 1910/4.
- 16 Nógrád vármegye alispánjának 14299/1907. sz. körrendelete = Nógrád vm. HL, 1907/33.
- 17 Heves vármegye törvényhatósági bizottságának 4-3635/kgy. a. 1922. sz. határozata. VmLIV-405-II-629/922.
- 18 BARmL XXI/3/b 18255/947 (2723/925)
- 19 VmL IV-405-3604/946 (6605/944)
- 20 A m. kir. minisztérium 1944. évi 1500. M. E. számú rendelete a hadműveleti területekre vonatkozó különleges közigazgatási szabályokról. (Megtalálható: R. T. 1944., 393. o.) 7. § (4) bek.: „A kormánybiztos a jelen §-ban foglalt felhatalmazás keretei között az ország területén irányadó szabályoktól eltérő rendelkezéseket is hocsáthat ki.”
- 21 Uo.
- 22 HmL IV-404/a/142-2833/914
- 23 Sopron vármegye alispánjának 12369/903. sz. utasítása. Sopron vm. HL, 1903/31.
- 24 Vö. pl. Sopron vm. HL, 1903/31., Gömör és Kishont vm. HL, 1910/1., Nógrád vm. HL, 1907/33.; Herrmann, 9–12. o.
- 25 BARmL XXI/3/b 18255/947 (22806914)
- 26 HmL IV/a/142-2833/914 (6254/899)
- 27 Vö. pl. Esztergom vm. HL, 1903/14., 1904/10., 1907/41.
- 28 Gömör és Kishont vármegye alispánjának 16161/1909. sz. utasítása. Gömör és Kishont vm. HL, 1910/4.
- 29 Ad 7717/1909. sz. alisp. körr. Sopron vm. HL, 1909/22.
- 30 Somogy vármegye alispánjának 2943/1910. sz. körrendelete „a kóbor cigányokkal szemben követendő eljárás tárgyában.” Somogy vm. HL, 1910/8.
- 31 2943/1910. sz. alisp. körrendelet. Somogy vm. HL, 1910/8.
- 32 A szigetvári járás főszolgabírójának 2997/909. sz. jelentése Baranya vármegye alispánjához. HH
- 33 VmL, Szentgotthárdi járás főszolgabírói iratok, 2315/1909.
- 34 OL K 150-1876-III-1-53526
- 35 Esztergom vármegye alispánjának 12954/1901. sz. körrendelete Esztergom vm. HL, 1907/40.
- 36 Sáros vármegye alispánjának 8172/1903. sz. körrendelete Sáros vm. HL, 1903/45.
- 37 Ung vm. HL, 1907/39.
- 38 Herrmann, 19. o.
- 39 HmL IV-404/a/142-2833/917 (6825/898)
- 40 Uo.
- 41 Sopron vm. HL, 1909/20.
- 42 SZOLmL IV. B. 407-103/922 (13948/907)
- 43 Komárom vm. HL, 1910/1.
- 44 Abaúj-Torna vm. HL, 1903/40. Sáros vm. HL, 1903/45.
- 45 3201/1913. sz. alispáni körrendelet. Sáros vm. HL, 1913/25.
- 46 VmL IV-405-3604/946.
- 47 HmL IV-404/a/142-2833/914 (6254/899)
- 48 BARmL XXI/3/b 18255/947 (8639/899)
- 49 SZABmL IV. B. 411 33809/922
- 50 VmL IV-405-II-629/922 (21299/921)
- 51 BARmL XXI/3/b 18255/947 (7554/895)
- 52 Uo.
- 53 Uo.

- 54 Uo.
- 55 BARmL XXI/3/b 18255/947 (2763/932)
- 56 Uo.
- 57 SZABmL IV. B. 411 11107/903
- 58 A szigetvári járás főszolgabírójának 2997/909. sz. jelentése Baranya vármegye alispánjához.
HH.
- 59 BARmL XXI/3/B 18255/947 (1876/906)
- 60 BARmL IV. B. 410/b 2133/902
- 61 OL K 150-1870-III-R-1-2531 (4102/870)
- 62 SZABmL IV. B. 411 880/922
- 63 SZABmL IV. B. 411 880/922 (5303/904)
- 64 Herrmann, 9. o.
- 65 Esztergom vm. HL, 1903/14., illetve BARmL IV. B. 410/b 12029/943
- 66 BARmL XXI/3/b 18255/947 (4421/893)
- 67 165106/1947. BM sz. rend. BARmL XXI/3/b 18255/947
- 68 MT 1903., 79. o.
- 69 Zsoldos Ignác: Szolgabírói hivatal. Közrendtartási rész. Pápa, 1842., 94–95. o.
- 70 Uo., 94. o.
- 71 Uo., 114. o.
- 72 PmL IV/408/b 127/880 (2895/881) Publikálva: MPT, 182–183. o.
- 73 16451/1871. BM sz. körrendelet BARmL XXI/3/b 18255/947 (1263/871) Publikálva: MPT,
182. o.
- 74 PmL IV/408/b 127/880 (2895/1881)
- 75 OL K 150-1888-VII-13-12902 (30755)
- 76 PmL IV/408/b 127/880 (2895/881)
- 77 7937/1903. sz. alispáni utasítás. Szolnok-Doboka vm. HL, 1903/19.
- 78 OL K 150-1891-VII-13-73713
- 79 OL K 150-1891-VII-13-73713 (89102)
- 80 PmL IV/408/b 127/880 (2895/881)
- 81 OL K 150-1888-VII-13-12902
- 82 SZABmL IV. B. 411. 880/922 (5303/904)
- 83 Somogy vármegye főispánjának 92. eln./1906. sz. felirata a belügyminiszterhez. HH
- 84 12736/1909. sz. alispáni körrendelet. Veszprém vm. HL, 1909/29.
- 85 7967/1909. sz. alispáni utasítás. Sáros vm. HL, 1909/42.
- 86 BARmL XXI/32/b 18255/947 (4009/940)
- 87 ZmL IV. 404/b 860/1908
- 88 Veszprém vm. HL, 1909/29., illetve PmL IV/408/b 5192/914
- 89 ZmL IV. 404/b 860/1908
- 90 BARmL XXI/3/b 18255/947 (8806/936)
- 91 BARmL XXI/3/b 18255/947 (4009/940)
- 92 VmL IV-405-II-629/922
- 93 SZABmL IV. B. 411. 33809/922
- 94 SZABmL IV. B. 411. 11107/903
- 95 SZABmL IV. B. 411. 880/922
- 96 BARmL XXI/3/b 18255/947 (2763/932)
- 97 A körrendeletet lásd: B. K. 1916/24.
- 98 SZOLmL IV. B. 407-1031/922 (38612/921)
- 99 Uo.

- ¹⁰⁰ R. T. 1928., 1025–1027. o.
- ¹⁰¹ Veszprém vm. HL., 1936/3.
- ¹⁰² 10878-4-1937. sz. alispáni körrendelet Vas vm. HL, 1938/1
- ¹⁰³ 13985/1940. sz. alispáni körrendelet = Magyar Közigazgatás, 1940/32.
- ¹⁰⁴ A lovat nem említi a jogalkotó, de a később írtakból egyértelmű, hogy az is beleértendő a felsorolásba.
- ¹⁰⁵ BARmL XXI/3/b 18255/947 (10406/916)
- ¹⁰⁶ VmL IV-405-8369/932
- ¹⁰⁷ Uo.
- ¹⁰⁸ BARmL XXI/3/b 18255/947 (1620/934)
- ¹⁰⁹ BARmL XXI/3/b 18255/947 (4009/940)
- ¹¹⁰ BARmL IV. B. 410/b 3309/882
- ¹¹¹ BARmL IV. B. 410/b 8256/882
- ¹¹² Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. HL, 1941/311. o.
- ¹¹³ BARmL IV. B. 410/b. 4143/945
- ¹¹⁴ 12736/1909. sz. alispáni körrendelet Veszprém vm. HL, 1909/29.
- ¹¹⁵ 15803/1909. sz. alispáni körrendelet Sopron vm. HL, 1909/42.
- ¹¹⁶ 7967/1909. sz. alispáni körrendelet Sáros vm. HL, 1909/42
- ¹¹⁷ 12892/1903. sz. alispáni utasítás Abaúj-Torna vm. HL, 1903/40.
- ¹¹⁸ 12736/1909. sz. alispáni körrendelet Veszprém vm. HL, 1909/29.
- ¹¹⁹ VmL IV-405-II-629/922
- ¹²⁰ R. T., 1928., 1025–1027. o.
- ¹²¹ VmL IV-405 3604/946 (7609/942). Publikálva: MPT, 202. o.
- ¹²² 1942-ben május 23-án, '43-ban május 17-én, 1944-ben május 11-én. VmL IV-405 3604/946
- ¹²³ CsmL IV. B. 455/b 5570/944 (20122/928), illetve CsmL IV. B. 455-b 5570/944 (2494/929)
- ¹²⁴ Vö. CsmL IV. B. 455/b 5570/944 (7055/934)
- ¹²⁵ Vö. pl. VmL IV-405 3604/946 (7609/942)
- ¹²⁶ PmL IV/408/b 14399/944 (68090/940)
- ¹²⁷ PmL IV/408/b 14399/944 (699/941)
- ¹²⁸ PmL IV/408/b 14399/944 (4731/942)
- ¹²⁹ Vö. Sopron vármegye alispánjának 1928–1944. évi jelentései, SL, valamint CsmL IV. B. 455/b 5570/944., illetve BARmL XXI/3/b 18255/947 jelzet alatti főszolgabírói jelentések
- ¹³⁰ CsmL IV. B. 455/b 5570/944 (7604/942)
- ¹³¹ CsmL IV. B. 455/b 5570/944 (39/930)
- ¹³² PmL IV-408/b 14399/944 (64115/942)
- ¹³³ VmL IV-405/3604/946 (2676/943)
- ¹³⁴ PmL IV-408/b 14399/944 (36192/940)
- ¹³⁵ PmL IV-408/b 14399/944 (64115/942)
- ¹³⁶ PmL IV-408/b 699/941 (34514/940)
- ¹³⁷ Vö. pl. PmL IV/408/b 14399/944 (4731/942)
- ¹³⁸ Vö. pl. VmL IV-405-3604/946 (2676/943), illetve CsmL IV. B. 455/b 5570/944 (494/942)
- ¹³⁹ VmL IV-405 3604/946 (7609/942)
- ¹⁴⁰ CsmL IV. B. 455/b 5570/944 (7604/942)
- ¹⁴¹ VmL IV-405 3604/946
- ¹⁴² CsmL IV. B. 455/b 5570/944 (7055/934)
- ¹⁴³ Vö. pl. az eleki és a battonyai járás főszolgabíróinak jelentésével. Uo.
- ¹⁴⁴ Magyar Jogi Lexikon. Hat kötetben számos szakférfiú közreműködésével. Szerk.: dr. Márkus Dezső. 1898–1907. VI. kötet, Bp., 1907., 625. o.

- 145 OL K 150-1870-III-2-1-3377
- 146 OL K 150-1881-III-1- 4904 (47847)
- 147 SZABmL IV. B. 411 11107/903 (445/898), illetve SZABmL IV. B. 411 880/922
- 148 BARmL XXI/3/b 18255/947 (1620/934)
- 149 PmL IV/408/b 127/880 (2895/881)
- 150 16161/1909. sz. alispáni körrendelet Gömör és Kishont vm. HL, 1910/4.
- 151 47/1940. sz. alispáni körrendelet BARmL XXI/3/b 18255/947 (4009/940)
- 152 OL K 150-1870-III-1-763
- 153 Vö. Heves vármegye alispánjának 1882., 1886–1888. évi jelentései. HmL
- 154 Vö. uo., 1902–1904. évi jelentések.
- 155 OL K 150-1871-III-15-3366 (4118)
- 156 MOT/6., 952. o.
- 157 PmL IV/408/b 12618/880
- 158 Vö. Heves vármegye alispánjának 1886–1888. évi jelentései. HmL
- 159 OL K 150-1868-III/R-16-1593
- 160 1442. R/1867. BM sz. körrendelet PmL IV/408/b 12618/880. Publikálva: MPT, 182–183. o.
- 161 Vö. a Közrendészeti Lap 1871. évi (II. évf.) 1–5. számaival.
- 162 OL K 150-1871-III-15-3366
- 163 OL K 150-1871-III-15-3366 (4118)
- 164 A 9389/1885. BM sz. körrendelet indokolásából. R. T., 1885., 164. o.
- 165 Uo. 167. o.
- 166 53638/1922. kig. sz. leirat. Megtalálható: Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. HL, 1922/53.
- 167 Megtalálható Somogy vm. HL, 1925/8.
- 168 Megtalálható: Békés vm. HL, 1925/6.
- 169 33054. BM sz. rendelet OL K 150-1872-III-1-1527 (33054)
- 170 1001/1905. kgy. sz. határozat (megtalálható: Gömör és Kishont vm. HL, 1905/48.), a törvényhatósági bizottság 304/1907. jkv. számú közgyűlési határozata (uo., 1907/50), 16161/1909. sz. alispáni rendelet (uo., 1910/4.)
- 171 VmL IV-405-VII-12761/921 (07974/918)
- 172 PmL IV/408/b 127/880 (15294/885)
- 173 3297. V/a/1907. BM sz. körrendelet. Megtalálható: Jász-Nagykun-Szolnok vm. HL, 1907/11
- 174 PmL IV/408-b 127/880 (15294/885)
- 175 OL K 150-1890-III-1-66044
- 176 OL K 150-1868-III/R-16-1593 (4435)
- 177 OL K 150-1892-III-15-80477
- 178 OL K 150-1892-III-15-1550
- 179 OL K 150-1892-III-15-1550 (45980)
- 180 OL K 150-1892-III-15-1550
- 181 MOT/6., 1057. o.
- 182 OL K 150-1868-III/R-16-1593 (2854)
- 183 Uo.
- 184 PmL IV/408/b 1412/873 (8700)
- 185 Uo.
- 186 Vö. BARmL IV. B. 410/b 4918/878
- 187 Vö. BARmL IV. B. 410/b 4278/887
- 188 Győr vármegye alispánjának 2855/1926. ai. sz. átírata internált és toloncolt cigányok szökése tárgyában. Megtalálható: Somogy vm. HL, 1926., 133. o.

- 189 VmL IV-405-II-338/923
- 190 3297. V-a/1907. BM sz. körrendelet. Megtalálható: Jász-Nagykun-Szolnok vm. HL, 1907/11.
- 191 6072/1907. sz., valamint 3201/1913. sz. alispáni körrendeletek. Megtalálhatók: Sáros vm. HL, 1907/32., illetve 1913/25.
- 192 47/1940. sz. alispáni körrendelet BARmL XXI/3/b 18255/947 (4009/940)
- 193 OL K 150-1868-III/R-16-1593 (2954)
- 194 Bergstein, 189. o.
- 195 Vö. Finkey, 1910, 6–8. o., valamint Finkey, 1905, 343–355. o.
- 196 A kérdéskörről részletesebben lásd Gönczöl, 1073. o.
- 197 MT 1913., 332. o.
- 198 Uo.
- 199 MT 1913., 325. o.
- 200 Uo., 332. o.
- 201 Pekáry Ferenc: A csavargásról. In: Büntetőjogi dolgozatok Wlassics Gyula születése 60. évfordulójának ünnepére. Bp., 1912., 254. o.
- 202 Vajna Károly: Hazai régi büntetések. Bp., 1907, II. kötet 309. o., OL K 150-1872-III-1-8468
- 203 OL K 150-1871-III-1-9098 (25176)
- 204 OL K 150-1871-III-1-9098
- 205 OL K 150-1873-III-1-21747 (53810)
- 206 HmL IV-404/a/2-2682/880
- 207 Gönczöl, 1075. o.
- 208 Uo.
- 209 Uo.
- 210 MI, Statisztikai táblázatok. 1923:25., 1924:27., 1926:22., 1929:22., 1932:22., 1935:22., 1938:22. és 1940:9. o.
- 211 Borsy Lajos dr.: A cigánykérdés megoldásának sürgőssége = Népegészségügy, 1942., 1153. o.
- 212 Lásd pl. Karsai László történésznek a cigánydeportálásokról szóló, megjelenés előtt álló kandidátusi disszertációját.
- 213 Somogy vm. HL, 1926., 133. o.
- 214 VmL IV-405-II-629/922 (23052/921)
- 215 VmL IV-405-3032/945
- 216 Uo.
- 217 Uo.
- 218 U.
- 219 Uo.
- 220 Uo.
- 221 Uo.
- 222 ZmL IV. 413/a 200/945, illetve ZmL IV. 401/a 222/945
- 223 ZmL IV. 413/a 200/945
- 224 Név nélkül: Cigányok munkatáborban = Kemenesalja, 1944/39.
- 225 Szőnyi János: A cigányok sorsa a fasizmus évei alatt. In: Cigányok, honnét jöttek – merre tartanak? Válogatta és szerkesztette: Szegő László. Bp., é. n., 56. o.

SZAKIGAZGATÁSI ÁGAK

Ipar- és kereskedelemügyi igazgatás

A cigánysággal kapcsolatos szakigazgatási ténykedés egyik jól elkülönülő szegmentumát alkották azok a jogi normák, amelyek a cigánylakosság gazdasági, ezen belül pedig elsősorban vándor háziipari és kereskedelmi tevékenységét szabályozták. Azt tudva, hogy a korabeli Magyarországon a cigányság tekintélyes része próbálta (és többé-kevésbé tudta) így biztosítani megélhetését, nem mehetünk el e kérdés mellett szó nélkül.

Az idevágó állami szabályozás célja kézenfekvő volt: igazgatni s ezzel valamiféle mederbe terelni a cigányok iparűzését és kereskedői munkáját. Éppen úgy, ahogy tette ezt a közigazgatás az összes többi iparos és kereskedő esetében. Am a cigányokra vonatkozó ipar- és kereskedelemügyi igazgatás emellett rész vállalt az általános cigányügyi politika által kijelölt speciális feladatok megvalósításából is: jogszabályaival és azok végrehajtási gyakorlatával mindenekelőtt a letelepítési kísérleteket, illetve a kóborlás visszaszorítását igyekezett segíteni, de ugyanaz az igazgatási ág a népcsoport meggregulázását szem előtt tartó preventív intézkedések megalkotásában is szerepet vállalt.

Szándékai valóra váltásához az ipar- és kereskedelemügyi kormányzat, illetve a neki készségesen segédkező helyi igazgatási szervek több szabályozási formát is kreáltak. Köztük elsőként az iparendélyek kiadása körüli eljárásról essék szó.

Korábban már említettem, hogy első ipartörvényünk, az 1872. évi VIII. tc. rendkívül liberálisan szabta meg az iparigazolványok kiadásának feltételeit: a kérelem benyújtásától számított három napon belül a hatóságok kötelesek voltak az okiratot kiadni, s ha ezt nem tették meg, a kérelmező – engedélyhez nem kötött iparág esetében – jogosítvány nélkül is megkezdhetette az ipar gyakorlását.¹ Magától értetődő szabadelvűség ez egy liberálkapitalista államtól. Ám az engedékenységek voltak nem kívánt következményei is. Ilyenként lehet említeni az „iparűzés örve alatti bűnözést”, amely a vándorcigányok körében is népszerű volt, miként arra már Zlinszky Károly csendbiztos és Plósz Sándor igazságügy-miniszter szavait idézve utaltam.²

Hasonló súlyú, hogy iparigazolvány birtokában, álcázásul egy-két számat magával hordva, bárki kedvére csavaroghatott az országban.

A törvényhatóságok a maguk eszközeivel megpróbálták kivédeni az ipartörvény túlzott liberalizmusának kedvezőtlen hatásait s ennek részeként szűkíteni a jogosítvánnyal rendelkező cigányok körét. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye már a törvény szentesítése után két évvel „az iparigazolványnak egyedül oly cigányok részére leendő kiadására” adott csak engedélyt, „kik valamely községben állandóan megtelepedtek, és valóságos kereseti módjukat beigazolták.”³ Szabolcs 1898-ban mondta ki a verdiktet, hogy nem megyebéli cigánynak tilos házaló-, kereskedői és iparigazolványt a kezébe adni.⁴

Az instanciázó cigánynak tehát az engedély megadása előtt megint csak igazolnia kellett, hogy van illetőségi községe s az éppen ahhoz a megyéhez tartozik, amelytől ő az iparüzésre jogosító iratot kéri. Érthető a megyék félelemtől vezérelt igyekezete, ám ugyanakkor látni kell, hogy az ipartörvény ellenére cselekedtek. Az 1872:VIII. tc. ugyanis nem állított olyan feltételt az engedély elnyerése elé, mint Pest és Szabolcs megyék (s mint bizonyára még más törvényhatóságok is). A 4. § ugyan akként rendelkezett, hogy „a ki szabadon gyakorolható ipart űzni szándékozik, tartozik ebbeli szándékát az illetékes iparhatóságnak szóval vagy írásban bejelenteni”, de később a 99. § egyértelművé teszi, hogy nem a kérelmező lakhelye, hanem az ipargyakorlás helye szerinti illetékességet kell ezen érteni: „az iparbejelentések, valamint a telepengedély iránti kérvények azon iparhatóságához intézendők, melynek területén az iparüzlet megindítandó”. (Az első ipartörvényt időközben többször módosították ugyan, de az engedélyezési eljárással kapcsolatos rendelkezések gyakorlatilag a kurzus végéig változatlanok maradtak.)

Mielőtt pálcát törnénk a jogsértő törvényhatósági gyakorlat felett, hadd idézzem Zlinszky Károly Pest megyei csendbiztos 1874-ben papírra vetett mondatait, amelyből kiderül, hogy a municípiumok még a jogellenes praxissal sem tudtak szándékaikhoz simuló eredményt elérni az iparengedélyek kiadásának területén. Az ok egyszerű: a cigányoktól való menekülés vágya sokkal erősebb volt a közigazgatási tisztviselőkben, mint a cigányokra vonatkozó előírások pontos betartásának-végrehajtásának köteleességtudata. S mivel ez nemcsak Pest megyei, hanem országos jelenség volt, Zlinszky Károly szavait – noha konkrét esetet mesélnek el – példa értékűnek tartom: „Hogy melly szolgabíráktól kapják igazolványaikat? arra nézve tisztelettel megjegyzem, hogy meggyőződésem szerint mindenkitől, kinek kerületében illy vándorló cigányok tartózkodnak, mert én legalább a’

szbíró Uraktól úgy tudom, hogy nem ismerik azon alapot, mellynek erejénél fogva, a' cigány által előmutatott jó községi bizonyítványra, az igazolvány kiadását megtagadhassa, a' községi Elöljárók pedig, méltóztasson elhinni, szívesen kiadják a' jó bizonyítványt, csak hogy mennél kevesebbet legyenek rendes tartózkodási helyükön. Dubroviczky László h. szbíró úr egy kátaíly fajta cigánytól megtagadta ugyan az iparigazolvány kiadását, ámde e miatt a cigány nem jött zavarba, hanem elment a' község házához, bizonyítványokat szerzett, és ugyan csak Dubroviczky szbíró úrhoz ipar engedélyért folyamodott, és az ipar törvények értelmé szerént azt néki meg is kellett adni, és így ipar engedéllyel és jó községi bizonyítvánnyal, jöhet és mehet bár hol is.”³

Az ipar- és kereskedelemügyi igazgatás egy másik irányzata a cigányoknak a vásárokról való kitiltásával operált. A források között szép számmal található ilyen döntést tartalmazó jogszabályok. A központi normák közül a 257000/1928. BM sz. körrendelet tolmácsolt ilyen akaratot, amikor különös figyelmet követelt a rendőrhatságoktól és a közbiztonsági szervektől arra vonatkozóan, hogy „a kóborcigányok, vagy más kóborló csoportok a vásároknak még csak a közelébe se juthassanak.”⁶

A helyi-területi szervek hasonló tartalmú tiltó határozataikat már korábban meghozták: a hevesi alispán például 1899-ben⁷ és 1901-ben,⁸ a pétervásári judlium szintén ekkor,⁹ az esztergomi járás főszolgabírája 1908-ban¹⁰ és 1910-ben,¹¹ a somogyi alispán ugyanekkor.¹² Érdeemes megemlíteni a szigetvári judlium ide kapcsolódó 1909-es jelentését is, melyben a járás vezetője nemcsak tiltó rendelkezéséről értesít, hanem arról is, hogy azt az érintettek sérelmesnek találták: „az összes járásomban élő cigányokat ezelőtt 3 évvel véghatározatilag tiltottam ki az országos vásárokról. Akkor ezen véghatározatot a cigányok a vármegye alispánjához ügyvéd útján meg is fellebbezték, de az alispán véghatározatomat helyben hagyván, az jogerőre emelkedett, azóta azt a legnagyobb szigorral végre is hajtom.”¹³

Másutt – mint Nyitra megyében 1888-ban – nem voltak ennyire szigorúak és csak a kísérő családtagokat nem engedték a vásárterek közelébe: „az igazolási jegyekkel... ellátott férfiak az országos marhavásárookra átbocsátandók, a kíséretükben lévő nők és gyermekek azonban eltoloncolandók.”¹⁴ Hasonló korlátozásokat állított fel Gömör-Kishont vármegye 1904-ben, amikor csak a cigány iparosnak és rajta kívül legfeljebb egy segédnek engedélyezte a vásárlátogatást.¹⁵ Ugyanezt a megkötést egy 1908-as törvényhatósági bizottsági határozat kiterjesztette a lókereskedőkre és a vándorkovácsokra, akik tehát ekkortól szintén csak egy kísérővel házalhattak portékáikat kínálva, de csakis illetőségi járásuk területén.¹⁶ 1910-ben, janu-

ár 16-án előbb az alispán¹⁷, majd július végén a törvényhatósági bizottság is megismételte ezeket a rendelkezéseket, amelyeknek egyébként nem volt könnyű érvényt szerezni. A cigányok ugyanis a jogszabályok hatályba lépése után is családotól házaltak és járták a vásárokat. A hatóságok erre kétféle módon reagáltak: vagy kikergették a cigányokat a vásárokról (ami miatt a sértettek többször is panasszal éltek, de ezeket a megye rendre elutasította¹⁸), vagy pedig – és erre is több példa volt – visszavonták a vásárlátogatási engedélyeket.¹⁹

Sajnos a források szót sem ejtenek arról, hogy az alispáni – főszolgabírói – verdikteket hogyan hajtották végre és egyáltalán, hogy végre tudták-e hajtani. Ezzel szemben több irat is utal a vásárokról kitiltó határozatok létrejöttének okairól. Ezek között két csoport különíthető el: részint vagyon- és közbiztonsági, részint pedig egészségügyi szempontok motiválták a döntéseket.

„A június hó 16-án tartott süttői vásáron arról győződtem meg, hogy vándor cigányok is voltak jelen a vásáron és megjelenésük által a személyi és vagyonbiztonságot veszélyeztették” – közölte Pisuth főszolgabíró az esztergomi járás községeiben körözött leiratában 1910-ben.²⁰ Kacskovics alispán, Somogyország közigazgatásának vezetője világosabban fogalmazott: „a cigányok a vásárok alkalmával követik el a legtöbb lopást, csalást stb. másrészt pedig az ott észlelt körülmények érlelik meg bennük sok esetben a nagyobb bűncselekmények (rablás, rablógyilkosság stb.) gondolatát és ösztönzik annak kivételére.”²¹ S hogy az alispáni véleménynek valós alapja volt, bizonyítják a vásározó cigányok zsebtolvajlásairól tudósító korabeli jelentések.²²

A tiltást kiváltó másik okot az egészségügyi – akár közegészségügyi, akár állategészségügyi – helyzet veszélyeztetése jelentette. Egy-egy fertőző betegség felbukkanása, netán járvánnyá dagadása komoly – és tegyük hozzá: érthető – riadalmat keltett a közigazgatási szervekben. A védekezés egyik módját a ragályt terjesztő cigányok vásárokról való kitiltásában vélték megtalálni. Ennek részleteiről az egészségügyi igazgatás kapcsán adok áttekintést.

A kereskedelemmel foglalkozó cigányokon belül az ipar- és kereskedelemügyi szabályozás különös figyelemben részesítette a lókereskedőket. A vásárlátogatás generális tiltásán túl így őket többször külön is elűzték a vásárterek környékéről. Példaként Heves vármegye törvényhatósági bizottságának 1899-ben hozott határozatát²³, Fejér megye alispánjának már többször idézett 1940-es körrendeletét²⁴ vagy akár a pesti alispán 33755/1941. kig. sz. leiratát²⁵ állíthatom. Az indokok ezúttal is pontosan ugyanazok

voltak, mint a nem kupeckedéssel foglalkozó cigányok esetében: az állategészségügy és a vagyonbiztonság védelme.

E helyütt ismét csak az utóbbi okot akarván illusztrálni, a hevesi főszolgabíró magyarázatát hívom segítségül: a cigányok „legügyesebbek a lovakkal való csalásban, a mennyiben a kehes lovakban a betegséget igen ügyesen vissza tudják fojtani, s mint egészséges lovat adják el a hiszékeny köz-népnek rendszerint jó járlat, de álnév alatt.”²⁶ Az sem hozott megoldást, hogy „az utóbbi időben a köznép kiismerve furfangjukat és így kehes lovaikat eladni nem tudják”, mert a kupecek „a lóárulást ismeretlen paraszt emberekre bízzák, ők pedig csak távolról nézik, hogy megbízottjuk minő ügyesen továbbítja a beteg lovakat.”²⁷

Úgy vélem, nem tévedek nagyot, ha azt állítom, hogy a sorozatos tiltások dacára a lókereskedés a korszak egésze alatt a cigányok egyik fontos kenyérkereseti ága maradt. Bizonyítja ezt részint az, hogy a felsoroltakon kívül is sűrűn láttak napvilágot hasonló tartalmú jogszabályok, túlságosan sűrűn ahhoz, hogy ne kételkedhessünk a pontos-következetes végrehajtásban. Igazolja másrészt – hiszen példaértékűnek tekinthető – a 33755/1941. sz. leiratot alig másfél hónappal követő újabb alispáni körrendelet, amelyből kiderül, hogy a lovaik elkobzásától félő cigány kupeceket legfeljebb a vásártérről lehet kitiltani, de nem a vásárokból: „A vármegyei Hivatalos Lap f. évi 23. számában megjelent 33755/1941. kig. sz. rendelettemmel eltiltottam a kóborcigányokat a lótartástól és a lóüzérkedéstől s felhívtam az I. fokú és a helyi hatóságokat, hogy a kóborcigányok birtokában lévő lovakat foglalják le és hatósági állatorvosi vizsgálat után azokat árverezzék el. Tudomásomra jutott, hogy ezen rendeletem megjelenése óta a cigányok vásárok alkalmával nem mennek ki a vásártérre, hanem a vásárló község belterületén, vagy annak bejáratainál folytatják a közérdeket veszélyeztető üzérkedéseiket.”²⁸ Szellemes védekezés a cigányok részéről, de nagyon is logikus válasz az alispáni leiratra, hiszen ők is nagyon jól tudták, hogy lovaikat legkönnyebben a vásárokon tudja elkobozni a csendőrség. Vitéz Endre Lászlónak pedig a kellemetlen fiaskó után nem maradt más választása, mint utasítani a csendőri szerveket, hogy vásárnapokon ne csak a vásár területén és annak környékén, hanem az egész községben járőrözzenek.²⁹

Már az eddigiekből is kiderül, hogy a kurzus dualista időszakában a központi közigazgatás nem sok gondot fordított a cigányok ipar- és kereskedelemügyének igazgatására. Mindez azonban nem jelenti azt, hogy egyáltalán nem szólt volna bele ezeknek az életviszonyoknak az alakulásába. A kereskedelemügyi miniszter például a kolozsvári kereskedelmi és iparkamara panaszának hatására 1901-ben eltiltotta a cigány kovácsokat a lópat-

kolástól: „az úgynevezett cigány kovácsok, ha iparukat házi-iparszerűleg űzik, vagyis ha idegen munkásokat és segédeket nem alkalmaznak és csak aprólékos házi eszközöknek, mint vaskanál, lapát, fogó, ásó, kapa stb. készítésével foglalkoznak, eddig is gyakorolt iparukba nem háborgathatók, oly községekben azonban, a hol képesített kovácsmesterek vannak, a lónak vasalásától eltiltandók.”³⁰ De a belügyi kormányzat is befolyásolta ezt a szférát. 1917-ben, éppen a letelepítési kísérlet ideje alatt Ugron Gábor miniszter utasítja a helyi szerveket, hogy „azoknak a nyilvántartásba vett cigányoknak, akik időlegesen helyhez kötött, rendes vándor-foglalkozást űznek, mint teknővájók, favágók, kosárfonók, szénégetők és egyéb hasonló munkásoknak, minden lehető módon segítségére kell lenni, hogy a tél folyamán foglalkozásukat megfelelő igazolvánnyal ellátva kellő ellenőrzés mellett akadály nélkül folytathassák”³¹.

A Horthy-korszak közepe táján a központi közigazgatás feladta addigi passzivitását. 1931-ben a kereskedelemügyi miniszter kibocsátotta 141113/1931. KM sz. rendeletét³², amely összefogva az ipar- és kereskedelemügyi igazgatás addigi formáit, fontos csomópontja lett az idevágó szabályozásnak. Mint az a jogszabály preambulumban olvasható is („A cigányok kóborlásával járó közbiztonsági szempontokból jelentős veszélyekre való tekintettel, és hogy a kóborcigányok letelepedését célzó rendelkezések által elérhető eredmény ne kissebbíttessék”), a norma megalkotásával elsősorban a cigányok letelepítését-helyhez kötését, illetve a már letelepült cigányok helyben marasztalását kívánta elősegíteni a kereskedelemügyi kormányzat. A gazdasági érdekek-indokok tehát másodlagosak voltak, ha egyáltalán léteztek ilyenek.

Pedig éppen a gazdasági világválság súlyos megrázkódtatását éli át az ország, s nem lenne meglepő, ha a kereskedelmi minisztérium a tönk szélére jutott kisvállalkozók tízezreire hivatkozva akarná visszaszorítani a cigányvándoripart. Ám úgy látszik, a speciális cigányiparágak vagy nem voltak ennyire jelentősek, vagy ennyire fontos volt hiánypótló szerepük. Tény mindenestre – s ez az egész korszakra igaz –, hogy akkor, amikor a törvényhatóságok sorozatban hozzák a házalókereskedést eltiltó szabályrendeleteiket, a speciálisan cigányszakmákat gyakorlók (vándorló drótosok, üstfoltozók, teknővájók) tevékenységük folytatásához továbbra is zöld utat kaptak.³³

Fenti célja érdekében rendelte el az említett kereskedelmi miniszteri jogszabály, hogy a letelepült cigányok házalási és vándoripari tevékenysége korlátok közé szoríttassék: „Cigányok részére jövőre vándoripari és házalási engedély csupán annak a vármegyei törvényhatóságnak a területére korlá-

tozva adható, mely törvényhatóság területén az illetőnek rendes lakóhelye van.” Ezen túlmenően a rendelet tiltotta azt is, hogy az ilyen foglalkozást űző cigányok portékáikat kínálva családtagjaikkal együtt járják a vidéket: „A vándoripari vagy házalási engedéllyel rendelkező cigányok foglalkozásuk gyakorlása közben csupán egyedül járhatnak, segédet még a házalócigányok sem tarthatnak, családtagjaikat nem vihetik magukkal, és foglalkozásuk gyakorlása céljából járművet sem használhatnak.”

E rendeletet olvasva nem könnyű eldönteni, hogy a jogszabályt minősítsük ellentmondásosnak vagy inkább megalkotóját naivnak. Hiszen a vándoriparnak nemcsak velejárója, de egyenesen feltétele a szállító jármű, amelyen az iparos (és családja) él, dolgozik s amelyen szerszámaikat, szereléseiket, a munkához szükséges anyagokat viszi magával. „Mozgó háztartások ezek, amelyek a kereseti lehetőségek nyomában mozognak és mihelyt ebben megakadályoztatnak, az egész család gazdasági létében meg van rendítve.”³⁴ A napi gyakorlat aztán – mint az a korabeli szaklapban olvasható – nem is respektálta a kereskedelmi főhatóság intencióit: „Hatóságom területén egy vándoriparos cigánykovács az osztálymérnökségnek szokott fúrókat készíteni. Mindig igazolja munkáját. Az új rendelkezés kellemetlenül érintette. De nem jött zavarba. Újabb eljöttekor igazolta, hogy vasúton jött, és váltig erősítgette, hogy kocsi nélkül jött. Még aznap kiküldtem a cigánytelepre, hogy megállapíthassam, hogy igazat mondott-e. Úgy volt! A kocsi a családdal nem volt ott. Nem úgy azonban három nap múlva, amikor már megérkezett a mozgó lakás asszonnyal, gyermekekkel.”³⁵

A belügyi kormányzat örömmel fogadta a feléje nyújtott segítő kezet. A belügyminiszter 192304/1931. BM r. számú rendeletében³⁶ a biztos sikerbe vetett hittel közölte alárendeltjeivel, hogy „a magyar kir. kereskedelemügyi miniszter úr... 141113/1931. KM sz. körrendeletével a cigányok vándoripari és házalási tevékenységének olyan korlátokat szabott, amelyek alkalmasak lesznek arra, hogy a jövőben egyes cigánycsaládoknak és csoportoknak ilyen jogosítványokra alapított és a közrend szempontjából aggályos kóborlását lehetetlenné tegyék.” S hogy az eredmény jobb legyen, utasította alárendelt hatóságait egyrészt a kereskedelmi miniszter említett rendeletében foglaltak betartására és ellenőrzésére, másrészt pedig arra, hogy „ha a tiltott kóborlásra ért cigányoknál vándoripari, vagy házalási engedélyt találnak, azt tőlük minden esetben vonják be, továbbítsák a kiállító hatósághoz és javasolják ott az engedély visszavonását.”

A források szerint a törvényhatóságok nem sok nívummal járultak hozzá a kereskedelmi kormányzat próbálkozásához. Szabolcs megye alispánja például 21504/1931. K. sz. körrendeletében csak összevonta a két

miniszteri rendeletet és azokat minden változtatás nélkül, szó szerint megismételte.³⁷ A Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye alispánja által kibocsátott jogszabály³⁸ egyik mondata azonban már talányosabb: „A házalási kérelmek felterjesztésénél jelentésében minden alkalommal terjeszkedjék ki arra, hogy a fentiek figyelembe vételével az engedély kiadása nem aggályos-e.” Hogy az engedély kiadása miért aggályos, a kérelmező cigány mivolta miatt, avagy csupán azért, mert ugyanő szekérral járhatja a vidéket és esetleg családját is magával viszi, erre utaló források hiányában nem lehet biztonsággal megmondani.

Ami a szaksajtóból idézett cikk szerzőjének és a vándoriparos cigányoknak már a kibocsátás idején egyértelmű volt – hogy tudniillik a ’31-es miniszteri rendeletek végrehajthatatlanok –, azt néhány évvel később a közigazgatás irányítói is elismerték. De a fiaskó után nem a jogszabályok módosításával operáltak, hanem azok rendelkezéseinek pontos végrehajtását követelték. Így tett az 1935 nyarán önálló főhatósággá átalakított Iparügyi Minisztérium vezetője a 1377/1935. IpM számú rendeletében.³⁹ Már az iparügyi miniszter figyelmeztetésének ismeretében ugyanezt követelte Vas vármegye alispánja a főszolgabíráktól és a polgármesterektől.⁴⁰ Hasonló tartalmú Veszprém megye alispánjának 19703/1936. számú körrendelete. Ebben a megyében is az volt a csendőrség tapasztalata – mint valószínűleg az egész országban –, hogy a cigányok a kereskedelmi miniszter rendeletében foglaltakat nem tartják be. Ezért a csendőrörsöket szigorú ellenőrzésre utasította a veszprémi csendőrosztály parancsnoka. Berky Miklós alispán „a csendőrörsöknek a kóborcigányok figyelemmel tartása és megrendszabályozása körüli ténykedését a közigazgatási hatóságok részéről támogatni” kívánta, ezért utasította „a községi elöljáróságokat, hogy vándoriparos, házaló cigányoknak a község területére érkezését, a járás főszolgabírájának lehetőleg távbeszélőn haladéktalanul jelentsék”, a judliumokat pedig felhívta, hogy „a cigányok tartózkodási helyét az illetékes parancsnoksággal ugyanolyan módon közöljék.”⁴¹ De találni a kereskedelmi miniszteri jogszabályban foglaltak mellőzése felett sopánkodó megyei határozatot Borsod területéről is 1936-ból,⁴² Fejér megyéből is.⁴³ S arra is volt eset, hogy – a Gömör megyei példát követve – a túlságosan népes vásározó társaságot Baranyában is hazatessékelték a harmincas évek végén.⁴⁴

Végezetül hadd hozzak egy konkrét példát a cigányokkal kapcsolatos kereskedelmi igazgatásra, amely egyben kellően szemlélteti azt is, milyen túlbuzgók tudtak lenni a közigazgatási szervek. Udvarhely vármegye alispánja 1942. április 24-én átiratot intézett pesti kollégájához. Levelében a következőket írta: „Vármegyénkben már a román megszállás idejében

a házaló kereskedelemmel foglalkozó cigányok száma aránytalanul felszaporodott. Az uralomváltás után a megye területén – tekintettel a 141113/1931. KM sz. rendeletre – egyetlen cigány származású egyén sem nyert házalóengedélyt. Ennek ellenére értesüléseim szerint a cigányok Budapesten és Pest megye területén házalnak. Arról értesültem, hogy ezek a nemkívánatos elemek nagy számmal Pest megye különböző községeiben letelepedési engedélyt kértek, majd néhány hónap elteltével az itteni törvényhatóságtól házalóengedélyt nyertek. Ez csak úgy történhetett meg, hogy nevezettek kijátszva a törvényhatóságokat, elhallgatták cigány származásukat és a visszaélés következtében házalókönyvet kaptak. Tekintettel arra, hogy e cigányok között – eltekintve attól, hogy általában megbízhatatlanok – román származásúak is vannak, akik rendszerint a házalókönyv birtokában csempészéssel foglalkoznak, felkérem msgdat, hogy törvényhatósága területén az 1941-ben kiadott és még hatályos, valamint az 1942. évben ottani kiadott házalókönyvek revízióját elrendelni, Udvarhely megyei házalóktól (akik magyar származásukat igazolni nem tudják) a házalókönyvet visszavonni szíveskedjék.”⁴⁵ Pest megye alispánja természetesen elrendelte a házalási engedélyek felülvizsgálatát. Igaz, ez nem volt olyan nagy munka, hiszen ahogy válaszlevelében írta : „nyilvántartásom adatai szerint hatóságomtól évente kb. 10-12 cigány kapott házalási engedélyt. Az engedélyt minden esetben a 141113/1931. KM sz. rendelet értelmében csak a törvényhatóságom területére szóló hatállyal adtam ki.”⁴⁶

Munkaügyi igazgatás

Munkámnak az alábbi következő rövid részében ezúttal nem a források beszédesek, mint inkább azok hiánya. A cigányokkal kapcsolatos munkaügyi igazgatás tárgykörében ugyanis a cigányzenészekre vonatkozó iratokat nem számolva mindössze hat feljegyzést találtam az archívumok polcain. A soványka eredmény mindennél ékebben bizonyítja, hogy a cigányok munkavállalásával és alkalmazásával kapcsolatos igazgatás nem állt a közigazgatási szervek érdeklődésének homlokterében. Hogy mi lehetett ennek oka, arra nem tudok pontos választ adni. Túlságosan olcsó dolog volna a cigányok munkakerülő életmódjára hivatkozni, hiszen az első fejezetben ismertetett adatok arról szólnak, hogy e népcsoport túlnyomó többsége is munkás életet élt. Gondolhatnánk arra, hogy a cigányok viszonylag nagy százaléka önálló iparosként kereste kenyerét, akiket nem munkaügyi szabályokkal igazgattak, valamint arra is, hogy a keresők majdnem fele napszá-

mosként alkalmi munkából élt, s ezt a foglalkozási ágat a munkaviszony egyszerűsége, a könnyen áttekinthető szerződések miatt értelmetlen lett volna túlszabályozni. Mindez azonban még mindig nem válasz a hiányzó levéltári csomókra.

Eddigi ismereteink birtokában nem meglepetés, hogy még e kevéske irat fele is a cigányok vándorlásának megakadályozásával-megnehezítésével kapcsolatos. Az áhított célt – más-más formában – ezúttal a munkásigazolványok körüli eljárás volt hivatva segíteni. (A munkásigazolvány kiváltását az 1898. évi II. tc. ette kötelezővé a mezőgazdasági munkások és napszámosok számára, majd idővel az okirat használatát más munkaágakra is kiterjesztették. A jogszabályok hatályba lépése után csak e leginkább a későbbi munkakönyvhöz hasonló füzetecskék birtokában szegődhetett bárki is a munkaadó szolgálatába.) Szabolcs megye nyírbátori járásában például úgy, hogy a cigányok kaptak ilyen tanúsítványt: „Községében minden cigány kap munkásigazolványt, azzal joga van neki a szomszédos községbe elmenni, s munkát vállalni.”⁴⁷ Ezzel szemben Nógrádban úgy, hogy igazolást nem adtak: „Mint hogy pedig tudomásomra jutott, hogy kóbor cigányok fűrő, vas, üst foltozó stb. munkák örve alatt szintén úzik visszaéléseiket s ez eljárásukat hatóságilag kiállított munkásigazolványokkal kívánják fedezni, felhívom az elsőfokú hatóság figyelmét arra is, hogy ily munkásigazolványoknak állandó lakhellyel nem bíró, tehát vándor cigányok részére leendő kiállításától a legszigorúbban tartózkodjék” – utasította az alispán a főszolgabírákat és a jegyzőket 1906-ban.⁴⁸ Fejér megyében ismét más volt a módi: a cigányok itt is kaphattak bizonyítványt, ám azzal is csak saját falujukban vállalhattak munkát. Tartózkodási községük határain túlra már csak a rendőrhatalom engedélyével szegődhettek el.⁴⁹

Egyéb, a cigányok munkaügyi igazgatásával kapcsolatos forrás ezek után már csak három maradt. A legkorábbi közülük – 1882-ből való – azt panaszolja a belügyminiszternek, hogy Vajna István és társai, dicsőszentmártoni és számvevőszíri téglavető cigányok, akikkel Alsófehér vármegye több százezer téglát elkészítésére kötött szerződést, munkájuk bevégezése előtt elszöktek a megyéből.⁵⁰ Az időben utána következő iratot Tápiószecső munkástanácsa fogalmazta meg 1919 júliusában: „Községünk fejlődése érdekében több százezer téglára van szükségünk, melynek elkészítéséhez ezelőtt is a téglát és vályogvetéssel foglalkozó cigányokat akarjuk felhasználni, ezek azonban, dacára minden kísérletezésünknek, ezen munkát vállalni nem akarják, mert a vonatokon való ide-oda utazgatással s hegedüléssel naponta 300-500 korona keresethez jutnak, ezáltal elbizakodnak s magukat a dologtalan tunya életnek adják által.” A Pest

megyei direktórium sietve segített: megtiltotta a hegedülést a közlekedő vonatokon.⁵¹ Az utolsó írományt Zala megye alispánja jegyezte. Benne – ekkor már 1944. július elsejét írtak – „az eddig tétlen” cigányokat akarván honvédelmi úton mezőgazdasági munkára kirendelni, a dologra fogható cigányok összeírását tette kötelezővé.⁵²

A cigányzenészek munkaviszonyának szabályozása

A munkaügyi igazgatás egy sajátos részterületét adja a cigányzenészek munkaviszonyának szabályozása. Ezt vizsgálva már szerencsésebb helyzetben van a kutató, mint az imént volt, hiszen több idevágó forrás akadt a kezébe. Ahhoz azonban még mindig kevés, hogy a kérdéskör történéseit aprólékosan meg tudná rajzolni. Ámbár ilyen fokú részletezésre talán nincs is szükség, merthogy a most sorra kerülő intézkedések nem voltak annyira speciálisak és fontosak, hogy ezt szükségessé tennék. Ennélfogva, ami az alábbiakban következik, csak figyelemfelhívás akar lenni, egy sajátos szabályozási ág jelzése, semmiképpen sem az események részletekbe hajló, aprólékos elemzése.

Legkorábról datált kútforrással – 1899. május 3-án keltezték – rögtön a dolgok közepébe vághatunk. Ezen a napon vetette papírra tíztagú zenekara nevében Oláh Sándor prímás a hevesi alispánnak küldött alábbi kérelmet: „Legmélyebb tisztelettel alulírott egri lakos zenészek, kik Eger városának éveken keresztül adófizető polgárai voltunk, ezen alázatos kéréssel bátor kodunk Nagyságos Alispán Úr kegyes színe elé járulni, méltóztassék legkegyesebben megtiltani azt, hogy falusi bandák parasztlakodalmak és ivókba hozassanak. Alázatos kérésünket következőkkel bátor kodunk indokolni: A phyloxéra által okozott csapás nem csupán a szőlőbirtokosokat, hanem bennünket szegény zenészeket is súlyosan sújtott, mert keresetünk őszi főforrása, a szüreti zenék egészen elmaradtak. 1889 óta a folyó évig számos tagból álló családainkat majdnem egy egész évtizeden keresztül a parasztlakodalmak és ivók szerény keresetéből tengettük; míg most egy idő óta szokásba jött, különösen a kompolti polgári bandát az egri parasztlakodalmak és ivókra behívni, mi által keresetünkéből végképpen megfosztatunk.”⁵³

A városi rendőrkapitány imígyen kommentálta a muzsikuskok kérését: „Oláh Sándor kérvényét azzal mutatom be tisztelettel, miként az egri földműves fiatalság ízlése valóban annyira hátrányosan változott a legutóbbi időben, hogy az aránylag mindig szebb cigányzene helyett inkább a fúvó hangszerkből alkotott bandát hallgatja szívesebben, e mellett szeret inkább mulatni. Ez szerintem privát ízlés, melynek más irányt adni nem lehet hatásá-

gok feladata, vagyis bár részemről rossz szemmel nézem a zene-ízlés ilyen elferdülését, nincs azonban tudomásommal semmi mód arra, hogy ezen szép ellenes dolgon segíthetnék. Véleményem az, hogy ki ki tetszése szerinti bandával mulatozik, még ha Kompoltról vagy bárhonnán hozatja is azt. Hogy aztán Oláh Sándornak sem tetszik a dolog, azt igen jól megértem, azonban nem szerződtehetjük a közönség ízlését az ő anyagi érdekeivel.”⁵⁴

Tragikomikus szituáció. Tragikus, amikor belegondolunk a munkájukért és ezzel családjukért aggódó muzsikások helyzetébe, de egyben komikus is, amikor az általuk javasolt megoldási módról olvasunk. A zenei ízlést nem a közigazgatási szervek dolga meghatározni, s valóban nem volt olyan eszköz a tarsolyukban, mellyel azt befolyásolhatták volna.

Mindemellett az idézetek jól példázzák azt a jelenséget, amely a cigányzenészekre vonatkozó munkaügyi igazgatásnak mindvégig központi kérdése maradt: a mulattatás és ezen belül a muzsikálás területén is éles konkurenciaharcot. A cigányzenészek természetesen meg akarták tartani a „szórakoztatóiparban” régtől fogva fennálló kedvező státusukat, ezért erőiket tömörítve egyesületeket hoztak létre, attól remélvén hathatós védelmet. Az egyesületek létrejöttével azonban változott a pozícióharc iránya: onnantól nemcsak a nem cigány, hanem az egyesületi tagsággal nem rendelkező cigányzenészeket is ellenfélnek tekintették.

Cigányzenészek által létrehívott egyesületet kettőt említenek a források. A korábbi, a Magyar Cigányzenészek Országos Egyesülete alapításának pontos idejét nem tudni, de valamikor a húszas évek elején történhetett ez. Erre vall, hogy az egyesület helyi csoportjai közül több is ekkortájt jött létre: a pápai 1924-ben („gazdasági érdekeik hathatósabb védelmére” ötvenhatan tömörültek)⁵⁵, a császári (Komárom megye) és a szombathelyi 1925-ben.⁵⁶ Erre utal továbbá, hogy egy 1924-ben kibocsátott belügyminiszteri jogszabály szerint a 147173/1923. BM sz. rendelet láttamozta az egyesület – igaz, már módosított – alapszabályait.⁵⁷

A most említett 1924-es belügyminiszteri norma a 117134/1924. BM sz. körrendelet volt, amely érvényt kívánt szerezni a Magyar Cigányzenészek Országos Egyesülete alapszabályában található egyik pontnak, nevezetesen annak, hogy „Magyarország területén csak olyan cigányzenész működhet, aki rendes tagja az egyesületnek”⁵⁸. Az alapszabálynak ezt a kitételét ugyanis – mint azt a belügyminiszter megjegyzi – az egyesület a maga eszközeivel, tehát mindenféle hatósági segítség nélkül nem tudta megvalósítani. Erre tekintettel utasította a miniszter az I. fokú hatóságokat, hogy az egyesület helyi csoportjait adott esetben hatósági támogatásban is részesítve „a zenélési engedélyek kiadásánál legyenek figyelemmel arra,

hogy csak az egyesület által kiállított tagsági igazolvánnyal, illetőleg zenész működési engedéllyel ellátott egyesületi tagok működhessenek.”⁵⁹

Ám a problémát ennyivel nem lehetett elintézni. Hiszen alig négy hónappal később az egyesület ugyanabban kér segítséget Vas megye alispánjától, amit a fenti rendelet megígért. A változás legfeljebb annyi, hogy beadványukban ezúttal már a miniszteri jogszabályra is hivatkozhattak.⁶⁰

Úgy látszik, a hatóságok ebben a kérdésben elnézőbbek voltak a szabályt megsértő cigányokkal szemben, mint más területeken. Talán úgy gondolták, ha a közönség jól mulat a cigánynótákon, mindegy, hogy ki húzza azt a fülükbe. Sárközy József, a Magyarországi Cigányzenészek Országos Szövetsége (!)⁶¹ szombathelyi csoportjának elnöke szóvá is tette a hatóságok következetlenségét, amikor azzal a kéressel fordult a vasi alispánhoz, hogy „az érvényben levő belügyminiszteri rendelet értelmében Vas vármegye területén a zenélési engedélyeket szigorúan ellenőriztetni kegyeskedjék, mert az utóbbi időben az engedély nélkül játszóknak száma igen megnövekedett, akik a mi, hivatásos zenészek megélhetését napról napra nehezebbé teszik”⁶².

A belügyi kormányzat is észlelte ezt a konfliktust és szokatlanul gyorsan reagált: 1926 júliusában kibocsátotta a hivatásos zenészek működését szabályozó 137000/1926. BM számú rendeletet.⁶³ A normatíva hatálybaléptetésének okát az alábbiakkal magyarázta a jogalkotó: „A hivatásos zenészek erkölcsi és anyagi érdekeinek védelme, továbbá közbiztonsági és általános rendészeti okok szükségessé teszik, hogy nagyobb lélekszámmal bíró és magasabb kultúrájú helyeken, r. t. városokban hivatásszerűen csak olyan egyének zenélhessenek, akiknek erre... hatósági működési engedélyük van.” A 2. § felsorolja azokat a szükséges feltételeket, amelyeket teljesítve valaki hivatásos zenész lehet. Eszerint: „hivatásos zenélésre csak olyan egyének adható ki működési engedély, aki: a) magyar honos, b) hazafias szempontból nem esik vagy esett kifogás alá, c) életének 18. évét betöltötte, d) megfelelő zenei tudással rendelkezik.” A kiadott engedély az egész ország területén való zenélésre jogosít.

A citált rendelkezéseket figyelmesen olvasva több furcsaságot is találhatunk. Nem arra a szomorkás mosolyt fakasztó tényre gondolok elsősorban, hogy a „megfelelő zenei tudás” csak utolsó az egyéb kritériumok között. Elgondolkoztatóbb ennél, hogy 1926-ban, a bethleni konszolidációs korszak félidejében egy periferiális terület jogi szabályozásakor miért kaptak ilyen nagy hangsúlyt a „hazafias szempontok”. Különösen abban a formában, ahogy az ebben a rendeletben szerepel: nemcsak a jelenben, tehát az engedély megadásakor nem eshet a zenész hazafias szempontból kifogás alá, hanem a múltban sem követhetett el semmilyen politikailag

kifogásolható cselekményt. S természetesen a jövőben sem tehet ilyet, mert mint a 6. §-ban olvasható: „A működési engedély bármikor visszavonható, ha a zenész a 2. § b) pontjában előírt feltételeknek már nem felel meg.” Csak találgatni lehet, mit értsünk „hazafias szempontok alatt” vagy „kifogás” alatt, hiszen a jogalkotó nem magyarázta meg ezeket a fogalmakat. S éppen ez a pontatlanság-szabályozatlanság adhatott lehetőséget a jogerős bírói ítélettel el nem ítélt, de a helyi hatóságok által „megjelölt” zenészek beadványainak elutasítására vagy egyszerűen csak a kérelmek diszkrecionális elbírálására.

Ellentmondásos e jogszabály területi hatályát tekintve is. Míg ugyanis a hivatásos zenészek és az engedély nélkül muzsikálók érdekütközését minden biztonnal az egész országban egységesen kívánta feloldani (hiszen a társadalmi igények ezt kívánták volna), addig a hivatásszerű zenéléshez csak „a nagyobb lélekszámmal bíró és magasabb kultúrájú helyeken, r. t. városokban” követte meg a hatósági engedélyezést. Hogy a jogalkotó mit tekintett ilyen településnek, azt megint csak nem magyarázza meg és ez ismét módot adhatott a részrehajló elbírálásra. (Úgy gondolom, a cigányzenészek számára nem hozott megnyugtató megoldást hat évvel később a 118494/1932. BM sz. körrendelet sem, amely imígyen módosította a kifogásolható rendelkezést: „Minthogy a rendeletnek a területi joghatály tekintetében... közölt meghatározása félreértésekre adott alkalmat, a 137000/1926. BM sz. r. egyéb rendelkezéseinek érintetlenül hagyása mellett elrendelem, hogy a megyei és a törvényhatósági jogú városokon kívül csak a tízezernél nagyobb lélekszámmal bíró nagyközségek területén működő hivatásos zenészek kötelesek működési engedélyt kérni.”⁶⁴)

A rendelet 4. §-a szerint a szükséges feltételek megléte mellett is engedély „általában csak az Országos Magyar Zenészsövetség és a Magyar Cigányzenészek Országos Egyesülete tagjainak adható.” Kivételes méltánylást érdemlő esetben azonban más, szintúgy zenészeket tömörítő társaság tagjai is (hiszen bizonyosan léteztek ilyenek) kaphattak működési engedélyt, ilyen esetben azonban a Zenészsövetség vagy a Cigányzenészek Egyesülete, illetve ezek helyi csoportjai véleményét ki kellett kérni.

Ami a rendelet végrehajtását illeti, arról a 8. § csupán annyit ír, hogy „az 1. §-ban foglalt rendelkezés betartását a rendőri hatóság ellenőrizni köteles.” Jó okunk van azonban azt hinni, hogy a rendőrség ezúttal sem állt hivatala magaslatán. Ezt látszik alátámasztani az egyesület 1929. októberében papírra vetett és valószínűleg minden alispánnak megküldött kérelme: „Szomorúan tapasztaljuk azt, hogy egyes járások területén túlságosan elszaporodtak az iparos segédekből álló fúvós és schramli zenekarok. Ezen zenekarok a törvény intenciója ellenére, dacára annak, hogy nem hivatásos

muzsikusból állanak, mégis pénzért vállalnak mindenféle mulatságot, lakodalmat, stb. Eltekintve attól, hogy a zenekarok tudatlanságuk miatt a zene nívóját erősen rontják és így kulturális szempontból működésük nem kívánatos, elveszik a hivatásos zenészek megélhetését és előmozdítják a zenei proletáriátus terjedését. Ezek miatt azon kéréssel fordulunk Méltóságodhoz, méltóztassék a hatásköre alá tartozó közigazgatási hatóságoknál elrendelni, hogy a jövőben csak olyan hivatásos zenésznek adják ki a 137000/1926. BM rendelet értelmében szükséges működési engedélyt, akik más foglalkozást, mint zenélést nem űznek.”⁶⁵

A jajkiáltás a belügyérhez is elhallatszott, annál is inkább, mert az egyesület – jóllehet nem pontosan ugyanazért – nála is méltatlankodott: „A Magyar Cigányzenészek Országos Egyesülete panasszal fordult hozzám amiatt, hogy egyes rendőrkapitányságok nem mindenben alkalmazkodnak a 137000/1926. BM sz. körrendelet utasításaihoz, amennyiben a működő cigányzenészekről nem minden rendőrhatóság követeli meg a működési engedély előzetes megszerzését, illetőleg az engedély kiadásánál nem követelik meg minden esetben a panasztevő egyesület tagságának igazolását.”⁶⁶ Nyilvánvaló, hogy az egyesület tévesen értelmezte az 1926-os körrendelet 4. §-át, hiszen abban az olvasható, hogy működési engedély „általában csak” a Zenészsövetség és a Cigányzenészek Egyesülete tagjainak adható, de nem az, hogy kizárólag nekik, tehát hogy a szövetségi vagy egyesületi tagság feltétele lett volna a működési jogosítvány kiadásának. A miniszter ennek megfelelően nem akceptálta a kérést, de mert – mint írta – „lényeges érdek fűződik... ahhoz, hogy kivételes esetekben az eljáró hatóságok... az érdekelt egyesületek megnyilatkozására módot adjanak”, megismételte a már ismert parancsot, hogy a hatóságok „az engedély kiadása előtt az illető érdekképviselőket hallgassák meg.”⁶⁷

Nemcsak a konkurencia, hanem a bürokráciába hajló hatósági tevékenység is nehezítette a cigányzenészek munkáját. Az Országos Vendéglős Egyesület 1930-ban panaszt tett a belügyminiszternél „több vidéki rendőrhatóság ama gyakorlata ellen, hogy az 1901. évi 64573. BM sz. körrendelet értelmében legalább négy havonként megújítandó rendőrhatósági engedélyhez köti a kávéházakban és vendéglőkben szokásos cigányzene megtartását”⁶⁸. A belügyminiszter jogszabály-értelmező véleménye szerint a cigányzenekarok (tehát nem a cigányzenészek) kávéházakban és vendéglőkben előadott műsorához nem kell külön rendőrhatósági engedélyt kérni, hiszen a cigányzenekarok „zenélése nem tartozik a hangverseny fogalma alá, mert hangverseny alatt oly mutatványt értünk, melyet meghatározott helyen és időben előre megállapított és közhírré tett műsor és beléptidj

mellett... tartanak, a cigányzenészek (értsd: zenekarok) viszont műsor nélkül, ötletszerűen, beléptidj nélkül zenélnek és bevételüket leginkább a helyiséget látogató közönség önkéntes adománya képezi.”⁶⁹

A cigányzenészek munkaviszonyának szabályozásában a harmincas évek közepén lényeges változásokra került sor. A 145799/1933. BM sz. körrendeletben ugyanis a belügyminiszter az egyesületek feletti főfelügyeleti joga alapján feloszlatta a Magyar Cigányzenészek Országos Egyesületét. Mint írta, erre azért volt szükség, mert „az ellenőrzésre hivatott helyi hatóság megállapítása, valamint az egyesület elnökének bejelentése szerint... az egyesület alapszabályszerű működést már hosszabb idő óta nem fejt ki, hivatali helyisége sincs, s a tagok szétszóródása és részvétlensége folytán az egyesület feloszlásának kimondását közgyűlésen nem tudja elhátározni.”⁷⁰ A miniszteri leiratot a megyei közigazgatás vezetői is kézhez kapták azzal a hozzátoldással, hogy „amennyiben a szóbanforgó egyesületnek a vezetése alatt álló törvényhatóság területén helyi csoportjai lennének, azokat haladéktalanul oszlassa fel, törölje az egyesületi nyilvántartásból és esetleges fennmaradó vagyonuk hova fordítására nézve tegyen hozzá javaslatot.”⁷¹ Ezt az utasítást azonban már több helyütt nem lehetett végrehajtani. A válságban lévő Egyesület helyi csoportjai közül ekkorra már több feloszlott: a törökszentmiklósi például még 1927-ben⁷², a szombathelyi 1931-ben.⁷³

Az egyesület feloszlata alapvetően módosította a cigányzenészek munkavállalásának szabályait, hiszen „a feloszlítás után... cigányzenész részére működési engedély kiadása semmiféle egyesületi tagság igazolásától függővé nem tehető, zenei tudásának igazolásául pedig az őt alkalmazó cigányprímás vagy két működési engedéllyel rendelkező cigányzenész írásbeli nyilatkozata elegendő.”⁷⁴

Nem sokáig maradtak szervezetlenül a cigánymuzsikusok, hiszen alig két évvel az egyesület feloszlása után megalakult a Magyar Cigányzenészek Országos Szövetsége. Alapszabálya⁷⁵ szerint a szervezet az alábbi célokat tűzte maga elé: „a Magyarországon élő, magyar cigányzenészek tömörítése, szellemi, művészi és anyagi érdekeik védelmezése, a munkaviszonyok megjavítása, a magyar cigányzenészség hírnevéhez fűződő idegenforgalmi érdekek hathatósabb támogatása, a magyar dal ápolása, tagjainak hazafias és keresztény szellemű egységes irányítása – politikai és vallási kérdések kizárásával” (2. §).

Tervei megvalósítása érdekében a szövetség zeneiskolát kívánt nyitni, hangversenyeket rendezni, továbbá – és ez már szorosan kapcsolódik tárgyunkhoz azt tűzte maga elé –, hogy „a magyar nóták védelme érdekében a cigányzenélés rendjének országos és egyöntetű megállapítása iránt az illetékes hatóságok elé javaslatokat terjeszt, ugyancsak a hatóság támogató-

sával és jóváhagyásával helyközvetítő irodát szervez és szigorú ellenőrzése mellett működésben tart: ennek révén a tagok elhelyezését megkönnyíti, a munkaadók és tagjai közötti egyezkedést elősegíti. Saját és tagjai védelmére állandó érintkezést tart fenn a minisztériumokkal, közigazgatási és egyéb hatóságokkal” (3. §). Mi valósult meg ebből a programból, nem tudni. De valószínűleg nem sok, hiszen a szövetség megalakulása után csupán egyszer hallatott magáról: 1937-ben világraszóló ünnepekkel készült megülni a „magyar cigányzenészek magyarországi letelepülésének és itteni zenei működésének” ötszázadik évfordulóját.⁷⁶ Az ünnepségsorozat május 7-én kezdődött, amikor „a magyar cigányzenészek... az Országzászló elé vonultak, hogy kegyeletüket leróják a nemzeti gondolat iránt”⁷⁷. Másnap díszelőadást tartottak a Városi Színházban, amelyre hivatalosak voltak a kormányzón és a kormány tagjain kívül „a magyar városok és megyék illustris vezetői” is, „akiknek elődeik, de most élő reprezentánsai is mindenkor szeretettel és megértéssel karolták fel a cigányzenészség sorsát és a magyar nóta ügyét”⁷⁸. A tervekben az szerepelt, hogy „június 6-án ezt a díszelőadást megismétlik a Baross Szövetség seregszemléje során, új, kibővített programmal. Júliusban országos cigányhangversenyt rendeznek, melyet a rádió közvetít, augusztusban pedig csárdásversenyt korhű cigánylakodalommal, valódi kiházasítással. Szeptemberben úgynevezett gypsziológiai („cigánytani”) világkongresszus fogja bezárni az ünnepek sorát.”⁷⁹

Honvédelmi igazgatás

Sokszor és sokak szájából elhangzott a vád tárgyalt korszakunkban, hogy a cigányok, különösen a kóborlók, nem veszik ki részüket az ország honvédelmi feladataiból.⁸⁰ Ma már nehéz ennek utánajárni, de úgy tűnik, az elítélő kritika legalábbis a kurzus dualista szakaszában nem volt egészen alaptalan. Az 1893-as cigányfelmérés idején például mindössze 910 személy teljesített fegyveres szolgálatot a hadsereg, a honvédség, illetve a csendőrség kötelékében.⁸¹ Ez a szám még akkor is nagyon kicsi, ha nem az egész magyarországi cigánylakosság 275 ezres tömegéhez, hanem csak a 20–60 éves férfiak 64 200 fős csoportjához viszonyítom.⁸² (Mintegy 1,4%.)

A Horthy-korszak éveit a helyzet sokat változott. Nem a megítélésben, hanem a számarányokban. Mészáros Elek karcagi orvos 1941-ben az ottani cigányokat amiatt is ostorozta, hogy „nemzetvédelmi értékük is jóformán semmi, 783 cigány közül... 14 volt katona (illetve 16 volt, de kettőt kiszuperáltak)”⁸³. Valóban elenyésző hányad a hadfiaké, ámde ha a doktor

a 783 személyből levonja a 451 gyereket és a felnőttek felét kitevő asszonyokat, akkor már azt az eredményt kapja, hogy minden tizedik férfi lát el katonai szolgálatot.⁸⁴ Ugyanilyen módon számolva – 1943-as adatok szerint – a vágsellyei járásból a cigány férfiak mintegy 35%-a viselt már régebben vagy éppen abban az évben katonai mundért.⁸⁵

A számadatok és főként a vélemények ismeretében azt hihetnők, hogy az államszervezet vég nélkül próbálkozott a cigány férfiak berukkoltatásával. Ehhez képest az első világháború idejére eső kísérletet leszámítva mindössze egyetlenegyszer foglalták írásba a cigányok besorozásának kívánalmát. Ez az óhaj sem egy központi dikasztériumnál, hanem csupán egy megyei szervnél fogalmazódott meg: Heves megye közigazgatási bizottsága hozta a verdiktet a századforduló évében, hogy „a cigány karavánok mindazon férfi tagjai, a kik katonai kötelezettségüknek teljesítését igazolni nem tudják sorozás elé állítandók”⁸⁶.

A központi közigazgatás viselkedése az első világháború kezdetén gyökeres fordulatot vett. A halottak és sebesültek pótlására ekkorra már parancsoló szükség lett minden épkezláb ember csatasorba állítása, még az eddig illetőségi község hiányában nehezen felkutatható cigányoké, vándorcigányoké is. A honvédelmi miniszter 1915. évi 13100/el. 18. szám alatt kiadott körrendeletében ennek megfelelően megparancsolta, hogy „az ide-oda vándorló cigányok bemutató pótszemlére okvetlenül elővezetessenek és azután amennyiben állítási kötelezettség alá esnek, utósorozó bizottság elé is állíttassanak”⁸⁷.

„Ezen rendelkezés dacára e kóbor elem közül igen sokan nem tettek eleget állítási kötelezettségüknek, igen sokan, akik előállítva lettek, megszöktek” – olvasható a jogszabály kapcsán egy belügyminiszteri átiratban,⁸⁸ de a honvédelmi ügyek felelős vezetője maga is elismerte később, hogy utasítása nem vezetett kellő eredményre.⁸⁹ Nem meglepő ezek után, hogy 1916-ban a honvédelmi tárca újabb kísérletet tett, ám ezúttal már a belügyi kormányzat segítségét is felhasználva.

A belügyminisztérium 1916-os kísérletét korábban már részletesen ecseteltem. Az akkori próbálkozásnak a cigányok helyhez kötésén, letelepítésén túl honvédelmi-katonai célja is volt: az, hogy a cigány „férfiak egyik legfőbb állampolgári kötelességüket, a védkötelezettséget teljesítsék.”⁹⁰ Sándor János belügyér ennek megfelelően javasolta, hogy a katonaköteles korban lévő cigány férfiakat állítsák sorozóbizottság elé, már csak azért is, mert ennek több előnye is lett volna. Részint az, hogy „ha ezen kóborelem népfelkelési kötelezettségének teljesítésére szoríttatik, ezzel a fegyveres erő rendkívül ügyes, tanulékony, a nélkülözésre és testi fáradalmak elviselésére képes egyénekké fog végeredményben szaporodni.”⁹¹ Másrészt a besorozottak családtag-

jai hadisegélyre volnának jogosultak, amit azonban mindig csak ugyanabban a községben vehetnének fel, erősen ösztönözve őket ezáltal a letelepedésre.⁹² (Erről részletesebben a szociálpolitika kapcsán szólok.)

Kollégája tanácsát megfogadva Hazai Samu báró, honvédelmi miniszter 1916. május 27-én „a kóborcigányok a népfölkelési fegyveres szolgálatra való alkalmasságuk tekintetében való megvizsgálásuk, valamint népfölkelő munkás célokra való bevonhatóságuk céljából” kibocsátotta 9200/el. 18. 1916. HM sz. rendeletét.⁹³ Ebben utasította a helyi hatóságokat, hogy a június 5. és 15. között összefogott cigányok közül az 1865 és 1898 között született férfiakat vegyék névjegyzékbe és vezessék elő pótszemlére (1. és 2. pont). Az előállításnak fegyveres kíséret mellett kellett megtörténnie (5. pont). „Az elővezetett kóborcigányok – folytatja a miniszter –, amennyiben életkoruk hitelesen igazolva nincsen, mindenekelőtt életkorukra, majd pedig a népfölkelési fegyveres szolgálatra való alkalmasságukra nézve fognak megvizsgáltni, illetőleg az alkalmatlanoknak nyilvánítottak közül a szemlén jelenlevő járási tisztviselő mind azokat, a kik népfölkelő munkás célokra használhatók, erre azonnal kijelölni tartozik” (4. pont). A fegyveres szolgálatra alkalmasnak osztályozott, illetve a munkavégzésre kijelölt személyeket azonnal állomáshelyükre kellett kísérni (6. pont).

Iratok híján még csak megbecsülni sem lehet, hány cigány férfit vonultattak be így katonának. De annyi bizonyos, hogy pótszemléket tartottak. Nagykőrösön például már június 17-én, az előállított két cigány azonban alkalmatlannak bizonyult, ezért a kecskeméti honvéd-kiegészítő parancsnoksághoz vezényelték őket hadimunkásnak.⁹⁴ Kevesebb szerencséjével jártak Kovács György és Gyula kóbor cigányok, akiket augusztus 27-én a pécsi honvéd-kiegészítő parancsnokság alkalmasnak talált: egyikük a hadsereghez, másikuk a honvédséghez vonult be.⁹⁵

Ugyanezekben a napokban egy másik körrendeletet is hozott a honvédelmi kormányzat vezetője, amely témánkba vág, a 9300/el. 20/b – 1916. HM számút.⁹⁶ Ez már a katonaságnak nem a létszámgondjain, hanem anyagi helyzetén volt hivatva segíteni: leglényegesebb rendelkezésével meghagyta valamennyi törvényhatóság vezetőjének, hogy „a törvényhatóság területén előállított kóbor cigányok valamennyi lovát az 1912. évi LXVIII. tc. 10. §-a alapján⁹⁷ hadiszolgáltatás címén haladéktalanul vegye igénybe és intézkedjék, hogy azok a legközelebb állomásozó közös hadseregbeli lovassági, tüzérségi vagy vonatcsapat póttesthez az ezzel előzetesen létrejött megállapodáshoz képest elővezetessenek”.

A rekvirált igavonók értékét egy háromtagú bizottságnak kellett felbecsülnie, amelybe az illetékes közigazgatási és pénzügyi hatóság mellett a

hadsereg delegált egy tagot. A megítélt kártalanítást a 15000/1916. BM sz. rendelet intencióinak megfelelően annak a községi elöljáróságnak kellett átutalni, ahol az állat birtokosát nyilvántartásba vették.⁹⁸

A jogszabály végrehajtása ezúttal sem ment egészen simán. Már az értelmezése is eltérő volt, amin a honvédelmi kormányzat vezetője a 12712/eln. 20/b 1916. HM sz. rendelettel igyekezett segíteni: „Felmerült esetből kifolyólag tudomás és mibentartás, illetőleg intézkedés végett értesítem a törvényhatóságot, hogy a folyó évi május hó 23-ról 9300/eln. 20/b sz. alatt kiadott rendeletnek a kóbor-cigányok birtokában talált lovakra vonatkozó rendelkezései az ezek birtokában lévő szamarakra, öszvérekre és öszvérszamarakra is értelemszerűen alkalmazandók.”⁹⁹ De ezzel együtt sem sok igavonóhoz juthatott a hadsereg a cigányok állatainak kisajátítása révén. Borsod megye öt járásából maradt fenn idevágó irat: a mezőcsáti járásban például egyetlen lovat sem foglaltak le,¹⁰⁰ a szentpéteriben egyet, de az katonai szolgálatra nem volt alkalmas,¹⁰¹ az edelényiben ötöt, abból egy elpusztult, a többi alkalmatlannak minősült,¹⁰² az ózdiban nem rekviráltak¹⁰³ és a miskolciban sem.¹⁰⁴ Baranyában hasonlóan soványka volt az eredmény. Itt csupán a hegyháti járás gyarapította a hadsereget, de mindössze négy igavonóval. Ezenkívül még a pécsváradi járásban „találtatott egy-két ló, ezek azonban előállítatásuk alkalmával betegség miatt kiirtattak.” Másutt nem volt gyümölcse az akciónak.¹⁰⁵

Oktatásügyi igazgatás

A cigányokkal kapcsolatos szakigazgatási tevékenység egyik ágazata az oktatásügy, amely – legalábbis a források szűkössége erre utal – eléggé mostoha bánásmódban részesült vizsgált korszakunkban. Ám a meglelt maroknyi levéltári irat bizonyítja, hogy ezen a területen is történtek lépések s érdemes ezeket felvázolni, hiszen színesebbé teszik a cigányügyi igazgatásról kialakult képet.

Már a rendezési elképzeléseket taglalva utaltam rá, hogy a polgári Magyarországon többen a cigánygyermek oktatásában látták a probléma megoldásának lehetőségét. Hadd hangsúlyozzam ezt újra, azt hozzátéve, hogy effajta véleményeket a kurzus elejéről és végéről egyaránt találni. Bars 1871-ben,¹⁰⁶ Pest 1874-ben,¹⁰⁷ velük szemben Zala megye 1938-ban indítványozta a cigánygyerekek oktatásának buzgó felkarolását.¹⁰⁸ Mindezt más-más indokkal, de ugyanazon várakozással tették: vallották, amit Pest megye 1885-ben, hogy tudniillik „a cigányok gyermekeinek iskoláztatása kiskoruktól kezdve, mi kellő erély és kitartással foganatosítva ha nem is azonnal,

de évek múlva egy nemzedék felnevelése után meghozandja hajtott gyümölcsét.”¹⁰⁹

Aligha lehetne cáfolni a pesti kollégium szavainak igazát: a szellemi izmosodás mindig és mindenhol gyümölcsöző befektetés. A cigányok esetében pedig mindez még anyagi haszonnal is jár. „A beiskolázás költségeit nem szabad sajnálnunk, hiszen amit a beiskolázatlan emberek (tehát nem csupán a cigányok) ma elkoldulnak, elrontanak, hanyagságukkal elmulasztanak, sőt ellopnak, bátran kimondhatjuk, hogy azok értékének felét sem kell igénybe venni” – állította Búzás József kántortanító 1908-ban a belügyminiszterhez címzett s a cigánygyermekes iskoláztatására buzdító memorandumában.¹¹⁰ S noha iskolázatlanság és deviáns magatartás között a kapcsolat nem annyira direkt, mint írta, a csíktapolcai mesternek a lényegét illetően igaza volt.

A cigánygyermekes oktatásáról folytatott diskurzusok több tízezer iskoláskorút érintettek. 1893-ban 40 926 tanköteles purdét tartottak számon az országban, kik közül jó ha minden ötödik-hatodik rendszeresen részt vett a tanórákon.¹¹¹ Későbbi időkből nem készült hasonló tárgyú országos felmérés, csak egy-egy szűkebb terület idevágó adatai ismeretesek. Az arányok hasonlóan elkésérítőek: 1909-ben az Arad környéki Ószentannán és Pankotán egyetlen cigánygyerek sem járt iskolába. Az előbbiben 78, az utóbbiban 55 fiú és lány volt tanköteles.¹¹² Alig valamivel volt jobb a helyzet a vágsellyei járáshoz tartozó Deáki községben 1943-ban: itt nyolcvanegy 12 éven aluli gyermekből mindössze nyolcat írtak be szüleik az elemi iskolába.¹¹³

A szomorú állapotokon itt-ott próbáltak javítani. A kulturális kormányzat például még a korszak legelején, 1871-ben bocsátotta ki 14694/1871. sz. körrendeletét, amely kötelezte az elöljáróságokat, hogy különös gondot fordítsanak a cigány tankötelesek beiskolázására és iskolalátogatására.¹¹⁴ E megkülönböztetett figyelem részeként külön jelentést kellett írnia a községeknek a beiskolázásokról,¹¹⁵ míg a tanintézetek működéséről szóló éves beszámolóikban „a cigány tankötelesek oktatásának sikeréről” kért tájékoztatást a kultuszminiszter.¹¹⁶

Egyéb, kifejezetten a cigánygyerekek tanításával foglalkozó központi normának nem jutottam nyomára. De hogy a népoktatásra vonatkozó országos jogszabályokat velük szemben nehezen lehetett alkalmazni, arra a helyi közigazgatási szervek idevágó tevékenysége utal. Így például alispáni körrendelettel próbálták tanodába terelni a purdét 1940-ben Fejér megyében,¹¹⁷ míg Kisbicsérdén a szentlőrinci judlium ugyanezt személyes tekintélyével és szóbeli parancsával igyekezett elérni.¹¹⁸

Mindezek azonban országosan nem sokat javítottak a helyzeten: a cigánygyerekek nagy része soha nem látta belülről az osztálytermet. Az iskolakerülésekért minden bizonnyal leginkább a szülőket terhelte felelősség. Arra ugyan nincsen példa, hogy erővel visszatartották volna kicsinyeiket az intézménytől, de arra már számtalan van, hogy „elfelejtették” őket oda beíratni.¹¹⁹ A közigazgatási szerveknek ugyanakkor nem volt olyan eszköz a kezében, amellyel a vétkes szülői mulasztásokat hatásosan megtorolhatta volna. Bírságot ugyan kiszabhattak, de a szegényebb szülőktől – s a cigányok jó része ilyen volt – azt nem tudták behajtani. Így aztán „a megtorlással az ördög sem törődik” méltatlankodott a csíktapolcai kántortanító, Búzás József,¹²⁰ rögtön gyógyírt is ajánlva a bajokra. Elképzelései szerint a kiszabott bírságok – gyermekenként 1-1 korona – „felhajthatatlansága esetén a gyermek családfenntartója (apja, özvegy anyja, gyámja, gazdája) minden korona helyett, illetékes helyen, egy napi elzárással lenne sújtandó, még pedig 8 napon belül... Fontos dolog az is, hogy aki a tanév kezdetétől számított 30 nap alatt gyermekét még be nem iskolázta, arra, mint súlyosabb kihágásra, huzamosabb ideig tartó, s kényszermunkával, vagy böjttel szigorított fogság szabassék.”¹²¹

A gyakorló pedagógus komoly reményeket fűzött elgondolásaihoz, jóllehet azok távolról sem oldották volna meg a gondokat. Az iskolamulasztásoknak ugyanis az iméntin kívül még több más oka is volt. Ezek egyike a cigányokkal szembeni előítélet, amely még ezen a területen is nehézségeket okozott. Bizonyítékként Ószentanna és Pankota cigányainak 1909-ben papírra vetett kérvényére hivatkozhatom. Az itteni szülők külön cigányiskola felállítását kérték a kir. tanfelügyelőtől. „Kérelmüket azzal a figyelemre méltó és meglepő megokolással támogatták, hogy gyermekeikből vallásos és erkölcsös magyarérmű embereket, törvénytisztelő, munkaszerető, hasznos, számottevő polgárokat óhajtanak nevelni, de ennek legelőfeltétele az iskola, a mit ők üldözött voltuknál fogva nélkülözni kénytelenek”. Előadták, hogy gyermekeiket eddig nem iskoláztatták, részben azért, mert „nem akarják gyermekeiket a más anyanyelvű tanulótársak gúnyolódásának kiténni, mely gúnyolódás mind a felnőttek, mind a gyermekek lelkében még jobban fokozná azt a hiedelmet, hogy ők a társadalom fekélyei. Az ebből fakadó elkeseredés lelkükben erős visszahatást szülne és maradandó nyomokat hagyna késő vénségükig.”¹²²

Lényegesebb volt ennél, hogy a helyi közigazgatási szervek hanyagul végezték a cigánygyermek iskoláztatása körüli teendőiket. „Tisztelettel kérem Méltóságodat, hogy a kir. tanfelügyelőség, illetve az egyházmegyei főtanfelügyelőség útján szíveskedjék oda hatni, hogy a cigánygyermek

iskoláztatására az illetékesek a jövőben nagyobb gondot fordítsanak, mert ugyan tapasztaltam, hogy e tekintetben mulasztások történtek” – zárta egyik jelentését a szentlőrinci főszolgabíró 1935 szeptemberében.¹²³ Nem tudni pontosan, de más források alapján sejthető, hogy milyen „mulasztások történtek”: a községi elöljáróságok felületesen állították össze a tanköteles korúak törzskönyveit s azokból a cigánygyerekeket kihagyták. Így volt ez 1929-ben Sopronban: „A járási főszolgabírók részéről bizottságunkhoz beterjesztett jelentéseik adatai alapján megállapítást nyert – olvasható vitéz Simon Elemér főispán leiratában –, hogy több község elöljárósága és illetékes törzskönyvvezetője... az összeállított, illetve az évenként kiegészített törzskönyvek adatainak megszerzésénél nem járt el a kötelezően tanúsítandó pontossággal, minek következtében az e községek bel- és külterületén tartózkodó (lakó) tanköteleskorú cigánygyermek a helyi tankötelesek nyilvántartására szolgáló törzskönyvekbe felvéve nincsenek, s így beiskolázva, illetve az esetlegesen szükségszerű, hivatalból való beiskolázási eljárás alá vonva szintén későn vagy pedig egyáltalán nem lettek.”¹²⁴ De így lehetett egy évtizeddel később Zemplén megyében is, máskülönben nem kellett volna külön közigazgatási bizottsági határozatot hozni a cigány tankötelesek összeírásáról.¹²⁵ Sőt így lehetett az egész országban s az egész korszakban. A szemtanú, a már többször idézett Búzás József legalábbis ezt látta: „Hiszen Magyarországnak minden községében (mondhatom: kivétel nélkül) így volt és úgy van, hogy amikor a tankötelesek berendeléséről volt szó, akiket az intéző Urak kitöröltek, azok legelső sorban a cigány sarjadékok voltak, s csak azután következtek a többiek, úm. sánták, bénák, némák, hülyék stb. Ennek persze örült a cigány is, meg az elöljáróság is. Akinek pedig ez az embertelenség fájt volna, olyan nem találtatott senki!”¹²⁶

Az iskolamulasztások egy további – s szintén nagyon lényeges – oka az oktatómunka tárgyi feltételeinek hiányában kereshető. (Ez természetesen nemcsak a cigányok tanítására, hanem a magyar népoktatás egészére igaz.) Több helyütt is próbáltak ezen változtatni, néhol a kultúrkormányzattól kikönyörgött pénzekkel, néhol pedig úgy, hogy az iskolát építtető község vállalt magára nagyobb terheket. Ószentanna és Pankota például a kormánytól várt segítséget a cigányiskolák felépítéséhez. Nem tudni, kérelmüknek lett-e eredménye. Arad vármegye tanfelügyelője – „a hivatalos iratokban szokatlan meleg hangú előterjesztésében” – mindenestre „attól az emberbaráti eszmétől vezéreltetve, hogy a cigánygyermekeket a teljes erkölcsi zülléstől megmentse, a kérelemnek készséggel tett eleget, s az ügyet a közoktatásügyi miniszter elé terjesztette.”¹²⁷

Ezzel szemben a Vas megyei Ondód község képviselő-testülete már a saját pénztárcájába is hajlandó volt belenyúlni. Az itteni cigányiskola felállítását az iskolakörzethez tartozó községek túlnépesedése tette szükségessé. „Az 1870-es évekig Ondód, Torony, Dozmat közösen tartottak iskolát fenn Dozmaton. 1874-től Ondód és Torony községi iskolát szerveztek Toronyban, melynek személyi és dologi kiadásait az 5%-os iskolai pótdadó keretig közösen viselték.¹²⁸ 1905-ben az ondódi cigánytelepülés (felduzzadásának) hatásaként Toronyban újabb tanítói állás vált szükségessé és 1914-ben már 3 tanerőre volt szükség. 1922-ben Torony (és) Ondód az iskolaközösséget megszüntette és 1923-tól Ondódban kéttanerős iskola van, túlszűfolt osztályokkal. (Ezalatt)... Ondód község a cigányok letelepülésével a vele iskolát közösen tartó Dozmat és Torony községek lakosságát 2,5-szeresen, a tankötelesek számát pedig háromszorosan túlhaladta.”¹²⁹

Az égetően szükséges iskolát – a főszolgabírói jelentésből úgy tűnik – talán 1935 őszén vehették birtokba a gyerekek. Mindez persze nem csekély és relatíve a községre terhesebb anyagi áldozatot kívánt: „a község megvásárolja Gáspár Istvánné Zsebe Rozália ondódi lakos tulajdonát képező 64. sz. házat, a hozzá tartozó 91 öl belsőséggel, 900 pengőért, amely ház az államépítészeti hivatal által készített előzetes költségvetés figyelembe vételével 2489 pengő 55 fillérért volna az iskola céljaira megfelelően karba helyezhető. Ekként cca. 3500 pengőből felállítható volna a cigányiskola, amely 3500 pengőt a község segélyként kérelmezné, pótköltségvetés útján, a Belügyminiszter Úrtól, a községek segélyezési alapjából. Az iskolai felszerelés mintegy 1000 pengőt kitevő költsége viszont Ondód község rendes 1935. évi költségvetésébe lesz beállítandó. Az iskolafenntartás dologi kiadásait illetően, amely tételben a legnagyobb szerepet a téli fűtés játszik, Ondód község vállalja, miután a községnek, mint erkölcsi testületnek e célra szükséges megfelelő akácosa van. Amikor jelentem, hogy a kérdéses házat az ügy érdemi tárgyalása előtt a kir. Tanfelügyelő és az Államépítészeti hivatal főnökével személyesen megtekintettük, jelentem azt is, hogy jelenleg a község az ingatlan vételét az 1886. évi XXII. tc. 110. §-ban előírt formások mellett kitűzte tárgyalásra...”¹³⁰

Hogy a tervekből-elképzelésekből végül is lett-e iskola, nem tudni bizonyosan. Az azonban még tény, hogy Ondód képviselő-testületének idevágó határozatát Vas vármegye kisgyűlése 1934. november 12-én jóváhagyta.¹³¹ Ezek után már a belügyminiszteri segélyen múltott minden.

A cigányiskolák felállítása – mint azt már többé-kevésbé az eddigi esetek is sejtetik – meglehetősen körülményes volt s éppen ezért több évig is eltartott. Állításom jól igazolható a szintén Vas megyei Pankasz község példájával.

Miként Ondód, úgy Pankasz is a II. világháború előestéjén kívánta megoldani a cigánygyermekes iskoláztatásának problémáját. A község képviselő-testületének 1939. július 6-án tartott rendkívüli közgyűléséről fennmaradt jegyzőkönyvben az alábbi mondat olvasható: „A cigányok részére külön iskola létesítése nagy fontossággal bír, ugyanis az elmúlt tanévben a cigány tankötelesek száma 42 volt, azonban számuk évről-évre szaporodik.”¹³² Pankasz ellenben korántsem volt olyan ambiciózus, mint előző példánk főszereplője: mert jóllehet a képviselő-testület „elfogadja és kimondja, hogy a cigányiskola felépítéséhez szükséges területet megfelelő helyen ingyenesen rendelkezésre bocsátja, az építkezéshez szükséges fuvarokat és napszámokat természetben szolgáltatja”, mindezt azonban csak „abban az esetben, ha az iskola és a tanítói lakás felépítése államsegélyből történik és a tanterem bebutorozását és felszerelését, továbbá az iskola fenntartásával járó összes személyi és dologi kiadásokat az államkincstár viseli”¹³³.

Szűkmarkúságukra elfogadható magyarázatot ad részint a község mint jogi személy szegénysége,¹³⁴ részint az, hogy „a község lakossága ezen új iskola létesítéséhez és fenntartásához hozzájárulni nem képes, mert a ref. vallású lakosság a helybeli ref. elemi, a r. kath. vallású lakosság pedig a nagyrákosi r. kath. iskola fenntartásához járul hozzá, így újabb terhet magára vállalni nem képes.”¹³⁵

Problémát okozott az is, hogy Pankasz nemcsak az iskola felállításához szükséges pénzben szenvedett hiányt. Mint a körjegyző írta a főszolgabírónak: „Pankasz község képviselőtestülete akkor, amidőn cigányiskola építésére alkalmas telket ajánlott fel, megfeledezett arról, hogy ilyennel nem rendelkezik.”¹³⁶

De mert az intézményre szükség volt, a község képviselő-testülete „a pankaszi cigányok kitelepíthetése végett” 1941. április 3-án a helyi közbirtokosságtól egy nagyjából két kat. hold nagyságú, „építkezésre kiválóan alkalmas” földterületet vett, „amely területen a cigányok építkezni fognak és a cigány iskola ugyanezen telepen lesz felépíthető.”¹³⁷ Úgy tűnik azonban, hogy ez a terv is füstbe ment, mert az augusztus 11-i rendkívüli közgyűlés jegyzőkönyvének tanúsága szerint a képviselő-testület akkor már egy újabb megoldási lehetőséget latolgatott. Eszerint addig, míg az iskola felépítésére alkalmas helyet nem találnak, évi 250 pengőért bérbe veszik a „Mónok Lajos pankaszi lakos 135. sz. lakóházában lévő termet”, azzal a feltétellel, hogy „annak jókarba helyezése elsőízben a bérbeadót terheli”. A közoktatásügyi miniszterhez benyújtandó kérvényben pedig kérik a tanterem bérének átvállalását, s csak ha a miniszter ezt az összeget nem biztosítja, kell azt a község 1942-es költségvetési tervébe felvenni.¹³⁸

A tankerületi kir. főigazgató által tolmácsolt miniszteri válasz kategorikus: „Ideiglenes tanterem bérelt helyiséget hajlandó a vallás- és közoktatásügyi miniszter úr elfogadni. A bérösszeget azonban a községnek kell fizetnie.”¹³⁹ S a főigazgató még figyelmezteti a községet, hogy „a cigány tankötelesek oktatásának kérdése tovább nem halasztható és a község esetleges további késedelmeskedése azt vonja maga után, hogy az 1868:XXXVIII. tc. 23 §-ában foglaltaknak kell majd érvényt szerezni.”¹⁴⁰

Hogy e fenyegetéssel felérő intésnek köszönhetően-e, nem tudni, de a megye törvényhatósági kisgyűlésének 1942. május 11-én datált jegyzőkönyvében már az alábbiak olvashatók: „Vas vármegye törvényhatósági kisgyűlése ezen szabályszerűen hozott, kellőképpen kihirdetett és fellebbezéssel meg nem támadott képviselő-testületi határozatot, melyben Pankasz község képviselő-testülete kimondja, hogy a cigánytanulók iskoláztatására... külön tanterem bérel és az évi 250 P bérösszeg fedezetéről gondoskodik, jóváhagyja és a jóváhagyási záradék rávezetését elrendeli.”¹⁴¹ Arról, hogy e hosszú vajúdas után végre megnyílt-e az iskola, vagy esetleg a közeledő frontvonalak elsöpörték, már nem szólnak a források.

Ha az eddig említett falvaknál van is okunk a kételkedésre, néhány más község kapcsán bizonyosan állítható, hogy ott rendezték a cigánygyermek tanításának problémáját. Néhol csak átmeneti jelleggel ugyan, mint például az erdélyországi Hosszúfaluban: „A vallás- és közoktatásügyi miniszter a fűrészmezei iskolagondnokság kérelmére megengedte, illetve elrendelte, hogy a cigány tankötelesek egyelőre a már félig úgylis eltelt tanévben beiskoláztassanak és felváltó tanítással külön taníttassanak, hogy így az ő iskolázásuk ügye előkészítettén, a jövő tanévben a számukra fölépítendő külön iskolában és külön tanerő által oktattassanak.”¹⁴² Ám egy-két településen véglegesen lerendezték az ügyet. Bicskén 1938-ban népesült be a rajkók számára emelt tanintézet.¹⁴³ (Az azóta már várossá terebélyesedett Bicske monográfiájának írója, Jakab István László úgy tudja, hogy ez volt az első cigányiskola az országban.¹⁴⁴ Érdekes, hogy erre a titulusra mennyien aspiráltak: Ószentanna és Pankota is e megtisztelő cím várományosának vélte magát.¹⁴⁵ Ezzel szemben mai tudásunk szerint az első cigányiskolát Hám János szatmári érsek alapította még 1857-ben.¹⁴⁶) Bicskén kívül Komárom megye két községében is állt már ez idő tájt tanoda, még ha rendezetlen anyagi háttérrel is. A törvényhatóság azonban segített ezen a gondon, amikor segítette az intézményeket: a tárkányi iskolának 1939-ben 500 pengő, a dunaszerdahelyinek 1943-ban 575 pengő segélyt utaltak ki „költségeik részbeni fedezésére”, de a szerdahelyi iskolának már egy évvel korábban is folyósított valamekkora összeget. Figyelemre méltó a kisgyűlési

határozatok indokolása is: a tárkányi tanintézet „közhASNÚ működésére” kapta a segítséget, míg az egyébként „kifogástalanul működő” dunaszerdahelyi iskola azért, mert jövőbeni fungálása csak így látszott biztosítottnak.¹⁴⁷

Források bizonyítják, hogy az oktatási anyag feltételeinek megteremtése mellett az iskolapadba ültetett cigánygyermekek tanítása sem volt egészen problémamentes. E nehézségeket nincs szándékomban hosszasan ecsetelni, nem is feladatom. Néhányat közülük azonban, a jelentősebbeket, amelyeket több irat is említ, érdemes felvillantani.

Bizonyára sok konfliktus eredt például a cigányellenes előítéletekből, amely a purdékat az osztálytermekbe is elkísérte. A prejudícium egyik megnyilvánulási formája, miszerint „a cigánygyermekek az iskolában egy elkülönített padba helyezendők el, esetleges kifogások elkerülése végett”¹⁴⁸, a közmegítélést ismerve szinte természetes. Annál elszomorítóbb, hogy alkalmasint a gyerekek tanítói is előítéletesen gondolkoztak. 1900 áprilisában a siklósi járásbíróság előtt, arra a kérdésre, hogy ha járt iskolába, miért nem tud írni, a vádlotként kihallgatott fiatalkorú cigánylány „kijelentette, hogy igenis, Siklóson járt népiskolába, de nem tanították meg írni, mert a tanító azt mondta, hogy czigánylánynak nem szükséges írni tudnia”¹⁴⁹. (Véletlenül sem állítom, hogy ez tipikus jelenség lett volna, de ha egyedi eset volt, az is elgondolkoztató.)

Problémákat okozott a napi oktatásban a rajkók egészségügyi s azon belül elsősorban higiénias állapota. Már 1870-ben panaszkodott emiatt Galambos Kálmán nagysárói plébános a kultuszminiszternek.¹⁵⁰ Ám úgy tűnik, a helyzet hetven év alatt semmit sem javult: „A cigány gyermekek behurcolják az iskolába a tetveket, ami ellen a tanítóság csak a legelemibb módon védekezhet: külön padokba ültetik a cigányokat, kabátjukat elkülönített fogásra teszik, stb. Eredménnyel azonban ez sem jár” – írta egy orvos 1943-ban.¹⁵¹

A legtöbb gondot azonban kétségkívül a gyerekek óramulasztásai okozták. A hiányzásokban bizonyára fontos szerep jutott a családi szokásoknak és életmódnak, de emellett – sokkal prózaibb ok – a cigánycsaládok szegénységének is. Meleg ruhák híján, ha akartak volna sem tudtak télen iskolába járni a gyerekek.¹⁵² A hosszú téli kényszerpihenők alaposan lerontották az oktatás határfokát, a tanulók közt rengeteg volt az évisméltésre bukott diák. Szerzője a vágsellyei járás kapcsán írta ugyan, de a források alapján az országra érvényesnek lehet tekinteni az alábbi mondatokat: „A cigány tanulók közül a legtöbb községben egy sem került fel az V–VIII. o.-ba Az elemi iskola III–IV. o.-ba is kevés jut fel, mert az I–II. osztályokat rendszerint ismétlik, sokszor 2-3 évig járnak, míg lassan a tanköteles korból kikerülnek.”¹⁵³

Egészségügyi igazgatás

Közegészségügy

A cigányügyi igazgatáson belül közegészségügyi szabályozásról beszélni gyakorlatilag szinte egyet jelent a cigányok közt sajnos gyakorta fellépő, s így általuk (is) terjesztett ragályos betegségek megelőzésére tett intézkedésekkel. Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy az egészségügyi kormányzat cigányokkal kapcsolatos tevékenysége ennyiben ki is merült volna, még akkor sem, ha más tárgyú forrást jóformán nem találni. A levéltári iratanyag tehát egyoldalú, ám a kutató csak ezekre hivatkozhat, vállalván azt is, hogy az így megrajzolt kép nagyon színtelen lesz.

Vizsgált korszakunkban a cigányokra vonatkozó egészségügyi szabályozás fontosabb csomópontjai törvényszerűen egybeesnek egy-egy súlyosabb fertőző betegség felbukkanásával-terjedésével. Ezen az alapon három rövidebb-hosszabb időszak különíthető el, melyek közül az első a múlt század utolsó évtizedének éveire tehető. Európa s benne Magyarország népe ekkor rettegett utoljára a kolerától, és hogy nem alaptalanul, arra a temetőinkben felállított mintegy ötezer sírkereszt szolgál szomorú bizonyossággal.¹⁵⁴ Arról nincs adat, hogy a járvány hány áldozatot szedett a cigányok közül, de hogy a betegség őket sem kerülte el, az igazolható.¹⁵⁵ Sőt valószínűleg nagyobb arányban fordult elő megbetegedés közöttük, mint a nem cigányoknál, hiszen egészségi, fizikai jellemzőik, higiénés helyzetük rosszabb volt az átlagosnál. De még ennél is aggasztóbb volt a cigányok országhatárt sem feltétlenül tisztelő vándorlási hajlama, miáltal könnyedén a ragály terjesztőivé lettek. Nem véletlen tehát, hogy „a cholera-járvány idején a nemzetközi érintkezésben alkalmazandó közös védelmi intézkedésekről” szóló 1893-as drezdai multilaterális egyezményben a szerződő felek – köztük a magyar kormány is – fenntartották maguknak azt a jogot, hogy az egyébként is szigorúan megállapított határátlépési szabályok helyett a kivándorlókra, csavargókra és a cigányokra külön intézkedéseket léptessenek hatályba (I. melléklet, V. cím). A magyar törvényhozás 1894:IX. tc.-ként ratifikálta a megállapodást, különös rendelkezéseket azonban a kormányzat nem hozott, bizonytalán azért, mert a megbetegedések száma időközben jelentősen csökkent.¹⁵⁶

A kolera visszaszorításával egy időben új járvány ütötte fel a fejét, a hólyagos himlő. (Ez is talán utoljára, hiszen „az 1876-ban bevezetett első és 1887-ben kötelezővé tett kétszeri himlő elleni oltás hatása néhány évtized alatt fényesen megmutatkozott: 1913-ban a himlő már nem szere-

pelt a halálokok országos listáján.”¹⁵⁷) A ragály terjesztéséért a szertesztét csatangoló cigányokat okolták, aligha minden alap nélkül. „A baj február hónapban pétervásári járás Pétervásár községbe kóbor cigányok által lett behurcolva. A cigányok Nógrád megye Zavar és Mizserfalva községben fertőztettek. A cigányok falu végén lévő agyag gödrökben telepedtek le, a hatóság tudomására a baj csakis akkor jutott, mikor két cigány gyermek himlőben elhalt. A cigányok érintkeztek átvonuló cigány társaikkal s a merre csak ezek haladtak, a baj mindenütt fellépett” – meséli a történeteket 1896. évi jelentésében Heves vármegye alispánja.¹⁵⁸ A következmény 206 megbetegedés, 39 halott, csak Hevesben.¹⁵⁹

De a kór nem lokalizálódott erre a környékre, hanem az egész országban terjedt. Jelentős szerepe lehetett ebben az ide-oda kószáló cigánycsapatoknak, mert a belügyminiszter pár héten belül felhívta a törvényhatóságok figyelmét, hogy „tekintettel arra, miszerint a hólyagos himlőt az országban sok esetben a vándorló cigányok hurcolják szét, kiknek beoltása és a beoltás fogamzásának ellenőrzése nehézségekbe ütközik, azoknak kényszeroltásáról intézkedjenek.”¹⁶⁰ Trencsén vármegye megfogadta a miniszteri ajánlást: június első napjaiban – az 1887:XXII. tc. 10. §-ára hivatkozva¹⁶¹ – határozatilag kimondta, „hogy a vándorcigányok, felnőttek úgy, mint a gyermekek, ott, a hol találtak, a legközelebbi hatósági orvos által, ha náluk az előrement oltás nyomai ki nem mutathatók, beoltassanak vagy szükség esetén, mégha az előző oltás nyomai megvannak is, újraoltassanak.”¹⁶² Az alispáni jelentés szerint a kötelezővé tett védőoltások Hevesben is megtörténtek, de ezek mellett – miként alighanem másutt is – más kényszercselekményeket is alkalmaztak: „A kóbor cigányok mindenütt csendőri zár alá vétettek, egészséges tagjaik beoltattak Pétervásári járás 10 községében; Hatvani járás Felső-Huta telepein kényszer oltás lett végezve; beoltatott 6957 egyén. Tisza-füredi járásban az összes cigányok s a fertőzött külső városrészek lakói, Egerben a fertőzött utca lakói beoltattak. A temetések a nyilvánosság teljes kizárásával eszközöltettek.”¹⁶³

Himlő elleni védőoltásról a 15000/1916. BM eln. sz. norma is rendelkezett, amikor parancsba adta, hogy az előállított kóbor cigányokat „himlő ellen haladéktalanul” oltsák be (7. §). Ha a körrendelet szövegében nem volna ott a „haladéktalanul” szó, még azt hihetnők, hogy Sándor János az 1876-os és ’87-es rendelvényeknek próbált végre-valahára érvényt szerezni a cigányok ellenében is. Ám a harmincéves törvények kapcsán értelmetlennek, de mindenképpen furcsának tűnik ez a kapkodás. Sokkal valószínűbb, hogy a sietséget az okozta, ami egy azokból a napokból való másik belügyéri leiratban olvasható: Budapest környéki kóbor cigányok körében sűrűn

fordultak elő hólyagoshimlő-megbetegedések. A miniszter „a védekezés hathatós foganatosítására” sarkallta alárendelt közegeit, bizonyosan legalább annyira a főváros, mint a kóborlók védelmére.¹⁶⁴ Mindez persze nem cáfolja, hogy „1913-ban a himlő már nem szerepelt a halálokok országos listáján”, de jól példázza, hogy a cigányok ezen a területen is több türelmet, időt s főként több munkát igényeltek a közigazgatási szervektől, mint polgártársaik túlnyomó többsége.

Még vissza sem szorították teljesen a himlőt, amikor máris új fertőző betegség ütötte fel a fejét, a kiütéses tífusz. (A Vas megyei Vép cigánytanuján 1910 őszén hét súlyos megbetegedés történt.¹⁶⁵) A tetvek terjesztette, kiütéssel, magas lázzal, idegrendszeri tünetekkel járó súlyos fertőző betegség, a kiütéses tífusz (vagy más néven: hasi hagymáz) állandó gondokat okozott a Horthy-korszak közigazgatásának. Jószerivel a kurzus minden évében születtek tárgykörünkbe vágó jogszabályok, történetek intézkedések, amelyek a betegség cigányok közötti elharapózását voltak hivatva megakadályozni, „akik közismert tisztatlanságukkal járó eltetvesedett voltak miatt a kiütéses tífuszban való megbetegedés veszélyének különösen ki vannak téve.”¹⁶⁶

E járvány visszaszorításával kapcsolatos miniszteri rendeleteket már az első világháború éveiből is találni. A 203700/1914. VII/d BM, valamint a 149446/1917. BM sz. körrendeletek¹⁶⁷ szerint a ragály elsősorban csak a harctereken, illetve a frontvonalakhoz közel eső hátországi területeken okozott ugyan riadalmat, de mindkét jogi norma említi a kóbor cigányokat is, mint akik közt sűrűn találni tetveseket s így fertőzésre hajlamosakat.

A két világégés között a járvány a leginkább a 20-as évek közepe táján keltett félelmet, nem is annyira azért, mert sok volt a megbetegedés, hanem mert a ragálynak a Budapest környéki megyékben volt a gócpontja, ahonnan az könnyen átterjedhetett volna a fővárosra is. (Sőt részben át is terjedt: „Az utóbbi időben Budapesten több kiütéses tífusz megbetegedés történt. A bajt minden esetben vidékről hurcolták a székesfővárosba” – állította a 10715/1923. MNM sz. körrendelet.¹⁶⁸) Érthető hát, hogy mind a belügyi, mind a népjóléti kormányzat különös figyelmet szentelt a problémának. Hiábavaló volt azonban a központi kormánysszervek gondossága, mert – miként azt a munkaügyi és népjóléti miniszter 21904/1923. MNM sz. körrendelete írta –, „a biztos kórisme késői megállapítása miatt az óvintézkedések kellő időben nem foganatosítottak, miért is e közveszélyes fertőző betegség időközben más helyre is elhurcoltatott és helyenkint nagyobb számú betegedésekre vezetett ugyancsak a cigányok között.”¹⁶⁹ Éppen ezért a miniszter különös figyelmet követelt a vármegyei tiszti orvosoktól, min-

denekelőtt abban, hogy „az összes cigánytelepeket (a muzsikus cigányok lakóhelyeit is) egészségügyi szempontból haladék nélkül vizsgálják meg”, s ahol szükséges, „a gondos tetvetlenítést haladéktalanul és ismételten fogatosítsák.” Hasonló utasítást adott 10715/1923. MNM sz. leiratában¹⁷⁰ („Intézkedjék az alispán úr, hogy a hatóságok különös gondot fordítsanak a tömeglakások, továbbá munkáscsoportok, kóborcigányok lakhelyeinek és egyáltalán mindazoknak a helyiségeknek ellenőrzésére, amelyekben a lakosok zsúfoltan tartózkodnak”), illetve 38763/1923. MNM sz. körrendeletében is, ez utóbbiban azonban csak a székesfővároshoz közel eső községek cigánytelepeire vonatkozóan.¹⁷¹

A miniszteri normák kibocsátása után napokon belül a törvényhatóságok is hallatták hangjukat. Mind Zala, mind Pest megye alispánja körrendeletet bocsátott ki, amelyekben az iménti központi utasítások megisméltésén túl gőzfertőtlenítő gépek üzembe helyezéséről, a betegekről készített heti kimutatások vezetéséről intézkedtek.¹⁷² Mivel a betegség Budapest környékén koncentrált, Agorasztó Tivadar pesti alispán érthető okokból agilisabb volt kollégáinál: feliratot küldött a népjóléti miniszterhez, amelyben javasolta, hogy a cigányokat tiltsa el a vásárok látogatásától.¹⁷³

Ezt azonban már a belügyminiszter rendelte el. Rakovszky Iván 83274/1923. BM sz. körrendelete a fertőzés terjedésének megakadályozása végett előírta, hogy a járványveszély elmúltáig a vármegyei hatóságok a kóbor cigányokat a „vásárok látogatásától a legszigorúbban tiltsák el”, továbbá, hogy „mindennemű költözködésüket, illetve helységről-helységekre való kóborlásukat szigorúan akadályozzák meg és tartózkodási helyüket állandóan figyeltessék.” Parancsba adta, hogy „az összes vándorcigányok egészségi állapotuk megvizsgálása, továbbá esetleges fertőtlenítés céljából a legközelebbi elsőfokú egészségügyi hatóságnál előállíttassanak.”¹⁷⁴ Ez utóbbi rendelkezéshez kapcsolódott a népjóléti miniszter 53088/1923. MNM sz. körrendelete, amely megint csak az előállított cigányok alapos egészségügyi vizsgálatát és – amennyiben szükséges – fertőtlenítésüket tette kötelezővé.¹⁷⁵

Az így megvizsgált, fertőtlenített vagy egészségesnek talált cigányokat Pest megyében – egy alispáni rendelet, a 25531/1923. kig. sz. tette ezt kötelezővé – igazolvánnyal kellett ellátni, amit a községi orvos is láttamozott. A községbe érkező vándorcigányoknak az igazolvány felmutatásával igazolniuk kellett egészségesen lenniük. Ha pedig nem rendelkeztek ilyen igazolvánnyal, orvosi vizsgálaton és tetvetlenítésen kellett azonnal átesniük, aminek a végén ők is kaptak igazolványt.¹⁷⁶

A most elősorolt jogszabályok végrehajtását nagyon nehéz rekonstruálni, részint mert alig néhány irat maradt fenn erről, részint mert ezek is semmitmondóak. Általában igaz, hogy a központi normákat végrehajtották: a vásárokról kitiltották a kóbor cigányokat, fertőtlenítették őket és ellátták igazolvánnyal.¹⁷⁷ Sőt a kunszentmiklósi főszolgabíró saját hatáskörében még azt is elrendelte, hogy a járása területén lakó cigányokat hetenkint újra megvizsgálják és fertőtlenítsék.¹⁷⁸ Ám az alispáni hivatalhoz beérkezett válasziratok túlnyomó részében az olvasható, hogy az illető járás területén nincsenek cigánytelepek, nem járnak arra vándorcigányok, egyik-másik jelentés megfogalmazója meg – némi túlzással – szinte már azt állítja, hogy arrafelé nem is ismerik a cigányokat.¹⁷⁹ Mégis, az a július 7-ei távirat, mely szerint „Cibakházán cigányok között hat újabb pozitív kiütéses tífusz beteg találtatott”¹⁸⁰, legalábbis kétséges teszi, hogy a helyi közigazgatás szervei mindent megtettek volna, amit a központi jogszabályok előírtak.

Pedig ezekben nem volt hiány. Attól tartva, „hogy a kiütéses tífusz a hidegebb idő beálltával ki fog újulni”, a népjóléti miniszter 1923 novemberében újabb körrendeletet bocsátott ki,¹⁸¹ amelyben utasította a helyi közigazgatási szerveket: „intézkedjék aziránt, hogy a törvényhatóságuk területén működő orvosok lázas betegeiknél minden esetben, de különösen ruhatetvesség esetén a kiütéses tífusz fennforgásának lehetőségére is figyelemmel legyenek és intézkedjenek aziránt, hogy az orvosok gyanú esetén a Weil Félix-féle vérpróbát eszközöljék”, továbbá hogy „a hatóság a tömeglakásokat, kóborcigányokat és egyéb ide-oda vándorló egyéneket (vándorköszörűsöket, vándorhárításokat stb.) előre elkészített terv szerint már most vizsgálta meg és a vizsgálat eredményéhez képest intézkedjék.”

A végrehajtó szervek ezúttal is hanyag munkát végeztek. Bizonyíték erre az 1924. április 2-án kelt 47083/1924. MNM sz. népjóléti miniszteri körrendelet, amely egyenesen azt állítja, hogy a nevezett miniszter korábbi rendelkezéseit a „hatóságok nem hajtják végre”, mert hiszen „a közegészségügyi felügyelők még a legutóbbi időben is találtak teljesen eltetvesedett cigánytelepeket, eltetvesedett tömeglakásokat, sőt nagyfokú tetvességet találtak egyes hatósági felügyelet alatt álló szegényházakban is.”¹⁸² (Ez utóbbi néhány szó már túlmutat érdeklődési területünkön, meglehetősen szomorú képet festve a korabeli közegészségügyi helyzetről s egyben a szociálpolitikáról is.) A riasztó helyzeten javítandó Vass József miniszter ismét szigorú kötelességévé tette a helyi-területi szerveknek azokat a feladatokat, amelyeket korábbi normatívái kapcsán már említettem. A rendelet személyi hatályát azonban kiterjesztette: ezúttal már nemcsak kóbor cigányokról beszélt, hanem általában „cigányokat és egyéb tetves személyeket” említett.¹⁸³

Az erre és az iméntihez kapcsolódó 58921/1924. BM sz. rendeletre¹⁸⁴ (az egy évvel korábbi 83274/1923. BM sz. körrendelet „pontos és szigorú” végrehajtására utasított, de már „a hatósága területén levő összes kóbor vagy letelepedett cigányokkal szemben”) érkezett végrehajtási iratokban megint csak a sablonos válaszok olvashatók: a szükséges intézkedéseket mindenütt megtették.¹⁸⁵

A fertőzés terjedésének veszélye mégis minden bizonnyal fennállt még 1924 második felében, hiszen a 47083/1924. MNM sz. leirat kívánalmait felelevenítve a népjóléti miniszter kénytelen volt kiadni a 144535/1924. MNM sz. körrendeletét.¹⁸⁶ Az 1925. március 14-én kibocsátott újabb jogszabályban azonban már örömmel közölte, hogy az „elrendelt rendszabályok üdvös hatása máris mutatkozik, amennyiben a kiütéses tífusz, mely a múlt év folyamán helyenként járványszerűen lépett fel, ez évben eddig sehol sem terjedt el járványszerűen.”¹⁸⁷ S a helyzet továbbra is ilyen jó maradhatott, mert Vass József miniszter 1926. január 5-én Vas vármegye alispánjának, a törvényhatóság vezetőjének kérelmére, „az abban felhozott indok alapján kivételesen” – engedélyezte, hogy „törvényhatósága területén a cigánytelepek hatósági orvosi megvizsgálása 14 naponként történjék.” (Ne pedig hetenként, mint az eddig kötelező volt.) Mindezt azonban csak úgy, „hogy amennyiben az ország területén eddig szórványosan mutatkozó kiütéses tífusz megbetegedések bárhol nagyobb mérveket öltenének, törvényhatósága területén a cigánytelepek hatósági orvosi ellenőrzése azonnal újra 8 naponként lesz végrehajtandó.”¹⁸⁸ Nem ölthettek nagyobb méreteket, hiszen a fővárost körülölelő Pest megye alispánja 1927 nyarán a népjóléti miniszter „szóbeli rendeletére” hivatkozva arról értesítette alárendelt közegeit, hogy „a fertőző megbetegedésekről eddig hetenként hozzám beküldött kimutatást jövőben már nem kell beküldeni.”¹⁸⁹

Ám a siker és így a megnyugvás is csak időleges volt. A gazdasági világválság éveit a hirtelen zuhanó életszínvonal, a növekvő nyomor ismét országos méretű egészségügyi problémákat vetett fel: „A gazdasági helyzet nagyfokú leromlásával és a munkanélküliség folytonos emelkedésével kapcsolatban a hajléktalan szegények száma az egész ország területén nagy mértékben szaporodott, ezeknek számottevő része pedig – a hozzám érkezett jelentések szerint – az ellenőrző vizsgálatok alkalmával tetvesnek bizonyult.”¹⁹⁰ Újra felrémlett egy tífuszjárvány lehetősége. Ezt megelőzendő a gyorsan reagáló népjóléti miniszter – 37890/1932. MNM sz. körrendeletében – arra ösztökölte az alispánokat, „utasítsák szigorúan az illetékes hatóságokat és hatósági közegeket, hogy különösen a kóbor-cigányokat és cigánytelepeket, a csavargókat, koldusokat és mindazokat,

akikről feltehető, hogy tetvesek, állandó és éber figyelemmel ellenőrizték”, fordítsanak gondot a menhelyek, éjjeli szállások tisztaságára, tartsák üzemképes állapotban a fertőtlenítő gépeket. Mindezeket pedig pénzt és energiát nem kímélve kell tenni: „A községi előljáróságokat a legnagyobb nyomatékkal figyelmeztetni kell, hogy ezen körrendelettel előírt intézkedések végrehajtásánál a fontos közérdekre való tekintettel, kellő gonddal és teljes eréllyel járjanak el, annál is inkább, mivel a fertőtlenítéssel járó költségeket az esetleg fellépő kiütéses typhus által okozott költségek sokszorosan túlhaladnák.”¹⁹¹

Az egy évvel később kibocsátott belügyminiszteri jogszabály (211307/1933. BM sz. rendelet¹⁹²) rá a bizonyíték, hogy a betegség mégiscsak járvánnyá szélesedett. Egyes határszéli vármegyékben elsősorban, minthogy a fertőzést „a megszállt területekről” átszökő kóbor cigányok és vándorlók hurcolták be.¹⁹³ De könnyítette a ragály terjedését az is, hogy a 47083/1924. MNM sz. „körrendeletben már ismételten elrendelt és részletesen felsorolt óvintézkedéseket felületesen vagy egyáltalán nem hajtották végre” egynémely hatóságok. A belügyminiszter éppen ezért elrendelte egyrészt a hivatkozott jogszabály pontos betartását, másrészt a határátlépések szigorú ellenőrzését s végül arra utasította a közigazgatás helyi vezetőit, hogy a „törvényhatóságuk területén állandó lakással nem bíró (kóbor) cigányokat, vándorlókat – tekintet nélkül arra, hogy betegségre gyanúsak, avagy tetvesek-e vagy sem – kivétel nélkül fertőtlenítsesse és hajzatukat tövig nyírassa le.”¹⁹⁴

Hogy ennek a jogszabálynak köszönhetően-e vagy másnak, mindenestre tény, hogy 1933 után a tífuszos megbetegedések nem öltöttek járványszerű méreteket. Néha-néha azonban itt-ott még előfordultak. A Pest megyei Dány községben például 1934-ben¹⁹⁵ és 1937-ben¹⁹⁶, Irsán 1939-ben¹⁹⁷. Ugyanebben az évben Gömör-Kishont cigányai között „két ízben is fellángolt a kiütéses tífusz járvány.”¹⁹⁸ A háborús években aztán megint sűrűbben regisztráltak fertőzödések,¹⁹⁹ ami új feladatokat rótt az egészségügyi és közigazgatási szervekre: Baranyában védőoltással látták el őket,²⁰⁰ Fejérben a fertőtlenítést elrendelő alispáni parancsnak igyekeztek megfelelni.²⁰¹ Alighanem ez utóbbi módszert alkalmazták gyakrabban, de nem mindig helyesen, hiszen 1943-ban a belügyminiszternek körrendeletben kellett megtiltania, hogy cigányokat iskolai helyiségekben fertőtlenítsenek. („A tantermeknek az említett célra felhasználása után végzett fertőtlenítés sem zárja ki teljesen élősdiek visszamaradásának lehetőségét. Ennek következtében nemcsak a tanulók, hanem közvetve a tanulók családtagjai is fertőzésnek és tisztátlanságnak vannak kitéve.”²⁰²)

Arról sajnos nincsen országos adat, hogy a kormányzati szervek igyekezete ellenére hányan lelték halálukat e fertőző kór miatt. Az éves alispáni jelentésekből csak Fejér megyére vonatkozóan állítható össze ilyen szám-sor. Eszerint ebben a törvényhatóságban 1921 és 1929 között 1315 tífuszos megbetegedés történt, közülük 152 volt halálos kimenetelű. A legenyhébb év 1923 (13 fertőzés, 4 halott), a legsúlyosabb 1924 volt (196 megbetegedés, 40 halott).²⁰³

Arról sincs adat, hogy a járványok és a leküzdésükre tett óvintézkedések mekkora összeggel terhelték meg az éves költségvetéseket. Hogy azonban mindez nem lehetett olcsó mulatság, arra két korabeli beszámolót is állíthatok igazolásul. „A járásombeli Dány közégben az elmúlt hó folyamán két kiütéses tífuszeset fordult elő. Megállapítottuk, hogy kóborcigányok hurcolták be a szomszédos aszódi járásbeli Bag községből. Az eset következményeképpen természetesen kénytelenek voltunk a legszigorúbb óvintézkedéseket életbe léptetni. A két megbetegedett cigányt a Szent László járványkórházba szállítottuk be, a községtől mintegy fél kilométernyire lévő 37 főnyi cigánytelepet lezártuk s háromszoros szöges dróttal vettük körül. Hogy a cigányoknak a külvilággal való érintkezését, ki-bejárását megakadályozzuk, avégből állandó csendőrőrizetről kellett gondoskodnunk s a cigányokat három héten keresztül hatósági élelmezéssel ellátnunk, ami természetesen mind a község terhére ment. A belügyminisztérium, a vármegye, a járás hatóságai úgyszólván naponta ellenőrizték a megtett intézkedéseket... A költség azonban, melybe az egész eljárás a községnek került, felemésztette annak 3 évi ínségalapját s emellett úgyszólván az egész adminisztráció három hétig a járvány leküzdésének szolgálatában állott” – lajstromozta a szervezési feladatokat és anyagi terheket az 1937-es dányi tífuszfertőzés kapcsán a gödöllői járás főszolgabírája, vitéz Endre László.²⁰⁴ Nagy Péter, mátészalkai tisztiorvos konkrétabb számokkal szolgál 1942-ben papírra vetett helyzetjelentésében, mint a későbbi belügyi államtitkár. Járása egyik községének 15 000 pengőjébe került abban az évben a tífusz elleni védekezés. Igaz, az egészségügyi zárlat itt hat hétig tartott, ami alatt végig 16 polgári ór vigyázta a cigánytábort, állandó csendőrjárőr ellenőrizte az örököt s ehhez jött még a felhasznált anyagok (tüzelő, mész, ecet, petróleum, élelmiszerek stb.) értéke.²⁰⁵

Az eleddig számba vett intézkedésekkel még nem merült ki a fertőző betegségek elhárítására tett erőfeszítések sora, ám iratok híján alig lehet bármi bizonyosat írni. Leginkább tán a tífuszjárványokkal kapcsolatos a szegedi magy. kir. V. csendőrkerületi parancsnokság 753/stg. 1942. sz. alatt – 1942 nyarán – kiadott utasítása, amely – bizonyára a háború szülte

kényszerűség hatására – egy sor, többek közt még a dualista korszakban hatályba léptetett jogszabályra hivatkozva, a kóbor cigányok „fokozottabb egészségügyi vizsgálatát” rendelte el. Egyebek mellett hetenkénti orvosi vizsgálatot, himlő elleni oltást (!), fertőtlenítést stb. Az átirat javasolta továbbá, hogy a „csendőrőrsök által megtartandó razzia alkalmával előállított cigányoknak... egészségi és tisztasági szempontból (szükséges vizsgálatát *P. L.*) még a helyszínen tegyék meg.”²⁰⁶

Van rá bizonyíték, hogy egyes hatóságok a cigányrazziák alkalmával egészségügyi ellenőrzéseket is végeztek,²⁰⁷ a hetenkénti orvosi vizsgálat azonban csak óhaj maradt. Éppen ezért nagyon talányos az a Heves megyei gyakorlat, hogy az itteni illetőségű cigányokat rendszeresen orvosi vizsgálódásnak vetették alá. Bélapátfalván – 1932 és 1941 között – ennek kéthetenként jött el az ideje, s hogy ez nem a helyi orvos magánkezdeményezése volt, azt a vármegyei tiszti főorvos félévenként-évenként megejtett ellenőrzései igazolják.²⁰⁸ Nem valószínű, hogy országosan követett praxisról lenne szó, hiszen sehol másutt nem említetnek hasonló gyakorlatot. Inkább csak Heves megye védekezett ekként a tífuszfertőzések ellen (az ellenőrzési naplóban majdnem mindig „tisztának találtattak” bejegyzés szerepel, tehát valószínűleg a cigányok tetvességét vizsgálták), s hogy hatásosan, arra kellő bizonyíték, hogy Heves vármegye neve egyszer sem szerepel a tífusz miatt szervezkedni kénytelen törvényhatóságok között.

Állategészségügy

Egyed község képviselő-testülete 1907 karácsonyán elkeseredett hangú levelet küldött Sopron vármegye törvényhatósági bizottságának. Beadványukban többek között az alábbi mondatok olvashatók: „Ezen többnyire vihar edzett, munka és dolog kerülő, az élet és vagyon biztonságát veszélyeztető faj – az állat egészségre is közveszélyes, mert rendes szokása szerint ki szimatolja hol, mellyik községben van állat járvány – ott a legéberebb vigyázat mellett is a már elhantolt hullát ki emeli, kocsira teszi – elrejtve s hirtelen odább állít, de minden esetben oly község falu irányt választ a hol nincs állat vész – ott a legnagyobb mérvben fertőző dögöt előveszi az el nem fogyasztott maradékot szét hányva visszahagyja s csakhamar állatjárvány lép fel – s a keservesen dolgozó munkás nép vagyonkája feltartóztatlanul pusztul, de a vándor cigány bő táplálékhoz jut. A karaván tapasztalat szerint éber őrszemeket állít s bűnös cselekményben őket meglepni nem lehet – tetten érés előtt felkapván szekereikre és lovaikra a legtöbb esetben elnyargalnak, legtöbbnyire a mellék utakat használván az üldözők

kijátszatván. Miután már-már népünk szokott türelme velük szemben fogy félő, hogy – látva ezen hordák garázdálkodását, látva, hogy velük szemben törvényes eszközzel védekezni nem lehet – meg nem engedett cselekményre ragadtatja el magát.²⁰⁹

Tucatnyi más helyről is citálhattam volna hasonló gondolatsort,²¹⁰ amelyek – jóllehet más-más szavakkal – ugyanezért kárhóztatják az állategészségügyi szabályokat megsértő cigányokat, mint az egyedi atyafiak: a fertőző állatbetegségek szándékos terjesztéséért. Az ebből eredő károk országos mértékére nincs adat, de túlságosan sok volt a panaszos hang ahhoz, hogy ennek nagyságát lebecsülhetnénk. A veszteségek ráadásul nemcsak a módosabb, hanem a szegény parasztréteget is sújtották, akiket egy-egy járványszerű állathullás az állandó éhezésbe taszított. Igazolásként egyetlen példa: 1937 őszén „a pécsi püspökség püspökbolyi gazdaságában bizonyítottan cigányok hurcolták be a sertés pestist, mikor a cselédségnek összes sertés állománya elpusztult...” – írta egyik beszámolójában a Bere-mendi Mezőgazdasági Bizottság elnöke, komor színekkel ecsetelve az eset következményeit.²¹¹

Az igazsághoz tartozik azonban, hogy állatbetegségek terjesztéséhez korántsem volt mindig szükség a cigányok gonosz szándékaira. Az állategészségügy hiányosságai és a közigazgatási szervek hibái nagyon is megkönnyítették a fertőzések széthordását. Az előbbire megint csak a bere-mendi elnöktől kapunk bizonyítást: „Személyes tapasztalatom alapján állíthatom, hogy 30-40 km-es körzetben ezen cigányok ellepik az összes községeket és majorokat, házról-házra járva koldulnak és főképpen az elhullott sertéseket és baromfit szokták elkérni. A gazdák sajnos minden felvilágosító munkánk ellenére kényelmi szempontból a hullákat odaadják a cigányoknak, akik azt tarisznyába téve folytatják vándorútjukat. Közben minden házba betérve ezt a tarisznyát leteszik vállukról s az uton is elfáradva ugyanezt cselekszik, ily módon hurcolják tovább a legkülönbözőbb betegségek kórokozóit.”²¹² Az utóbbira pedig jó példa a 1988/92/1931. BM sz. rendelet egyik mondata: „Ismételten panasz tárgyává tették, hogy az illetékes közigazgatási hatóságok a közlegelőkön, vagy a közlegelők közvetlen szomszédságában jelölik ki a letelepítendő cigányok lakóhelyét, akik azután a legtávolabbi helyekről odahordhatják a fertőző betegségben elhullott állatok hulláit, amelynek el nem fogyasztott, vagy fel nem használt részeit a közlegelőkön széjjelszórván, befertőzik a közlegelőket, és az azokon legelő állatokat, miáltal a bekövetkező elhullások révén évről évre jelentékeny károsodást okoznak az illető közlegelőkön legeltető állatbirtokosoknak.”²¹³

Az akut gondok ellenére rendezési próbálkozás alig történt. A most említett belügyminiszteri jogszabály parancsba adta ugyan az előjáróságoknak, hogy „a jövőben letelepítendő cigányok lakóhelyét a közlegelőktől lehetőleg távoleső helyeken jelöljék ki, a már a múltban letelepített cigányokat pedig adandó alkalommal a közlegelőktől lehetőleg távoleső helyekre telepítsék át,²¹⁴ ám ez valószínűleg írott malaszt maradt. Sikeresebbnek ígérkezett az a több törvényhatóság által is kezdeményezett eljárás, hogy döggutakat, illetve hullaégető kemencéket létesítve, hozzáférhetetlenné tegyék a cigányok (és mindenki más) számára az állati maradványokat.²¹⁵ A költséges elképzelés²¹⁶ – ha megvalósult is – csak rész megoldás lehetett: egy-egy szűkebb területen rendezte ugyan a problémákat, de országosan nem.²¹⁷

Az állat-egészségügyi igazgatás egy másik területe a cigányok ló tartásával, illetve lovaik egészségi állapotával kapcsolatos. Illusztrációt erre is számtalant hozhatnánk, de a gondok súlyosságára valamennyinél kifejezőbb a földművelésügyi miniszter 4000/1904. FM sz. rendelete, amelyben Tallián Béla meghagyta, hogy „a községi előjáróságok az átvonuló vándorcigányok lovait ha azok hatósági állatorvos 30 napon belül érvényes egészségi bizonyítványával nincsenek ellátva, tartóztassák fel és hatósági állatorvos által díjtalanul vizsgáltsák meg.”²¹⁸

A takonykóros, kehes és egyéb betegségekben szenvedő igavonókra vonatkozó szabályozás legfontosabb pontja mindvégig ez maradt. S jóllehet a miniszteri norma csak a vándorlók lovait említette, a gyakorlatban bizonyára a letelepedettek igavonóira is alkalmazták rendelkezéseit. A helyzet mégsem sokat javulhatott, mert hiszen a 100000/1932. FM sz. utasítás hatályban tartotta a századelőről való verdikteket.²¹⁹ „Annak a visszás és az állategészségügyet, elsősorban a lóállományunkat módfelett veszélyeztető állapotnak, amely a cigányok ló tartása, kóborlása és kupeckedése révén állott elő”²²⁰, azonnali megszüntetését azonban ezzel sem lehetett elérni: a törvényhatóságok vezetői többször pörlekedtek a helyi hatóságokkal, hogy végrehajtsák a rendelkezéseket.²²¹

Végezetül a cigányok kutyáiról essék néhány szó. Horváth Kálmán, Vas vármegye alispánja 14130/1927. sz. alatt körrendeletet bocsátott ki a házalók kutyáinak egészségügyi ellenőrzéséről. Mint írta, „tekintettel a veszélyesség nagymérvű elterjedésére, amelyet az ellenőrzés alatt nem álló vándorköszörűsök, komédiások és cigányok kutyái – melyek számos községben megfordulnak és nagy területeket becsatangolnak – szintén közvetíthetnek, felhívom, haladéktalanul intézkedjék, hogy a vándorköszörűsök, vándorkomédiások és cigányok minden egyes községben ellenőriztessenek aziránt, hogy kutyáik el vannak-e látva ebbárcával, illetve, hogy meg vannak-e

adóztatva.”²²² S úgy tűnik, ez utóbbi fontosabbnak tűnt, mint a járvány lokalizálása, mert nem a beteg, hanem a meg nem adóztatott négy lábúak kiirtását rendelte el, s egyben az utóbbiak gazdái ellen kihágási eljárás megindítását is sürgette. Hasonlóképpen volt ez Baranyában 1930 táján, sőt a főszolgabírói válaszjelentésben itt már szó sem esett veszettségről, csak az ebadóról.²²³ Nagy valószínűséggel országos akcióról volt tehát szó.

Szegényügy, szociálpolitika

„Végeredményben ezek az első »általános« rendelkezési kísérletek a szegényügynek csekély fontosságot tulajdonítanak. Elsősorban olyan egyéni problémaként kezelik, amely viszonylag könnyen és gyorsan válik rendőrségi ügygé; s már tartalmazzák a magyar szegényügyre gyakorlatilag a II. világháborúig jellemző azon vonást, hogy a közigazgatás elsősorban az egyházi és magánjótékonyosságra hagyja a szegényügyet, s maga legfeljebb szervez, illetve csak végső esetben vállal közvetlen felelősséget” – írja Ferge Zsuzsa szociológus a múlt századi szegényügyi, illetve szegényügyet is tárgyaló jogszabályok (első és második községi törvény, a nyilvános betegápolási költségek fedezéséről szóló törvénycikk) kapcsán nemrégiben megjelent összefoglaló munkájában.²²⁴ Állítását meggyőzően és aprólékosan bizonyította tanulmányában, részletezve a konstrukció hatásait-következményeit is. Könnyű helyzetben vagyok ezért, hiszen mentesülök attól a terhes s erőmet egyébként is meghaladó feladattól, hogy a cigányokkal kapcsolatos szociálpolitikai intézkedések kapcsán – mintegy magyarázatként – a korszak szegényügyi igazgatásának vázlatát adjam.

Néhány fontosabb csomópontot azonban az alább következők megértéséhez feltétlenül fel kell villantani, jóllehet ezzel nem menekülhetek a túlzó leegyszerűsítés ódiomától. Az egyik ilyen kétségtelenül az első községi törvény, az 1871. évi XVIII. törvénycikk. Meghozatalánál már kirajzolódott az az álláspont, hogy a szegényügy állami, ezen belül községi feladatot képez, ámde ezt csupán mint kiegészítő megoldást fogadták el a honatyák. Ha a család, vagy egyáltalán: a társadalom nem gondoskodik a szegényekről avagy erre nem képes, akkor azok eltartása községük feladatává válik. Ha a község ezt a terhet nem bírja, előbb törvényhatósági, majd központi állami kötelezettség a szükséges gondoskodás. A jogszabály megfogalmazásában mindez ekként hangzik: „A mennyiben a jótékony intézetek segélye és egyesek könyöradománya a község szegényeinek ellátására elegendő nem volna, a község a helyi viszonyokhoz képest gondoskodni tartozik a község-

ben illetékes mindazon szegények ellátásáról, kik magukat községély nélkül fenntartani egyáltalán nem képesek. Ha ez ellátás csak a községi lakosok rendkívül súlyos terheltetésével eszközölhető: a község kivételesen a törvényhatóságnak, s ha ez sem bírná, az államnak veheti igénybe segélyét.” (131. §).²²⁵

A konstrukció tehát adva volt s gyakorlatilag kisebb módosításokkal a II. világháború végéig érvényben maradt. (Újítást az 1936-ban „magyar normává” emelt „egri norma” hozott volna,²²⁶ ám a nagy nekibuzdulás után a gyakorlat kiábrándító volt. A cigányokra nézve – akik inkább a falvakhoz kötődtek – különösen, hiszen a magyar normát a városokban vezették be, a községekben csak kivételképpen.²²⁷) Érvényben maradt szembetűnő hibái-hiányosságai ellenére. Mik ezek a hibák-hiányosságok. Elsőként talán az említendő, hogy az 1871: XVIII. tc. az illetékességi község feladatául rendelte a szegények segélyezését. A községi illetőség intézményét a szabad királyi városokra és a rendezett tanáccsal bíró községekre még a neoabszolutizmus idején, egy 1851. augusztus 18-án datált utasítással vezették be Magyarországon. Az utasítás a községi illetőséget mint „községhez tartozás”-t említi, amelyet születéssel, a községi kötelékbe való felvétellel, illetve „különös személyi viszonyok által” lehetett megszerezni.²²⁸ A községhez tartozás jogot adott a községi vagyon meghatározott szabályok szerinti használatára, az aktív és passzív választójogban való részvételre, valamint a községi vagyonból történő gyámolításra. Mindezekből a fontosabb jogosítványokból a cigányokat leginkább a segélyezés érintette volna, de mert jó részük nem bírt illetőségi községgel, már eleve kirekesztődtek a kedvezményezettek köréből. S egyébként is: Tóth Vilmos belügyminiszter már a községi törvény végrehajtása tárgyában kibocsátott körrendeletében²²⁹ kénytelen volt konstatálni, hogy a községek – logikusan – minden módon igyekeznek a terhektől szabadulni s ezért az illetőséget rendre nem ismerik el. Akként vélekedett ugyan, hogy a törvenycikk világos szövege segítségével a jövőben már nem lesz nehéz azt megállapítani, ez azonban a Horthy-korszak közepéig hiú remény maradt. 1931-ben a 6000/1931. M. E. sz. kormányrendelet aztán a segélyezés súlyos terhét levette az illetőségi község válláról s azt a lakóhelyre vagy tartózkodási helyre testálta át. A rendelet lakóhelynek azt a községet tekintette, ahol a szegény a segélyt megelőző 5 év alatt egyhuzamban 3 évig lakott. Ha folyamatosan sehol sem lakott 3 évig, az lett a lakóhelye, ahol az elmúlt 5 esztendő alatt a leg-hosszabb időt töltötte. Az időnkénti, 3 hónapnál nem hosszabb távollét nem szakította meg a helyben lakást, viszont az egészségügyi intézetekben (közkórházakban, szegényházakban) eltöltött idő, valamint az esetleges

letartóztatás időtartama nem számított be sem a helyben lakási, sem az 5 évi tartózkodási időbe. Ilyen esetekben 5 évnél régebbi időszakot is figyelembe vettek, hogy a számítás alapja teljes 5 évi időtartam legyen (18. §).²³⁰

„Ezzel a rendelkezéssel a községi illetőség jelentősége összezsugorodott, és a véget nem érő illetőségi viták szinte egy csapásra csaknem teljesen megszűnnek” – üdvözölte az újítást Ladik Gusztáv, a közigazgatási jog tudós művelője 1932-ben.²³¹ Optimizmusa ugyan nem volt alaptalan – már ami az illetőségi kakaskodásokat illeti –, de a cigányok segélyezésének gyakorlatán ez sem változtatott sokat: az 1931 utáni időkből semmivel sem sűrűbbek a gyámolításukról szóló iratok.

További lényeges fogatkozása volt a konstrukciónak, hogy soha, sehol nem határozták meg, miféle támogatásra számíthat a segélyre szoruló. Az idézett 1871:XVIII. tc. is csak azt írta elő, hogy a község „a helyi viszonyokhoz képest” tartozik gondoskodni szegényeiről. A pontatlanság törvényszerűen vezetett ahhoz a gyakorlathoz, hogy a költségvetésük egyensúlyát féltve őrző községek igyekeztek a lehető legkisebb áldozat árán letudni kötelezettségüket, ami nagyrészt érthető is, hiszen ritkák voltak a jómódú települések. Ennek folyományaként idővel kialakult az a gyakorlat, hogy a község teljesen kivonult a segélyezés szférájából, saját lakosaira hárítva a jótékonykodást. Ezt az előjáróságok úgy érhették el, hogy a segélyre szorulóknak a sorozatos központi tiltások ellenére engedélyezték az alalmaznagyűjtést. A koldulás „nemcsak létezik és létezett szerte a hazában, hanem sajnos már közigazgatásilag rendezett intézmény úgy, hogy a község nemcsak tűri, mint orvosolhatatlan bajt, a koldulást, hanem szükségesnek tartotta a koldulást magát intézményesen rendezni” – háborgott Heltai Ferenc képviselő a nyilvános betegápolás költségeinek fedezéséről szóló törvénycikk parlamenti vitájakor elmondott beszédében.²³² Ahol pedig nem merészkedtek ennyire messzire a központi-vármegyei jogszabályok ellenében, ott az elégtelen anyagi és természetbeni adományok megváltásaként divatba jött és maradt a másik tipikus segélyezési forma: a „sorkoszt”, „amikor a segélyezendő kezébe dátumozott névsort adnak, amelyből kitűnik, hogy a hónapnak melyik napján melyik falubeli lakosnál ebédelhet”²³³.

Végezetül a szegényügyi politikának a cigánylakosságot súlyosan érintő vonását kell említeni: azt, hogy a konstrukció megkülönböztette a segélyre érdemesek és érdemtelenek csoportját. „Az előbbibe azok tartoztak, akik önhibájukon kívül, betegség, öregség vagy természeti csapás folytán lettek nincstelenekké, az utóbbiba azok, akik szintúgy szegények voltak ugyan, de a korabeli hivatalos vélemény (és a közgondolkodás is) nincstelenné válásuk okául saját felróható magatartásukat tette. A »munkakerülő« érdemtelenek

a szociálpolitika gyűlöletének tárgyai voltak. Velük szemben nemcsak a segély és koldulási engedély megtagadása, de mindenféle erőszakos megtorlás is jogosnak ítéltetett.”²³⁴ Később előkerülő forrásaink egyértelműen bizonyítják, hogy a cigányság az érdemtelenek kategóriájába soroltatott, és nemcsak a kóborlók, hanem a teljes magyarországi cigánylakosság. Hadd emlékeztessenek újra a zalai főispán 1943-as rendeletére, amelyben a zsidók mellett a cigányokat is (valamennyi Zala megyei cigányt!) megfosztotta attól a lehetőségtől, hogy ingyen lábbelit kaphassanak.²³⁵ Gonosz idők jártak akkoriban, fajgyűlölet élt a cigányokkal szemben – hozható fel ellenérvként. Így igaz, kétségtelen. De kevésbé elfogult időszakokban is hasonló volt a helyzet. Az 1893-as összeírásakor is mindössze 44 „község által segélyezett” foglalkozás nélküli cigányt regisztráltak az országban.²³⁶ (Az összeírás adatai itt aligha pontatlanok, hiszen az összeíró lapokat a községi jegyzők töltötték ki, akiknek biztos tudomásuk volt a segély folyósításáról, ugyanakkor semmilyen érdekük sem fűződött a karitatív tevékenység letagadására.) Elképesztően vagy inkább nevetségesen kicsiny szám ez a cigányság 275 ezres nagyságához viszonyítva.

Segélyezés

Az iméntiek olvastán aligha okoz meglepetést, hogy a cigányok segélyezését taglaló pont rövid egysége lesz a könyvnek. Alig van mit lejegyezni erről a témáról. Források sincsenek, vagy amik vannak, azok túlságosan egyediék ahhoz, semhogy valamilyen kép összeállna.

Maradt fenn például irat arról, hogy szociális problémái akadtak a fülöpszállási cigányoknak 1919 nyárutóján. „Előterjesztése alapján felkérem, hogy Fülöpszállás községbe kiszállva az ottani cigány telepen mutatkozó szociális jelenségeket tanulmányozza és az eredményről, illetőleg amennyiben intézkedések volnának szükségesek, erre vonatkozólag a helyi közigazgatási hatósággal történt személyes megbeszélés eredményéhez képest tegyen javaslatot” – bízta meg a belügyminiszter idősb Herrmann Antalt a gondok feltérképezésével.²³⁷ De hogy mi lett a helyszíni szemle eredménye, azt már nem tudni. Maradt fenn okirat arról is, hogy Gömör-Kishont alispánja elrendelte a helyi illetőségű cigányok segélyezését. „A vármegye területén községi illetőséggel vagy telepedési engedély folytán tartózkodási jogosultsággal bíró hajlék nélküli vándor oláh-cigány-családok téli elhelyezéséről és szükség esetében az 1886:XXII. tc. 145. §-a²³⁸ értelmében a helyi viszonyokhoz képest is az intézkedés elrendelendő”²³⁹, majd két esztendő múltán ugyanennek a megyének a törvényhatósági bizottsága

hozott határozatot arról, hogy megyebéli cigányok építési telket kapjanak („Kötelezzük községeinket, hogy az ott illetőséggel bíró vándor oláhczigányok letelepítésének lehetővé tétele céljából minden egyes cigánycsaládnak alkalmas lakóhelyül szolgálendő belsőség területet engedjenek által, úgy, hogy annak megszerzési ára általok – szükséghez mérten – apróbb részletekben is kifizethető legyen.”²⁴⁰). Arról megint csak hallgatnak az archívumok, hogy az elképzelések megvalósultak-e.

Az elszigetelt gömöri próbálkozásoknál bizonyítanival sokkal nagyobb – és kedvezőtlen – hatása volt a 93756/1895. BM sz. körrendeletnek, amely a központi közigazgatás már megszokott reflexének megfelelően egyik passzusában kimondta, hogy a millennium évétől kezdve a szegények részére szükséges gyógyszerek költségeit az illetőségi községek viseljék.²⁴¹ Nemcsak a cigányokra volt előnytelen ez a miniszteri döntés, hanem más néprétegekre is. „Nem gondoskodik a körrendelet azon egyének gyógyszerrel való ellátásáról, kik szegények, betegek vagy egyáltalában községi illetőségük megállapítva nincsen... Ilyenek a házalók, üveges és drótos iparral foglalkozók, a cigányok legnagyobb része és a fogadott cselédek családtagjai” – intette a belügyért Zala vármegye közönsége.²⁴² Nemcsak humánus szempontok vezették azonban a zalaiakat a jogszabály elleni felszólalásra és a tárhatóságok felhívására, hogy a rendelet „hatályon kívül helyezése céljából belügyminiszter úr Önagyméltóságához” ők is felirattal éljenek, hanem az a véleményük is, hogy „községeink vagyoni helyzete ma olyan, hogy a körrendelet által reájuk rótt új terheket is viselni egyszerűen nem képesek.”²⁴³

Egyetlen eset létezett csak a cigányügyi igazgatás történetében, amikor a cigányok segélyezésénél nem ragaszkodtak az illetőséggel rendelkezés kritériumának teljesítéséhez. Az 1916-os letelepítési kísérletnél volt ilyen nagyvonalú a központi közigazgatás. A pálfordulásnak nagyon egyszerű oka volt: „a kóbor cigányelemmel való fentebb vázolt különleges szigorú eljárással kapcsolatban sürgős szóbeli tárgyalás lenne indítandó a pénzügyminiszter úrral a fentebb jelzett módon alkalmasnak talált egyén igényjogosultsággal bíró hozzátartozóinak segélyezése szempontjából arra való tekintettel, hogy a kóborlók rendszerint nem az illetőségi vagy állandó lakó vagy tartózkodási helyükről – a mi legtöbb esetben nincs is – állítottak elő. Ennek a kérdésnek tisztázását nem csak igazságosnak, de szükségesnek is tartom, mert a hozzátartozók, ha a létfenntartásukra szükséges anyagi eszköz rendelkezésükre bocsátatik, a folytonos vándorlástól való tartózkodásra és az állandó lakásra ösztönöztetnek” – írta a vándorcigányok hadisegélyben részesítését javasoló átiratában a belügyi kormányzat vezetője a honvédelmi ügyekért felelős kollégájának.²⁴⁴ Hogy miként fogja a juttatás

a vándorlók letelepedését elősegíteni, arra Sándor János bonyolultnak igazán nem nevezhető receptet talált ki: „A hadisegély megállapításánál... csak azt kellene megkívánni, hogy az illető igényjogosult valamely községben a letelepedési vagy legalább lakási szándékot kilátásba helyezze. Az első hadisegély utalványozását követőleg azonban nagy súly lenne helyezendő arra, hogy a segélynek minden egyes kifizetése alkalmával az illetékes hatósági közeg előzetesen meggyőződést szerezzen arról, hogy a segélyezett (a kifizetést fogyanatosító községben – *P. L.*) a 100000/1914. PM sz. rendeletnek megfelelően az ott előírt (:saját, ingyen vagy bérelt:) lakással bír-e? A míg ezen kelléknek a segélyezett meg nem felel, a segély kifizetése függőben lenne tartandó.”²⁴⁵

A kormányzati elképzeléshez alkalmazkodva a 15000/1916. BM sz. rendelet 4. §-a megkívánta az összeírt cigányok segélyezését. Ezt elősegítendő utasította a hatóságokat, hogy a jegyzékbe vétel családonként történjék, hangsúlyozva azt is, hogy a segélyre való jogosultság miatt a cigányoknak „saját érdekükben áll... , hogy családi összetartozásukat a valóságnak megfelelően adják elő.”²⁴⁶

A jó szándék azonban többé-kevésbé ismét kicsorbult a helyi hatóságok gyakorlatán: „a nyilvántartásba vett cigánycsaládok hadisegélyben részesítése a legtöbb helyen ugyan rendben folyik, de megtörténik, hogy a jogosultak segélyben nem részesülnek s ily esetek különösen a vadházasságban élőknél fordulnak elő” – jellemezte a helyzetet Ugron Gábor 1917 utolsó napjaiban kibocsátott körrendelete.²⁴⁷ De a hatóságok gondatlansága ezúttal nem mindenkinek ártott, mert felületességük következtében „megtörténik az is – fűzte tovább a szót a miniszter –, hogy arra nem jogosultak élvezetében vannak a hadisegélynek”²⁴⁸.

A koldulás szabályozása

A segélyezési formákból kirekedt-kirekesztett cigányság megpróbálta kéregetéssel maga megszerezni azokat az anyagi javakat, melyeket a szegényügyi politika nem adott meg neki. A cigányság és a koldulás kapcsolata szembeötlő: a népcsoport jelentős százaléka próbálta – vagy éppen tudta – így biztosítani elemi létfeltételeit. Sőt: talán nem is volt család, amelyik ha nem is „főfoglalkozásként” de kiegészítő forrásként ne nyúlt volna – kényszerűségből – ehhez a jövedelemszerzési módhoz. Erre lehet következtetni abból a tényből, hogy csak elvétve találni olyan korabeli iratot vagy akár publikált közleményt, amelyik ne tett volna említést alamizsnázó cigányokról, romba döntve az 1893-as összeírás megszépítő állítását, miszerint a

cigányok közül csak mintegy hetedfél ezren szerezték volna kenyерüket koldulással.²⁴⁹

„Ez az állapot... sürgös és gyökeres orvoslást igényel, mert a koldulás káros erkölcsi süllyedésre nyújt alkalmat a népnek, és a vagyon- és személybiztonságot is veszélyezteti” – állapította meg 4226. R/1868. BM sz. körrendeletében²⁵⁰ már a kiegyezést követő évben a belügyminiszter, s rögtön szabályozta is a területet. Két csoportra osztva a koldusokat, a munkaképtelen szegények eltartását – amiként három évvel később az első községi törvény is tette – az illetőségi községekre bízta, minden más kéregetőnek pedig megtiltotta a koldulást: „A törvényhatósági közbiztonsági közegek... felelőség terhe alatt szigorúan kötelezendők, hogy a jogosulatlan koldulással foglalkozó egyéneket is, mint általában a csavargókat, bárhol találják őket, ...összefogdossák és... az illető hatóságnak szolgáltatassák át... Különösen vásárok és más gyülekezetek alkalmával jó előre rendőri közegek rendelendők ki, azon szigorú utasítással, hogy ...a koldusokat is szigorúan összeszedvén, őket az ünnepély tartamára őrizet alá helyezzék.” (5. és 6. pont).

Megint csak a szegényügyi szabályozás struktúrája köszön vissza ezeknél a passzusoknál, hiszen a miniszteri norma az önhibájukból szegény, azaz „érdemtelen” lakosoknak kifejezetten tiltotta az alamizsnázást. Közéjük tartoztak természetesen a cigányok is, s hogy a helyi szervek ezt ne tévesszék szem elől, a rendelet külön pontban hívta fel erre a figyelmet: „gond fordítandó arra, hogy a cigányok és cigány gyermekek által házanként és az utaknál folyvást gyakorolni szokott kéregetés alkalmas helyi intézkedések, szükség esetében a cigány kunyhóknak az utakbóli eltávolítása által is megszüntetessék” (17. pont). A vándorlók koldulását még nehezítendő, a körrendelet elvenni rendelte a cigányoknál talált közlekedési eszközöket (talyigát, szekeret) és igavonó állatokat (15. pont), másrészt megtiltotta a hatóságoknak, hogy „koldulással foglalkozó és csavargó egyéneknek” – megint csak közelről érintette a cigányokat – útlevelet adjanak (16. pont).

Jóllehet nem nevesítve, de bizonyosan a cigányokra értve rendelte el azt is a leirat, hogy ha a koldusoknál mutogatásra szánt nyomorék gyereket találnak, a hatóságok vizsgálják meg, kié a gyermek s azt is, nem szándékosan tétetett-e testi fogyatékosná (10. pont). Az itt talán váratlan rendelkezésre 1868 nyarának két szomorú szenzációja ad magyarázatot. Az egyik érdekesítő esetet a „Független Lapok” találta: az az évi szentkúti búcsúnál egy asszony felismerte rég elveszett kisfiát. Mint kiderült, a gyermeket cigányok rabolták el tőle pár év előtt, majd mindkét lábát térben kicsavarták, hogy ezáltal nagyobb szánalmat keltve, jobban fel tudják őt használni

kolduláskor.²⁵¹ A másik esetről szintén a sajtó tudósított (és épp ezért kételkedni is lehet a hírek valódiságában): Mohács környékén egy falusi bíró közbelépése akadályozta meg, hogy kóborló cigányok hasonló célzattal megvakítsanak egy tíz év körüli gyermeket.²⁵²

A koldulás jogi szabályozása a polgári korszakban korántsem volt olyan egyértelmű, mint a kiindulópontnak tekinthető, most ismertetett körrendelet: a jogszabályok váltakozva hol tiltották, hol meg – igaz, feltételhez kötve – engedélyezték a kéregetést. A kihágási kódex (1879:XL. tc.) például azzal, hogy kihágásnak minősítette, tiltotta: „Aki hatósági engedély nélkül nyilvános helyen vagy házról házra koldul, vagy aki tizenhat éven aluli gyermeket koldulásra biztat, vagy koldulni küld, vagy e célból másnak rendelkezésére bocsát: nyolc napig terjedhető elzárással büntetendő” (66. §). Akik pedig ennek minősített esetét követték el (pl. csoportosan vagy visszaesőként koldultak, ha fegyver volt náluk, ha „nyitva nem lévő lakásba előzetes engedély nélkül bementek stb.), két hónapig tartó fogházbüntetéssel voltak sújthatók.

Nem volt ennyire szigorú egy 1914-es belügyi irat, amely a háborús célú (például a bevonult katonák hozzátartozóit támogató) gyűjtéseket már engedélyezte.²⁵³ Ennél is tovább ment Rakovszky Iván 1924-ből származó utasítása, amely valamennyi, a könyöradomány-gyűjtésre vonatkozó korábbi jogszabály hatályon kívül helyezése mellett az illetőségi községgel bíró, erkölcsileg teljesen megbízható olyan egyének részére „akik betegség, baleset vagy önhibájukon kívül beállott nagyobb mérvű károsodás következtében” segélyezésre szorultak, lehetővé tette a kéregetést.²⁵⁴ Mindez azonban csak 1936-ig volt így, amikor a „magyar normá”-t intézményesítve a belügyi kormányzat a városok lakóitól megvonta a „kedvezményt”²⁵⁵. Hasonlóképpen ellentmondásos a megyei szabályozás is: néhol tiltották a koldulást²⁵⁶, néhol csak a „kéregetők számának redukálását” tartották szükségesnek.²⁵⁷

Ami mármost a gyakorlatot illeti: első pillantásra is látszik, hogy a cigányok – és bizonyára éppúgy a többi nincstelen – nem respektálták a jogszabályok tiltó szakaszait. Találni koldulásokon bosszankodó iratot 1868-ból²⁵⁸, 1908-ból²⁵⁹, vagy 1942-ből²⁶⁰, találni szinte minden évből. Pedig a cigányok kéregetéséhez – minthogy ők mindenfajta szociálpolitikai kedvezményre érdemtelenek voltak – a hatóságok aligha asszisztáltak szívesen. Akkor hát mi volt az oka annak, hogy mégis minduntalan éltek és élhettek ezzel az eszközzel?

Mindenekelőtt az, hogy sorstársaikkal együtt a cigányok is kényszerpályán mozogtak: állami-össztársadalmi segítség nélkül (rendezetlen szegényügyi politika) az adott gazdasági környezetben (tömeges munkanél-

küliség, illetve a cigányság perifériális helyzete) nem volt számukra más lehetőség, mint az egyes állampolgár irgalmasságára apellálni. Kicsit sarkítva és cinikusan: még mindig jobb volt a tiltásokkal szembekerülve koldulni és a napi betevő falatot ekként megszerezni, mint éhen halni. (A kihágási büntetőtörvénykönyv által kilátásba helyezett retorzió, a 8 napi elzárás különben sem jelentett komoly visszatartó erőt.) Abban ugyan igaza volt a kiadható koldulási engedélyek számát meggyében redukáló szolnok-dobokai alispánnak, hogy „a kéregetés állandó keresetforrást nem képezhet”²⁶¹, de tévedett, ha azt hitte, hogy a koldusok örömmel vállalták ezt a megélhetési módot. És nemcsak azért, amit Anatole France mondott a magánjótékonyaságról, hogy tudniillik „az alamizsna azt is megalázza, aki adja, azt is, aki kapja”²⁶², hanem azért is, mert a filléres könyörületesség semmiféle létbiztonságot nem jelentett.

Okként szerepelt az is, hogy a helyi közigazgatási szervek hanyagul, felületesen hajtották végre az idevágó jogszabályokat. Ezért kellett kibocsátani például a 18613/1882. BM sz. körrendeletet. „Hozzám érkezett jelentésekből tapasztalnom kellett, hogy a könyöradományokat jogtalanul gyűjtők ellen némely hatóságok a fennálló szabályokat vagy éppen nem, vagy hiányosan alkalmazzák” – írja benne Tisza Kálmán, széles skáláját adva a közigazgatási szervek hibáinak: külföldieknek adnak kéregetési engedélyt, még hozzá az egész ország területére, sőt olyanoknak is, akiknek még útlevelük sincs; az engedélyeket nem láttamozzák; a jogtalanul koldulókat nem tartóztatják le és nem toloncolják illetőségi községeikbe stb.²⁶³ Hatvan évvel később pedig Gömör-Kishont alispánja róttá meg főszolgabíróit, amiért jogosulatlanok részére is bőkezűen osztogatták a kéregetési engedélyeket.²⁶⁴ Ugyanakkor – ez is hozzátartozik a kép teljességéhez – a túlbuzgóságot sem nélkülözte teljesen a gyakorlat. Pregnáns példa erre Keller György rohongi csendőr őrmester esete, aki a kőszegi judliumnál közbiztonság elleni kihágásért feljelentette Göröz Nándornét, mert házában éjszakai szállást adott egy koldusnak, a kéregetőt pedig – mivel nappal koldult – csalás miatt átadta az illetékes járásbírósnak.²⁶⁵ Szállást adni – akár egy koldusnak is – természetesen nem közbiztonság elleni kihágás, az meg már végképp érthetetlen, hogy miért éppen azzal valósítja meg valaki a csalás törvényi tényállását, ha világos nappal kéreget.

Az igazsághoz tartozik, hogy éppen mert a szegényügy rendezetlen volt, a helyi közigazgatási szervek nem is feltétlenül akartak következetesen érvényt szerezni a koldulást megtiltó központi normáknak. Sőt: anyagi eszközeik kímélése céljából – a szegényügyi ellátás részeként – egyenesen intézményesítették a kéregetést. „A vármegye törvényhatósági bizottságának a múlt 1911. évi augusztus hó 7-én tartott közgyűlésében 720. kg.

19590/1911. szám alatt hozott azon véghatározatát, amellyel N. község képviselő-testületének a múlt 1911. évi március hó 4-én 209/360. jzkv.-i szám alatt N. N. közsegélyezési ügyében hozott véghatározatát helybenhagyta, nevezettnek fellebbezése folytán felülbírálván, azt azon részében, mely szerint a nevezett részére a községi szegényházban lakás és a szükséges tüzelőfa biztosított, helybenhagyom, ama részében ellenben, amely szerint a nevezett megélhetése végett házról-házra való kéregetésre utasított, megváltoztatom” – dörrent rá egy ízben a belügyminiszter Somogy vármegye közönségére.²⁶⁶ A miniszteri ellenvélemény dacára ez a módszer bevett gyakorlatnak számított országszerte – és úgy tűnik, végig az egész korszakban. Az előjáróságok persze megpróbáltak rendezett formát adni a dolognak: néhol csak a hét bizonyos napjain engedték az alamizsnagyűjtést,²⁶⁷ máshol ezt is csak úgy, hogy egyes napokon a község egyik, más napokon a település másik részén.²⁶⁸

Gyermekvédelem

1901-ben a gyermekvédelem területéhez tartozó két korszakos jelentőségű törvényt hozott az országgyűlés: az 1901:VIII. törvénycikket, amely a talált és hatóságilag elhagyottnak nyilvánított 7 éven aluli gyermekek védelmére állami gyermekmenhelyek (lelencintézetek) felállítását rendelte el, valamint az 1901:XXI. tc-t, amely az intézeti tartás idejét az ilyen gyerekek 15 éves koráig tolta ki. Elhagyott gyermeknek az a vagyontalan kiskorú számított, akinek eltartásra, illetve nevelésre képes és kötelezhető hozzátartozója nincs, és akinek eltartásáról és neveléséről a rokonok, jótevők, jótékony intézetek vagy egyesületek kellően nem gondoskodnak.²⁶⁹ A törvények végrehajtása tárgyában kiadott 1/1903. BM sz. rendelet kimondta még, hogy minden olyan esetben, ha a gyermek érdekében az indokolt, az árvaszék elrendelheti, hogy az állami gyermekmenhely kötelékébe olyan 15 éven aluli kiskorú is felvétessék, aki nem elhagyott (25. §).²⁷⁰

Ennyi jogszabályismertetés feltétlenül szükséges volt a későbbiek megértéséhez. Mit lehet ezekből a cigánygyermekre vonatkozóan kiolvasni? A törvényekből nem többet és nem kevesebbet, mint ami a nem cigány kiskorúakat is érintette: a talált, illetve árvaságra jutott gyerekek jogilag elhagyottaknak számítottak és őket az árvaszék lelencházba volt köteles utalni. A belügyminiszteri norma hivatkozott szakaszával már más a helyzet: ez jelentette a kiskaput a törvényi szabályok falán, amelyre hivatkozva már követelni lehetett valamennyi cigánygyermek intézeti elhelyezését. Hogy milyen megokolással, arra álljon itt néhány sor Hertelendy Ferenc egykori

honatyának a VIII. országos gazdakongresszuson 1907. szeptemberében elmondott referátumából: „ami pedig gyermekeiket illeti: köztudomású dolog, tehát szintén nem igényel bizonyítást, hogy azok tartását és nevelését, beleértve ebbe mindazt, ami a tartás és neveltetés fogalma alá esik, teljesen elhanyagolják (mármint a cigány szülők – *P. L.*) s erkölcsi és testi jólétüket állandóan veszélyeztetik, mert azonkívül, hogy élelemmel és némi ruházattal ellátják őket úgy, ahogy, egyáltalán véve semmit sem tesznek, de nem is akarnak tenni azok anyagi és szellemi jólétének megóvására és előmozdítására, sőt erre vagyoni és kereseti viszonyaiknál, életmódjuknál és szokásaiknál, ezeknek betudható munkaképtelenségüknel s ugyanezek által megvont eszmekörüknel, korlátolt műveltségüknel, jobban mondva teljes műveletlenségüknel, renitens természetüknel s az erkölcsi és jogérzék teljes hiányánál fogva, melyben szenvednek, egyáltalán véve nem is képesek, amiből kifolyólag legkisebb kétséget sem szenvedhet, hogy gyermekeik egyáltalán nem hagyhatók náluk, hogy atyai hatalmuk megszüntendő, sőt a gyámságból és gondnokságból is kizárandók, gyermekeik pedig elhagyottnak nyilvánítandók, gyermekmenhelyre adandók és pedig nem csupán jól felfogott egyéni érdekből, hanem az egész népes faj civilizálása, a társadalom, az állam... érdekéből is... Az a csecsemő, ki anyja keblén már a sátor füstös és piszkos vásznai közt nem lát egyebet, mint undok szennyet, az erkölcstelenségnek és fajtalanságnak legundorítóbb példáit, mezítelen szülők, gyermekek és rokonok egyvelegében, ki nem eszik mást, csak lopott jószágot, ki nem hall mást, csak káromkodást, ki nem tanul mást, csak bűnre: lopás, rablás, gyilkosságra csábítást, ki nem érez mást, csak embervérszagot és állati döögöt; ki nem járhat más után, már gyermekségének első lépéseivel, mint hogy bűnben gázoljon: – méltóztatik-e belátni, kérdezem, hogy az emberszeretet nem parancsolja-e egyenesen, hogy ezek a még megmenthető gyermekek ebből a környezetből kiragadtassanak?”²⁷¹

Hatásos beszéd lehetett Hertelendy Ferencé, kétségtelen. Igazak voltak-e állításai vagy sem, az most lényegtelen. Sokkal fontosabb ennél, hogy a közigazgatási apparátus tagjai – számtalan utalás található erre – pontosan így vélekedtek a kérdéstről. A különbség csupán annyi, hogy az ő figyelmüket már nem kerülte el az 1907. június 13-án kibocsátott 60000/1907. BM sz. körrendelet, amely menhelyi elhelyezését rendelte el annak a gyermeknek is, aki jogi értelemben nem elhagyott ugyan, de aki addigi környezetében erkölcsi romlásnak volt kitéve vagy züllésnek indult.²⁷²

Andrássy Gyula gróf leirata gyökeresen új helyzetet teremtett a cigánygyermek védelmének területén, sőt némiképp az egész cigányügyi politikában. Ekkortól ugyanis a hatóságokat „nyilvánvalóan az a téves nézet

vezette, hogy a cigány-kérdést a jelenlegi állami gyermekvédelem keretében lehet és kell megoldani” – olvasható a kormányzati vélekedés egy elvi jelentőségű miniszteri iratban.²⁷³ Első pillantásra távolinak tűnik a kapcsolat a gyermekvédelem és a népcsoport vándorló életmódjában megnyilvánuló cigánykérdés, illetve annak rendezése között, a korabeli közigazgatás mégis szoros kötődést látott a két dolog között. A túlnyomó többségükben Hertelendy Ferenc nézeteit osztó helyi potentátok ugyanis úgy vélték, hogy éppen azzal felelnek meg a humanizmus követelményeinek, ha a purdékot menhelyekre utalva, megmentik őket a jövő generációinak, a polgárosultságnak, a civilizációnak. Úgy gondolom azonban, ebbéli indíttatásukat nemcsak az emberszeretet vezérelte, hanem mögöttes szándék is motiválta. Hertelendyvel együtt ők is arra apellálhattak, hogy a gyermekvédelmi jogszabályok következetes alkalmazása egy csapásra megoldja a hazai cigánykérdést: „Tessék csak a fenti törvényeket egyenlő szigorral alkalmazni, arra bizonyos határidőt kitűzni, erre egyszerre úgy meg fog apadni a kóborcigányok száma, hogy alig lesz ki ellen érvényesíteni. Ne tessék aggódni, hogy hova mennek, az az ő dolguk lesz, de elpárolognak oda, hol remélik, hogy gyalázatosságaikat megtűrik: keletre vagy más világrészbe, ezért ne fájjon a mi fejünk. Akkor azután bezárni a határt, hogy többé ide vissza ne térhessenek.”²⁷⁴

A Mária Terézia idejében kipróbált módszert²⁷⁵ a civilizált XX. század is szívesen alkalmazta. A dadai felső járásban „1908-ban 6 szekér sátoros cigánytól 14 gyermeket vettek el (13 éven aluliakat) és a munkácsi gyermekmenházba helyezték el”²⁷⁶. Somogyban a letartóztatott cigányok 14 évesnél fiatalabb gyermekeit utalták kválogatás nélkül lelencházba.²⁷⁷ Ugyanitt egy évvel később arra utasította az előjáróságokat, szolgabírói hivatalokat az alispán, mindenkor szorgalmasan vizsgálják, „hogy az 1907. évi 60000. sz. BM rendelet értelmében a kóborcigányok gyermekeire nézve nem forognak-e fenn oly körülmények, a melyek folytán eddigi környezetükben erkölcsi romlásnak kitéve avagy züllésnek indultak s hogy ugyanczen rendelet értelmében a hatósági védelem és intézkedés megtétele nem szükséges-e”²⁷⁸.

„Czélra vezető eszköznek” vélte a cigányügy rendezésénél Vas vármegye közönsége is a cigánygyermek elhagyottá nyilvánítását (és bizonyára alkalmazta is a módszert). Mindazonáltal protestált a belügyminiszternél, hogy nem volt szerencsés dolog a tartás költségeit a községekre hárítani. Részint igazságtalannak („a községekre e czímen eső teher egyenlő módon meg nem oldható”) minősítette így a döntést, részint a gyakorlat követelményeivel ellenkezőnek: „még ma is nagy a száma azon gyermekeknek, kik házilag gondozásban nem részesülnek, mert a községek a reájuk

háramló tehertől való félelem miatt az ily gyermekeket eltitkolják, hozzátartozóikat megfélemlítéssel is megakadályozzák, hogy azokat bejelentésük²⁷⁹⁾.

A belügyi kormányzat – mentve a menthetőt –, rendre megsemmisítette az árvaszékek túlkapásoktól sem mentes, elhagyottá nyilvánító határozatait. Így tett azoknak a somogyi illetőségű kiskorúaknak az esetében, akiknek szüleit letartóztatták,²⁸⁰⁾ és így tett annak a tizenöt cigánygyermeknek az ügyében is, akiket Sz. vármegye utalt az m.-i gyermekmenhelybe. Mint ez utóbbi eset kapcsán a minisztérium megállapította: „az iratok tanúsága szerint... az eljárás során éppen az a körülmény, hogy a szóban levő kiskorúakat a tartásra köteles hozzátartozóik képesek-e eltartani és felnevelni? vizsgálat tárgyává nem is tétetett, holott az édes anyák... az alsó fokú határozatok ellen beadott jogorvoslataikban kijelentették, hogy gyermekeiket nem csak készek, de képesek is eltartani és felnevelni²⁸¹⁾.

Aligha csak az Sz. megyei²⁸²⁾ praxis szenvedett ilyen hibákban, sokkal inkább országos gyakorlatról lehetett szó. A belügyi kormányzat mégsem tanult a történelemből. A 15000/1916. BM eln. sz. rendelet továbbra is fenntartotta a lehetőséget, hogy a kóbor cigányok kicsinyeit válogatás nélkül lelenházba utalhassák. Mit több: e leirat tán még az addigiaknál is könnyebbé tette a menhelyi elhelyezést, hiszen 4. §-ában csak azt a nagyon szubjektív megítélést engedő kritériumot követelte meg, hogy a gyermek nem álljon „kellő gondozás” alatt.

A hatás kiszámítható lett volna: „ezt a rendelkezést némely hatóság úgy értelmezi, mintha a kóborcigányoknál valamennyi vagy legalább is legtöbb gyermekét állami gyermekmenhelybe kellene küldeni” – állapította meg Sándor János belügyér alig egy héttel a kóborlók összegyűjtésére adott határidő lejárta után.²⁸³⁾ Sietve leszögezte hát, hogy „a fent idézett rendelkezésnek nincs ilyen célzata és rendelkezései sem tartalmazzanak olyan felhatalmazást, hogy a kóbor cigányok vagy gyermekeik indokolatlanul erőszakos vagy a szülei érzést ok nélkül sértő elbánásban részesíttessenek”, s arra utasította a törvényhatóságokat, árvaszékeket, hogy a jövőben csak olyanokat utaljanak intézetbe, „akiket a kóbor cigányok viszonyai szerint is elhagyottaknak kell tekinteni, vagyis akiknek nincs oly hozzátartozójuk, aki reájuk felügyelne, őket gondozná, más szóval: akiknek a menhelyekbe való felvétel nélkül életük forogna közvetlen veszedelemben.”

A miniszter megróttá a helyi szerveket a túlkapások miatt, pedig az általa kiadott jogszabály legalábbis félreérthető volt. Nem segített eloszlatni a kételyeket a „Csendőrségi Lapok”-ban Feszty Béla cigányügyi kormánybiztos tollából való, a körrendeletre fűzött kommentár sem: „a rendelet 4.

§-a arról intézkedik, hogy a kellő gondozás alatt nem álló hét éven aluli kóbor cigánygyermek állami gyermekmenhelyek kötelékébe helyeztesse el. Szó sincs róla, hogy a cél az volna, hogy minden cigány anyának kebléről letépassenek a gyermekek. Ellenkezőleg. Az elhagyott, az önként felajánlott, a teljes züllésnek kitett gyermekek védelméről van szó, vagy olyanokról, akiknek eltartói hosszabb szabadságvesztésre ítéltettek. Építve a cigány szülőknek gyermekeik iránti mesés szeretetére, igen hatékony módszernek fog bizonyulni a gyermekmenhelyekben való időszaki elhelyezés a tekintetben, hogy a szülők megtörjenek, megjavuljanak, mert ha érdemeseknek mutatkoznak a kibocsátásra, gyermekeiket újból vissza is kaphatják. A gyermekelvétele tehát nem erőszakos imperatív rendelkezés, hanem az emberiségéből folyó és javító eszköznek is beváló fakultatív intézkedés.²⁸⁴

JEGYZETEK

- ¹ Vö. 1872:VIII. tc. 1–4. §§-t
- ² Lásd PmL IV/408/b 127/880 (584/874), illetve KN. 1906–11., 82. ülés, V. kötet, 160. o.
- ³ PmL IV/408/b 127/880 (2895/881)
- ⁴ SZABmL IV. B. 411. 11107/903
- ⁵ PmL IV/408/b 127/880 (2895/881)
- ⁶ R. T., 1928., 1025–1027. o.
- ⁷ HmL IV-404/a/142 2833/914
- ⁸ Heves vármegye alispánjának 1901. évi jelentése HmL
- ⁹ HmL IV-404/a/142 2833/914
- ¹⁰ Az esztergomi járás főszolgabírójának 3945/1908. sz. leirata. Megtalálható: Esztergom vm. HL, 1908/39.
- ¹¹ Az esztergomi járás főszolgabírójának 2133/1910. sz. körrendelete. Megtalálható: Esztergom vm. HL, 1910/27.
- ¹² 2943/1910. sz. alispáni körrendelet. Somogy vm. HL, 1910/8.
- ¹³ A szigetvári járás főszolgabírójának 2997/1909. sz. jelentése Baranya vármegye alispánjához. 1909. április 24. HH
- ¹⁴ OL K 150/1888-VII-13-12902 (30755)
- ¹⁵ Gömör-Kishont alispánjának 14589/1904. sz. körrendelete. Megtalálható: Gömör-Kishont vm. HL, 1905/48.
- ¹⁶ 13558/1908. kgy. sz. törvényhatósági bizottsági határozat. Gömör-Kishont vm. HL, 1909/2.
- ¹⁷ 16161/1909. sz. alispáni körrendelet. Gömör-Kishont vm. HL, 1910/4.
- ¹⁸ Lásd Gömör-Kishont vm. HL, 1909/2., ill. no., 1910/33.
- ¹⁹ Lásd Gömör-Kishont vm. HL, 1910/33.
- ²⁰ 2133/1910. sz. főszolgabírói körrendelet. Megtalálható: Esztergom vm. HL, 1910/270.
- ²¹ 2943/1910. sz. alispáni körrendelet. Somogy vm. HL, 1910/8.
- ²² Vö. pl. HmL IV-404/a/142-2833/914 (6254/899), ill. PmL IV. 408/b 127/880 (2895/881)
- ²³ HmL IV-404/a/142-2833/914 (6254/899)

- 24 47/1940. sz. alispáni körrendelet. BARmL XXI/3/b 18255/947 (4009/940)
- 25 Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. HL, 1941/23.
- 26 HmL IV-404/a/142 2833/914 (6254/899)
- 27 Uo.
- 28 43139/1941. kig. sz. alispáni körrendelet Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. HL, 1941., 394. o.
- 29 Uo.
- 30 67798-XIII/1901. KM sz. rendelet. Megtalálható: Kolozs vm. HL, 1901/41.
- 31 151041/1917. BM sz. körrendelet. PmL IV-408/b 12989/919 (56141/917). Publikálva: MPT, 194–199. o.
- 32 R. T., 1931., 515–516. o. Publikálva: MPT, 207–208. o.
- 33 Bizonyosságul Brassó, Nagyvárad és Nagyszeben városok szabályrendeleteire (megtalálhatók: OL K 150-1881-III-1-53706, OL K 150-1881-III-1-13442) hivatkozhatom az 1880-as évek elejéről vagy két másik, ezúttal a világválság környékéről való statútumra: Vas vármegye 3308-5 ai. 180 kgy. 1934. sz. (megtalálható: Vas vm. HL, 1934., 268. o.) és Zala vármegye 21544 mi 1938 jkv. 183. sz. (megtalálható: Zala vm. HL, 1938., 401. o.) szabályrendeletére.
- 34 Lucidus: A cigányok vándoriparának gyakorlása = Magyar Közigazgatás, 1931/40., 4. o.
- 35 Uo.
- 36 R. T., 1937., 1222. o.
- 37 Megtalálható: Szaboles vm. HL, 1931., 283. o.
- 38 24793/1931. kig. sz. alispáni körrendelet. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. HL, 1931., 242. o.
- 39 Megtalálható: VmL IV-405-10822/935
- 40 10822/1935. sz. alispáni körrendelet. Vas vm. HL, 1935., 245. o.
- 41 Veszprém vm. HL, 1936/3.
- 42 Borsod, Gömör és Kishont k. e. e. vm. HL, 1936., 249. o.
- 43 Fejér vármegye alispánjának 319/1936. sz. átirata, illetve 47/1940. sz. körrendelete. Megtalálható: BARmL IV. B. 410/b 3529/936. ill. BARmL XXI/3/b 18255/947 (4009/940)
- 44 BARmL XXI/3/b 18255/947 (9134/938)
- 45 PmL IV. 408/b 29028/942
- 46 Uo.
- 47 SZABmL IV. B. 411. 880/922
- 48 816/1906. sz. alispáni utasítás Nógrád vm. HL, 1906/9.
- 49 BARmL XXI/3/b 18255/947 (4009/940)
- 50 OL K 150-1882-III-1-45831
- 51 PmL IV. 408/b 28887/919
- 52 ZmL IV. 413/a 5262/944
- 53 HmL IV-404/a/83 2898/899
- 54 Uo.
- 55 OL K 150-VII-5-1925-214225
- 56 Uo., ill. VmL IV-405-VIII-9945/925
- 57 117134/1924. BM sz. rendelet. Megtalálható: VmL IV-405-II-11307/924
- 58 Uo.
- 59 Uo.
- 60 VmL IV-405-II-11307/924 (18485/924)
- 61 Minden más korabeli irat, jogszabály csak a Magyarországi Cigányzenészek Országos Egyesületét említi ebben az időben. Így hajlok arra a feltételezésre, hogy Sárközy József hibásan nevezte meg az általa benyújtott kérvényen a feladót: vagy nem tudta, hogy minek az elnöke vagy – és természetesen ez a valószínűbb – nem tulajdonított jelentőséget az elnevezésbeli különbségnek.

- ⁶² VmL IV-405-II-7472/926
- ⁶³ A 137000/1926. BM sz. körrendeletet részben kiegészítette, részben módosította a még ugyanezen év októberében kibocsátott 201000/1926. BM sz. körrendelet. Mivel azonban ez utóbbi változtatásai tárgyunk szempontjából lényegtelenek, a két jogszabályt összevontan elemeztem. Megtalálhatók: Csanád, Arad és Torontál k. e. e. vm. HL, 1926., 570–571., ill. 780. o.
- ⁶⁴ BARmL IV. B. 410/b 20486/934
- ⁶⁵ BARmL IV. B. 410/b 22318/934
- ⁶⁶ 121754/1930. BM sz. rendelet Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. HL, 1931/7.
- ⁶⁷ Uo.
- ⁶⁸ 132834/1930. BM sz. körrendelet. Közli: Zala vm. HL, 1931/17.
- ⁶⁹ Uo.
- ⁷⁰ VmL IV-405-11443/934
- ⁷¹ SZOLmL XXXIII-3-57/934
- ⁷² SZOLmL XXXIII-3-31/924
- ⁷³ VmL IV-405-11443/934 (1084/933)
- ⁷⁴ 199587/1934. BM sz. körrendelet VmL IV-405-11443/934
- ⁷⁵ A Magyar Cigányzenészek Országos Szövetségének Alapszabályai. Megtalálható a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapest-gyűjteményében.
- ⁷⁶ VmL IV-405-5290/937
- ⁷⁷ Név nélkül: Magyar cigányzenészek ünnepe az Országzászlónál = Budapesti Hírlap, 1937. május 8.
- ⁷⁸ VmL-405-5290/937
- ⁷⁹ Dér Endre: Világraszóló ünnepekkel készülnek megülni a magyar cigányzenészek magyarországi letelepedésük 500-ik évfordulóját = Újság, 1937. május 8.
- ⁸⁰ Vö. pl. 15000/1916. BM sz. rendelet [PmL IV-408-b 12989/919 (161/916)] vagy Mészáros, 563. o.
- ⁸¹ Cft, 13. o.
- ⁸² Uo., 45. o.
- ⁸³ Mészáros, 503. o.
- ⁸⁴ Uo. 562. o.
- ⁸⁵ Farkas, 538. o.
- ⁸⁶ HmL IV-404/a/142 2833/914 (6254/899)
- ⁸⁷ BORmL 2020/922 (6283/916)
- ⁸⁸ Belügyminiszteri átirat a honvédelmi miniszterhez. 1916. január. HH 9200/eln. 18/1916. HM sz. körrendelet BARmL XXI/3/b 18255/947 (10406/916)
- ⁸⁹ Belügyminiszteri átirat a honvédelmi miniszterhez. 1916. január. HH
- ⁹⁰ Uo.
- ⁹¹ Uo.
- ⁹² Uo.
- ⁹³ BARmL XXI/3/b 18255/947 (10406/916)
- ⁹⁴ PmL IV. 408/b 12989/919 (9707/916)
- ⁹⁵ BARmL XXI/3/b 18255/947 (10406/916)
- ⁹⁶ OL K 148-1916-34-8070 (16417/916)
- ⁹⁷ 1912:LCVIII. tc. 10. §: „Minden fogatos jármű vagy személy-, illetőleg teherszállításra alkalmas állat birtokosa kötelezhető, hogy azt megfelelően felszerelve, fuvarozásra (teherhordásra) átengedje.”
- ⁹⁸ 9800/eln. 20/b-1916. HM sz. rendelet OL K 148-1916-34-8070 (16417/916)
- ⁹⁹ VmL IV-405-VII-12761/921 (15404/916)

- 100 BORmL 2020/922 (5981/916)
- 101 Uo.
- 102 Uo.
- 103 BORmL 2020/922 (43414/916)
- 104 BORmL 2020/922 (5930/916)
- 105 BARmL XXI/3/b 18255/947 (10406/916)
- 106 BARmL XXI/3/b 18255/947 (1620/871)
- 107 PmL IV-408/h 127/880 (2895/881)
- 108 VmL IV-405 8165/938 vagy PmL IV-408/h 30005/942 (39331/938)
- 109 PmL IV-408/h 127/880 (2594/885)
- 110 Búzás József kántortanító javaslata a cigánykérdés megoldására. 1908. június 1. Megtalálható: HH
- 111 Vö. Cft, 14–35. o.
- 112 Név nélkül: Cigány-iskolák = Budapesti Hírlap, 1909. júl. 13.
- 113 Farkas, 540. o.
- 114 Eötvös Károly Lajos: Népoktatásügyi emlékeztető közig. bizottságok, kir. tanfelügyelőségek, iskolalátogatók, szolgabíróságok, gondnokságok, községi és felekezeti iskolaszékek, egyházi hivatalok, tanítók, kiseddévők és a szülők számára. Bp., 1887., 16. o.
- 115 Uo. 93. o.
- 116 Uo. 101. o.
- 117 47/1940. sz. alispáni körrendelet. BARmL XXI/3/b 18255/947 (4009/940)
- 118 BARmL XXI/3/b 18255/947 (1620/934)
- 119 Vö. pl. Farkas, 540. o.
- 120 Búzás József kántortanító javaslata a cigánykérdés megoldására. 1908. június 1. Megtalálható: HH
- 121 Uo.
- 122 Név nélkül: Cigány-iskolák = Budapesti Hírlap, 1909. júl. 13.
- 123 BARmL XXI/3/b 18255/947 (4422/935)
- 124 ad. 559/1929. kb. sz. főisp. leirat. Sopron vm. HL, 1929/11.
- 125 1242/1937. kb. sz. főisp. leirat Zemplén vm. HL, 1937/10.
- 126 Búzás József kántortanító javaslata a cigánykérdés megoldására. 1908. június 1. Megtalálható: HH
- 127 Név nélkül: Cigány-iskolák = Budapesti Hírlap, 1909. júl. 13.
- 128 Vö. 1868:XXXVIII. tc. 35. §
- 129 VmL IV-405 911/935 (590/934). Publikálva: MPT, 162–163. o.
- 130 Uo.
- 131 VmL IV-405 911/935
- 132 VmL IV-405 731/942 (8742/939)
- 133 Uo.
- 134 A megyei címtár szerint: „A lakosság nagyon szerény viszonyok között él.” A község „talajviszonya: sárga agyag.” Forrás: Vas vármegye és Szombathely megyei város általános ismertetője és címtára az 1931–32. évre. I–II. kötet. Főszerk.: F. Szabó Géza. H. n., é. n., 194. o.
- 135 VmL IV-405 731/942 (8742/939)
- 136 VmL IV-405 731/942 (3981/939)
- 137 VmL IV-405 731/942 (7102/941)
- 138 VmL IV-405 731/942
- 139 Uo.

- 140 Uo.
A hivatkozott törvényhely szerint „oly községekben, hol a hitfelekezetek nem tartanak fenn a törvény rendeleteinek megfelelő népiskolát, valamint az ezen törvényben kijelölt egyéb esetekben is a község köteles a szükséges népoktatási tanintézeteket felállítani.”
Ide kapcsolódik még további két szakasz:
„35. §: A községi népiskolák terheit első rendben a község viseli, mely e célra minden kebelbeli vagy hozzátartozó polgárra és birtokra külön adót vethet ki. Ez az adó az állami egyenes adónak 5%-át nem haladhatja meg.
36. §: Azon községi tagok és birtokosok, kik a jelen törvényben kijelölt kellékeknek megfelelő hitfelekezeti iskolát tartanak fenn, csak annyiban köteleztetnek a községi iskola fenntartásához hozzájárulni, amennyiben azon összeg, a melylyel saját hitfelekezeti iskolájok fenntartásához pénzben vagy terményben járulnak, egyenes adóik öt százalékát nem meríti ki.”
- 141 VmL IV-405 731/942
- 142 Név nélkül: Cigányiskola Hosszúfaluban = Brassói Lapok. 1910. február 11.
- 143 Alispáni jelentés Fejér vármegye közigazgatásáról. 1938. FmL, kézikönyv.
- 144 Jakab István László: Bicske története. Bicske, 1969., 541. o.
- 145 Név nélkül: Cigány-iskolák = Budapesti Hírlap, 1909. júl. 13.
- 146 Kotnyek István: A cigány gyermekek oktatása Magyarországon. In: Cigányok, honnét jöttek merre tartanak? Válogatta és szerkesztette: Szegő László. Bp., é. n., 301. o.
- 147 5177. ai./139. kisgy. 1939. sz. határozat (megtalálható: Komárom vm. HL, 1939/24.), illetve 13533 ai./649. kisgy. – 1943. sz. határozat (megtalálható Komárom vm. HL, 1943., 331. o.
- 148 Fejér vármegye alispánjának 47/1940. sz. rendelete. BARmL XXI/3/b 18255/947 (4009/940)
- 149 Név nélkül: Akit nem tanítottak írni = Pécsi Napló, 1900. április 8.
- 150 OL K 150-1870-III-1-4330
- 151 Farkas, 541. o.
- 152 Krisztinicz, 543. o.
- 153 Farkas, 540. o.
- 154 MOT/7, 422. o.
- 155 Vö. BARmL IV. B. 410/b 1160/893
- 156 M. T., 1894., 37–46. o.
- 157 MOT/7, 421–422. o.
- 158 Heves vármegye alispánjának 1896. évi jelentése. HmL
- 159 Uo.
- 160 28637/1896. BM sz. rendelet. Trencsén vm. HL, 1896/17.
- 161 1887:XXII. tc. 10. §: „Himlő-járvány idejében a felnőttek kötelező újraoltását a törvényhatóság törvényes szakközegeinek meghallgatása mellett, a belügyminiszter jóváhagyásával általában, vagy csak az életmódjuk, lakviszonyaik, vagy egyéb körülményeiknél fogva, a törvényhatóság egész területére vagy annak csak egy részére nézve határozatilag elrendelheti. Egyidejűleg intézkedik arról is, hogy az újraoltás pontos teljesítéséről magának meggyőződést szerezhessen és azok, kik rendeletének nem engedelmességek, mint ellenszegülők a kihágásokról szóló törvény értelmében büntettségnek.”
- 162 Trencsén vm. HL, 1896/17.
- 163 Heves vármegye alispánjának 1896. évi jelentése. HmL
- 164 PmL IV. 408/b 19403/916
- 165 Név nélkül: Tífuszfészkek a vépi cigánytanyán = Vasvármegye, 1910/285.
- 166 PmL IV. 408/b 15052/923
- 167 Megtalálhatók: Somogy vm. HL, 1923/51.

- 168 Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. HL, 1923., 169. o.
- 169 PmL IV. 408/b 15052/923
- 170 Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. HL, 1923., 169. o.
- 171 PmL IV. 408/b 15052/923 (22058/923)
- 172 Lásd Zala vármegye alispánjának 7348. ai./1923. sz. (Zala vm. HL, 1923/13.), illetve Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye alispánjának 13307/1923. kig. sz. körrendeletét (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. HL, 1923., 169. o.).
- 173 PmL IV. 408/b 23877/923
- 174 Tolna vm. HL, 1923/23.
- 175 PmL IV. 408/b 15052/923 (31533/923)
- 176 PmL IV. 408/b 6059/923
- 177 Vö. uo., ill. PmL IV. 408/b 6059/923 (27739/923)
- 178 PmL IV. 408/b 6059/923
- 179 V.ö. PmL IV. 408/b 15052/923 (22058/923)
- 180 PmL IV. 408/b 15052/923 (34150/923)
- 181 114464/1923. MNM sz. körrendelet. Megtalálható: Somogy vm. HL, 1923/51.
- 182 VmL IV-405-X-6367/924
- 183 A rendeletet Zala vármegye alispánja 8043-ni/1924. sz. alispáni körrendeletében közölte és ismertette (megtalálható: Zala vm. HL, 1924/16.), hozzáfűzve azt a fenyegetőleg ható mondatot, hogy „általában a rendelet minden pontját fogantatosítsa (tudniillik a judliumok és polgármesterek – P. L.), annak betartását személyesen is ellenőrizze, annál inkább, mert a rendelet végrehajtását magam is ellenőrzöm és a vm. t. főorvossal is ellenőriztetni fogom s mulasztás esetén a legszigorúbb megtorló eljárást fogom alkalmazni.”
- 184 VmL IV-405-X-6367/924 (6933/924)
- 185 VmL IV-405-X-6367/924
- 186 Tolna vm. HL, 1925/3.
- 187 21500/1925. MNM sz. körrendelet. (Somogy vm. HL, 1925/13.)
- 188 VmL IV-405-X-839/926
- 189 Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. HL, 1927/33.
- 190 37890/1932. MNM sz. körrendelet. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. HL, 1932., 150. o.
- 191 Uo.
- 192 Zala vm. HL, 1933/14.
- 193 16647/1933. kig. sz. alispáni rendelet, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. HL, 1933., 135. o.
- 194 Zala vm. HL, 1933/14.
- 195 Vö. 8533/1934. kig. sz. alispáni rendelet. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. HL, 1934., 85. o.
- 196 Vitéz Endre László: Az oláh cigány-kérdés rendezése = Nemzeti Figyelő, 1937/20.
- 197 PmL IV. 408/b 30005/942 (26695/929)
- 198 Krisztinicz, 542. o.
- 199 Johan Béla: A magyar közegészségügy területi kérdései = Népegészségügy, 1943., 787. o.
- 200 Vö. BARmL IV. B. 410/b 8696/941
- 201 BARmL XXI/3/b 18255/947 (4009/940)
- 202 97092/1942. BM sz. körrendelet VmL IV-405-5801/943
- 203 Fejér vármegye alispánjának 1921–1929. évi jelentései. FmL
- 204 Vitéz Endre László: Az oláh cigány-kérdés rendezése = Nemzeti Figyelő, 1937/20.
- 205 Nagy Péter: Mégegyszer a cigányokról = Népegészségügy, 1942., 1157–1158. o.
- 206 PmL IV. 408/b 14399/944. A hivatkozott jogszabályok: 1876:XIV. tc. 1. §., 1908:XXXVIII. tc. 1. §., 47083/1924. MNM sz. rend., 198892/1931. BM sz. rend., 15000/1916. BM elh. sz. rend. 7. §.

- 207 Vö. PmL IV. 408/b 14399/944
- 208 HmL V-210/20
- 209 SL IV/409-2520/914 (9803/907)
- 210 Vö. pl. SL IV/409-2520/914 (591/905), SZABmL IV. B. 411 880/922, VmL IV-405-3604/946 (1859/942)
- 211 BARmL IV. B. 410/b 1109/938
- 212 Uo.
- 213 R. T. 1932., 393. o.
- 214 Uo.
- 215 Vö. pl. SL IV/409-2520/914 (591/905), BARmL IV. B. 410/b 1109/938, SZABmL IV. B. 411. 880/922
- 216 „A dögterek is a községeknek állandó kiadást okoztak; a hulladékégető kemencék felállításának költségeihez is tehát a községek természetesen járulni tartoznak, tekintve azonban azt, hogy különösen egyes szegényebb községek az ekkora, körülbelül 600–1000 koronát kitevő kiadást nem bírják meg és tekintve, hogy ezen ügy közérdek, indokolt, hogy a kemenczék felállításánál különösen a szegényebb községeket a törvényhatóság lehetőleg segítse.” SL IV/409-2520/914 (591/905)
- 217 Vö. VmL IV-405-3604/946 (1859/942)
- 218 Somogy vm. HL, 1914/27.
- 219 Vö. Vas vármegye alispánjának 10878-4-1937. sz. körrendelete. Vas vm. HL, 1938., 5. o.
- 220 Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye alispánjának 33755/1941. kig. sz. körrendelete. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. HL, 1941., 311. o.
- 221 Vö. uo., ill. Vas vm. HL, 1938., 5. o.
- 222 Vas vm. HL, 1927., 187. o.
- 223 BARmL XXI/3/b 18255/947 (7586/930)
- 224 Ferge, 71. o.
- 225 M. T. 1871., 292. o.
- 226 A két segítési formáról lásd Csizmadia, 90–101. o.
- 227 Ferge, 113. o.
- 228 Utasítás a községi ügy ideiglenes szabályozására Magyarország sz. kir. városaiban és rendezett tanáccsal bíró egyéb községeiben. Közli: Récsi Emil. A Közigazgatási Törvénytudomány Kézikönyve (1854–55) Pest, II. kötet, 38–39. o.
- 229 8803/1872. BM sz. körrendelet. R. T. 1872., 402–408. o.
- 230 R. T. 1931.
- 231 Ladik Gusztáv: Közigazgatásunk fejlődése 1867 óta. Bp., 1932., 13. o.
- 232 KN. 1896–1901., XVI. kötet, 345. o.
- 233 Hilscher Rezső: Bevezetés a szociálpolitikába. Szövétnek kiadás, 1928. 16. o. Idézi Ferge, 113. o.
- 234 Ferge, 120. o.
- 235 Teleki Béla kormánybiztos, főispán rendelete az irat rongáltsága miatt csak részleteiben olvasható. Megtalálható: a ZmL IV. 413/a 5262/1944 jelzetű irat hátoldalán.
- 236 Cft., 80. o.
- 237 73691/1919. VIII/a sz. belügyminisztériumi irat. 1919. augusztus 26. Megtalálható: HH
- 238 A második községi törvénynek ez a szakasza szó szerint megismétli az 1871:XVIII. tc. 131. §-át, kiegészítve azzal, hogy a szegényügy ellátására a községek egyesülhetnek, illetve hogy a vármegye összes községe egységes szegényalapot állíthat fel.
- 239 14589/1904. sz. alispáni rendelet. Gömör és Kishont vm. HL, 1905/48.
- 240 Gömör és Kishont vm. HL, 1907/50.

- 241 HmL IV-404/a/53 274/899 (6321/893)
- 242 Uo.
- 243 Uo.
- 244 Belügyminiszteri átirat a honvédelmi miniszternek. 1916. jan. HH
- 245 Uo.
- 246 PmL IV. 408/b 12989/919 (161/916)
- 247 151041/1917. BM sz. körrendelet PmL IV. 408/b 12989/919 (56141/917)
- 248 Uo.
- 249 Cft, 80–81.o.
- 250 OL K 150-1868-III/R-16-1593
- 251 Független Lapok, 1868/132.
- 252 Zala–Somogyi Közlöny, 1868/29.
- 253 146400/1914.-VI/a. BM sz. körrendelet. Temes vm. HL, 1914/44.
- 254 81000/1924. BM sz. körrendelet. Csanád, Arad és Torontál k. e. e. vm. HL, 1924. 405–406. o.
- 255 172000/1936. BM sz. rendelet
- 256 Abaúj-Torna vármegye alispánjának 12900/1909. sz. körrendelete. Abaúj-Torna vm. HL, 1910/1.
- 257 Szolnok-Doboka vármegye alispánjának 10615/1906. sz. körrendelete. Szolnok-Doboka vm. HL, 1906/46.
- 258 OL K 150-1868-III/R-16-1593 (2854)
- 259 Az esztergomi járás főszolgabírójának 3945/1908. sz. utasítása. Esztergom vm. HL, 1908/39.
- 260 PmL IV. 408/b 30005/942 (52353/938)
- 261 10615/1906. sz. alispáni körrendelet. Szolnok-Doboka vm. HL, 1906/46.
- 262 Idézi Propper Sándor: Új ipari forradalom. Bp., 1933., 77. o.
- 263 Kolozs vm. HL, 1882/16.
- 264 4270/1939. sz. alispáni rendelet Gömör és Kishont vm. HL, 1939/22.
- 265 VmL, Kőszegi járás főszolgabírói iratok, 6397/912.
- 266 175512/911. BM sz. rendelet Somogy vm. HL, 1912/14.
- 267 Vö. Heltai Ferenc képviselő felszólalása az 1898:XXI. tc. parlamenti vitájában. KN, 1896–1901., XVI. kötet, 345. o., ill. Heves vármegye alispánjának 1880. évi jelentése. HmL
- 268 Liber Endre székesfővárosi tanácsnok felszólalása az 1926. október 24–30. között megrendezett közegészségügyi és társadalompolitikai országos értekezleten. Ismerteti: Csizmadia, 79–80. o.
- 269 Lásd M. T. 1901, 53–57. o., ill. 127–131. o.
- 270 1/1903. BM sz. rendelet
- 271 Hertelendy, 122–123. o.
- 272 Megtalálható: Sopron vm. HL, 1907/25.
- 273 B. K. 1909/16.
- 274 Hertelendy, 124. o.
- 275 Vö. Tomka Miklós: A cigányok története. In: Cigányok, honnét jöttek – merre tartanak? Szerk.: Szegő László. Bp., 1983., 48. o., ill. Bajcsy László első rendezési tervezetének indokolása. Megtalálható: OL K 26-1910-XL-49 (997/895). Bajcsy szerint ebben „az időben 10 000 cigány gyermeket szedtek el a szülőktől.”
- 276 Ifj. Herrmann Antal: A cigányok Szabolcs vármegyében. In: A cigányok Nyíregyházán. Nyíregyháza, 1911., 9. o.
- 277 Somogy vármegye közönségének 194/9040-1909. kgy. sz. felirata a belügyminiszterhez. 1909. május 3. Megtalálható. HH

- ²⁷⁸ 2943/1910. sz. alispáni körrendelet. Somogy vm. HL, 1910/8.
- ²⁷⁹ Vas vármegye közigazgatási bizottságának 2675/1909. sz. jelentése a miniszterelnökségnek. 1909. augusztus 29. Megtalálható: HH
- ²⁸⁰ Somogy vármegye közönségének 194/9040-1909. kgy. sz. felirata a belügyminiszterhez. 1909. május 3. Megtalálható: HH
- ²⁸¹ B. K. 1909/16.
- ²⁸² Talán Szabolcs vagy Szatmár vármegye lehetett, hiszen ahhoz volt közel az m.-i, azaz munkácsi gyermekmenhely.
- ²⁸³ 86471/1916. BM sz. körrendelet. PmL IV. 408/b 12989/919 (24223/916)
- ²⁸⁴ Feszty Béla: A cigányügyről. I-II. = Csendőrségi Lapok, 1916/17-18.

A SZABÁLYOZÁS KÖZBÜLSŐ SZINTJE: A TÖRVÉNYHATÓSÁGI SZABÁLYRENDELETEK

Áttekintvén a központi és a helyi közigazgatás cigányügyet alakító szabályozását, a kép teljessé tétele érdekében rövid kitérőt kell tennünk: meg kell vizsgálnunk a legfontosabb megyei képviselői szerv, a törvényhatósági bizottság tárgyunkba vágó státútumait. A szabályrendeletek külön fejezetben való tárgyalását elsősorban formai és didaktikai okok teszik szükségessé. Részint az, hogy a közigazgatási szervek intézkedései nem keverhetők a képviselői testületek hatázmányaival. Talán még ennél is fontosabb, hogy e két jogforrási csoport közös tárgyalása esetleg összekuszálta volna a közigazgatási (akár központi, akár helyi) szervek cigányügyi politikájáról kialakuló képet, már csak azzal is, hogy nehezebben lehetne nyomon követni egy-egy jogintézmény életét. Hiszen a törvényhatóságok nemcsak továbbították és végrehajtották a központi közigazgatás által meghatározott tennivalókat, hanem – éppen, mert a helyi viszonyokra adaptálva alkalmazták és hajtották végre a felsőbb utasításokat – szükségszerűen megszürték, többé-kevésbé átalakították azokat. Ám, mint a későbbiekben majd látható lesz, lényeges tartalmi változást a státútumok sem jelentettek a cigányügyi igazgatásban.

A cigányügyre vonatkozó vármegyei szabályrendeletet közel harmincat találtam a korszakból. (Ez önmagában is nagy mennyiség, pedig még több tucatra rúghat azoknak a száma, amelyek ismeretlenül porosodnak a levéltárak polcain.) Közülük azonban csupán egyetlenegy született 1920 után, határozottan bizonyítva ezzel azt, hogy a Horthy-korszak állama mellett a kurzus törvényhatóságai sem érdemesítették különösebben figyelmükre a cigánykérdést.

Valamennyi szabályrendelet aprólékos elemzésére természetesen nem vállalkozhatom, már csak terjedelmi korlátok miatt sem. De mert közöttük amolyan „típusstátútumok” is vannak, erre nincs is szükség. Így elegendő mintegy féltucatnyit számba venni, köztük természetesen azokat is, amelyeket később a kevésbé ambiciózus megyék szinte mindenféle változtatás nélkül alkalmaztak saját területükre.

Az egyik ilyen típusstatútumot Zala vármegye törvényhatósági bizottsága hozta tető alá még 1884-ben. Az 1816-13. jk./1884. sz. szabályrendelet¹ minden bajok legfőbb forrásának a cigányok lótartását tekintette, s rendelkezései éppen ezért ezt próbálták megakadályozni. „Zalamegyében illetőséggel bíró, de vándor és kóbor életet folytató – s tisztességes keresetforrást nélkülöző cigányoknak a lótartás eltiltatik” – olvasható mindjárt az 1. §-ban. A törvényhatósági bizottság állásfoglalása szerint a tiltás ellen vétők kihágást követnek el, akiket nemcsak kettőtől ötven forintig terjedő pénzbüntetéssel, valamint ötnapi elzárással lehetett sújtani, hanem lovaik és szekereik elkobzásával és elárvereztetésével is. A kalapács alatt elkelt igavonókért járó pénzt azonban nem az egykori birtokos kapta, hanem a megyei közigazgatási fogház (2. §).

Némiképp más regulákat hoztak a más megyebéli cigányok ellen. Őket először is kitiltották Zala területéről („Idegen illetőségű, kóbor, keresetnélküli cigányok mint csavargók a megye területén meg nem tűretnek”), aki mégis bemerészkedett oda, arra toloncolás várt (3. §). Ha azonban „az így büntetett kóbor cigányok két év eltelte előtt a megye területén ismét mint csavargók jelentkeznek, s az, hogy a 3. § szerint már büntetve voltak, törvény szerint beigazoltatik, az 1879:XL. tc. 63. §-ában meghatározott büntetésen kívül² lovaik és szekereik a 2. § szerint elkoboztatni rendeltetnek.” (4. §). Hogy pedig a korábbi büntetés igazolható legyen, a szolgabírák és Kanizsa polgármestere szoros kötelességül kapták, hogy a vándorcigányok elleni kihágási ügyekben hozott jogerős ítéleteiket a társhatóságoknak küldjék meg s egyébként ítéleteikről vezessenek nyilvántartást. (5. §).

A most ismertetett statútum nagy népszerűségnek örvendett az ország más törvényhatóságaiban, annak ellenére, hogy a belügyminiszter nem hagyta jóvá a vármegye szabályrendeletét³. (A szabályrendeletek miniszteri felügyeletéről a későbbiekben részletesen szólok majd.) Átvette többek közt Somogy⁴, Sopron⁵, Fejér⁶, kimondatlanul is azt bizonyítva, hogy a tűrhetetlen állapotokért a megyék tekintélyes része a cigányok lótartását okolta. Ugyancsak elfogadta a zalai mintát Veszprém törvényhatósági bizottsága, de különböző kiegészítéseket tett. Ekként a bakonyi megyében általában tilos volt a cigányoknak igavonót tartani, amely tiltás alól csak a judliumok és a polgármesterek adhattak felmentést. Lótartási engedélyt ugyanazok kaphattak, akik Zalában (azok a veszprémi illetőségű, véglegesen letelepedett cigányok, akik rendes keresetforrással bírtak), a jogosítvány azonban bármikor visszavonható volt,⁷ tág lehetőséget adva ezzel a diszkrecionális elbírálásra.

Ugyancsak több megye (Nógrád⁸ és Trencsén⁹ például) vette át „a cigány csapatok vándorlásának megakadályozásáról” szóló, 1885-ben meg-

alkotott Hont vármegyei szabályrendeletet.¹⁰ „Tekintettel arra, hogy megyénk területén úgynevezett oláh cigány családok illetőséggel nem bírnak: tekintve továbbá, hogy ily kóbor cigányok rendszeres iparral, munkával nem foglalkoznak, hanem vándorlásuk közben leginkább lopás és csalásból élnek, így a közbiztonságra felette veszélyesek, minden kóbor cigány család vagy csapat Hontmegye területéről kitiltatik” – olvasható a statútum 1. §-ában. E rendelkezésnek érvényt szerezni értelemszerűen a községi előjáróságok feladata lett, akikre így több konkrét feladat is hárult. A határszéli községeknek fel kellett tartóztatni a törvényhatóság területére lépő kumpániát, majd felszólítani őket, hogy azonnal hagyják el a megyét. Ha a parancsnak eleget tettek, kíséretet rendeltek a csapat mellé, aki meggyőződött arról, hogy a vándorlók a megye területét valóban elhagyták (mégpedig pontosan azon az úton, melyen oda bementek). Ha a kóborlók a felszólítást nem respektálták, úgy az előjáróság értesíteni volt köteles a csendőrsöt, amelynek feladata volt a kiutasítást „erőhatalommal eszközölni.” Hasonló intézkedésekre szorították a nem határszéli községek előjáróságait is, „azon hozzáadással, hogy azon község előjáróságát, a melynek határán belül a csoport akadálytalanul bevonult, a járási szolgabíránál nyomban bejelentsen.” Egészen más tárgyú végül a szabályrendelet most ismertetett 2. §-ának utolsó pontja: „minden vásártartó község előjárója köteles alkalmas módon intézkedni, hogy ily cigányok a vásárokból való részvételben megakadályoztassanak”.

A jogszabály végül fegyelmi eljárást helyezett kilátásba azokkal az előjárósági tagokkal szemben, akiket a szabályrendelet végrehajtásában bárminemű mulasztás terhel. Ámde tárgyunk szempontjából sokkal lényegesebb ennél, hogy a belügyminiszter 4918/1886. BM sz. rendeletével jóváhagyta a Hont megyei statútumot.¹¹

A zalai és a Hont megyei norma rendelkezéseit elegyítette a 6325-141. kgy/1903. sz. Liptó megyei statútum¹², amiből éppen ezért most csak egyetlen szakaszt idézek. „Más községbeli illetőségű, rendes és állandó kereset nélküli cigányoknak a községben való megjelenését és tartózkodását a községi képviselő testület a hét bizonyos napjára, s a nap bizonyos óráira szoríthatja: a meghatározott időn túl a községben tartózkodó ilyen cigányok karhatalommal eltávolíthatók, szükség esetén eltolonczolás végett a járási főszolgabíró elé állítandók” – szól az 5. §. Még a meglehetősen sok furcsaságot tartalmazó cigányügyi igazgatásban is ritka eset, hogy egy vármegye amolyan „látogatási idő”-félért határozzon meg helybéli illetőségű cigányai számára. A belügyér nem is hagyta jóvá az elaborátumot, igaz, aligha csupán e passzus miatt.¹³

Ugyancsak a miniszteri kasszáció sorsára jutott az a szabályrendelet is, amelyet Szabolcs vármegye törvényhatósági bizottsága alkotott meg 1905-ben.¹⁴ Segítségével a megyei képviselő-testület nemcsak az idegen megyebéli cigányoktól akart megszabadulni (s tette magáévá ezért a Hont megyei statútumból már ismerős rendelkezéseket), hanem a Szabolcsban honos kóborlókat is igyekezett állandó lakhelyre szoktatni. Ennek érdekében mindenekelőtt utasították a községi elöljáróságokat, hogy „a szabályrendelet életbeléptetésétől számított 15 nap alatt kötelesek megállapítani azon vándor cigányok jegyzékét, kik a községben illetőséggel bírnak” (2. §). Éberem kellett őrködniök afelett, hogy „a községben illetőséggel bíró cigánycsaládokba más ilyen vándorcigányok be ne csempésztessenek és családtagokul el ne fogadtassanak” (3. §).

A szabályrendelet úti passzust követelt meg mindennemű megyén belüli helyváltoztatáshoz. Ámde úti igazolványt sátoros cigányok nem kaphattak, kivéve néhány házaló iparost: „a vármegyében illetékes üstfoltozó, rézöntő, teknővájó, csengőcsináló és lakatkészítő mester kovács cigányt az illetékes főszolgabíró (rendőrfőkapitány) a vármegye területén 30 napig érvényes igazolási jeggyel láthatja el, a családtagok azonban a jogosítottat sem szekéren, sem gyalog nem kísérhetik” (4. §). A vásárokon is csak igazolvánnyal volt szabad megjelenni (9. §).

Azokra, akik nem rendelkeztek érvényes okmánnyal, a szokásos toloncolási procedúra várt. Előbb az illetékes főszolgabíróhoz kísérték őket (szükség esetén csendőrökkel), ott egészségügyi vizsgálat következett, majd erős kísérettel illetőségi lakhelyükre indították a toloncokat (7. §). „A felmerült rendkívüli őrzési és ellátási költségeket a főszolgabíró (rendőrfőkapitány) a tolonc állomást képező község javára naponként legfeljebb 10 koronáig állapíthatja meg, és fizetésektelenség esetén a cigányok lovait és szekereit az őrzési és ellátási díj fedezésére azonnal elárvereztetteti” (9. §).

A tekintetes kollégium tán maga sem bízott a máskor és más helyütt már számtalanszor kijátszott rendelkezések érvényesülésében, ezért arra az esetre, ha a cigányok mégiscsak csatangolnának a megyében, amolyan vándorlást nehezítő mellékintézkedéseket hozott. Így például büntetés terhe mellett megtiltotta a tiszai révészeknek, hogy nem megyebéli illetőségű vándorcigány csapatot átszállítsanak a szőke folyón. Emellett a községi elöljárók tartoztak „oda hatni, és eziránt segédkezésre a mezőőröket felszólítani, hogy az útmenti fák gallyára a vándorcigányok által felaggatott jelzőrongyok eltávolíttassanak, a vármegyei útkaparók pedig kötelesek ezeket a gondozásukra bízott közutakon esetről-esetre eltávolítani” (11. és 12. §). Idevágó passzus végül még az is, amelynek szintén nem sok testvére volt a

korabeli jogszabályokban: „A községek képviselőtestületei által, amennyiben erre a község megfelelő területtel bír, alkalmas hely jelölendő ki, lakóházak építéséhez, a községben illetékes vándorcigányok részére” (2. §). (Más kérdés persze, hogy a telek rendelkezésre bocsátásával még nem épült fel a lakóház.)

Ugyanebben az évben született meg Kolozs vármegye szabályrendelete.¹⁵ „A vándor és kóbor életet folytató cigányoknak sátrakkal vagy azok nélkül, oly község beltelkein kívül, melyben illetőséggel nem bírnak, letelepedni, Kolozs vármegye egész területén tilos” – olvasható 1. §-ában. Az ily módon a még a törvényhatóságban illetékes cigányoknak a megyén belüli kóborlást is tiltó statútum (hiszen letelepedésen nyilvánvalóan nem végleges lakóhelyválasztást értettek, hanem csak rövidebb-hosszabb időre szóló letáborozást) kihágásnak minősítette e rendelkezés megsértését és anyagi retorziókkal fenyegette azt. Hasonlóképpen szabálysértőnek tekintette a kolozsi törvényhatósági bizottság azt a földtulajdonost is, „kinek földjére vagy kültelkére kóbor cigányok tudtával telepedtek le s azt a községi előljáróságnak haladéktalanul be nem jelenti” (3. §). Akár így, akár úgy ütöttek azonban tanyát a vándorlók, a községi előljáróságnak feladatává tétetett „a kóbor cigányoknak a község területén való letelepedését karhatalommal is meggátolni, ha azonban a letelepedés már megtörtént, köteles az előljáróság a letelepült cigányokat a járási főszolgabíró elé kísértetni” (4. §).

Miként az több más elaborátummal is megesett, a kolozsi statútum sem lépett soha hatályba. A belügyminiszter ugyanis 82733/1905. BM sz. rendeletével megtagadta tőle a jóváhagyást: „a vándor cigányok kóborlásának meggátolásáról alkotott szabályrendeletet megerősíthetőnek nem találtam, mert a magánjogokat és cselekvési szabadságot oly mérvben korlátozni, mint ezt a szabályrendelet teszi, esetleg csakis törvényhozási úton lehetséges, és mert különben is egymagában a szabályrendeletben foglalt intézkedésekkel azon cél, melyet a vármegye elérni kíván, el nem érhető”.¹⁶ Ennek ellenére Somogy vármegye 1906-ban átvette a szabályrendeletet, jóformán mindenfajta változtatás nélkül.¹⁷

A messze földön hírhedtté vált dánosi büntett a törvényhatóságok rendezést célzó szabályrendeletein is nyomot hagyott: a cigányok kóborlásának megakadályozását továbbra is különféle tiltó rendelkezések voltak hivatva bennük elsődlegesen szolgálni, de ekkortól már a letelepítést célzó eszközök is nagyobb hangsúlyt kaptak.

Itt van mindjárt példának az 1908-ban kibocsátott 5566 kgy./1908. sz. Jász-Nagykun-Szolnok megyei statútum,¹⁸ amely már 1. §-ában újdonságot

hozott: az akkor hatályos joggal ugyan ellenkező, de a napi gyakorlathoz jobban simulva megalkotta a „helybeli” cigányok kategóriáját. Eszerint „mindazon cigányok és családtagjaik, kik valamely község, vagy r. t. város területén legalább két év óta tartózkodnak és ezen idő alatt a község, illetve város kiutasításukat nem kérelmezte, illetőleg nem szorgalmazta, továbbá mindazon cigányok és azok családtagjai, akiknek odaváló illetőségét a község, illetve város elismeri, habár időnkint távol vannak is a községtől (várostól), az illető községre (városra) nézve a jelen szabályrendelet rendelkezéseinek szempontjából helybelieknek tekintetnek. Minden más, akár ezen vármegyebeli akár más vármegyebeli cigány az illető községre nézve idegennek tekintendő” (1. §). Több mint húsz évvel megelőzte ezzel a megye az országos szabályozást, hiszen a „helybeliség” gyakorlatilag nem más, mint az 1931-ben felállított „tartózkodási hely” intézménye.¹⁹

A szolnoki grémium ezáltal eltekintett a cigányügyi igazgatás eddigi mereven megkövetelt, legfontosabb kritériumától, attól, hogy cigányaik illetőséggel bírjanak a megye valamelyik községében. Nagy részük – számtalan példa igazolta már ezt – vándorló életmódja miatt egyébként sem tudja ezt teljesíteni. A szolnoki statútum tehát végre igazodott valamelyest a napi gyakorlathoz. De a Tisza-parti törvényhatósági bizottságnak nem is ez a legnagyobb érdeme, hanem ami ebből következik: az, hogy nem akartak sok társhatósággal ellentétben az illetőség követelménye mögé bújva feltétlenül megszabadulni megyéjük cigányaitól.

Ez a fajta liberalizálás sem jelenti természetesen azt, hogy a statútumban gyökeresen más szabályokat fektettek volna le, mint a többi megyék jogi normáiban. Ebben is sűrűn találni tiltásokat, megkötéseket, amelyeket – éppen mert az elaborátum a szokásosnál jóva részletesebb – érdemes röviden átfutni.

A törvényhatósági bizottság mindenekelőtt aziránt intézkedett, hogy a helybeli cigányokat össze kell írni, törzskönyvezni és a családfőket ún. családkönyvvel ellátni. Mindez nemcsak azért lett volna szükséges, hogy általa tiszta képet nyerjenek a megye cigányairól, hanem később, a napi igazgatási (elsősorban rendészeti) feladatoknál mint a személyazonosság igazolásának megbízható formáját is hasznosíthatták volna. A helybeliség kérdésének eldöntését a főszolgabírák és a polgármesterek hatáskörébe utalták, úgy tűnik, nem tartottak attól, hogy a megye helyett a járások és a városok igyekeznek majd túladni a cigányokon (2. §).

Az így lajstromba írt helybeli cigányok felett a hatóságok felügyeletet voltak kötelesek ellátni. A taxatív felsorolás szerint a felügyeletnek ki kellett terjeszkedni „arra, hogy évenként február hóban számba vétessenek, ...hogy idegen cigányokat külön engedély nélkül be ne fogadjanak, ...hogy

a putriban (odúban) vagy sátor alatt lakók az e célra kijelölt helyen telepedjenek le, ...arra, hogy a község, illetve város bel és külterületén ne kóboroljanak, ...hogy minden negyedévben a községi, illetve városi orvos által megvizsgáltassanak, ...hogy lovaik, sertéseik s általában minden házi állataik a községi (kör) illetve városi állatorvos által minden negyedévben megvizsgáltassanak, ...arra, hogy törvényes házasságban éljenek, hogy a közöttük előforduló szülések és elhalálozások anyakönyveztessenek, ...hogy a jelen szabályrendeletben foglalt tilalmak megtartassanak” (3. §).

Ez utóbbiak között természetesen ebben a statútumban is megtalálható a lakhelyelhagyási tilalom generális szabálya. Vonatkozott ez mind a helybeli, mind az idegen cigányokra. Ha a helybeliek közül valakinek mégis más faluban vagy városban akadt dolga, akkor a főszolgabírótól vagy a rendőrkapitánytól kapott igazolási jeggyel indulhatott útnak (6. §). Ugyanebben a kérdésben az idegenekkel szigorúbban bántak: ők csak tartózkodási engedély birtokában élhettek a törvényhatóság településein, amely azonban „csak az esetben adható meg, ha azt valamely megbízható helybeli nem cigány községi (városi) lakos kéri azon célból, mert az illetőt munkásnak, vagy cselédnek kívánja szerződtetni” (7. §).

A lakóhely-változtatás szabályait megszegő cigányokat ebben a vármegyében is kóborlóknak tekintették és a már máshonnan is jól ismert megtorló intézkedéseket alkalmazták velük szemben: kihágási eljárást indítottak ellenük, az esetleges pénzbüntetés biztosítására lefoglalták, majd elárverezték ingóságaikat (elsősorban az igavonó állatokat, szekereket), végül illetőségi helyeikre toloncolták őket vagy kiutasították a vármegye területéről (8. §).

Az engedély nélküli kószálás mellett tilos volt továbbá a cigányoknak (helybelieknek és idegeneknek egyaránt) „*a*) az országos és heti vásárokon külön engedély nélkül megjelenni, *b*) a cigányoknak külön engedély nélkül lovat tartani, úgyszintén nekik lovat eladni, *c*) a cigányokat a nyilvános és magán kompokon és gyalog réveken külön engedély nélkül átszállítani” (9. §). A rendelkezések megszegőit kihágásért pénzbüntetéssel sújtották (13. és 14. §). A lovat tartó cigányt ugyanakkor kötelezték, hogy igavonóját harminc napon belül adja el, ha pedig e felszólításnak nem engedelmeskedett, akkor az állatot mint bitang jószágot elkobozták (10. §).

A tiltások mellett a szolnoki szabályrendeletben szép számmal találni szociálpolitikai tárgyú határozatokat is, melyek a cigánykérdés végleges rendezését voltak hivatva szolgálni. Ide tartozik például az, hogy az előljáróságoknak kötelességükké tétetett a purdék iskolába járását figyelemmel kísérni (4. §), továbbá az is, hogy a cigányokat negyedévenként orvosi

vizsgálatnak vetették alá (3. §). Emellett kimondotta a törvényhatósági bizottság, hogy „azon helybeli cigányok részére, akik a többi községi lakosok között lakóházakban kívánnak lakni, de erre elég anyagi erejük nincsen, az előljáróság, illetve városokban a polgármester köteles megfelelő lakásról gondoskodni” (4. §). Hogy ezt a programot finanszírozni lehessen, a testület minden járásban és városban létrehívta a „cigányalap”-ot. „Ezen alap rendeltetése: *a*) a közsegélyre szoruló helybeli cigányok segélyezése; *b*) rendes lakással való ellátása azon helybeli cigányoknak, akik a többi községi lakosok között kívánnak letelepedni; *c*) az előbbieket iskolaköteles gyermekeiknek tankönyvekkel és ruhával való felszerelése és érettségük a tandíj megtérítése; *d*) az évnegyedes vizsgálatokat teljesítő orvosok és állatorvosok díjazása; *e*) az összeírással, törzskönyvezéssel és a családkönyvvel járó dologi kiadások megtérítése; *f*) a kóbor cigányok jelenlétét bejelentők megjutalmazása; *g*) a kóbor cigányok elővezetésével, eltoloncolásával stb. járó és másként meg nem térülő kiadások fedezése; *h*) az igazolási jegyhez szükséges arcképek árának fedezése azon cigányok részére, akik erre nem képesek.” Az alaphoz minden település a törvényhatóság által évenként megállapítandó – az adó nagyságától függő – összeggel lett volna köteles hozzájárulni. A pénz felett a judliumok, illetve a polgármesterek exponáltak volna (11. §).

Előremutató rendelkezései ellenére a Jász-Nagykun-Szolnok megyei elaborátumot a belügyminiszter nem erősítette meg. Nem azért ugyan, mert paragrafusaiban a jogszerűség szempontjából talált kivetnivalót (találhatott volna), hanem mert „a cigányügy országos rendezésére vonatkozó előmunkálatok folyamatban vannak s a törvényhatóságoknak a cigányokra vonatkozó szabályrendeletei egyelőre ezen okból is megerősítést nem nyernek.”²⁰

A két világháború közötti időszakból egyetlen szabályrendeletet találtam a cigánykérdés rendezésének tárgyában. Fejér vármegye törvényhatósági bizottsága hozta 1943. március 1-jén 4242/alisp. 44. közgy./1943. szám alatt.²¹

A kurta-furcsa statútum 2. pontja akként intézkedik, hogy „cigányok lakóhelyükről a község belterületére október 1-től március hó 31-ig este négy órától reggel nyolc óráig, április hó 1-től szeptember 30-ig este hat órától reggel hét óráig csak a községi előljáróság írásbeli engedélyével mehetnek. Ez alól kivételt csak azok képeznek, akik szabályszerű munkaadói igazolvánnyal igazolják munkában létüket.”

A törvényhatósági határozmány idézett passzusa jól példázza az abszurd és ostoba jogszabályt: nemcsak diszkriminatív a „bejárás tilalom” elrendelése, de lehetetlen is a végrehajtása. Elképzelhetetlen, hogy a törvényhatósági bizottság tagjainak nem jutott volna eszébe, hogy még a

legügybuzgóbb előljáróságok sem fognak a cigányok által kért engedélyek kiadásával bíbelődni, az ellenőrzéssel pedig végképp nem. Ennek ellenére a kollégium komoly reményeket fűzött iménti határozatához: „Mozgási szabadságuk korlátozása nagyban csökkenteni fogja a sötétség leple alatt elkövetett kisebb-nagyobb törvénysértéseket és a csendőrség kezében is lesz törvényes hatalom, amelyek alapján a nemkívánatos elemeket a községtől éjszakára távol tarthatná.

Még képtelenebb a szabályrendelet 1. pontja. Eszerint: „Fejér vármegye községeiben letelepedett és nyilvántartott cigányok ebet semmiféle címen nem tarthatnak.” Ha most felidézzük, hogy a statútum „a cigánykérdés rendezéséről” szól, akkor legalábbis meglepő, hogy ezt a rendelkezést itt találjuk. Némi – és tulajdonképpen racionális – magyarázatot az indoklás első mondata ad: „A cigányebek nagy száma igen sok tekintetben megbénítja a csendőrijárőröknek a cigánytelepeken való megjelenését.”

Arról, hogy a Belügyminisztérium miként vélekedett a Fejér megyei szabályrendeletéről tehát, hogy jóváhagyta-e azt vagy sem, nem szól egyetlen forrás sem.

JEGYZETEK

- ¹ Megtalálható: SL IV/409-2520-914 (16979/888)
- ² 1879:XL. tc. 63. §: „Aki csavargás miatt megbüntettetett és büntetése kiállása után két év alatt ismét csavargásban találtatik: egy hónapig terjedhető elzárással büntetendő.”
- ³ PmL IV. 408/b 5192/914 (31738/909)
- ⁴ SL IV/409-2520/914 (16742/888)
- ⁵ Uo.
- ⁶ FmL IV. B. 408/c/623-XX-1102/906 (578/891)
- ⁷ OL K 150-1894-III-4-50250
- ⁸ Nógrád vm. HL 1907/33.
- ⁹ Trencsén vm. HL 1899/18.
- ¹⁰ Megtalálható: HH
- ¹¹ Uo.
- ¹² Liptó vm. HL 1903/43.
- ¹³ Liptó vm. HL 1904/7.
- ¹⁴ SZABmL IV-B. 411 880/922
- ¹⁵ Kolozs vm. HL 1905/27.
- ¹⁶ FmL IV. B. 408/c/623-XX-1102/906 (1127/906)
- ¹⁷ 155/5481/1906. kgy. sz. szabályrendelet Somogy vm. HL 1906/20.
- ¹⁸ Jász-Nagykun-Szolnok vm. HL 1908/14.
- ¹⁹ Vö. 6000/1931. M. E. sz. rendelet
- ²⁰ SZOLmL IV. B. 407-1031/922 (12564/912)
- ²¹ Fejér vm. HL 1943/7.

LETELEPEDÉS A GYAKORLATBAN

A kötet első fejezetében említettem már, hogy vizsgált korszakunk egésze alatt megfigyelhető egy spontán integrálódási folyamat, amely legmarkánsabban a kóborlók és félvándor cigányok végleges letelepedésében érhető tetten. Lassú, de szakadatlan processzus volt ez, néhol erősebb, néhol valamilyen ok miatt lanyhább indíttatást érezve az állandó lakóhely megválasztására. Az alább következő oldalakon ezt az irányzatot szándékozom megemlíteni. Megint csak vázlatosan, mert a levéltári fondok e tárgyban sem kényeztetik el a kutatót. Mégis úgy vélem, a tendenciák megrajzolására e kevéske forrásanyag birtokában is vállalkozhatom.

Kézenfekvő az osztályozás: a források alapján megkülönböztethetünk a letelepülés mellett, illetve az ellen ható erőket, tényezőket. Az előbbihez sorolhatjuk mindenekelőtt a gazdasági élet kényszerítő erejét, azt, hogy a gépi nagyipar – szétrombolván a cigány vándoriparosok piacait – értelmetlenné tette a vándorló életmódot, ösztökélve ezzel őket családi tűzhelyet keresni. Ide tehetők még a kóborlást tiltó-nehezítő jogszabályok is, amelyekről a korábbiakban részletesen szó esett.

Az általános szabályozás mellett a helyi-területi közigazgatás némelykor konkrét tettekkel is segítette a letelepülni vágyókat. Lehetővé tették vagy megkönnyítették, hogy lakóházakat építsenek maguknak, kimondatlanul is hirdelve, hogy a kőből rakott otthonokat tekintik a letelepedés legbiztosabb jelének s egyben kritériumának. Gömör-Kishont törvényhatósági bizottságának egyik 1907-es határozatában imígyen döntött a képviselő-testület: „Kötelezzük községeinket, hogy az ott illetőséggel bíró oláhczigányok letelepítésének lehetővé tétele céljából minden egyes czigánycsaládnak alkalmas lakóhelyül szolgáló belsőség területet engedjenek által, úgy, hogy annak megszerzési ára általok szükséghez mérten apróbb részletekben is kifizethető legyen.”¹

Baranyában a szentlőrinci judlium vigyázó szemekkel figyelte a „szilárd anyagból házat építő” helybéli cigányokat, akik a főszolgabíró „állandó és folytonos rendelkezései” által ekként „kényszerítve lettek a községről-községre való kóborlás beszüntetésére.”²

Összességében nem a letelepülés segítése volt azonban a jellemző. Éppen ellenkezőleg: az otthonválasztás ellen ható erők domináltak a kurzus ideje alatt. Meglepő állításnak tetszik ez, ha figyelembe vesszük a központi közigazgatás erőszaktól sem mentes letelepítési kísérleteit vagy a rendészeti igazgatás makacs próbálkozásait a vándorlás visszaszorítására. A történések mindenesetre a meghökkentőnek tűnő tételt bizonyítják.

„Egy éve már mintegy – panaszolta Szűcs József besencei református lelkész 1883-ban Baranya alispánjának –, hogy itt a’ szomszédságomban, a’ söllei uradalom területén Gilvánfán, ember emlékezet óta lakott, s e’ környéken másutt is szórványosan tartózkodott Oláhok, együtt lakhatás végett a’ besencei határban lévő tagosított földbirtokomon helyet kértek. Kérésüket, papi birtokom azon részin, melly éppen csak ily célra való, melyről 16 év óta fizetek vízborította kaszálóim, ’s homokföldeimmel együtt 65 forint adót teljesítém igen csekély járandóságért. Most T. (tekintetes – *P. L.*) Antal Pál főbíró úr Siklóstra maga elé parancsolá őket, meghagyván nekik, hogy 8 nap alatt oszoljanak szét, mert különben stb. Mint földtulajdonos ki értesítve a’ Megyei tisztviselő által nem voltam és vagyok mély tisztelettel kérek útba igazítást, nehogy közbiztonság elleni bűn vádja alá essem, vagy éppen felsőbb Ministeri közigazgatást érdeklő rendelet fel sem vevésével vádoltassam! E települt Oláhok azon osztályhoz tartoznak a’ haza területén élő különböző életmódot folytató embereknek, akik tisztességes munkájuk után élnek, kik most is különböző uradalmak cséplő gépei mellett keresik egész nyáron kenyerüket. Alázatos tisztelettel kérem tehát Nagyságodat: méltóztassék hátiratilag engem tájékoztatni az iránt: adhatok e’ nékiek tovább is menhelyet, hol fejöket lehajthassák, vagy pedig »e’ földön nincs számukra hely«.”³

Isten szolgájának levelét kézhez véve Jeszenszki Ferenc alispán tudakozódott a siklósi főszolgabírónál a döntés okairól. A talán már túlságosan is tömör s épp ezért kevésbé meggyőző választ augusztus 30-án keltezték: „folyamodó a’ papi földön távol a’ községtől oly települést létesített, mely a’ vagyon biztonságra veszélyes, és hogy ennek következtében a települtek irányában kiutasítólag kellett eljárni”⁴.

Egy héttel ezután újabb protestáló levél érkezett a megyei potentáthoz, melyben a lelkipásztor a fejleményekről is tudósított: „ezelőtt egy évvel, famunkával dolgozó, teknő ’s lapát csinálással foglalkozó Oláhoknak gunyhó helyül települést engedélyeztem... Sem nékem, sem senki másnak ez emberek ellen semmi kifogásunk, mert télen erdei nyáron uradalmi cséplő gépek melletti, ’s más munkával keresik kenyerüket. A’ nélkül, hogy levelemre valami választ nyerhettem volna, Tettes (tekintetes – *P. L.*) főbíró úr

őket onnét elszélesztette gunyhóikat elrontatta a' vaiszlói Csendbiztos közbenjöttével, 's nekem ez által mintegy 30 for. kárt mellyel még hátralekban valának okozott. Alázatos tisztelettel kérem: méltóztassék ez érdembeli intézkedéseinek indokai előadására Tettes Antal Pál urat utasítani, engemet birtokom hasznélvezetében nem háborgatni csupán a' besenczei községbírónak egy oldalú elő adása nyomán.”⁵

Az esethez végül is Jeszenszki alispán adta a zárszót. Október huszadikával keltezett leiratát, amelyet a siklói judliumhoz intézett, érdemes idézni: „F. é. augusztus 30-án 3721. sz. a. kelt jelentésére visszaküldöm a tettes (czím) irattárát illető iratokat, a következő észrevételekkel: 1. A Szűics József besenczei lakos ottani ref. lelkész által a besenczei határban létesített cigánytelepnek eltiltását helyeslőleg tudomásul veszem, mert e telepítésnél az 1876. évi V. tc. 5. §-a figyelmen kívül hagyatott. 2. A telep már egy éve hogy létesült, s mégis csak ez idén történt intézkedés, föl kell tehát tennem, hogy a községi előljáróság azt idején be nem jelentette, e föltevésemet erősíti az értesítés, hogy a besenczei bíró nem hogy a telep létesítése ellen tiltakozott s arról a tettes (czímnak) azonnal jelentést tett volna, hanem még ő rendelt vajdát a cigányok közt. Ebből azt kell következtetnem, hogy a tettes (czím) a cigányok elleni üdvös és egész helyes óvóintézkedéseit, a községi előljáróság saját tetszéséből egy bizonyos időre felfüggesztette... 3. A kérdést nem rendeleti, hanem határozati úton kívántam volna elintéztetni, különösen a telepítő lelkész meghallgatásával s a határozat közlésével, mert a fennforgó kérdésben, úgy hiszem, neki is joga van védelmét előadni s a határozatról értesülni. 4. Miben sem hátráltatta volna a czélt, ha a tettes (czím) a cigányoknak a telep elhagyására bizonyos záros határidőt adott volna, mert utóvégre azok is emberek.”⁶

Teljesen érthetetlen a főszolgabírói eljárás. De tán még ennél is rejtélyesebb a páprádi eset. Ebből a Besencével szomszédos községből 1890. május 7-én küldték az alispáni hivatalhoz könyörületet kérő levelüket az ott lakó „szegény helynélküli munkás oláhok”. „Ezer bocsánatot kérünk alkalmatlankodásunkért – olvasható benne – és ezen nagy kérésünkért a melyet mos Méltóságos úrnak szóval elmondani nem tudunk illetve halljuk azt hogy Méltóságos úrral csak levélileg lehet beszélni: már másoktól hallottuk kegyes jó lelkének és a szegények iránti kíméletének való kegyeletét azért vettünk mink is bátorságot arra, hogy Méltóságos urat meg kérjük a legnagyobb alázatos kéréssel, hogy ha kegyeskednék meg engedéjezni, hogy mink ezen a vidéken lehetnénk most legjobban bír a szegény ember élni mihol gyakran van napszám és fát is jobban lehet kapni, hogy dolgozhat-

sunk, mivel mink igen szegény oláhok vagyunk dolgozni igen szeretünk bár milyen munkától nem félünk és mindenhol rendes fizetők voltunk és ott ahol tartózkodtunk semmi rendetlenséget nem követünk el se nem loptunk, szóval úgymint szegény oláh napszámosok a legjobban viseltük magunkat a mit a község bírái is bizonyítanak: azért vettünk bátorságot arra, hogy Méltóságos úrhoz ezen nagy kérésünkkel a legnagyobb alázattal fordulni, mert ha Méltóságos úr nem könyörül rajtunk akkor kénytelenítve leszünk a rendetlen élethez fordulni csak hogy az nem fér hozzánk mert... azt nem bírjuk megtenni mivel annak daczára hogy igen nagy családdal és apró gyerekekkel vagyunk és sok öregek is vagynak köztünk a kik már a munkára nem igen alkalmasak, és azért élni azoknak is kell mert elevenen a föld alá nem lehet bújni..." és így tovább az alázatos hangú, segítségért rimánkodó levél.⁷ Beadványuknak lett némi eredménye: akceptálva a benne elmondottakat, Baranya alispánja akként utasította a páprádi bírót, hogy „a járási főszolgabíró úr által teljesítendő vizsgálat eredményéig a Páprád község határában 4 év óta letelepedett cigányok eddig elfoglalt helyeiken háborítás nélkül meghagyandók.”⁸

Alighanem még az alispán is furcsállotta, hogy a páprádi cigányokat négyévi ottlakás után ki akarják verni a községből, ezért május 9-én utasította a siklói judliumot, tegyen tüzetes jelentést a dolgok mibenlétéről. Ehelyett azonban egy kísérőlevél társaságában csak a képviselő-testületének kérelmét terjesztette fel a főszolgabíró, kérvén megyei főnökét, hogy „a községi nyilatkozatban foglaltakat kegyes figyelmére méltatni és a község kérelmét teljesíteni méltóztassék.”⁹ A páprádi előjárásnak ezt a feliratát nem tudom idézni, mert nem volt megtalálható a többi irat között. Am bizonyára komoly vádak lehettek benne a községnek egyébként ott-tartózkodásuk fejében évi hat forint adót fizető cigányok ellen, mert hamarosan megszületett a főszolgabírót kötelező alispáni verdikt: „felhívom..., hogy nevezetteknek Páprád községből leendő eltávolításuk iránt záros határidőt tűzzön ki, mely határidő esedékessé váltaival a szükségből leendő kiutasításuk iránt, a szükséges intézkedéseket tegye meg”¹⁰.

A siklói judlium az év októberének első napját tűzte ki határnapul. A kérelmező Bogdán János és társai ezt betartották, így aztán a siklói járás vezetője október 9-én közölhette az alispánnal: „van szerencsém tiszteletteljesen jelenteni, hogy a páprádi oláhcigányok f. é. október 1-jén Páprád községet elhagyták és állítólag Szegszárd vidékén telepedtek le”¹¹.

De még tíz hónap sem telt el, amikor 1891. július havának első napjaiban Páprádról megint csak cigányok által szerkesztett beadvány érkezett az alispáni hivatalhoz: „Alulírottak jelenben a siklói járáshoz tartozó Páprád

község határában levő pusztán, az uradalmi bérlő Steiner Gábor úrnál napszámosok vagyunk, illetve voltunk csak, mert néhány nappal ezelőtt a községi bíró a siklói járás Tekintetes szolgabírójának parancsolatjából, a bérlő urat akinek bérelt földjén kunyhóinkat építettük elbocsátásunkra hívta fel, aki e parancsnak engedve, minket szolgálatából elbocsátott. S most, Nagyságos Alispán Úr! Számos tagból álló családinkkal hajlék nélkül mint a vadállatok ide s tova kóborgunk, keresve helyet, hol kunyhóinkat megépíthetnénk s szegény hajlékainkban magunkat az idő viszontagságai ellen megvédve két kézi munkánkkal a mindennapi táplálékot megkereshetnénk de helyet sehol nem adnak, hivatkozva a siklói járás Tekintetes Szolgabírójának rendeletére, aki letelepedésünkre helyet adni mindenkinek megtiltotta.

Nagyságos Alispán Úr! Alázatosan alulírottak nem vagyunk vándor cigányok, hanem vagyunk munkás, dolgos emberek, akik, míg az ősidőktől üzött teknővájásra szükséges fát megszerezhetünk, egy helyen élve ez által szerzett keresményből tartottuk fenn magunkat, s még most is, ha ez iparhoz szükséges fát megkaphatjuk, azt folytatjuk, abból élünk. De ez iparhoz alkalmas fa többnyire elfogyván, oly helyen igyekszünk letelepedni, ahol napszámot az év minden szakában kaphatván, nyomorult életünket tengethetjük...

Nagyságos Alispán Úr! Kegyes jóakaró Urunk! A fentiek előterjesztése után mélységes alázattal vagyunk bátrak esedezni: kegyeskedjék a Siklói járás Tekintetes Szolgabíróját letelepedésünket eltiltó rendeletének visszavonására felhívni, s nekünk azt, ahol munkára legalkalmasabb körülményeket találunk, a letelepedésre helyet engedni...¹²

Húszan írták alá a beadványt, amelyet aligha kell kommentálni. Hogy pedig a siklói főszolgabíró miért utasította ki újra a cigányokat Páprádról, miként tette azt egy évvel korábban is, íme a tőle származó magyarázat: „Bogdán Péter és társai páprádi lakosok kérvényének visszazárása mellett van szerencsém tiszteletteljesen jelenteni, miszerint: a kérvényben foglalt azon állítás, hogy én folyamodóknak a bíró által Páprád községből leendő eltávolítását elrendeltem, való. Mégis ezen rendelkezésem alkalmával tekintetes Alispán úr múlt évi július hó 30-án 8135. sz. a kibocsátott rendeletének kivántam érvényt szerezni, mert a jelen kérvényt aláírók... egy-kettő kivételével ugyanazok a Páprád községből tekintetes Alispán úr fenntisztelt rendelete következtében a múlt évben eltávolított, de most visszatért oláh cigányokkal.”¹³ Az csak természetes, hogy ilyen emlékeztető után az alispán nem érvénytelenítette a főszolgabírói döntést, így a bejelentést tevő cigányokat július 10-én kizavarták a községből.¹⁴

Mindkét eddigi példánkban történtek homályos utalások arra, hogy a községi előljáróságok és az ott tartózkodó cigányok között konfliktusok voltak, és hogy tán épp a községek szorgalmazták a cigányok eltávolítását az adott falvakból. Nos, a most következő esetben szó sincs ilyesmiről, sőt, a kiutasító határozat éppen hogy a település kifejezett akarata ellen való volt.

Az események a pécsi járásban fekvő Málom községhez kötődnek. Ennek képviselő-testülete küldte valamikor az 1898-as esztendő első napjaiban az alábbi beadványt Baranya közigazgatásának vezetőjéhez: „A pécsi járás tek. Főszolgabírájának 6286/ki. 1897. sz. a. kelt... rendelete ellen, a melylyel a községünk erdejében letelepedett cigányoknak az erdőből való azonnali eltávolítását megrendeli, tek. Alispán úrhoz előterjesztéssel élünk. Mert a cigányok, kikről tévesen jelentetett az, hogy az úgynevezett kóbor cigányokhoz tartoznak, a községi erdőőr állandó felügyelete alatt vannak s magaviseletük ellen panasz s kifogás nem tétetett, a községnek előnyt, hasznot biztosítanak s így azon egyedüli indok, melylyel a határozat motívaltatott, hogy ti. az állandó felügyelet hiányzik, egyszerűen elesik. Az igen tisztelt határozat a tűzveszély elhárítására irányuló intézkedéssel sem indokolható, mert az erdőben való tüzelés az erdőtörvény 9. §-ának korlátai közé szorítható. Mindezek alapján Szantter Gusztáv meghatalmazott ügyvédünk által az iránt esedezünk, hogy a pécsi járás tek. Főszolgabírájának fentebb idézett rendeletét megváltoztatni s a cigányoknak a málomi erdőben való tartózkodását megengedni méltóztassék.”¹⁵

Mielőtt az alispán határozott volna, szakvéleményt kért a kir. erdőfelügyelőtől. A válasz – 1898. február 12-én keltezték – imígyen hangzott: „Folyó évi február hó 5-én kelt 2818. sz. becses keresésének mellékleteit csatolva tisztelettel megjegyzem, hogy a cigányoknak a málomi volt úrbéresek mánfai erdejében való letelepedése és ott lakása semmi szín alatt sem engedhető meg...”

Oly kis terjedelmű erdőbirtokon, mint a málomi volt úrbéreseké, állandó erdei munkásokra semmi szükség sincsen, mert azokat foglalkoztatni sem tudnák, a mint hogy nem is e célból kértek és nyertek az erdőbirtokosoktól a letelepedésre engedélyt, hanem hogy az út mentén álló nyárfákat feldolgozhassák, a málomi erdőben tehát teljesen idegeneknek tekintendők, a kiknek nem hogy az ott lakás, de az erdőtörvény 114. §-a értelmében még az ottjárás sem engedhető meg, annál kevésbé a tűzrakás, a mi nélkül cigánytanyát képzelni sem lehet. Továbbá ily kis terjedelmű erdőben a hulladékfa oly csekély, hogy az a cigányok szükségletét nem fedezheti, minek következménye az erdő megkárosítása.

Hogy pedig a málomi volt úrbéresek erdejében a cigányok az erdészeti személyzet állandó felügyelete alatt állanak, nem felel meg a valóságnak, mert községi erdőőr egyáltalában nem létezik, hanem a mindennapi őrzést egy minden szakképzettséget és törvényismeretet nélkülöző csősz teljesíti, a ki fel sincs esketve s a törvény értelmében erdőőrül fel sem eskethető...

Mindezekből kifolyólag a főszolgabíró intézkedését csak helyesnek jelezhetem s tisztelettel véleményezem annak helybenhagyását.”¹⁶

Az alispán elutasította Málom község képviselő-testületének folyamodványát, döntését az erdőfelügyelőtől szó szerint átvett érvekkel támasztva alá.¹⁷ Gyanítom, bár erről nem maradt írásos feljegyzés, a málomi elöljáróság nem tudott azonosulni a döntéssel, még ha kénytelen volt is elfogadni azt. Hiszen mégiscsak a község tulajdonában lévő erdőségről volt szó, s a képviselő-testület bizonyára maga is felelősséggel tudott dönteni arról, hogy az ott folyó munka a településnek előnyös-e vagy sem. Arra hivatkozni ezek után, hogy a cigányokat a falunak nem áll módjában rendszeresen ellenőrizni, mert az erdőkerülő nincs felesketve, nyugodtan mondhatni: nevetséges. Az erdőtörvény előrángatott szakaszait viszont valóban sérelem érte, bár ha a közigazgatás nem olyan bürokratikus, minden bizomnyal lehetett volna valamilyen megoldást találni.

Szándékosan ismertettem ennyire részletezően ceket a múlt századi baranyai eseményeket. Nemcsak a konkrét történéseket akartam ilyen módon felidézni, hanem az eljárás mikéntjére is fényt villantani. Anélkül, hogy a hatósági intézkedéseket jogi szempontból vizsgálnám, csupán egyetlen jellemvonásukra hadd hívjam fel a figyelmet: a cigányokkal szembeni intoleranciára. Még ha komoly súrlódások lettek is volna a páprádi polgárok és az odatelepült cigányok között, akkor is nehezen érthető az a sietség, amellyel az akkor már négy éve (!) ott lakó cigányokat kiverték a település határából. Annak előtte pedig a besencei esetnél tanúsított főszolgabírói kíméletlenségen maga az alispán is megütközött: „mert utóvégre azok is emberek”, több időt is hagyhatott volna nekik a főszolgabíró az elköltözésre. A Besencén és Málomban történtek kapcsán tapasztalható kapkodásra mindamelllett némi magyarázatot adhat az a későbbiekben sűrűbben előforduló jelenség, amit egyik jelentésében ekként jellemzett a hegyháti judlium 1936-ban: „Az eddigi kapcsolat szerint különösen az erdőbirtokosok, hitbizományok alkalmazottai a saját hatáskörükben cigányokat telepítenek a védőkörletükbe tartozó erdőkbe s amíg az erdőkben munka... van, addig ott tartják őket s ahogy a munka elfogy, kitelepítik az erdőkből és a községek kötelességévé teszik az így kitelepített cigányok további elhelye-

zését.”¹⁸ De ebben a két esetben aligha kellett ettől a végkifejlettől tartaniok a járási és megyei közigazgatási vezetőknek.

Akkor hát miért féltek tűzhelyet biztosítani a területükön letelepülni akaró cigányoknak? Mielőtt erre a kérdésre megpróbálnánk választ találni, még két jellemvonást hadd említsek meg. Az egyik, hogy a helyi-területi közigazgatás nemcsak a népes cigány kumpániák, karavánok, hanem a kis létszámú, alig néhány fős cigánycsaládok végleges vagy legalábbis huzamosabb idejű letelepedése elé is akadályokat gördített. Példa értékű történet a varjasi születésű ifjabb Kovács Mihályé, aki 1917. március 1-jén kisbicsérdi letelepülésének engedélyezése tárgyában az alábbi kérelmet nyújtotta be Baranya alispánjához: „Én alulírott Kis bicsérdi lakos Varjasi születésű Kóborcigány vagyok, rokkant elbocsájtott katona vagyok Édes atyám és Bátyám bevan vonulva anyám öreg 12 gyermekkel nem képes fentartani a családot, Mivel én Varjason születtem így Kis bicsérden a község nem akar átengedni de én még nőtlen vagyok és anyámat kisebb testvéreimet kelhogy fentartsam a Szentlőrinci fő bíró úrnál voltam háromszor kértem őt hogy adjon egy írást a mely alapján anyámnál maradhassak de ő mindenkor kihajtot. Azon kéréssel fordulok nagyságos alispán úr kegyes színe elé, hogy e kérésemet elintézni kegyeskedjék.”¹⁹

Mint arról a szolgabírói jelentésből utóbb az alispán meggyőződhetett, a kérelmező állításai több pontban nem feleltek meg a valóságnak („Tisztelettel jelentem, hogy a panaszos Kovács Mihály nem rokkant katona, katona nem is volt, mert a bemutató szemléken alkalmatlannak találtatott. Atyja Kovács Mihály itthon van, mert a katonaságtól elbocsájtották, amíg pedig be volt vonulva, családjá hadisegélyt kapott. Nem áll az tehát, hogy panaszosnak kellett vagy kell a család eltartásáról gondoskodnia. Panaszos kisvarjasi születésű s különben sem nőtlen hanem vadházas s három gyermeke van.”²⁰), ennek okán nem kapott engedélyt a letelepedésre. Az értelmetlen döntés persze nem sokat változtatott a helyzeten: ifjabb Kovács Mihály annak utána is szüleinél lakott Kisbicsérden. Az újdonság legfeljebb annyi, hogy május 10-i újabb beadványában már a csendőrségi zaklatások miatt is panaszkozhatott a megyei hatalmasságnak.²¹

A másik fontos tudnivaló: annak oka, hogy valamennyi eddig felhozott példa Baranyához kapcsolódik, a levéltári anyag viszonylagos rendezettségében keresendő, nem pedig abban, hogy az ország más törvényhatóságai-ban nem nyúltak volna hasonló eszközökhöz a végleges otthonra vágyó kóbor cigányokkal szemben. Szabolcsban bizonyosan alkalmazták a mód-szert, demonstrálja az ifj. Herrmann Antaltól vett citátum: az 1909-es összeírásakor „a Tiszai járásban csak Tornyospálcán tüntettek fel nem állan-

dóan letelepedett cigányokat, de itt a jelentést némi kételyekkel kell fogadnunk, mert a 40 tagot számláló 7 család a jelentés szerint már 3-4 év óta lakik a községben és fel hívták őket, hogy 8 nap alatt illetőségi helyükre (Mándok, Mogyorós, Mezőladány, Pátroha és Kapocsapáti) távozzanak, mert különben haza toloncolják őket. Ilyen hosszú és már állandónak tekinthető tartózkodás mellett érthetetlen és nem helyeselhető a hatóságoknak ilyen praepotens fellépése, hiszen a jelentés szerint a község lakossága nem tett kifogást ottmaradásuk ellen, miután sármunkát és földművesmunkát végeznek.”²²

Nem állítom – mert iratok hiányában körülményes lenne bizonyítani –, hogy a korszakban az effajta magatartás tipikus lett volna. Az itt-ott felbukkanó homályos utalások vagy ha más nem, a toloncolás intézményének közkedveltsége, rendkívül gyakori használata azonban minden kétséget kizáróan igazolják, hogy az ilyen eljárások távolról sem voltak rendkívüliek a cigányügyi igazgatásban.

Mi volt ennek az oka? Mivel magyarázható a községek és az azok boldogulásáért felelős járások, vármegyék idegenkedése, nyugodtan mondhatni: félelme a letelepülni akaró cigányokkal szemben? Anélkül, hogy ezt bárki bárhol is leírta volna, a forrásokból két szempont sejlik ki.

Az egyik anyagi természetű: a képviselő-testületek rettegése attól, hogy a területükön telekre ülő nincstelen, kevés kivétellel koldusszegény cigányokat a községnek kell eltartani, de legalább istápolni. Alighanem ilyen pénzbeli kötelezettségekre gondolt az esztergomi járás közigazgatásának vezetője, amikor 1911-ben utasította a községi elöljáróságokat: „az állandó lakhellyel nem bíró cigányokat községükben és határukban meg ne tűrjék, letelepedési engedélyt semmi körülmények között ne adjanak, mert ezáltal a községek (az illetőségi hely megállapítása esetén) nagy terheket vehetnek magukra.”²³

Hogy nem egészen volt alaptalan Pisuth főszolgabíró ijedtsége, arra nézzünk egy konkrét esetet. A gazdasági világválság éveiben a Vas megyei Ondód községben cigányiskola építését vették tervbe. 1933. decemberében a Nemzeti Egység kőszegi szervezete ennek apropóján az alábbiakat írta „az ondódi cigánykérdés rövid megvilágítása” tárgyában: „A 80-as évek elején Ondód község csak 25-30 házból állott, amelyekből 3 kisebb kúria, 19 jobbágy és néhány zsellérház volt. Az összlakosság 120 lélek körül mozgott... A feltüntetett 120 lélekkel szemben ma Ondód községben 1064 lélek lakik. Ezekből 500 cigány.

Az a rohamos 50 év alatti 800%-os fejlődés legélénkebben bizonyítja a község jelenlegi nyomorultságát, mert a közintézményeken kívül ezt a

cigánytömeget is el kell tartania a község néhány kisgazdájának. A rohamos további szaporodás éppen a cigányoknál mutatkozik. Egy-egy családban 8–14 gyermek is van. Szegénységük és hallatlan szaporaságuk, ha ez így folytatódik, teljes nyomorba és fizetéképtelenségbe dönti majd a községet...

Az eddigieket összefoglalva kitűnik, hogy Ondód község a cigányok betelepülésével a vele iskolát közösen tartó Dozmat és Torony községek lakosságát 2,5-szeresen, a tankötelesek számát pedig háromszorosan túlhaladta. Figyelembe veendő, hogy Ondód község póttadóalapul szolgáló adója P. 3,862.78 összeg, amely után kiróható 50%-os póttadó. A 2-3 ezer pengős iskolai kiadásokat, fenntartási díjat és egyéb szükségleteit is a folyó évre belügyminiszteri engedéllyel kirótt 70%-os póttadóval és államsegélylyel tudja fedezni. Érthető tehát az az elkeseredés és nyomorúság, ami e faluban a gazdaközöniséget eltölti, mert hisz éppen a cigányság nevelése és ellátása érdekében kell csekély vagyonnal (a legtöbb kisgazda 2–5 hold földdel rendelkezik és csak 3 gazdának van 14 vagy ennél nagyobb holdja) rendelkező gazdáknak nélkülözni és családjuktól a cigányok miatt mindent elvonni...

Az a lehetetlen helyzet állott elő Ondódon, hogy a község 1000 lakosának majd minden szükségletét 25-30 törpegazdaságnak kell kielégíteni... A község sohasem fog kilábalni a bajokból, sőt egészen lehetetlen helyzetbe fog kerülni, ha marad az eddigi helyzet és a nagytömegű letelepülő a közterhekhez semmivel sem járul hozzá. Még a kéményseprési díjakat is a cigányok után is a kisgazdáknak kell viselni.²⁴

Nyilvánvaló, hogy a jelentés készítői elfogultak voltak a cigányokkal szemben, amikor minden bajokért őket okolták. Hiszen az ugyancsak nagy tömegű napszámosréteg (kb. 300 fő) szintúgy minimális adóösszeggel járult hozzá a közterhekhez. Másrészt a beszámoló dramatizálta a kisgazdák helyzetét, amikor elfelejtett megemlékezni a mintegy 50 iparos adópengőről. Tény azonban, hogy Ondód községben 1893-ban még csak 208 cigány lakott,²⁵ ekként negyven év alatt háromszáz fő gyarapodás következett be, ami nem csekély terhet jelentett a helyi költségvetésnek. Így hát a kőszegi testület rövidke esettanulmánya valós problémát villantott fel: egy-egy település „elcigányosodása” valóban anyagi romlásba dönthette a községet, vagy legalábbis jelentősen ronthatta gazdálkodási lehetőségeit. Az pedig csak természetes ezek után, hogy a helyi képviselő-testületek nem szívesen láttak cigányembert a községi polgárok között, s ha tudták, igyekeztek elhárítani fejük fölül a nem kívánt áldást. Ez is magyarázata annak, hogy Sándor János próbálkozása idején miért akartak olyan sürgősen szabadulni a községek a cigányoktól.

A gazdasági szempontokon túl féltek letelepülni vágyó cigányokat befogadni a községek azért is, mert közbiztonságuk potenciális veszélyforrását látták bennük. Hogy nem ok nélkül, arra megint csak könnyű példát találni. 1933. december 6-án keltezte Baranya alispánja a pécsi csendőrsz-tály parancsnokának az alábbi átiratot: „Nálam járt népes küldöttség panaszából s a szentlőrinci járási főszolgabíró jelentéséből arról értesültem, hogy a Nagybicsérd és Kisbicsérd községekben letelepedett cigányok ezen két község közbiztonságát oly nagy mérvben veszélyeztetik, hogy a községek lakossága a legnagyobb fokban el van keseredve s tartani lehet attól is, hogy ezen elkeseredés a cigányokkal szemben erőszakos cselekedetekben fog kirobbanni. A helyzet jelenleg az, hogy a lopások napirenden vannak s a községek lakói egyáltalán nem merik házukat teljesen felügyelet nélkül hagyni holott ez, főleg a sürgős gazdasági munkák idején teljesen elkerülhetetlen mert bizonyosra vehetik, hogy ilyen esetben hazatérésük alkalmával a házuk körül, vagy házukból valami hiányzik, amit a cigányok loptak el. Emellett a lakosságot felgyújtással és más erőszakos cselekményekkel is állandóan fenyegetik, úgy, hogy a községek nyugalma a cigányok túrhetetlen magatartása és viselkedése miatt teljesen fel van dűlve s ezen kiélesedett hangulatnak tulajdonítható az a sajnálatos baleset is, ami nemrégén történt Nagybicsérd községben, amidőn egy hazatérő gazdalegény a kerítés léceit feszegető cigánygyerekek közé dobta a kezében volt szerszámot s azzal az egyik cigánylányt oly szerencsétlenül találta, hogy az tudomásom szerint bele is halt. Minthogy ezen a helyzeten feltétlenül változtatni kell s azt csak a csendőrség erélyes fellépése útján tartom egyelőre keresztülvihetőnek, felkérem, hogy a szabadszentkirályi csendőrőrs létszámát a lehetőség szerint megfelelően felemelve, csendőrijárőrök sűrű és váratlan kiküldésével a cigányokat állandóan ellenőrizni, őket igazoltatni, a vagyon elleni és általában minden egyéb bűncselekmények elkövetőit a legerélyesebben kinyomoztatni s a csendőrőrsöt szigorúan utasítani szíveskedjék, hogy a cigányokkal szemben minden tekintetben a megengedett legnagyobb fokú eréllyel és szigorúsággal lépjenek fel.”²⁶

Arról nem szólnak a források, hogy milyen konkrét események robbantották ki a villongásokat. Az általános okokat is csak a csendőrparancsnok válaszirata regisztrálta, ámbár az abban olvasható tények önmagukban is sok mindenre magyarázatul szolgálnak: „A beérkezett jelentés szerint a két községben 53 cigány lakik, akiknek sem vagyonuk, sem keresetük nincsen, így tehát a megélhetésük sincs biztosítva. Emiatt tehát a cigányok a községekben házról-házra járva koldulnak s amely házban nem találják senkit otthon, onnan élelmiszert és tüzelőanyagot lopnak.”²⁷ Érdekes ugyanakkor,

hogy a két község nem cigány lakossága megosztott volt a fejlemények megítélésében: „A megállapítások szerint a községek lakosságának egy része a cigányokkal rokonszenvez, egy része pedig fél a cigányokkal szembezállni, mert attól tart, hogy amennyiben felhevült állapotban a cigányokat esetleg bántalmazza, az esetben még ők kerülnének eljárás alá, sőt esetleg még kártérítést is kellene fizetniök.”²⁸

Magától értetődik, hogy a kisgyerek koporsójának látványa csak tovább borzolta a kedélyeket. Az állami szervek erre már erélyesen léptek fel: egyrészt megerősítve a szabadszentkirályi őrsöt, sűrítették a csendőrségi ellenőrzéseket,²⁹ másrészt a szentlőrinci judlium maga vette kézbe az ügyek intézését. Egyik jelentésében tevékenységét ekként sommázza: „...jelentem, hogy a csendőrsztály által javasolt intézkedéseket nagyrésztben már a saját hatáskörömben foganatosítottam, nevezetesen: intézkedést tettem, hogy az említett községekben illetőséggel nem bíró cigányok illetőségi helyükre toloncoltassanak és ezügyben egyesek illetőségének megállapítása folyamatban van; mindkét község előjáróságát alkalmi kiszállásaim során szigorúan utasítottam, hogy a cigányok által netán elkövetett lopásokat, mindennemű bűncselekményeket azonnal jelentsenek a csendőrőrsnek; Kisbicsérd községben 1933. évi december hó közepe óta az éjjeliőrséget megerősítettem; Nagybicsérd és Kisbicsérd községekben lakó összes cigányokat összeírtam, ezek során egyesek anyakönyvi bejegyzését kiigazítottam, sőt utóanyakönyvezéseket is elrendeltem.”³⁰ A csendőrparancsnoki válasziratban javaslatba hozott tennivalók elvégzésén kívül a főszolgabíró tanodába küldte az iskolaköteles gyerekeket, forgópisztollyal acélozta az éjjeliőrök bátorságát, eladatta a cigányok lovait. Emellett alispáni engedéllyel a cigányok közül cigánybírókat jelölt ki, akiknek meghagyta, hogy „a cigánytelepekre idegen cigányokat be nem bocsájthatnak, az itt lakó cigányokat pedig a községekben és a mezőkön csavarogni meg ne engedjék.” Ha valami megvalósult belőle, bizonyosan nagyobb sikert hozott ezeknél a judlium egyik további intézkedése: „A cigányok részére kereseti lehetőség biztosítása érdekében elrendeltem, hogy a cigánybírók felügyelete alatt 4–8-as osztagokban a munkabíró cigányok a tavaszi munkaidő megnyíltával mezőgazdasági munkára szorítandók és ezirányban az érdekelt községi előjáróságokat is utasítottam, hogy a cigányok részére nekik megfelelő munkakörben a helyi szokásos díjazás ellenében munkaalkalmakat biztosítsanak. A cigányok munkára szoktatását további ellenőrzéseim során személyesen fogom szorgalmazni.”³¹

A letelepülés ellen ható erők számbavétele után vizsgáljuk most meg egy konkrét eseménysor kapcsán, hogy miként hatottak ezek az energiák a

gyakorlatban. Folytak már búvárkodások ebben a tárgykörben is: egy győri illetőségű cigánykaraván letelepedésének készült el a krónikája.³²

A Lakatos Mihály által vezetett cigánykaraván régóta ismert volt Győr vármegyében. Illetőségük mindmáig nem tisztázott: 1876-ban a Pannónhalma melletti Écs község tudhatta őket magáénak, aztán Győrben vagy Győr környéki falvakban volt a „főhadiszállásuk”. Hovatartozásuk zavaros volta miatt több ízben kerültek bajba a 70-es és 80-as években. A megye területéről a városba, a városból a megye falvaiba küldözgette őket a hatóság. „Most már nem tudjuk fakadt ki egyszer az öreg Lakatos Mihály Angyal Armand győri főkapitánynak, hová hajthassuk fejünket. A tekintetes főkapitány úr, mikor főbíró volt, azt mondta, menjünk Győrbe, mert oda valók vagyunk, most mint főkapitány meg azt mondja: nincs keresnivalónk Győrött, megyebeliek vagyunk.”³³

Ezenközben barangoltak szerte az országban. Bejárták az egész Dunántúlt, főként Zalát és Somogyországot. Portyáikról rendre visszatoloncolták őket Győr városába: egyszer Gönyűről, másszor Herrenbaumgartenből, ismét máskor a szentendrei járásból. (A kóborlástól az sem tántorította el őket, hogy 1893. augusztus 20-án a magyaróvári csendőrőrs egy járőre meglehetősen gyanús körülmények között a családfő Lakatos Mihályt lelőtte.) A téli hónapokat azonban ekkortájt már szinte mindig szokásos tanyájukon, a Rába-parti városhoz tartozó szabadhegyi határban töltötték.³⁴

Talán a sorozatos hazatoloncolások tették, vagy az, hogy télvíz idején a város közmunkákkal segítette megélhetésüket, 1902 szeptemberében a karaván új feje, ifjabb Lakatos Mihály kérvénnyel fordult a magistrátushoz, hogy családjával végleg le akarván telepedni Győrben, a tanács építtessen neki egy házat, amelyet ő részletekben fizetne meg. Szándéka komolyságának igazolására mint az építendő lakás első részletét 200 koronát befizetett a városi pénztárba.³⁵

Lakatos kérelméről a város pénzügyi bizottsága is tárgyalta: dicsérettel honorálta a helyben maradás gondolatát, és javasolta a közgyűlésnek, hogy a cigányvajdának ingyen telket adjon. A házhely kiválasztását a mérnöki hivatalra bízta. A határozat szerint a család a telken építhet házat, de a telket sem elidegeníteni, sem megterhelni nem szabad. A kollégium egyik tagjának, Eitner Károlynak annyire tetszett a terv, hogy felajánlotta, építés esetén fuvarral segíyezi Lakatosékat.³⁶

A törvényhatósági bizottság csak 1903. június 30-án döntött a vajda instanciájáról, imígyen: „Mivel, hogy semmi biztosíték nincs arra, hogy a kérelem teljesítése esetén folyamodó letelepíthető volna, minthogy továbbá a város többi szegénysorsú polgárait való tekintettel nem teljesíti azt,

hogy folyamodót, aki különben is munkaképes ember, a közpénztár terhére lakóházzal lássa el, ennél fogva a közgyűlés a kérelmet a tanács 9811/1902. sz. javaslatához képest egész terjedelmében nem teljesíti, hanem megengedi, hogy folyamodó az iratok mellett fekvő helyszínrajzon piros színnel jelölt városi tulajdont képező területen magának a saját költségén lakóházat építhessen, kimondja továbbá a közgyűlés, hogy az esetben, ha a folyamodó a lakóházat felépíti s ott letelepedik, az építési telket méltányos áron hajlandó lesz részére átengedni.³⁷

Amennyire kategorikus, olyannyira megmosolyogni való a bizottság határozata, amikor semmi pénzbeli támogatást nem adott, de meghatározta, hogy a kérvényező hol építközhet. A verdiktel tehát a kollégium gyakorlatilag megakadályozta a család letelepedését: támogatás híján, önerőből a família képtelen volt otthont rakni magának. A kép teljességéhez azonban az is hozzátartozik, amit a törvényhatósági bizottság csak sejtett döntésében: az tudniillik, hogy a város többi szegény sorsú polgárát bizonyosan – és egyben joggal – irritálta volna Lakatosék kivételezettsége.

Ekkor már a viszony egyébként is meglehetősen feszült volt. 1905 tavaszán a szabadhegyi gazdák panaszt tettek a házaik alatt tanyázó kóbor cigányok garázdálkodásai miatt. A rendőrkapitány előterjesztést intézett a magisztrátushoz, amelyben indítványozta, hogy a cigányokat telepítsék Győr-Újvárosba, ahol az újvárosi és a győrszigeti rendőrőrsök 16 főnyi legénysége jobban szemmel tarthatja őket, mint a szabadhegyi őrs 2 rendőre. A tanács az előterjesztést elfogadta és az áttelepítést elrendelte.³⁸ Közbeléptek azonban az újvárosi gazdák (akiket egyébként korábban „a cigányok évtizedeken át károsítottak”), petíciójukban azt követelve, hogy „a kóborcigányok oly városrészbe helyeztessenek, mely városrész a cigánykérdés kellemetlenségét még nem ismeri, ahol tehát a cigányok mindeztideig elhelyezve nem voltak”³⁹.

A tiltakozás ellenére az áttelepítés megtörtént. A következmények sem maradtak el, pár hónap múlva a „Győri Hírlap” ekként tudósított erről: „Újváros gazdaközössége fel van lázadva, zúgolódik és méltán. Nyakukra telepítették a sz. kir. cigányokat, a Lakatos famíliát, amely a vasas töltés alján táboroz, virslis lovakból lónagykereskedővé növi ki magát, de lovait nem pányvázza ki a sátor mellé, hanem szabadjukra hagyja, ennek folytán ellepik az újvárosi határt és töménytelen kárt tesznek. Ha valamelyik gazda emiatt rájuk szól, arra durva káromkodással rátámadnak. A gazda közönség állapota a házakat is molesztáló cigányok miatt már tűrhetetlen. A hatóság pedig tehetetlen az állapottal szemben.”⁴⁰

Ekkortól kezdve vége-hossza nincs a protestálásoknak és könyörgéseknek, hogy Lakatosékat kísérjék ki Újvárosból. A magisztrátus azonban

hajthatatlan maradt: nem háborgatta a népes famíliát. Mindez azonban nem jelenti azt, hogy az ügynek nem lettek volna fejleményei. Közülük elsőként az 1907-es fordulatot kell említeni: Angyal Armand városi főkapitány egy ez idő tájt kibocsátott belügyminiszteri jogszabály alapján⁴¹, arra hivatkozva, hogy a lakással sem rendelkező szülők elhanyagolják magzataik nevelését, iskolába járatását, elhagyottá nyilvánított és lelencházba küldött 12 helybéli cigánygyermeket.

Az esemény újabb lökést adott Lakatosék házszerző akciónak. A vajda és testvére (Mihálynak egy, Györgynek három gyermekét utalták menhelybe) 1907. december 2-án beadványt küldött a városi tanácsnak, s ebben, avégből, hogy valami iskolához közelebb kerülhessenek s így ne fordulhasson újra elő, hogy gyerekeiket lelencházba utalják, azt kéri a magisztrátustól, hogy az általuk megjelölt lakóházat nekik mérsékelt bérfizetés mellett vagy örök áron engedjék át, „s eziránt vagy szándékunk másként leendő megvalósítása iránt tárgyalást tartani s annak eredményeként rendes lakáshoz jutásunkat lehetővé tenni méltóztassék”⁴².

A téli évszakra tekintettel Lakatosék sürgős intézkedést kértek, ám a városi adminisztrációnak nem volt ennyire sürgős a dolog. A hallgatást a vajda unta meg előbb: valamikor áprilisban újabb, a korábbi módosító kérvényt juttatott el a városatyákhoz: „Miután belátom, hogy azon kérelmem, hogy a város részemre hajlékot adjon, kivihetetlen, kérelmemet oda módosítottam, hogy kegyeskedjék a város részemre telket és... ezer korona építési segílyt adni. Ennek ellenében kötelezem magamat, hogy az összes győri illetőségű cigány részére hajlékot emelek, mely nevemre csak akkor lesz átírandó, ha az 1000 koronát visszafizetem”.⁴³ Az ügy a város pénzügyi bizottságának asztalára került, amely 1908. június 6-án meghozta határozatát, s erre a magisztrátus még ugyanabban a hónapban áldását adta: „Lakatos Mihály... részére egy családi cigányház építésére egy 200 négyszögölnyi terület a mákosdűlői kavicsbánya mellett ingyen átengedtessek, továbbá a tartalék tömegeből 1000 korona segíly oly arányban, amint az építkezésnél a helybeli iparosok munkáját igénybe veszi, folyósíttassék olyképp, hogy ezen előlegezett 1000 koronát 5 éven belül visszatéríteni tartozik. Ez idő alatt 5%-os kamatot fizet és ezen határidő alatt ha a kölcsönt vissza nem fizetné, ugy a házból kilakoltatni fog, a telekkönyvi bekebelezés pedig a feltételek pontos betartása után fog neki engedélyeztetni, anélkül az ingatlan a város tulajdonában marad.”⁴⁴

A nagy buzgalom nem sokáig tartott, mert a határozatok megalkotása után több mint egy évig semmi sem történt az ügyben. A tanács csak 1909. augusztusában jelölte ki az építkezésre szolgáló telket. Az ezt tudtul adó

döntését azonban megfellebbezték. Az úJVárosi gazdák ugyanis nem nyugodtak bele, hogy cigányok lesznek a szomszédai, akiknek a létszáma időközben egyébként is tetemesen meggyarapodott. A fellebbezés kapcsán a magisztrátus úgy döntött, hogy mielőtt a közgyűlés a jogorvoslat érdemében határozna, Angyal Armand főkapitány elnöklete alatt az érdekelt városrészek képviselőiből bizottságot állít fel, amely 60 nap alatt köteles a megoldásra javaslatot tenni.⁴⁵

A bizottság tett is indítványt, mégpedig arra, hogy a kumpániát telepítsék ki a Győrújfalú községhez közel álló, de a város tulajdonában lévő csőszházba. Az ötlet nagy vihart kavart, különösen az érdekelt faluban. A község előljáróságának reakcióját a képviselő-testület október elsejei jegyzőkönyve megőrizte: „Győr város hatósága olyan intézkedésre készül, mely községünket úgyszólván végpusztulással fenyegeti. Olyat tervez, aminek megvalósulása nagyobb csapás lenne ránk nézve a tűznél és árvíznél, mert míg ezek szerencsére csak ritkán következnek be, addig ez az új veszedelem állandóan fenyegetné nemcsak vagyónunkat, hanem a község valamennyi lakójának életét is. Nem kevesebbről van szó, mint hogy az ÚJVárosban tanyázó Lakatos-féle cigánykaravánt ide úgyszólván a községünk belterületére a csőszház telkére telepítsék le.”⁴⁶ Az előljáróság memorandumot juttatott el a megye alispánjához, akit arra kértek, hogy tőle telhetőleg akadályozza meg a cigányok kiköltöztetését falujuk tőszomszédságába. Határozatuk egyik példányát pedig elküldték országgyűlési képviselőjüknek.⁴⁷

A felzúdulás hatására a tanács kénytelen volt visszavonulót fújni. De azért sem tehetett mást, mert időközben a Lakatos család kész helyzet elé állította a magisztrátust: deszkából összetákolták házukat, amelynek belsejét kivakolták, padlóját lefektették. Mindezt ugyan építési engedély nélkül tették, de a cigányügy rendezésére kiküldött bizottság 1909. december 6-án a tényleges helyzet fenntartását és a lakhatási engedély ideiglenes megadását javasolta azzal a megszorítással, hogy a telket be kell keríteni és hogy a család valamennyi ingóságát (tehát állatait is) a körülzárt részen köteles tárolni-tartani.⁴⁸

A város mérnöki hivatala még ugyanebben a hónapban megadta a végleges lakhatási engedélyt.⁴⁹ 1910. január 19-i ülésén a magisztrátus helybenhagyta a kiküldött bizottmány jelentését. Néhány hónap múlva – ezúttal is engedély nélkül – Lakatosék megnagyobbították lakásukat⁵⁰. Végül 1914 karácsonyán a magisztrátus a törvényhatósági bizottság ülésén ismertette a cigányok letelepítéséről hozott jogerős határozatát, amely meghagyta őket ÚJVárosban. A közgyűlés a döntést tudomásul vette.⁵¹ „A Lakatos vajda alá tartozó kőborcigányok letelepedése ezzel véglegessé vált, ez

azonban nem jelentette azt, hogy 1945-ig számosan ne javasolták volna kitelepítésüket és ne hoztak volna velük szemben hátrányos rendeleteket, intézkedéseket.”⁵²

Ez az utolsó mondat már azt sugallja, hogy a végleges letelepülés sem jelentett háborítatlanságot a cigányok számára. A települések növekedésével ugyanis a korábban kialakult cigánynegyedek a községek-városok központjába kerültek, amit a helyi közigazgatási szervek korántsem néztek jó szemmel. Leginkább városképi indokokra hivatkozva adtak hangot elégedetlenségüknek s igyekeztek a putrikat a települések hátsó udvaraiba kikapkolni: „Jelentem, hogy a Pankasz község kellő közepén lakó mintegy 170 főnyi és 18 családból álló cigánycsaládot 1935 év óta igyekszem kitelepíteni a jelenlegi helyükről a községnek valamely félreeső, de egyébként alkalmas más részére, amely tárgyban már jogerős véghatározatot is hoztam és a községet is köteleztem, hogy a cigányok részére megfelelő más alkalmas területet szerezzen” – tudatta volt a körmend-németújvári judlium 1941-ben megyei főnökével.⁵³ Mentségére legyen mondva, elképzelése szociálpolitikai intézkedéssel is felért, hiszen a telkeket ingyen adta volna a kitelepítendő személyeknek. Ám terve megbukott: annak, hogy az előljárárság ingatlant vegyen a cigányok részére „mindenki útját állja, úgyhogy a törvényes forma betartása mellett a cigányokat jelenlegi helyükről kitelepíteni nem tudom.”⁵⁴

Nem ez volt az egyetlen ilyen próbálkozás. Nagyjából ugyanebben az időben hasonlóval kísérleteztek Szombathelyen is, valószínűleg nagyobb sikerrel. Az áttelepítés oka ezúttal is a város nyújtózkodásában gyökerezett: „a Szombathelyre befogadott cigánycsaládok annak idején a Jáki-út mellett telepedtek meg. A város fejlődésével azonban ez megszűnt városvég lenni. Különösen akkor, amikor letelepedtek a szalézi atyák, megépült a rendházuk és szép templomuk is. Ezzel a településsel ez az egész városrész a fejlődés központjába került. Rendezték a Szalézi teret, úgy hogy a cigánytelep csak csúfsága ennek a vidéknek. Nem is beszélve arról az erkölcsi rombolásról, amit ezeknek a cigánytanyáknak a jelenléte okoz a környék gyermekeire nézve.”⁵⁵

Több korábbi próbálkozás után az átköltözés igénye 1939-ben is felmerült. Egy közgyűlési interpelláció nyomán a magisztrátus „arra az elhatározásra jutott, hogy a Vépi út környékére helyezi át a cigánytanyát”. Ám a döntésnek azonnal lett ellenzéke: „Mikor ennek a határozatnak híre ment, a vasútontúli városrész lakói a vasúttal együtt, valamint a szombathelyi gazdák éles tiltakozást jelentettek be a polgármesterhez. Rámutattak arra, hogy mennyire káros a cigányoknak a Vépi útra való áttelepítése.”⁵⁶

Az ekként megtorpedózott végzés helyébe – milyen szánalmasan szűklátókörű gondolkodásmódra vall – némelyek „felvetették annak tervét is, hogy egyelőre a régi házakat körülültetik fenyőfákkal és ezzel elrejtik a telepet a járókelők szemei elől”. Végül is azonban nem ebben, hanem abban állapodtak meg, hogy a cigánytelepet a Perint bal partjára, a szükséglakások környékére költöztetik, ahol egyszobás lakásokat építenek számukra.⁵⁷

De ebből a tervből sem lett semmi. Először is az ügyet harmadfél esztendőn át hallgatás vette körül. S aztán, amikor a polgármester 1942 áprilisában elővétette az aktát, a vármegyei lap csak annyi fejleményről tudott beszámolni, hogy „a telep minden lakójának május elsejére felmondtak, kötelezték őket, hogy hagyják el a lakásokat.” Szó sem esett már a város segítségéről, arról, hogy a magisztrátus lakásépítésekkel könnyítené az áttelepedést.⁵⁸ Nincs hír arról, hogy az így magukra hagyott cigányok meg tudtak-e felelni a városatyák akaratának.

Hitem szerint a most bemutatott példák meggyőző erővel bizonyítják a letelepítési és a spontán letelepedési folyamat ellentmondásosságát. Mint látható volt, a központi hatalmi szervek szorgalmazták a szervezett lakóhelyválasztást, ám a partikuláris érdekek épphogy a központi akarat ellen hatottak. Mindez nem jelenti azt, hogy ebben a kérdésben a helyi szervek a kormány ellenzéke lett volna: hiszen ők is óhajtották a végleges rendezést, de csak úgy, hogy a kiválasztott telek másik megyében, másik járásban vagy másik községben van. A következmények ismeretében a menekülési ösztön érthető s cseppet sem véletlen, hogy Sándor János kísérleteinek idején oly sokszor mutatkoztak meg jelei.

Ám éppen ezzel, a spontán letelepülés akadályoztatásával-nehezítésével – vagy ha kevésbé kritikusan fogalmazunk: az otthonválasztás segítésének elmulasztásával – a helyi szervek hatásosan keresztették a központi cigányügyi politikát, illetve annak kétségkívül legfőbb célját! Tevékenységükkel a kóborlás visszaszorítása és így közvetve a letelepedés helyett éppen a további kóborlásra ösztönözték a vándorcigányokat.

Hasonlóan ellentmondásos a településeken belüli átköltöztetések szerepe is. Amikor egy-egy ilyen akció a helyi szervek nem csekély anyagi támogatásával és azzal az elhatározásával vette kezdetét, hogy a cigányok túrhetetlen életkörülményeit, egészségügyi, szociális helyzetét megjavítsa, akkor az intézkedés szociálpolitikai kezdeményezéssel is felért. Ám ha az előljáróság vagy a magisztrátus szerepe kimerült az áttelepítésre vonatkozó parancs kiadásában, akkor a hátrányos következmények esetenként odáig terjedhettek, hogy a népes cigánycsaládok esetleg újra vándorolni kényszerültek.

Némi magyarázatul szolgálhat erre a magatartásra az előjáróságoknak a települések elcigányosodásától való félelme. *Expressis verbis* tán sohasem említették, de burkolt formában több helyütt is céloztak erre a tendenciára. Sem igazolni, sem cáfolni nem tudom a nézetet. Összehasonlító statisztikai adatok nem állnak a kutató rendelkezésére. Igaz ugyan, hogy 1893-ban 680 községben lakott a hazai cigányság majd 40%-a,⁵⁹ de ez önmagában semmit sem bizonyít. A pontos kép megalkotásához további vizsgálódások szükségesek.

JEGYZETEK

- ¹ Gömör és Kishont vm. HL. 1907/50.
- ² BARmL XXI/3/b 18255/947 (10406/916)
- ³ BARmL IV. B. 410/b 7944/883
- ⁴ Uo.
- ⁵ Uo.
- ⁶ Uo.
- ⁷ BARmL IV. B. 410/b 9630/891
- ⁸ Uo.
- ⁹ Uo.
- ¹⁰ BARmL IV. B. 410/b 9630/891 (6307/890)
- ¹¹ BARmL IV. B. 410/b 9630/891
- ¹² Uo.
- ¹³ Uo.
- ¹⁴ Uo.
- ¹⁵ BARmL IV. B. 410/b 2818/898
- ¹⁶ Uo.
- ¹⁷ Uo.
- ¹⁸ BARmL XXI/3/b 18255/947 (8806/916)
- ¹⁹ BARmL XXI/3/b 18255/947 (584/917)
- ²⁰ Uo.
- ²¹ Uo.
- ²² Herrmann, 14–45. o.
- ²³ Az esztergomi járás főszolgabírájának 3075/1911. sz. utasítása. Esztergom vm. HL. 1911/34
- ²⁴ VmL IV-405 911/935 (590/934)
- ²⁵ Cf, 23. o.
- ²⁶ BARmL XXI/3/b 18255/947 (5006/933)
- ²⁷ BARmL XXI/3/b 18255/947 (1620/934)
- ²⁸ Uo.
- ²⁹ Uo.
- ³⁰ Uo.
- ³¹ Uo.
- ³² Ezúton is köszönöm Bana Józsefnek, a győri levéltár munkatársának, hogy „A Lakatos kóborcigány karaván győri letelepedésének krónikája” című kéziratos művét volt szíves rendelkezésemre bocsátani.

- ³³ Győri Hírlap, 1893. augusztus 24. Idézi: Bana, 10. o.
- ³⁴ Bana: 11–15. o.
- ³⁵ Győri Hírlap, 1902. szeptember 26. Idézi: Bana, 18. o.
- ³⁶ Győri Hírlap, 1902. szeptember 28. Idézi: Bana, uo.
- ³⁷ Győr város törvényhatósági bizottságának közgyűlési jegyzőkönyve, 1903/215. Idézi: Bana, 18–19. o.
- ³⁸ Győri Hírlap, 1905. május 14. Idézi: Bana, 20. o.
- ³⁹ Győri Hírlap, 1905. május 27. Idézi: Bana, 20–21. o.
- ⁴⁰ Győri Hírlap, 1906. július 26. Idézi: Bana, 22. o.
- ⁴¹ 60000/1907. BM sz. körrendelet
- ⁴² Győri polgármesteri iratok IX 1908/101. Idézi: Bana, 27–28. o.
- ⁴³ Győri polgármesteri iratok IX 1908/101. Idézi: Bana, 28. o.
- ⁴⁴ Győri polgármesteri iratok IX 1908/101. Idézi: Bana, 28–29. o.
- ⁴⁵ Győri polgármesteri iratok IX 1908/101. Idézi: Bana, 33. o.
- ⁴⁶ Győri polgármesteri iratok IX 1908/101. Idézi: Bana, 33–34. o.
- ⁴⁷ Bana, 34. o.
- ⁴⁸ Győri polgármesteri iratok IX 1908/101. Idézi: Bana, 38–39. o.
- ⁴⁹ Győr város Mérnöki Hivatalának iratai 1909/2322 Idézi: Bana, 39. o.
- ⁵⁰ Bana, 39. o.
- ⁵¹ Győr törvényhatósági bizottságának közgyűlési jegyzőkönyve 1914/430. Idézi: Bana, 39. o.
- ⁵² Bana, 40. o.
- ⁵³ VmL IV-405 731/942 (7102/941)
- ⁵⁴ Uo.
- ⁵⁵ Név nélkül: A város vezetősége megtette a döntő lépéseket a cigánytelep áthelyezése érdekében. Május 1-jére felmondtak a jáki-úti cigánytelep lakóinak = Vasvármegye, 1942. április 24.
- ⁵⁶ Név nélkül: A Perint bal partjára, a szükséglakások környékére telepítik a cigányokat = Vasvármegye, 1939. október 27.
- ⁵⁷ Uo.
- ⁵⁸ Név nélkül: A város vezetősége megtette a döntő lépéseket a cigánytelep áthelyezése érdekében. Május 1-jére felmondtak a jáki-úti cigánytelep lakóinak = Vasvármegye, 1942. április 24.
- ⁵⁹ Vö. Cf, 23–25. o.

A SZABÁLYOZÁS MECHANIZMUSA ÉS JELLEGE

Munkám eddigi fejezeteiben – természetesen a lehetőségek keretein belül, azaz az iratanyag függvényében – megkíséreltem bemutatni a cigányügyi igazgatás joganyagát és gyakorlatát. Az anyagi jogot tehát, amelylyel irányították, befolyásolták, szabályozták a magyarországi cigánylakosság életviszonyait. Hézagokra sikeredett a tabló, kétségtelen, de hát a levéltári fondok hiányosságait, no meg levéltáraink sanyarú állapotát – ha szeretné is – egyetlen kutató sem tudja kivédeni. Korai lenne azonban a tanulmányt itt lezárni, hiszen a kép tovább színesíthető. Eleddig ugyanis alig-alig esett szó az elemzett jogszabályokat kibocsátó szervekről, s még kevesebb a jogi normák általános jegyeiről, jellemzőiről. Nem a közreműködő szervek struktúrájára, belső szervezeti életére gondolok természetesen – hiszen ez a kérdés nem is lenne dolgozatom tárgya –, hanem arra, hogy a cigányügy témakörébe vágó jogalkotás során milyen volt e jogot életre hívó szervek egymáshoz való viszonya, kapcsolata, valamint arra, hogy e joganyag miként illeszkedett, simult bele a polgári kori Magyarország jogrendszerébe. Ha belesimult egyáltalán. Leegyszerűsítve a kérdést: ha eddig azt vizsgáltam, hogy mit szabályoztak a cigányügyi igazgatáson belül, most arra próbálok választ keresni, hogy hogyan, mi módon szabályozták azt.

A központi szabályozás

A szervezeti és jogforrási hierarchiát követve kezdjük szemlélődésünket a központi intézkedések háza táján s azon belül legelsőbben a törvényi szabályozásról essék szó. Anakronisztikusnak tetszhet a javaslat, hiszen a cigánykérdés tárgyában sohasem alkotott törvényt a képviselőház. Noha ez igaz, mégis érdemesnek tűnik a „mi lett volna, ha” könnyen tudománytalannak bélyegezhető kérdésén elgondolkozni. Mi lett volna, ha születik ilyen törvénycikk és egyáltalán volt-e esélye annak, hogy szülessen?

A kérdések túlságosan is összerosódnak ahhoz, hogy kategorikusan lehessen rájuk válaszolni: elméleti esély volt egy cigánytörvény megalkotására, hiszen a parlament bármely problémát a jogalkotás tárgyává tehetett, ám mert egy ilyen jogszabály nem eredményezte volna a cigányügy megoldását, gyakorlati lehetőségről aligha beszélhetünk. „Törvény hiányában, hézagos rendeletek gyöngé fegyvereivel a korlátolt hatáskörű megyei és járási közigazgatási hatóságok kellő sikerrel nem működhetnek” – próbált már nem is a honatyák értelmére, hanem inkább érzelmeire hatni Veszprém vármegye közönsége 1909-ben.¹ Láttuk, számtalan más helyről is sűrűn érkeztek a törvényalkotást sürgető petíciók, annak ellenére, hogy a törvényi szabályozás nem lett volna megoldás. Nem lett volna, két szempontból sem: részint a törvény (is) alkalmatlan forma volt a cigányügy rendezésére, részint pedig egy ilyen jogszabály súlyosan sértette volna a jogegyenlőség alapelvét.

Állításom első részére munkám egyik későbbi pontjában fogok majd részletesebben kitérni. Ezért e helyütt csupán arra utalok, hogy elsősorban szociális színezetű társadalmi problémát nem lehet néhány norma jogi deklarációjával megoldani. Kisarkítva: megfelelő szociálpolitika és a gazdasági környezet megváltoztatása kellett volna, nem törvény, értem ez utóbbi alatt az egész jogi szabályozást, hiszen egy miniszteri rendelet vagy egy statútum éppoly alkalmatlan volt a rendezésre, mint a hierarchia csúcsán lévő jogforrás. (A prevenciót természetesen nem értem rendezésen.) Véleményemet látszik alátámasztani, hogy a törvényi rendezést egyébként oly konokul követelő törvényhatóságok sohasem tudtak indítványokat tenni a megalkotandó törvénycikk tartalmára. Joggal vethette szemükre egy alkalommal a parlament kérvényi bizottságának előadója: „A törvényhatóságok a kérdés megoldása iránt konkrét javaslatokat nem tesznek, sem pedig olyan módosításokat meg nem jelölnek, a melyek a kérdés megfelelő megoldását biztosítanák.”²

Problematikus lett volna a cigányügyi törvény megalkotása az állampolgári jogegyenlőség szempontjából is. Tanulmányomnak nem feladata erről az alapelvről értekezni, néhány szóban mégis szükséges a fogalom magyarázatát adni.

Az állampolgári egyenlőség eszméjét a hatalomra törő polgárság hirdette meg még a bomló feudalizmus korában, majd segítette uralomra győzedelmes forradalmaiban. Magyarországon 1848-ban, s noha írott alkotmányunk nem lévén, nem volt lehetőség a princípium deklarációjára, sarkalatos honi törvényeink tiszteletben tartották azt. „Az állampolgári jogegyenlőség a jogoknak és kötelességeknek arányos egyenlősége, mint objectiv

szabály, nem pedig az alanyi jogoknak egyenlősége” – definiálta a fogalmat a közjogász Kmety Károly.³ Véleménye szerint a jogegyenlőség elvének hármas követelményt kell kielégítenie, úgymint a törvény előtti egyenlőséget, a közteherviselést, valamint azt, hogy a jogszerzés feltételei valamennyi állampolgárra azonosak legyenek. „A jogegyenlőség a politikai jogokra nézve nem jelenti az ún. általános és azonos politikai jogosítványokat, de jelenti azt, hogy a honlakók, az állampolgárok csak ugyanazon alapokon részesíttetnek, illetve záratnak ki azokból.”⁴

Ez utóbbi kérdéskört a korszak egy másik tudós elméje, a szintén közjogász Tomcsányi Móric így bontotta ki: „A jogegyenlőség valójában a jogképesség egyenlősítését jelenti, vagyis azt, hogy az általános közérdekből (tehát nem rendi szempontokból) megállapított feltételek teljesítése esetén a köz- és magánjogokat bárki megszerezheti s a kötelezettségek is ugyanilyen közös feltételek mellett mindenkit egyenlően terhelnek (közteherviselés elve)... De még a tárgyi jogrend (a jogszabály) szempontjából sincs meg a teljes, a matematikai egyenlőség... A jogszabály ugyanis elvileg egyenlően szabályozza a honpolgárok jogi helyzetét a rendi hovatarozóságra tekintet nélkül, ez az elvi szabályozás azonban magában foglalja a jogok és kötelezettségek feltételeinek, sőt bizonyos esetekben kizáró okainak elvleges megállapítását is, ez is a szabályozás tartalmi elemét képezi, és itt is csak az a fontos a jogegyenlőség szempontjából, hogy ezek a feltételek és kizárások ne legyenek rendi jellegűek, hanem a nemzet közérdekének s az általános jogi rációnak a folyamányai legyenek. Ebben az esetben nem kerülnek ellentétbe a jogegyenlőség helyesen értelmezett elvével. Ennek folytán például a választójogi törvénynek az a rendelkezése, mely az elmebajosokat, a büntetéseket kizárja a választói jog gyakorlásából, vagy amely a választói jog elnyeréséhez bizonyos, minimális életkort kíván meg, nem ütközik a jogegyenlőség elvébe. Ellenben nem lenne a jogegyenlőség eszméjével összeegyeztethető, ha a választói jogosultságból való kizárás a rendi tagozódottság (pl. a foglalkozás vagy a vagyon) szempontjából történnék.”⁵

Ha mármost a Képviselőház tető alá hozza az óhajtott cigányügyi törvényt, az szükségszerűen sértette volna a citált közjogászai véleményekben oly nagy hangsúlyt kapott „egyenlő feltételek” elvét. Ha nem ellenkezik azzal, akkor értelmetlen a jogszabályt megalkotni, hiszen csak a hatályos jogrendszer vonatkozó normáit ismételhette volna meg. Az eltérés lehetett volna pozitív irányú, amikor a cigányokra kedvezőbb, és lehetett volna negatív előjelű, amikor kedvezőtlenebb feltételrendszert biztosított volna, mint a magyar állampolgároknak általában. Akár az egyik, akár a másik

valószínűleg meg, az mindenképpen csorbítja az állampolgári jogegyenlőség eszméjét. Nem valószínű természetesen, hogy az előbbi következik be: olyan erős előítélet mellett, mint amely a polgári Magyarországon kialakult a cigányokkal szemben, aligha mást, csakis negatív diszkriminatív passzusokat alkotott volna a parlament. Különösen a harmincas években sokak által szükségesnek ítélt „cigánykódex” számára, amikor is már nemcsak a prejudícióm, hanem az esztelen fajelmélet ideológiája is motiválta volna a hátrányos megkülönböztetést deklaráló szabályok elfogadását.

Ha ellenkezik is a jogegyenlőség princípiumával – szólhat az ellenvetés –, attól még lehetett volna ilyen törvényt alkotni, és itt magától adódik a zsidótörvényekkel való párhuzamba állítás lehetősége. Való igaz: az önmagát jogállamnak kikiáltó berendezkedés sem mindig respektálta a gyakorlatban önmön jogelveit. Ám a két terület között lényeges különbségek voltak. „Törvényhozásunk ezt a korlátozást kül- és belpolitikai okokból nemzetünk érdekében szükségesnek tartotta, mert a zsidóságnak egyes, nemzeti szempontból nem asszimilálódott rétegének különösen a jelen század eleje óta megnyilvánult nemzetellenes magatartása által s általában a zsidóknak egyes pályákon való aránytalan térfoglalása miatt a magyar faj és a magyar nemzet fejlődőképességét veszélyeztetve látta” – összegezte a zsidótörvényeket elfogadó képviselők indítékait Tomcsányi Móric.⁶ A politikai rendszer tehát két súlyos bűnt rótt fel a hazai zsidóságnak. Nemzetgyengítő-országáruoló tevékenységüket elsősorban, amin leginkább az 1918/19-es forradalmakban való aktív részvételt értették. (Nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a Horthy-rendszer az akkori eseményeket okolta a trianoni békediktátumért, illetve azt, hogy az őszirózsás forradalmat éppúgy elítélte, mint a Tanácsköztársaságot.) Másrészt nem nézte jó szemmel a zsidóságnak a gazdasági, szellemi, de még a politikai életben is erős pozícióit.

A megalkotott zsidótörvények – megint csak leegyszerűsítve a problémát – büntetni akart és a zsidók állásait megkaparintani. Ugyanez nem lehetett cél a cigányok esetében. Sújtani őket is lehetett volna: nem ugyan radikális-forradalmi elveikért, hanem magas kriminalitásukért, deviáns magatartásukért, antiszociális életmódjukért. Ám a társadalom periferiáján elhelyezkedő csoport pozícióit már aligha akarta bárki is megszerezni magának. Egy további fontos különbség végül éppen az eltérő helyzetből következett: állásaiknál fogva a zsidók képesek voltak érdekeiket kifejezésre, sokszor érvényre juttatni, potenciális veszélyt jelentve ezzel a konkurens csoportosulások számára. Ugyancsak helyzeténél fogva a cigánylakosság képtelen volt erre, és így politikai kockázatot sem jelentett.

Véleményem szerint mindez kielégítően megmagyarázza, hogy míg a háború felé sodródó országban több zsidótörvény és számtalan zsidókra vonatkozó kormány-, illetve miniszteri rendelet született, addig a központi szabályozás a cigányokat jóformán figyelemre sem méltatta. Annak ellenére, hogy a politikai rendszer mindkét csoportnak ugyanazt az utat jelölte ki: a „faji igazságszolgáltatást”, amely a diszkrimináción és a megaláztatásokon át végül is a gázkamrákba vezetett. De míg a zsidókat csak fokozatosan lehetett erre az útra kényszeríteni, addig cigányok esetében elég volt egy-két nem túl magas helyről származó leirat, hogy a szerelvények meginduljanak a koncentrációs táborok felé.

Áttérve a szabályozás másik területére, mindenekelőtt azt szükséges hangsúlyozni, hogy a cigányügy központi igazgatásában – nem lévén törvényi rendezés – a rendeleti jogalkotás jutott abszolút szerephez. Tárgyuk szerint a miniszteri rendeletek a cigányok életviszonyainak széles skáláját ölelték fel, még ha eltérő súllyal is. Magától értetődően a rendészeti igazgatás bírt a legnagyobb jelentőséggel, már csak azért is, mert a letelepítési törekvések szekunder eszközei is ebbe az igazgatási ágba sorolhatók. Éppen ez magyarázza, hogy a kurzus két viláhágorú közötti szakaszára, amikor a letelepítési kísérletek vesztettek erejükből, némi súlyponteltolódás következett be az igazgatási ágak között: a rendészeti igazgatás valamelyest visszaszorult, a szakigazgatás (oktatásügy, ipar- és kereskedelemügy stb.) fontossága pedig megnövekedett. Ez azonban nem jelentette a szabályozásban a belügyminisztérium primátusának megszűnését, hiszen több szakigazgatási ágnek tekinthető területet (egészségügy, szociálpolitika) a korszak nagy részében szintén ez a főhatóság irányított.

A szabályrendeletek

A cigányügyi szabályrendeletek hatósági felügyelete

„A szabályrendelet-alkotási jog (ius statuendi) az autonómia egyik lényeges alkotó része, azt jelenti, hogy az önkormányzati testület törvényes felhatalmazás alapján és annak korlátai közt jogviszonyait saját maga szabályozhatja.”⁸ Ladik Gusztáv, századunk tudós közigazgatási jogásza állította fel ezt a tételt 1912-ben jogforrásaink egyikéről, a szabályrendeletekről. Arról a szabályozási formáról, amely a cigányügyi igazgatásban is jelentős szerepet kapott. Erre az állításomra az egyik korábbi fejezet – ahol néhány cigányügyi statútum tartalmát ismertettem – meggyőző bizonyíték. Annak bemu-

tatásával azonban még adós vagyok, hogy ezek a szabályrendeletek hogyan illeszkedtek be a szabályozás rendszerébe. Nem tartalmi, hanem formai-eljárás szempontból, a jogforrási hierarchia és a közigazgatási döntésmechanizmus oldaláról nézve. Az alább következő oldalakon ennek a nagyon érdekes kérdésnek kívánok néhány mondatot szentelni. Igaz, az eredmények, következtetések túlmutatnak majd a szűken vett cigányügyi igazgatás témakörén, de általuk fontos adalékot kaphatunk közigazgatási rendszerünk jobb megértéséhez.

A könnyebb követhetőség kedvéért mindcenekelőtt essék néhány szó általában a szabályrendeletekről, különös tekintettel e jogforrások legfontosabb érvényességi kellékeire, a miniszteri felügyeletre.

A középkori kiváltságokban gyökerező szabályrendelet-alkotási jogot a polgári Magyarország is megadta a helyhatóságoknak. Korabeli törvényhatósági és községi törvényeink szerint a jogalkotás lehetőségével – mások mellett – a vármegye egyeteme, a törvényhatósági bizottság is élhetett.

A kollégium szabályrendeletet csak saját belügyeiben és önkormányzati hatáskörén belül alkothatott.⁹ Arról, hogy melyek voltak a „saját belügyek”, törvényeink nem adtak felvilágosítást. Ennek fogalmát „nem lehet elvi alapon meghatározni, hanem az önkormányzat saját belügyének kell tekinteni mindazt, amit az állami főhatalom a maga igazgatási körébe nem vont. Ehhez képest az önkormányzati testületek saját belügyeinek köre a tételes törvények rendelkezéseihez képest időről-időre módosul.”¹⁰

Ami a statútumok tartalmát illeti, arról mind az első, mind a második törvényhatósági törvényünk szó szerint ugyanúgy rendelkezett: „A szabályrendeletek a törvénnyel, s a kormánynak hatályban levő szabályrendeleteivel nem ellenkezhetnek, a községek törvényben biztosított önkormányzati jogait nem sérthetik.”¹¹ Az a rendelkezés, hogy a szabályrendelet a nála erősebb jogszabállyal nem állhat ellentétben, nemcsak azokra a jogforrási hierarchiában magasabb helyen álló normákra szorítkozik, amelyek a szabályrendelet megalkotása idején hatályban voltak, hanem értelemszerűen azokra is kiterjedt, amelyek utóbb állapítottak meg a statútummal ellenkező rendelkezéseket. A tartalmi oldalról félreérthetetlen jogelv azonban alaki szempontból korántsem volt ilyen egyértelmű. Míg ugyanis az 1886:XXII. tc. 28. §-a kifejezett felhatalmazást adott a törvényhatóságoknak, hogy a magasabb jogszabályba ütköző községi szabályrendeletet semmisítsék meg, addig a törvénnyel vagy kormányrendelettel szembeszegülő törvényhatósági szabályrendelet megsemmisítésére a törvény nem adott kifejezett engedélyt. Az ilyen jogsértő szabályrendeleti rendelkezést ugyan nem lehetett hatályosnak tekinteni – s ennél fogva az erre alapított megyei határo-

zatot a felettes miniszternek meg kellett semmisítenie –, ám kifejezett felhatalmazás híján a kormány tagjainak nem volt törvényes jogalapjuk arra, hogy a felsőbb normákat sértő szabályrendeleti rendelkezések kiküszöbölését a statútumok kasszációjával kényszerítsék ki. „Fel sem tételezhető azonban, hogy akadjon törvényhatóság, amely szabályrendeletének törvényellenes rendelkezését, ha erről a miniszter felvilágosítja, tüstént összhangba ne hozná a törvénnyel vagy kormányrendelettel, amellyel szemben a rendelkezés az egyes kokkrét ügyekben úgy sem érvényesülhetne”¹² – vélte ennek kapcsán Ladik Gusztáv, de a későbbiek majd bizonyítani fogják, hogy a neves jogtudós túlzottan optimista volt.

Néhány magától értetődő feltétel teljesítésén túl – mint például a szabályrendeletet felállító önkormányzati testület szabályszerű összehívása, a közgyűlési határozathozatalra megkívánt normák betartása, a statútumok szabályszerű kihirdetése – a szabályrendeletek legfontosabb érvényességi kellékének a felettes hatóság jóváhagyása mondatott. De ez is csak 1886 után, amikor a második törvényhatósági törvény 11. §-a életre hívta a „bemutatói záradék” intézményét. Annak előtte a törvényhatósági szabályrendeletek érvényességéhez nem kívánták meg az illetékes miniszter jóváhagyó határozatát, ennek megfelelően az 1870:XLII. tc.-ben nem is találni idevágó rendelkezést. „Ebből azonban nem következik szükségképpen, hogy az idézett törvények¹³ alá eső szabályrendeletek jóváhagyást nem igényeltek volna, sőt közjogunk szelleméből a törvény hallgatását inkább arra lehet magyarázni, hogy azért nem kívánta meg kifejezetten a jóváhagyást, mert annak szükségességét amúgyis természetesnek találta. Az 1886:XXI. törvénycikké vált javaslat képviselőházi tárgyalása során Grünwald Béla is úgy nyilatkozott, hogy a kormány megerősítése nélkül jogérvényes statútum közjogunk értelmében nem képzelhető. Ezt a felfogást pedig egy elsőrendű közigazgatási szaktekintély az 1870:XLII. tc. hatályossága idején vallotta.”¹⁴

A gyakorlat ebben a kérdésben Ladik szavait erősíti: legalábbis 1886 előtt is rendre felterjesztették a szabályrendeleteket a mindenkori belügyérhez. Ekként semmiképpen nem állja meg helyét az a manapság általánosan elterjedt nézet, amely a bemutatási záradék bevezetését okolja azért, hogy „lényegesen gyengült a vidéki törvényhatóságok szabályrendelet-alkotási önállósága.”¹⁵ Az intézmény megkonstruálása csak törvényesítette a fennálló helyzetet, amikor a felsőbb hatóság hozzájárulását kifejezetten is megkívánta a törvényhatósági szabályrendeletek érvényességéhez. Mindezt a szóhasználatra is ügyelve tette, szépségtapaszt nyújtva az autonómiájukra mindig is oly féltékeny municípiumoknak: nem jóváha-

gyásról beszél, mint az 1886:XXI. tc. 45. §-a, nem helybenhagyást említ, mint a 77. §., nem megerősítést, mint a 88. §., hanem a 11. és 12. §-ban a „bemutatási záradékkal való ellátás” kifejezést használja, egy olyan szófordulatot, amely egyetlen más törvényünkben sem bukkan elő.

A vármegyei szabályrendeletek jóváhagyására – a statútumok tárgyától függően – kétféle főhatóság volt hivatott. Az ún. rendőri vagy kihágási szabályrendeleteket, azokat tehát, amelyek a kihágási kódex 1. §-a alapján rendőri tilalom vagy rendelkezés megszegését kihágásnak minősítették, mindig és kivétel nélkül a belügyi kormányzat vezetőjének kellett megerősítenie.¹⁶ (Azért hangsúlyozom ezt, mert mint látható volt, a cigányokra vonatkozó statútumok között sok ilyen akadt.) Minden más, a törvényhatóságok ún. általános közigazgatási tárgyú szabályrendeleteinek jóváhagyására az illetékes miniszter bírt jurisdícióval.

A jóváhagyás lehetett kifejezett vagy hallgatóságos. A törvényhatóságok általános közigazgatási szabályrendeleteiről az olvasható az 1886:XXI. tc. 11. §-ában, hogy azok „ha az illető minister által bemutatási záradékkal lettek ellátva, az azt követő szabályszerű kihirdetés után 30 nap múlva hajthatnak végre.” Minthogy a szabályszerű kihirdetés alaki kelléke volt a szabályrendelet hatályba léptetésének és minthogy a kihirdetés csak a miniszteri jóváhagyás után történhetett, ekként kétségtelen, hogy az általános közigazgatási szabályrendelet hatálybalépését kifejezett jóváhagyásnak kellett megelőznie: az ilyen szabályrendeletet sohasem lehetett hallgatóságosan jóváhagyottnak tekinteni. Amennyire kedvező a kormánynak, olyannyira sérelmes volt ez a szabály a municípiumokra nézve. Segítségével könnyűszerrel meg lehetett akadályozni a szabályrendeletek hatályosulását, s mindez sem munkával, sem vitatkozással nem járt: egyszerűen csak hosszabb időre irattárba kellett tenni az elaborátumot. A rendőri szabályrendeleteknél már nem volt ennyire kivételezett helyzetben a kormányzat. Az 1879:XL. tc. 5. §-a ugyanis akként rendelkezett, hogy „ha a belügyminiszter a felterjesztéstől számítandó hatvan nap alatt egyáltalában nem nyilatkozik, a felterjesztett szabályrendelet megerősítettnek tekintetik.” Ily módon tehát a rendőri (kihágási) statútumok hallgatóságos jóváhagyása is bekövetkezhetett.

Vessünk egy rövid pillantást végül arra a kérdésre, hogy a szabályrendelet jóváhagyása kapcsán mire terjedt ki a felettes hatóságok jogköre. Megint csak szerencsésebb a statútumok egyes nemeit külön vizsgálni. A kihágási szabályrendelet kapcsán „a belügyminiszternek joga van a hozzá felterjesztett szabályrendelet megerősítését, annak általa megjelölt módosításaitól vagy pótlásaitól függővé tenni, sőt fontos okoknál fogva a szabály-

rendelet megerősítését egészen megtagadni” – mondja ki a kihágási kódex már többször meghivatkozott 5. §-a. Hogy mik lehetnek ezek a módosítások, pótlások és fontos okok, a törvény semminő kapaszkodót nem kínál, és így semminemű korlátokat sem állít fel. Származhattak a jogszerűségből, célszerűségből, köz- és magánérdekből egyaránt, közérdeken elsősorban államérdeket sejtve.

Az általános közigazgatási statútumoktól a második törvényhatósági törvény csak azt követelte meg, hogy törvénnyel és kormányrendelettel ne ellenkezzenek. Eszerint a jóváhagyást csak jogsértésre hivatkozva lehetett megtagadni, célszerűségre, köz- és államérdekre hivatkozva nem. „A gyakorlatban azonban a törvényhatósági szabályrendeleteket a miniszterek célszerűség szempontjából is bíráló alá szokták venni, és a jóváhagyást ez alapon is meg szokták tagadni.”¹⁷

A rövid elméleti alapvetés után vegyük most szemügyre, hogyan hatottak ezek a szabályok a cigányügyi szabályrendeletekre, mi lett azok sorsa. A Ladik Gusztávtól vett idézetre visszautalva nem meglepő, hogy a megyék 1886 előtt is felterjesztették idevágó statútumaikat a Belügyminisztériumba¹⁸, miként tették azt természetesen '86 után is, akkortól már nem csak a gyakorlatnak, hanem a második törvényhatósági törvény intencióinak is megfelelően. (Egészen vizsgált korszakunk végéig, hiszen a közigazgatás rendezéséről szóló 1929:XXX. tc. sem változtatott a szabályrendeletekre vonatkozó előírásokon.)

A belügyi kormányzat nem sietett véleményt alkotni a felterjesztett statútumokról. Talán az eljárási kódex hiánya volt ennek oka, amely záros határidőt szabhatott volna a hivatali apparátus tagjainak ítéleteik megalkotására, tény mindenestre, hogy több szabályrendelet évekig is porosodott a minisztérium irattárában, amíg döntés született sorsáról.

Az érdeküket sértő helyzet kivédésére a törvényhatóságoknak két eszköz állt a rendelkezésükre. Mindkettőt viszonylag gyakran alkalmazták. Egyik csoportjuk sürgető feliratokkal bombázta a belügyi adminisztrációt, siettetvén a statútumok jóváhagyását. Fejér 1905-ben¹⁹, kétévi várakozás után Zala 1909-ben²⁰, ötödfél esztendővel korábban beterjesztett elaborátuma tárgyában Sopron ugyancsak 1909-ben fordult igazságért a miniszterhez.²¹

Szabolcs vármegye ennél is többet várt a belügyér igenlő válaszára. A neki címzett levéltervezet szerint „Szabolcsvármegye törvényhatósági bizottsága »A vándor sátoros cigányokról« az 1906. évben már szabályrendeletet alkotott, mely szabályrendelet Nagyméltóságodhoz ugyanezen év december hó 14-én 20420 K. 628. Gy./1906. sz. a. jóváhagyás céljából

felterjesztetett. A szabályrendelet felterjesztése óta már majdnem 6 év múlt el s az mind a mai napig jóváhagyva s így törvényerőre emelve nem lett daczára, hogy már 1910. év január hó 14-kén feliratilag ismételten kérelmeztük annak jóváhagyását.”²² Dátumként 1912. október 8. napját jegyezték az írás alá. Kérelmükre azonban nem érkezett válasz, sőt, a jóváhagyásról értesítő leirat még 1913 karácsonyáig sem érkezett meg.²³

Pillanatig sem állítom, hogy az effajta főhatósági késlekedés a cigányügyi igazgatás specifikuma lett volna. Alighanem könnyűszerrel lehetne összehordani eseteket az igazgatás más területeiről is, amelyek a szabályrendeletekkel kapcsolatos minisztériumi véleményalkotás csigalassúságát példáznák. Hogy miközben nem különleges esetek és mégis elősoroltam őket, annak az az oka, hogy szépen illusztrálják a kifejezett jóváhagyás intézményének kormányra háramló előnyeit: anélkül, hogy a minisztérium kényszerülne lándzsát törni vagy csupáncsak szópárbajba keveredni a municípiumokkal, évekig agyonhallgathatta azok szabályrendelet-tervezeteit. Mindennek természetesen nem annyira a cigányügyi igazgatásban volt jelentősége: a kormány mozdulatlanságra ítéltette a törvényhatóságokat anélkül, hogy kártyáit, érveit kijátszva érdemi választ kellett volna adnia azok jogalkotást célzó közgyűlési határozataira.

A törvényhatóságok másik eszköze is kapcsolatban állt a kormányzat lassú ítéletalkotásával, s egyben reakció volt az időhúzó taktikára: a szabályrendeletek hatályba léptetése. Illusztrációként az 1888-as Sopron vármegyei statútum sorsát említhetem például.

Mint korábban már utaltam rá, a határmegye 6. B. Gy. 16588/1888. sz. szabályrendeletéhez a négy évvel korábbi zalai elaborátum szolgált mintául. Ekként a lótartás megtiltásáról rendelkezett főszabályként, valamint arról, hogy „idegen illetőségű, kóbor, kereset nélküli cigányok mint csavargók a vármegye területén meg nem tűretnek.” Ezekhez kapcsolódóan kihágásnak minősítette s pénzbüntetéssel, valamint az igavonók és szállítóeszközök elkobzásával büntette a tilalom elleni lótartást. Ugyanez a regula vonatkozott azokra is, akiket két éven belül legalább két ízben büntettek meg csavargásért a törvényhatóság területén.²⁴

Az elaborátumot a vármegye közigazgatásának vezetője felterjesztette jóváhagyásra, ám mert a miniszteri megerősítés egyre csak késett, 1890. június 15-én 6963/1890. sz. rendeletével az alispán hatályba helyezte azt. Erre a lépésre azért merészkedett, mert „a fenti szabályrendeletet a minisztérium a jóváhagyási záradékkal el ugyan nem látta, de a jóváhagyást sem tagadta meg”²⁵, rendelkezése jogcíméül pedig az 1886:XXI. tc. 5. §-át nevezte meg.²⁶ A hivatkozott törvényhely szerint némely

gazdasági jellegű vármegyei határozat mint példának okáért a költségvetés megállapítására, az ingatlan vagyon szerzésére vagy elidegenítésére, a kölcsönvételekre vonatkozók, „és általában minden határozat, melyre nézve a törvény felsőbb megerősítést rendel, csak külön indokolt felterjesztés alapján kieszközölt miniszteri jóváhagyás után hajtható végre. Ha az illető miniszter a felterjesztéstől számítandó 40 nap alatt egyáltalában nem nyilatkozik, a felterjesztett határozat helybenhagyottnak tekintetik és végrehajtható.”

Magától értetődik, hogy ez a fajta érvelés esetünkben nem állja meg a helyét. A törvényhatósági törvény ugyanis éles különbséget tesz törvényhatósági határozat és szabályrendelet között²⁷ s a hallgatólagos miniszteri jóváhagyás intézményét csak az előbbiek csoportjánál ismeri, az utóbbiaknál – mint arról fentebb már szó esett – nem. (A szarvashibát látva önkéntelenül is felvetődik a kérdés: lehetséges volna, hogy Sopron vármegye közigazgatási vezetőinek négy hosszú esztendő alatt nem volt érkezésük a mindennapi munkájukat szabályozó sarkalatos jogszabály megismerésére? Ha igen, úgy az szomorú fényt vet a korabeli közigazgatási állapotokra.) Alaki szempontból mindenesetre szerencsésebb lett volna, ha az alispán az 1879:XL. tc. 5. §-ára hivatkozik. A kihágási kódex megidézett szakasza a kihágási státútumok kapcsán jogszerűnek ismeri el a hallgatólagos jóváhagyást s tekintettel arra, hogy a soproni tervezetben kihágássá minősített némely cselekményeket a törvényhatósági bizottság, elaborátumukat bízást sorolhatták volna ebbe a kategóriába.

Nem kevesebb, mint tizenhárom évig alkalmazták ezt a „szabályrendeletet” anélkül, hogy érvényességi hibáját orvosolva valaha is jogszerűen hatályba helyezték volna. Egy konkrét eset kapcsán a belügyminisztérium csak 1903 szeptemberében tört felette pálcát: „Sztójka Péter felső szakonyi illetőségű vándor cigánynak lótartási engedély iránti kérvénye tárgyában f. é. 10119/903. sz. a. kelt felterjesztésére a csatolmányok visszaküldése mellett értesítem alispán urat, hogy folyamodónak lótartáshoz hatósági engedély nem szükséges, hanem azt szabadon tarthat, mert a vándorcigányok kóborlásának meggátlása tárgyában 1888. évi 6. B. gy. 16588. sz. a. alkotott s kormányhatósági jóváhagyást nem nyert, hanem csak a 6963/1890. sz. alispáni rendelettel életbe léptetett törvényhatósági szabályrendeletnek a lótartást eltiltó rendelkezése semmis és érvénytelen.”²⁸

Nem alaki indokkal, a jóváhagyás hiányával, hanem tartalmi érveléssel magyarázta tehát Gulner államtitkár a kasszációt: a lótartást eltiltó rendelkezés nemcsak törvényt, hanem egyenesen az egyik magánjogi alapelvet, a „tulajdon szentségét” hirdető vezéreszmét sértő mivoltával. A minisztérium

leiratának precíz megfogalmazása kapóra jött a törvényhatóságnak. Alig egy évvel azután, hogy a BM-rendeletet közszemlére tették a megyei hivatalos lapban, az alispán új rendeletet bocsátott ki. Ebben felhívta a judliumok figyelmét, hogy a '88-ban tető alá hozott statútum „életbe van léptetve, és így végrehajtható... A hivatkozott szabályrendeletnek csak azon része, a mely a cigányok ló tartását eltiltja, képez kivételt.”²⁹ Pedig tudván tudhatta, hogy a nevezett elaborátumban nemcsak a ló tartást megtiltó regula ellenkezett hatályos jogi normákkal.

Sopron ugyan kénytelen volt tudomásul venni a főhatóság döntését, de nem akart megbékélni a számára sérelmes határozattal. Bizonyára ennek tudható be, hogy még évek múltán is kardoskodott a kasszáció sorsára jutott rendelkezés visszaállítása mellett, s megromlott közbiztonsági állapotaiért még esztendőkkel utóbb is a belügyi kormányzat ítéletét okolta. „Különösen súlyosbította vármegyénk lakosságának helyzetét a belügyminiszter úr egyik hivatali elődjének azon intézkedése, a mely hatályon kívül helyezte vármegyénk azon szabályrendeletét, amely a kóborcigányok ló tartását megtiltotta” – panaszolta a miniszterelnöknek a közigazgatási bizottság 1909 augusztusában.³⁰ Ugyanez a gyülekezet néhány hónappal korábban imígyen kesergett Andrássy Gyula belügyminiszternek: „Nem mulaszthatjuk el felemlíteni és nyomatékosan hangsúlyozni, hogy a cigányok garázdálkodása azóta öltött ily elviselhetetlen mérveket, amióta Nagyméltóságod egyik hivatali elődje pár évvel ezelőtt a cigányok ló tartását korlátozó vármegyei szabályrendeletünk végrehajtását megtiltotta.”³¹

A soproni eset nem volt egyedüli vizsgált területünkön. 1903 októberében összeállított elaborátuma kapcsán hasonló módszerhez nyúlt Liptó vármegye is. Az ottani szabályrendelet normái nagyrészt megegyeztek a sopronival: a cigányoknak a megyéből való kitiltását, a ló tartás eltiltását tartalmazták főszabályként. Ez utóbbi megsértését, valamint annak a talán sehol másutt sem fellelhető parancsnak a megszegését, miszerint „más községbeli illetőségű, rendes és állandó kereset nélküli cigányoknak a községben való megjelenését és tartózkodását a községi képviselő testület a hét bizonyos napjára, s a nap bizonyos óráira szoríthatja” (5. §), a statútum kihágásnak minősítette és büntetésül öt napig terjedő elzárással, illetve az igavonók elkobzásával fenyegette (4. és 6. §).³²

A bürokrácia lassúságát a megye sem sokáig tűrte. 1904 februárjának végén Joób Marcell alispán már rendelkezett a statútum hatályba léptetéséről: „A cigányok kóborlásának meggátlása tárgyában hozott szabályrendelet jóváhagyás végett a belügyi magyar királyi minisztériumhoz terjesztett fel. Az 1879:XL. törvényczikk 5. §-ának utolsó kikezdése szerint a

belügyi m. kir. minister 60 nap alatt nem nyilatkozott s így a szabályrendelet megerősítettnek tekintve, a jelen lappéldány megjelenésétől számított 8-ik napon életbe lép” – adta tudtul a törvényhatóság hivatalos orgánumban. S egy fiüst alatt utasította is a főszolgabírákat, hogy „a járásaik területén lévő czigányokat hívják fel a mennyiben lovakkal és járművekkel rendelkeznek, hogy azokon záros határidőn belül adjanak túl, mert ellen esetben azok a községi szegény alap javára el fognak árvereztetni. Ha ezen felhívás eredményre nem vezetne, felhívatnak a főszolgabírák a lovak és járművek elkobzására s elárverezésére.”³³

A felocsúdott főhatóság ennek utána már nem késlekedett: 123179/1903. BM sz. rendeletével sietve megtagadta a szabályrendelet jóváhagyását.³⁴ Sajnos a kasszáció eredményéről csak az alispán közléséből van értesülésünk, így nem tudhatjuk a miniszteri döntés mértékét. Bizonyára nem alaki okra hivatkozott Tisza István, hiszen ezen a területen nehéz lett volna hibát találnia. Tartalmi szempontokra azonban, jelesül a kihágási kódex 7. §-ában foglaltakra, bizvást alapíthatta a törvényhatósággal ellenkező véleményét. Ez a törvényhely – gyakorlatilag az akkor még hatályban lévő első törvényhatósági törvény 5. §-ában található, a szabályrendeletekre általában vonatkozó normákat ismételve-kiterjesztve – akként rendelkezik, hogy „a miniszteri rendelet a törvénnyel, a törvényhatósági szabályrendelet a törvénnyel vagy a miniszteri rendelettel, a városi szabályrendelet pedig sem a törvénnyel, sem a miniszteri rendelettel, sem a saját törvényhatóságának szabályrendeletével összeütköző intézkedést nem állapíthat meg”. A későbbiekben majd látható lesz, hogy a lipői elaborátum ennek a kitételnek több vonatkozásban sem felelt meg.

Nézzük meg ezek után a szabályrendelet-tervezetek főhatósági kasszációjának okait. Mint az előző fejezetből is kiderült, az elaborátumoknak nagy többsége jutott erre a sorsra. Az érveket számba véve sem könnyű a kutató helyzete: a minisztérium nem sokat törődött azzal, hogy részletesen megmagyarázza döntése okait. A szófukar indokolások bemutatására egyetlen példát hadd hozzak, az 1905-ös szabolcsi statútumhoz kapcsolódót: „a szabályrendeletet megerősíthetőnek nem találtam, mert a magánjogokat és cselekvési szabadságot oly mérvben korlátozni, mint azt a szabályrendelet teszi, esetleg csakis törvényhozási úton lehetséges és mert különben is egymagában a szabályrendeletben foglalt intézkedésekkel azon cél, melyet a vármegye elérni kíván, el nem érhető”³⁵ – nyilatkozta a dikasztérium, de szinte szó szerint ugyanezt írta az összes többi törvényhatóságnak is.

Feltűnő, hogy valamennyi ismert, jóváhagyást megtagadó határozat célszerűségi szempontokra is hivatkozott. (Nemcsak a kihágási szabályren-

deleteknél, hanem – az 1906-os Trencsén megyei elaborátum rá a bizonyosság³⁶ – az általános közigazgatási statútumoknál is, igazolva ezzel Ladik Gusztáv fentebbi szavait.) Ezen (is) bukott el a hivatkozott szabolcsin és trencsénin kívül a '904-es zalai³⁷, a '905-ös kolozsi³⁸, valamint az 1904-ből való újabb Sopron megyei tervezet.³⁹ „A cél nem elérhető” – mondta a szigorú ítéssz az ezekben a tervezetekben javaslatba hozott módszerekre, de hogy miért nem, arra nem szolgált magyarázattal.

Jöllehet más szavakat, más kifejezéseket használt a főhatóság, mégis a célszerűségi szempontok miatti megsemmisítés esetei közé sorolom néhány további törvényhatóság elaborátumának sorsát. „A cigány kérdésnek országosan s egyöntetűen kell szabályoztatni” – hangzott a minisztérium egyik érve a somogyi tervezet jóváhagyásának megtagadásakor 1902-ben.⁴⁰ Sőt voltak vármegyék, amelyeknél csupán csak célszerűségi indokra hivatkozva tagadták meg a hatályba léptetéshez való hozzájárulást: Veszprém esetében például, 1893-ban („bemutatott szabályrendeletét tekintettel arra, hogy a szóban levő kérdés országos rendezése tervbe vétetett, ez idő szerint tárgyalásra és megerősíthetőnek nem találtam”⁴¹) vagy Jász-Nagykun-Szolnok elaborátuma kapcsán 1912-ben („a cigányügy országos rendezésére vonatkozó előmunkálatok folyamatban vannak s a törvényhatóságoknak a cigányokra vonatkozó szabályrendeletei egyelőre ezen okból is megerősítést nem nyernek”⁴²).

A minisztérium ugyan mindkét alkalommal igazat szólt, de ez mégsem volt szerencsés érvelés: utóbb számon kérték rajta tétlenségét. „Törvényhatóságunk még 1892. évben alkotott szabályrendeletet a cigánycsapatok vándorlásainak megakadályozása érdekében, ezt azonban a kormány jóvá nem hagyta azon megokolással, hogy a cigányügy országos rendezése ügyében a tárgyalások a belügyminisztérium kebelében folyamatban vannak. Az azóta eltelt 12 esztendő alatt az országos rendezés nem történt meg” – írta szemrehányó hangon Sáros megye a honatyák testületének.⁴³

A hasonlóképpen elégedetlen Jász-Nagykun-Szolnok vármegye áthidaló megoldással állt elő: „Azon esetben pedig, ha a cigányügy országos rendezése ez idő szerint akadályokba ütköznék, a törvényhatósági bizottság azon kérelmének ad felterjesztés útján kifejezést, hogy a törvényhatóság által a cigányügyre vonatkozólag 5566/1908. sz. alatt megalkotott és 7970/1908. sz. alatt jóváhagyás végett felterjesztett szabályrendeletünket jóváhagyni méltóztassék” – javasolta az utolsó békeévben, célozva arra, hogy statútumának meghatározott időre történő hatálybalépésével is megelégednék.⁴⁴ Az ugyanezt kérő veszprémi törvényhatóság nevében az alispán már egyértelműbben fogalmazott, mint a Tisza-parti testület: „Folyó

évi 35357. szám alatt kelt nagybecsű rendeletére⁴⁵ való hivatkozás mellett... hivatalos tisztelettel kérem Nagyméltóságodat, hogy vármegyém közönsége által a vándorczigányok kóborlásainak megakadályozása tárgyában alkotott szabályrendeletet, nagyon természetesen csak azon időre, a míg ezen kérdés országosan rendeztetni fog, megerősíteni méltóztassék.”⁴⁶

Amikor a formai okok után most már a miniszteri kasszáció tartalmi indokait próbálom meg csoportokba szedni, megint csak a bemutatási záradékok lakonikus nyelvezete okoz problémát. Egyetlen kivételként talán csak a Somogy vármegyéhez címzett 32556/1902. BM sz. rendelet említhető, amely már szinte szófecsérlőnek hat, mert a kifogásolt szakaszszámokat is megjelöli. Az 1906. december 6-án datált leiratban Selley miniszteri tanácsos az alábbiakat közölte a törvényhatósággal: „A vándorczigányok kóborlásának meggátlása tban f. évi február 3-án és folytatva tartott bizottsági közgyűlésben 17/kgy. sz. a. alkotott szabályrendeletet tekintettel annak egyrészt a magánjogokat sértő (1. §), másrészt pedig világosan törvénybe ütköző (2. és 3. §) rendelkezéseire, tekintettel továbbá arra, hogy a cigány kérdésnek országosan s egyöntetűen kell szabályoztatni megerősíthetőnek nem találtam.”⁴⁷

Érdeemes felidézni a kifogásolt szakaszokat. Az 1. § arról rendelkezik, hogy „a vándor és kóbor életet folytató, rendes keresetforrást nélkülöző cigányoknak a lótartás eltiltatik.” A 2. § úgy intézkedik, hogy az „emez intézkedés ellen vétők kihágást követnek el”, meghatározza ennek büntetését, amelyben az is szerepel, hogy „a tilalom ellenére tartott lovak és kocsik elkoboztatni, s hatóságilag elárvereztetni rendeltetnek s a befolyó pénzbüntetés és költségek a vételárból fedezendőek.” Végül a 3. § ekként hangzik: „Idegen illetőségű kóbor, kereset nélküli cigányok, mint csavargók a vármegye területén meg nem tűretnek.”⁴⁸

Nem e helyütt szándékozom a törvényesség szempontjából elemezni a tett intézkedéseket, ezért most csupán a legszembetűnőbb problémákat említem. A lótartás megtiltása – utaltam már rá – nyilvánvalóan sérti a magánjogot, illetve annak egyik burzsoá alapelvét. A 2. szakasz látszólag ugyan hibátlan, de mert szorosan kapcsolódik az 1. §-hoz, alappal bírálta a miniszteri tanácsos: egy jogellenes rendelkezés megszegése nem tekinthető jogellenes magatartásnak és így nem minősíthető kihágásnak. A 3. §-ban két dolgot kifogásolhatott a főhatóság. Egyrészt azt, hogy az idegen illetőségű, kóbor, kereset nélküli cigányokat csavargóknak tekintette a törvényhatóság, másrészt azt, hogy ők „a vármegye területén meg nem tűretnek”, azaz a megyéből kitiltatnak. A rendelkezés első fele azonban nagy vonalainban megfelel a Kihágási büntetőtörvénykönyv csavargókra vonatkozó sza-

bályának: a Kbtk. 62. §-a ugyanis azt a személyt tekinti csavargónak, akinek „lakhelye nincs, vagy azt elhagyja” (az idegen illetőségű cigány ilyenek volt tekinthető) „és foglalkozás vagy munka nélkül” (kereset nélkül) csavarog (kóborol). Ekként tehát a belügyi kormányzat a megyéből való kitiltást minősíthette törvénybe ütközőnek, ami valóban jogot és burzsoá alapelveket sértő passzus volt.

Hadd utaljak vissza ezek után egy korábbi megállapításomra, arra nevezetesen, hogy a cigányügyi igazgatáson belül a vármegyei szabályrendeleti szabályozás úgynevezett típusstatútumokat kreált. E típusstatútumok egyike az 1884-ből való zalai tervezet volt, amellyel jóformán minden szavában megegyezett a most megidézett 1906-os és az ennek példaként szolgáló 1888-as somogyi elaborátum. Mindezt azért tartottam szükségesnek újfent megemlíteni, mert ezt tudva már nem meglepő, hogy a belügyminisztérium valamennyi olyan szabályrendelettel megtagadta a jóváhagyást, amely zalai elődjével volt szellemi rokonságban. Így például Sopron vármegye 1888-ból⁴⁹ és 1904-ből⁵⁰ való, Zala 1904-es⁵¹, valamint Somogyország két említett tervezetétől. A megsemmisítő határozatok indokolása itt-ott apróságokban eltért ugyan, de a magánjog, illetve a cselekvési szabadság megsértését mindegyik szóvá tette. Így valószínűsíthető, hogy a főhatóság állhatatosan és helyesen alkalmazta a jogszabályi hierarchiában magasabb helyet elfoglaló normákat, egyúttal védve is azokat valamennyit ugyanazoknak a passzusoknak a figyelmen kívül hagyásáért kasszálta.

Rögtön megváltozik azonban a belügyi kormányzat következetességéről alkotott véleményünk, ha a másik mintául használt szabályrendelet, az 1885. évi Hont megyei sorsát tesszük vizsgálatunk tárgyává. Ezt a statútumot 4918/1886. BM sz. rendeletével a belügyminiszter jóváhagyta,⁵² noha I. §-ában ott a szigorú parancs: „minden kóbor cigány család vagy csapat Hontmegye területéről kitiltatik”⁵³. Pontosan ugyanaz a rendelkezés tehát, amely a zalai modellt követő tervezetekben még „világosan törvénybe ütköző” minősítést kapott, emitt elnyerte a miniszteri hozzájárulást, s így érvényes lévén, hatályba léphetett. Mint ahogy azok a tervezetek is, amelyek utóbb a Hont megyei passzusokat másolták le: Nógrádé 1891-ben⁵⁴, Trencséné 1899-ben.⁵⁵ (Fontos lenne tudni, hogy szólt az ítélet az 1907-ből származó, ugyancsak a Hont megyei sablont követő pesti elaborátumról,⁵⁶ ám erről sajnos nem találtam iratot.) Az évszámok nem mellékesek: a kitiltást parancsoló szabályrendeletek pontosan ugyanazokban az években jutottak bemutatási záradékhoz, amikor a zalai „iskolától” megtagadták azt. Ekként bajosan hivatkozhatnánk Tiszaeszlárra, kormányváltásokra, a jogszabályok esetleges módosulásaira, amikor az ellentmondás okait keressük:

aligha máshol, mint a minisztérium következetlenségében található az meg. Annál is inkább, mert a Hont megyeiek – és követőik – nemcsak megyéjük területéről, hanem vásáraikból is kiharcolták a vándorcigányokat [2. §. f) pont: „...végül minden vásártartó község előjárója köteles alkalmas módon intézkedni, hogy ily cigányok a vásárokból való részvételbe megakadályoztassanak”], amihez a jogszerűség szempontjából megint csak szó férhetne.

Hogy nem egészen alaptalanul vádoló szeszélyességgel a belügyi kormányzatot, azt a kortársak kijelentései is alátámasztani látszanak. Veszprém alispánjái például, aki 1893 májusában feliratot szerkesztett Hieronymi Károly belügyérhez, kérve megyéje '92-es – korábban már megsemmisített – szabályrendeletének ideiglenes jóváhagyását. Igényét többek között az alábbiakkal támogatta meg: „Ezen tiszteletteljes kérelmem megokolásul előterjesztem, hogy vármegyém közönségét ezen szabályrendelet megalkotására az önvédelem kényszerítette, mert a szomszédos vármegyék ugyanily értelemben szabályrendeletet alkottak, s miután ezen szabályrendeletek Nagyméltóságod részéről jóváhagyattak, s végre is hajtattak, most a szomszédos vármegyékben zaklatott vándorcigányok megyénk területére özönlének.”⁵⁷ Hasonló eset történt Gömör-Kishonttal is, ezért hozták 1905-ben a közgyűlési határozatot: „Miután azonban a személy- és vagyonbiztonság fenntartása állandó rendszabályok életbe léptetését követeli meg, a vándorcigányok kóborlásainak megszüntetése s idegen vándorcigány csapatok kitiltása tárgyában még az 1895. évben alkotott s a szomszéd törvényhatóságok területén érvényben lévő s kormányhatóságilag jóváhagyott szabályrendeletekkel teljesen azonos intézkedéseket tartalmazó szabályrendeletünknek jóváhagyása érdekében a m. kir. BM-hez a helyzet teljes őszinteséggel felvilágosító és indokolt újabb felirat intézését elhatározzuk.”⁵⁸

Iratok híján se pro, se kontra nem lehet bizonyítani, hogy a veszprémi és gömöri kérvényben leírtak megfeleltek a valóságnak. Ám hajlamos vagyok elhinni, hogy ilyen esetek megtörténhettek, mi több: amikor a Trencsén megyével megesezt történetet is számba veszem, hitem egyenesen meggyőződéssé válik. Mint azt pár sorral ezelőtt említettem, Trencsén megye – a honti példát szem előtt tartva – 1899-ben megszerkesztett egy szabályrendeletet, amit a belügyi kormányzat el is látott bemutatási záradékkal. Nem tudni, miért, a törvényhatóság hat évvel később is kibocsátott egy statútumot, amely azonban tartalmában alig-alig különbözött elődjétől: ez is kitiltotta a vándorcigányokat a megye területéről, ez is tiltotta a koldulást, ez is kitoloncoltatta az idegen cigányokat és utasított a Kbt. szabályainak betartására. A különbség mindössze annyi a két norma között,

hogy a későbbi születésűt egyszerűbben s ezért közérthetőbben fogalmazták meg, s talán még annyi, hogy a nyomdászok jobban tördelték s ezáltal megkönnyítették olvasását a hivatalos lapban.⁵⁹ Ehhez képest a szabályrendeletet a belügyminiszter nem hagyta jóvá, arra hivatkozva, hogy az „a magánjogokat és a cselekvési szabadságot nagyobb mérvben akadályozná és a mellett a szabályrendeletben foglalt intézkedésekkel a célzott eredmény elérhető nem volna” – közölte Schvertner Antal alispán 1906. május 1-jén.⁶⁰ (Hadd jegyezzem meg: a statútum egyetlen magánjogba vágó rendelkezést sem tartalmaz.) A belügyminisztérium természetesen ezúttal döntött helyesen. De következetlenségén bizonyára sokat gondolkoztak Trencsénben és a többi érdekelt megyében is.

A kasszált normák továbbélése

Az iménti pontból kitűnt, hogy – jóllehet nem mindig konzekvensen – a belügyminisztérium többé-kevésbé megfelelően őrködött a cigányügyi szabályrendeletek törvényessége felett. Ennek ellenére azt láttuk az igazgatási ágazatokat taglaló fejezetben, hogy se szeri, se száma a cigányokra vonatkozó jogellenes rendelkezéseknek, amelyek tartalmukban pontosan meggyeznek a belügyi kormányzat által törvénysértőnek ítélt és így a statútumokban megsemmisített normákkal. Szükségszerűen felvetődik a kérdés, hogyan lehetett a kasszált parancsokat visszacsempészni a cigányokra vonatkozó joganyagba.

Az iratok tanúsága szerint több módja is volt ennek. Az egyik lehetősége a törvényhatóságok képviselői szerveinek kezében volt: a törvényhatósági bizottság és a közigazgatási bizottság határozathozatali jogában.

Mint arról már korábban szó esett, a szabályrendeletek megalkotása mellett a törvényhatóságok határozatokat is hozhattak: „önkormányzati jogánál fogva a törvényhatóság saját belügyeiben önállóan intézkedik, határoz és szabályrendeleteket alkot.” (1886:XXI. tc. 3. §.) A különbséget az alábbiakban látta közöttük Ladik Gusztáv: „A szabályrendelet (legalább túlnyomó nagy részben) jogszabályokat állapít meg, amelyek egy bizonyos területen a hasonló jogviszonyok mindenikére irányadók. Ezzel szemben a határozat nem egyéb, mint egyes jogesetek elintézése vagy elbírálása a jogszabályok alapján. Ennek a következménye aztán, hogy míg a szabályrendelet irányadó az általa szabályozott jogviszonyok egész körére és az ilyen jogviszonyokba jutó jogalanyok egész sorára, a határozat csak egyes konkrét ügyet intéz el, tehát az azon kívül állókra nem állapít meg kötelező jogszabályt.”⁶¹

Ha egyetértének Ladik Gusztáv megállapításával, veszélyben lenne fentebbi állításom: a jogsértő normák nem a joganyagban, hanem csak a gyakorlat törvénysértő döntéseiben jelentkezhetnének. Véleményét az idevonatkozó jogszabály sem támasztja alá. Az 1886. évi második törvényhatósági törvény 7. §-a ugyanis – igaz, a törvényszövegben eléggé elmosódik a differencia – a határozatok két fajtáját különböztette meg: az egyik csoportba tartoztak „a törvényhatóság azon határozatai, melyek természetüknél fogva az illető feleknek kézbesítendőek”, a másikba pedig azok a határozatok, „melyek közérdekű voltuknál fogva közhírré teendőek.” Az 1886:XXI. tc. ekként eseti vagy egyedi, illetve közérdekű vagy mai szóval: normatív határozatok között disztingválta.

Bízást vitába szállhatok végül Ladikkal azért is, mert éppen a cigányügyi szabályozás több normatív határozattal szolgált. Nézzünk ezekre egy-két példát röviden.

Gömör-Kishont vármegye törvényhatósági bizottsága 1904. október 24–25-én tartott rendes őszi közgyűlésén elfogadta 13001/1904. kgy. sz. határozatát, amelyben kimondta: „A vármegye határán fekvő községek előjárói szigorúan kötelesek felügyelni, hogy a vármegye területére bevonuló cigánycsapatok a község területén feltartóztassanak; ennek megtörténte után a községi előjáróság közölvén velük ezen határozatban kimondott tilalmat, felszólítja őket a vármegye területének azon az úton való elhagyására, melyen a vármegyébe bejöttek” (1. pont). Ha a kumpánia a község felszólításának nem engedelmeskednék, „köteles az előjáróság a legközelebbi csendőrőrsöt értesíteni, az utóbbi pedig a kiutasítást karhatalommal eszközölni” (4. pont). Végül a testület aziránt is intézkedett, hogy „minden vásártartó község előjárósága köteles alkalmas módon intézkedni, hogy ily cigányok a vásáron való részvételben megakadályoztassanak” (6. pont).⁶² Ugyanez a kollégium három évvel később – szintén közérdekűnek nyilvánított közgyűlési határozatban – megismételte rendelkezéseit, kiegészítve azzal a paranccsal, hogy „a vándor oláhczigányok részére a lókereskedéssel való foglalkozást ezennel megtiltjuk.”⁶³

A közigazgatási bizottságok határozatai közül a hevesi testület 1899. októberi döntésével példálózhatok: „a kóbor cigányok garázdálkodásai többek által szóba hozatván, felhívja a bizottság a megye alispánját, hogy ezen miseriák megszüntetése iránt újólág és erélyesen intézkedjék, különösen pedig: I. Miután köztudomás szerint a kóbor cigányok főképp a vásárokat szokták előzőnleni s a legtöbb garázdálkodást ott követik el, utasítsa a járási főszolgabírákat, hogy vásárok alkalmával az illető vásártartó község környékén erős csendőr járőrt járassanak, kik a cigányoknak vásár-

ba özönlését megakadályozzák s a mennyiben ez teljesen elkerülhető nem volna, őket folyton szemmel tartsák, s rajta legyenek, hogy a vásár után ott tovább ne időzzenek, hanem okvetlenül onnan továbbíttassanak. 2. A megye határszéli községeit szigorúan utasítsa, hogy a kóbor cigányokat a megye területére semmi szín alatt be ne bocsássák... 3. Hívja fel újólág a főszolgabírákat, hogy a cigányok kóborlására kiváló ügyelettel legyenek, őket letelepedni sehol ne engedjék.”⁶⁴

Felettebb ismerősen hangzó verdikt mindahány, pedig igyekeztem elkerülni, hogy ismétlésekbe bocsátkozzam. Látni való, ha más-más szavakkal, esetenként árnyalatnyi tartalmi eltéréssel is, a határozatokban megfogalmazott rendelkezések ugyanazok, mint amelyeket a vármegyei szabályrendeletben a belügyminiszter megsemmisített. Mielőtt megvizsgálánk, hogyan volt ez lehetséges, nézzünk hasonló eseteket más szervtől.

Visszacsempészhette a hatályos joganyagba a kasszáció sorsára jutott normákat a vármegye alispánja is, mégpedig több úton-módon. Ezek egyike az a forma volt, amelyhez a trencsényi közigazgatás vezetője folyamodott. Schvertner Antal megyéje 1905-ös szabályrendelete miniszteri jóváhagyásának megtagadását az alábbi rendeletben tudatta alárendelt közegeivel: „Tudomásvétel céljából értesítem a Czímet, hogy a cigányok kóborlásának megakadályozásáról alkotott vármegyei szabályrendeletet... a belügyminiszter nem hagyta jóvá azon indokból, mert a magánjogokat és a cselekvési szabadságot nagyobb mérvben akadályozná és a mellett a szabályrendeletben foglalt intézkedésekkel a célzott eredmény elérhető nem volna. Ennek következtében felkérem a Czímet, utasítsa a községi elöljáróságokat, hogy a rendes foglalkozást kimutatni nem tudó idegen illetőségű, valamint a közbiztonságot veszélyeztető kóbor cigányokat és cigánycsapatokat a községek határában meg ne tűrjék és azoknak a megye területéről való kiutasítása iránt minden egyes adott esetben sürgősen és szigorúan intézkedjenek.”⁶⁵

A hivatkozott statútum legfontosabb rendelkezése, amit aztán a többi 9 §. részletesen kibontott, úgy szól, hogy „Trencsén vármegye területén más vármegyebeli községi illetőségű vándor- (sátoros, oláh) cigánynak, cigánycsapatoknak tartózkodniok szigorúan tilos.”⁶⁶ Tartalmát tekintve pontosan ugyanaz, mint amire Svvertner Antal utasított! Imígyen aminek hatályba léptetését a belügyér megtiltotta, azt az alispán azon melegeben megparancsolta. Kockázatos dolog lenne gyors igennel eldönteni a kérdést, hogy vettek-e valaha is ennyire semmibe magyar belügyminisztert. Van valami arcátlan feleselés az alispán magatartásában, amelyről nehéz eldönteni, hogy a miniszternek vagy a döntésének szól-e. Ha ezt egyáltalán külön

lehet választani, úgy vélem, inkább az előbbinek. Ne feledjük, a trencsényi szabályrendeletől még a Fejérváry-kormány belügyekért felelős tagja tagadta meg a bemutatási záradékot – Schvertner Antal 1906. május 1-jével dátumozta rendeletét, Fejérváry báró pedig április 8-án mondott le –, ez a kabinet pedig nem örvendett nagy népszerűségnek a törvényhatóságokban. Egyetlen példa erre: Szabolcs vármegye azzal nyugtázta 1905-ben felterjesztett cigányügyi statútumának – szintén a Fejérváry-kormány belügyminisztere, Kristóffy József által kimondott – megsemmisítését, hogy a határozatot tudomásul veszi ugyan, de fenntartja magának a jogot, hogy szabályrendeletének jóváhagyását ismételten kérelmezze, amidőn „alkotmányos kormányunk... és az alkotmányosság teljes egészében visszaállítva leend”⁶⁷.

A trencsényi história természetesen túllent túl extrém volt ahhoz, sem hogy a tipikusság köntösébe lehetne öltöztetni. Általánosan bevett gyakorlatnak számított ezzel szemben az alispáni jogalkotás másik formája, amikor is a törvényhatóság bizottságai kötelezték erre a megyei közigazgatás vezetőjét. Az utasítás lehetett egyrészt kötött, amikor a testület nemcsak azt határozta meg, hogy mit, hanem azt is, hogy hogyan szabályozza az alispán az adott kérdést. Példaként Heves megye közigazgatási bizottságának imént idézett határozatára utalhatok: amikor 28431/1899. sz. rendeletével az intézkedésre kötelezett alispán „másolatban szoros alkalmazkodás és mihez tartás végett a j. főszolgabíráknak” kiadta a határozmányt, gyakorlatilag nem tett mást, mint szó szerint megismételte annak rendelkezéseit.⁶⁸ Lehetett másrészt tágan körvonalazott felhatalmazás: ilyenkor a kollégium nem, vagy alig adott instrukciókat. Így tett például Csongrád vármegye törvényhatósági bizottsága 1907-ben: a megye Gazdasági Egyesületének kérelmét, hogy a cigányok kóborlásának visszaszorítására alkosson szabályrendeletet, elvetette, mondván, hogy „a törvényhatósági bizottság a kívánt irányú szabályrendeletet nem alkothatja meg, mert olyan intézkedések, amelyeket az egyesület felvételni kér, a törvényhatóságok önkormányzati hatáskörét meghaladják s csak törvényhozási úton vagy kormányrendeletben állapíthatók meg”, azonban kiadta az alispánnak a munkát, hogy gondoskodjék a Kbt. szabályainak alkalmazásáról.⁶⁹ „A 100/k. gy. 1907. számú határozat mikénti végrehajtását illetőleg” aztán Cicatricis Lajos olyan intézkedésekre adott parancsot, amelyeknek vajmi kevés közül volt a kihágási kódex normáihoz: példának okáért motozásra, a községekben letáborozott cigányok állandó felügyeletére és ellenőrzésére „valamely rendőri közeg jelenléte által”, „eltávolíttatásukra”⁷⁰.

Ez utóbbi eset már átvezet az alispáni lehetőségek harmadik formájához. Mint a területi közigazgatás felelős vezetője, az alispán jogosult volt

ügynevezett végrehajtási jogszabályokat megjelentetni, amelyekben tág teret kapott jogsértő normák kibocsátásához. Hogy az ismétléseket a lehető legszűkebb körre szorítsam, csupán egyetlen példára utalok: Veszprém vármegye alispánjának 633/1936. sz. rendeletére, amelyben a 15000/1916. BM sz. rendeletre hivatkozva Berky Miklós megtiltotta a lótartást, de nemcsak a vándorlók, hanem valamennyi cigány számára.⁷¹ Láttuk, az egyébként sem igazán konzekvens főhatósági magatartás ebben a kérdésben egyértelmű volt: a lótartást megtiltó valamennyi szabályrendelettel megtagadták a jóváhagyást. (Még Liptótól is, amely az egyébként a Hont megyei modellt követő statútumába ezt a passzust belevette.⁷²) Mégis, semmi jel nem mutat arra, hogy a veszprémi – s a példán felbuzdulva kibocsátott többi – rendelet hasonló sorsra jutott volna. Ahogy az egyéb elősorolt alispáni rendelkezések sem, pedig jelentős részük ugyancsak egyezik a szabályrendeletek jóvá nem hagyott parancsaival.

Amikor a cigányügyi szabályozás e furcsaságaira megkísérlek magyarázatot találni, hangsúlyoznom kell, hogy amiként a cigányügyi igazgatás egészének, úgy azon belül ennek a részterületnek is meglehetősen hézagoss-hiányos a forrásanyaga. Észrevételeimet tehát a későbbi kutatások kiegészíthetik-módosíthatják, bár hitem szerint következtetéseim megállják a helyüket.

Vegyük fel tehát a vizsgálódás fonalát ott, ahol az imént elhagytuk: a jóvá nem hagyott szabályrendeleteknél. Mint láttuk, egynémely vármegyék nem statútummal, hanem – ugyanolyan tartalmú – törvényhatósági, illetőleg közigazgatási bizottsági határozattal „rendezték” a cigánykérdést. Erre törvényadta lehetőségük volt, hiszen a törvényhatósági törvények szerint a vármegyék belügyeikben nemcsak szabályrendeleteket, hanem határozatokat (közérdekűeket) is alkothattak. Hogy mégis miért a határozati formát választották, annak – úgy vélem – nagyon egyszerű és hasonlóan praktikus oka volt: alighanem az, hogy a főhatósági jóváhagyás megtagadásának esélye jóval kisebb volt a határozatoknál, mint a szabályrendeletek kategóriájánál. Ha másért nem, már csak mennyiségi okok miatt is. Egy-egy vármegye ritkán alkotott egy évben hat-nyolc szabályrendeletnél többet, ezzel szemben közérdekű határozatot némelykor több százat. A testületi döntések közül nem mindegyik került ugyan a főhatóság elé, de még így is sokszorosát tették ki a bemutatási záradéokra váró statútumoknak. Nyilvánvaló, hogy esetleges jogerősítő passzusaik könnyebben elkerülhették ezért a minisztérium figyelmét, mint a szabályrendeletek ugyanilyen rendelkezései. Arról nem is beszélve, hogy míg a határozatok hallgatólagos jóváhagyás mellett is hatályba léphettek, addig az általános statútumok csak a minisztérium

kifejezett hozzájárulása után. S bár a kihágási statútumok is érvényessé váltak hallgatólagos hozzájárulással, a megye első megfellebbezett eseti határozata azonnal riasztotta a belügyi kormányzatot. (Néha ugyan csak több év után, mint azt Sopron megye kapcsán láttuk,⁷³ de mégiscsak alarmírozta.)

Az egyes megyék természetesen tudtak a társhatóságok megsemmisített szabályrendeleteiről, ahhoz elég kiterjedt levelezést folytattak egymással ebben a tárgykörben.⁷⁴ S mint az látható volt, intő példa bőven akadt. Kézenfekvőnek tűnt tehát a vármegyére leselkedő veszély elhárításának módja: a törvényhatóság nem statútumot alkotott, hanem hasonló vagy ugyanolyan tartalmú határozatot, illetve kötött utasítást adott az alispánnak hasonló vagy ugyanolyan (esetenként keményebb) tartalmú jogszabály kibocsátására. Fényesen igazolná állításomat, ha e helyütt párhuzamba állíthatnék ugyanazon vármegyéktől származó megsemmisített szabályrendeleteket és azokkal egyező tartalmú, ám időben későbbi határozatokat. A levéltári anyag hézagossága miatt azonban erre nincs módom, de meggyőződésem, hogy a majdani kutatások több példával illusztrálják a felállított tételt. Így ezúttal csak közvetett bizonyítékokra hivatkozhatom. A gömöri precedensre mindenekelőtt: a megye 1895-ös szabályrendeletében kitiltotta területéről a vándorcigányokat, ezt azonban a belügyminisztérium nem hagyta jóvá; 1904-ben közgyűlési határozatban rendelték el ugyanezt.⁷⁵ Figyelemre méltó az is, hogy 1910-től kezdve drasztikusan csökkent a cínyügyi statútumok száma, holott a cigánykérdés éppoly súlyos probléma jelentett a törvényhatóságoknak a Horty-korszakban is, mint annak előtte. S végül: a tanulmányomban elősorolt többtucatnyi alispáni rendeletben lépten-nyomon visszaköszönnek a szabályrendeletek jogsértő előírásai. A kiadásukra kötöttek utasító kollégiumi döntéseket ugyan nem tudom felsorakoztatni, de még csak feltételezni is képtelenség, hogy az alispáni utasításokról a törvényhatóság érdekelt testületi szervei nem tudtak, vagy azok kibocsátásához nem járultak hozzá, illetve hogy nem éppen e testületek utasították a jogalkotásra az alispánt.

Azzal a módszerrel tehát, hogy a vármegyék szabályrendeletek helyett határozatokban és alispáni rendeletekben szabályozták a cigánykérdést, kivédhették a presztízsveszteséget, amit az évi pár darab statútum egyikének megsemmisítése jelentett volna. Ám rögtön felvethető ellenérvként, hogy ezek jogellenes passzusait is kasszálhatta a főhatóság. Valóban: érvényteleníthette-e a belügyi kormányzat őket, és ha igen, akkor ugyanolyan szigorúan bírálták-e el azokat, mint a szabályrendeleteket?

A kérdés első felét illetően azt kell elsősorban megvizsgálnunk, hogy a belügyi kormányzat tudomást szerezhett-e egyáltalán a nevezett jogszabályokról. A válasz az egyes határozati fajták szerint eltérő.

Ami a közgyűlési határozatokat illeti, az 1870:XLII. tc., az első törvényhatósági törvény 51. §-a úgy rendelkezett, hogy „a közgyűlési jegyzőkönyvek hiteles másolatai a belügyminiszterhez a hitelesítéstől 30 nap alatt, egyes jegyzőkönyvek pedig egyik vagy másik minister kívánatára felterjesztendők.” Másfél évtized után az 1886:XXI. tc. 55. §-a szó szerint megismételte ezt a parancsot. A második törvényhatósági törvény emellett nevesítette a főispánnak azt a – burkoltan már korábban is meglévő – jogát, miszerint „a főispán, ha valamely közgyűlési határozatot a törvény vagy valamely ministeri rendeletbe ütközőnek, vagy az állam érdekeire sérelmesnek vél, annak felülvizsgálat végett leendő felterjesztését elrendelheti s erről az illető ministernek indokolt jelentést tesz. Ily határozat... csak ministeri jóváhagyás után hajtható végre” [57. §. k) pont]. S hogy teljes legyen a kör, ugyancsak törvény 10. §-a az alábbiakat határozta: „a kormány... a hozzá felterjesztett, úgyszintén a törvényhatóságok jegyzőkönyveiben foglalt, avagy az elintézéses rendes folyamában hivatalból észlelt illetéktelen vagy törvénybe ütköző határozatokat megsemmisítheti és a mennyiben intézkedés tétele szükséges, új eljárást rendelhet el, s ha ez célra nem vezetne, a mennyiben törvények vagy törvényes rendeletek szerint intézkedni szükséges, közérdekű ügyekben határozhat”.

A megidézett rendszabályok tökéletesen elegendők voltak ahhoz, hogy a belügyminiszter – illetve gyakorlatilag a kormány bármely tagja – a közgyűlés valamennyi határozatáról tudomást szerezzon, hogy aztán azok fogantatását esetleg megtiltsa. A jegyzőkönyvek felterjesztésének kötelezettsége már önmagában is elégségesnek tűnik ehhez, hiszen a közgyűlési határozatoknak a diáriumban nyoma kellett maradjon. Ám ezzel még csak a belügyér szerzett tudomást a sérelmes verdiktekről, a szakminiszterek nem. Ezért volt szükséges az 55. és 57. § k) pontjának törvénybe foglalása. Ez utóbbiak segítségével aztán már bármelyik miniszter értesülhetett – akár hivatalból, akár a sajtó révén, akár a bizottság valamelyik tagjától vagy a főispán jelzése alapján – a közgyűlés minden határozatáról, s amelyet szakszempontról kifogásolhatónak tartott, annak végrehajtását eltilthatta. „A törvényhatóságok közgyűlései ezek szerint nagyon erős és hatásos kormányellenőrzés alatt álltak, s bármennyire széles körű volt is a közgyűlés hatásköre, végső soron minden ügyben a kormány álláspontja érvényesülhetett.”⁷⁶

A közigazgatási bizottsági határozatok sorsáról két rövid és könnyen érthető szakasz szól a közigazgatási bizottságok felállítását elrendelő

1876:VI. tc.-ben. Eszerint: „21. §: A bizottság határozatainak a törvényhatóság területén levő összes, akár a közigazgatásnál alkalmazott állami, akár törvényhatósági és községi közegek engedelmeskedni tartoznak. 22. §: A közigazgatási ágaknak a bizottságban lévő képviselői bírnak azonban azon joggal, hogy ha a határozatot törvénytelennek, vagy az általuk képviselt közigazgatási ág szempontjából sérelmesnek vagy károsnak tartják, az ellen fellebbezésüket azonnal bejelentsék. Az ily fellebbezés 24 óra alatt az illető miniszterhez felterjesztendő. Hasonló jog illeti meg a főispánt is.”

A törvényhely nem szorul különösebb kommentárra: a közigazgatási bizottság hározatai is feljuthattak a kormányhoz. Ám a közgyűlési jegyzőkönyvekkel ellentétben ezek a döntések csak esetenként kerültek a miniszterek asztalára. Akkor, ha a bizottság valamelyik tagja fellebbezést nyújtott be tárgyukban. Orvoslásért leggyakrabban valószínűleg a főispán és az alispán folyamodott: az előbbi mint a bizottság elnöke, ha a kormány, utóbbi mint az összes közigazgatási ág képviselője, ha a megyei igazgatás érdekeit fenyegette veszedelem. De arra nem találtam példát, hogy a cigányügyi szabályozás produkált volna ilyet.

Külön az alispáni rendeletekről (határozatokról) nem, hanem csak az alispáni tevékenység általános felügyeletéről szólnak a törvényhatósági törvényeink, s arról sem sokat. A korábbi példánk csak egy generális szabályt tartalmaz a főispán hatáskörének részletezésekor: „a főispán... a végrehajtó hatalom képviselője; mint ilyen ellenőrzi a törvényhatósági önkormányzatot és őrködik a törvényhatóság által közvetített állami közigazgatás érdekei felett.”⁷⁷ A '86-os törvény is megtartotta ezt az általános rendelkezést, de a főispán hatáskörét taglaló 57. § taxatív felsorolását kibővítette az i) ponttal; azzal, hogy „az illető minister felhívására vagy saját hatáskörében a jelen §-ban körülírt ellenőrzési és felügyeleti körön belül az alispánhoz, illetőleg polgármesterhez, s általuk a törvényhatósági és községi közegekhez rendeleteket bocsáthat ki, jelentéseket pedig mindezekről közvetlenül is kívánhat.”

A citált törvényhelyekből egyértelműen kitetszik az az egyébként köztudomású tény, hogy a legfőbb ellenőrzés joga a vármegyékben a mindenkori kormány megbízottját, a főispánt illette meg. Mint a kabinet érdekeinek helyi képviselője ezen belül felügyeletet gyakorolt a törvényhatósági közigazgatás egésze és annak vezetője, az alispán tevékenysége felett is. Az ellenőrzés természetesen kiterjedt az alispán határozataira (rendeleteire), legyenek azok konkrét döntések vagy normatív utasítások. Ekként tehát az alispán rendelkezései nem kerültek automatikusan a miniszterek – s köztük a belügyér – asztalára, de ha a kabinet valamelyik tagja azt megkívánta vagy a főispán úgy látta jónak, a rendelkezés a központi potentátok fórumára is eljuthatott.

Összefoglalva a leírtakat tehát megállapítható, hogy kötelezően csak a törvényhatósági bizottságok közgyűlési határozatai járták meg a kormányzati szintet. Ezeken kívül a belügyminiszter elé került még az az elenyészően csekély számú – talán féltucat – fellebbezés, amelyet cigány magánszemélyek nyújtottak be érdekeiket, jogaikat sértő eseti vármegyei határozatok ellen. (Az alacsony szám szép bizonyítéka annak, hogy miként az egész cigánylakosság, úgy az egyes cigány állampolgár sem tudott érdekeinek érvényt szerezni.) Arra azonban már egyetlen példa sincs, hogy közigazgatási bizottsági vagy alispáni normatív határozatokat, amelyek nyilvánvalóan törvényt sértő, jogellenes passzusokat (vagy azokat is) tartalmaztak, akár csak egyetlenegyszer is a belügyminiszter ítéletére bíztak volna.

Mindez azonban nem jelenti azt, hogy ezekről – legalábbis az 1900-as esztendőkből – a belügyér nem tudhatott. Századunk első éveitől ugyanis minden törvényhatóságban kötelező volt kiadni a vármegyei hivatalos lapot, amelyekben – igazolja ezt tanulmányom jegyzetapparátusa – rendre publikálták a cigányügyi igazgatás körébe eső alispáni, közigazgatási bizottsági, sőt nemritkán főszolgabírói határozatokat is. Elképzelni is lehetetlen, hogy a belügyminisztériumban nem forgatták volna ezeket a közlönyöket.

Mégis soha sehol nem találni utalást, de még csak halvány célzást sem, hogy a belügyi kormányzat akár csak egyetlen törvényt sértő határozatot (nem esetit) érvénytelenített volna. Csupáncsak szabályrendeleteket és a megfellebbezett konkrét döntéseket. Nem tartom elhamarkodottnak és megalapozatlannak a következtetésemet, amely ezt a tényt a kormányzat cigányügyi politikájának Janus-arcúságával magyarázza. A jogállameszme bővületében élő polgári állam kormánya féltékenyen vigyázta – úgy tűnt – az állampolgári jogegyenlőséget, a valóságban azonban csak a látszatát. A kirakatügyekben viszonylag következetes volt: megtiltotta a törvényt sértő szabályrendeletek hatályba lépését, amelyek csekély számuknál fogva nagyobb jelentőségre tehetek volna szert a szabályozásban, és igazságot szolgáltatott néhány konkrét jogesetben.⁷⁸ Ám a kulisszák mögött már vajmi keveset törődött a jogegyenlőséggel. Elnézte azt a gyakorlatot, amely a cigányokat hátrányos megkülönböztetésben részesítette és amely éppen azokon a státútumokat „kiváltó” határozatokon alapult, amelyeket a központi közigazgatás szervei elmulasztottak ellenőrizni. Hanyagságukkal pedig megtúrták, és ezzel a területi-helyi szervek számára mintegy legálissá tették a cigányokkal szembeni negatív diszkriminációt.

A cigányügyi politika kétarcúsága a főispáni tevékenység vizsgálata során derül ki egyértelműen. A főispán a mindenkor kormány vármegyei képviselője, aki „ellenőrzi a törvényhatósági önkormányzatot és örködik a

törvényhatóság által közvetített állami közigazgatás érdekei felett”.⁷⁹⁾ Mint láttuk, a cigányüggyel kapcsolatos megyei (közigazgatási bizottsági, de különösen alispáni) verdiktek kapcsán számtalan esetben lett volna erre lehetősége (és kötelessége), soha, semmikor nem protestált e határozatok ellen. Véleményem szerint ennek oka nyilvánvaló: nem állt fenn érdekellentét a központi közigazgatás cigányügyi politikája és a vármegyei szabályozás között.

Valamennyi érdekelt fél előtt világos volt ugyanis, hogy a kurzus központi szervei – még ha akarták volna is – nem tudják orvosolni a cigánykérdést. Hiányzott ehhez a gazdasági és társadalmi feltételrendszer. Maradt tehát számukra a jog mint eszköz, amely azonban jelen esetben csak arra volt alkalmas, hogy a problémáknak valamelyest élet vegye, az ellentéteket viszonylag szűk mederbe szorítsa. A jogegyenlőség meghirdetett eszméjét tehát félretolva a korszak szabad folyást engedett a cigányokkal szembeni diszkriminációnak. Legitimáció természetesen ezúttal is akadt: a társadalmi többség védelme.

A főispáni magatartás tökéletesen beleillett a folyamatba. Törvényhatósági törvényeink a közigazgatási hatalmat egyébként is a főispán és az alispán között osztották meg, „a kettőjük közötti egyetértés és összhang teljes mértékben biztosította mind az állami, mind az önkormányzati közigazgatás egységes szellemű és gyors működését.”⁸⁰⁾ A paktum a cigánykérdés tárgyában is megkötött. Ám az egyezés létrejöttének pillanatában az amúgy is közigazgatási feladatként kezelt cigánykérdés rendőrségi-csendőrségi ügyévé vált.

A végrehajtó hatalom

Megint csak anakronizmusnak tetszhet a cím, amikor a cigányügyi szabályozás mechanizmusának elemzésekor a helyi végrehajtó szerveket hozom szóba. Hiszen már az elnevezésből is nyilvánvaló volna, hogy a végrehajtásért felelős orgánumok nem szabályozzák az adott területet, hanem csupán végrehajtják az arra vonatkozó jogszabályokat. Ám a cigányügyi igazgatás ezen a területen is rendhagyó volt. Hogy mennyiben, azt foglalom össze az alábbiakban, az ismétlések elkerülése végett természetesen csak nagyon vázlatosan.

Mint az köztudott, a jogi normák végrehajtására az arra hatáskörrel bíró szervek úgynevezett végrehajtási jogszabályokat bocsáthatnak ki. A cigányügyi igazgatásban a végrehajtás egyik sajátossága, hogy e végrehajtási szabályok nem feleltek meg az alapszabály rendelkezéseinek: túlterjeszkedtek rajtuk, illetve módosították azokat. Ez az eljárás mód majdhogynem általá-

nos volt a korszakban. Példát találni rá éppen ezért nagyon könnyű. Előként a nógrádi esetet hadd említsem. Ez a törvényhatóság 1891-ben szabályrendeletet alkotott, amelyben kitiltotta területéről a kóbor cigányokat. Miután a belügyminiszter ellátta a bemutatási záradékkal, a megye alispánja rendeletet bocsátott ki a statútum végrehajtására. „Midőn a fenti szabályrendelet intézkedéseinek legszigorubb végrehajtását... szoros köteletségévé teszem – írta alárendelt közegeinek – ezzel kapcsolatban külön utasításként előírom azt is, hogy ... ugyancsak ily elbánás alá esnek ama cigánycsapatok is, kik vármegyénk területén ... bírnak községi illetőséggel, de oláhczigány módjára kocsikon kóborolnak és sátor alatt élnek.”⁸¹

Ennél is egyértelműbben fogalmazott Veszprém alispánja – és az ő példáján felbátorodva utóbb Vas, Csanád és Pest közigazgatásának vezetője –, amikor 1936-ban megtiltotta megyéje cigány lakosainak a ló tartást. Utasítását arra a 15000/1916. BM sz. rendeletre hivatkozva bocsátotta ki, amely köztudottan csak a vándorcigányok életviszonyait kívánta szabályozni, 3. §-a többek közt úgy, hogy elvétette igavonó állataikat. „A m. kir. belügyminiszter ur e fentebb idézett rendelkezésének teljes mértékben és nem kizárólag a kóborlásra ért cigányokkal szemben, hanem a cigányokkal szemben általában érvényt kívánok szerezni” – írta határozatában a veszprémi potentát, indokát adva a cigányok összességére vonatkozó elhatározásának. Döntésével egyébként pontosan azt tette, amit nógrádi kollégája: kiterjesztette az alapszabály személyi hatályát és ezzel módosította annak rendelkezését. Más kérdés, hogy éppen ezért mindkét rendelet jogsértővé vált.

Egy további fontos jellemzője volt a cigányügyi igazgatásnak, hogy a kifejezetten végrehajtási funkcióra hivatott szervek a szabályozásban, tehát a jogalkotásban is aktívan részt vettek. Mindenféle alispáni utasítás vagy felhatalmazás nélkül rendelkezett például a nyírbátori és a siklósi judlium akként, hogy a kóbor cigányok kunyhóit (azaz lakását) járásukban le kell rontani.⁸² Anélkül, hogy a regula törvényességét ezúttal megvizsgálánk – amelyhez egyébként szintén szó férhetne –, csupán a főszolgabírák öntevékenységét szándékoztam az esetek felemlítésével illusztrálni.

Szembetűnő, bár a korábban elmondottak alapján nem meglepő, hogy a helyi végrehajtó szervek közül a csendőrség különösen agilis volt, s nemcsak a végrehajtásban, hanem a szabályozásban is. Számtalan utalás található erre munkám egyes fejezeteiben, s hogy most mégis újból felemlítem a tényt, annak az a magyarázata, hogy érdemesnek tartom egy csendőrségi rendszabály komplett bemutatását. Íme tehát a Heves megyei csendőrségi rendszabály 1920. június 24-én kiadott, s több más megye csendőrsége által szó szerint átvett⁸³ rendelkezése: „1. A vármegye területén

valamennyi csendőrőrs körletében található cigányok összeírandók, megállapítandó lakó illetve illetőségi helyük, a letelepülés végett odatoloncolandók. 2. Lovaik és járműveik számba veendő, a lovakról megállapítandó, hogy jogos tulajdonuk-e, el vannak-e látva szabályszerű járlattal. 3. Minden őrsparancsnok köteles a saját cigányát személyazonossági igazolvánnyal ellátni, melyben az illető cigányok személyi adatain és leírásán kívül jobb kezének mind az öt ujjja lenyomata rajta legyen. 4. A cigánylovak járlata, ha helyben van az őrs, az őrsön, ha nincs, a községházán őrizendő. 5. Cigánynak községét engedély, illetve jelentkezés nélkül elhagyni nem szabad. Ha el akar távozni idegen községbe – például vásárra – jelentkezik az őrs, vagy ha az nincs, a községi előljáróságnál, megkapja járlatát és az eltávozási engedélyt, hogy mikor indul el és hová, az engedélyezett községben vagy vásáron jelentkezik az őrsön vásári csendőr járómél ha nincs őrs, az előljáróságnál. Ezek ellenőrizték személyazonossági igazolványa alapján eltávozási engedélyt, az érkezés és visszautazás idejének feltüntetésével láttamozzák. Illetékességi helyére való visszaérkezésekor tőle az eltávozási engedély és a járlat elveendő. 6. Az előző pontban körvonalazott megszorítás alól az őrsparancsnok kivételt tehet oly cigánnyal szemben, akiket teljesen megbízhatónak ismer, állandó foglalkozással bírnak vagy rendszeresen járnak munkába. Személyazonossági igazolvánnyal a 3. pont szerint ezek is ellátandók, melybe, hogy ezek zaklatásoknak kitéve ne legyenek, az őrsparancsnok beírja, hogy megbízható. Ezekért azonban átveszi az őrsparancsnok a teljes felelősséget, ha kóborlásaik közben valamit elkövetnek. 7. Kóborláson ért cigányok, kik nem tudják magukat személyazonossági igazolvánnyal és eltávozási engedéllyel igazolni (eltávozási engedély a megbízhatóknak nem kell) és ha lóval vannak járlat nélkül, őrizetbe veendő és az illetékes közigazgatási hatóságnak elővezetendő. 8. Idegen vármegyéből való cigányok kitoloncolás végett a 7. pont szerint szintén előállítandók. A cigányoknak kiállított igazolványokat az őrsparancsnok a következőképpen záradékolja: »Ezen igazolvány csak Heves vármegye területére érvényes.«⁸⁴

Ismerősen csengő passzus mindahány. Bár liberalizmusban állná az összehasonlítást egy sor alispáni határozattal, hiszen kifejezetten nem tilt semmit. Ennek ellenére, a különböző engedélyek kitöltése miatt, több szempontból is sértette az akkor hatályos jogrendszert. Mégsem volt Hevesben egyetlen közigazgatási vezető sem, aki megakadályozta volna alkalmazását. Sőt – olvasható az iratban –, a felsorolt intézkedések „a vármegyei m. kir. csendőrparancsnokság által a vármegye főispánjával egyetértőleg kiadott rendelkezések”⁸⁵. Ismét egy adalék tehát a főispán szerepének elemzésekor elmondottakhoz.

A szabályozás jellege

A kivételes hatalom továbbélése

A 15000/1916. BM eln. sz. rendelet kapcsán már említettem „a háború esetére szóló kivételes intézkedésekről” szóló 1912:LXIII. törvénycikket, amely a háború idejére lehetővé tette a kabinetnek a rendeleti kormányzást, tehát azt, hogy a minisztertanács törvényhozási tárgyakat a parlament megkerülésével kormányrendeletben szabályozzon. Hogy azonban a parlamentarizmus intézménye ne kerüljön végérvényesen veszélybe, a törvény 1. §-a azt is kimondta, hogy „a kivételes hatalom a háború befejeztével megszűnik. Ugyanakkor hatályon kívül kell helyezni a kivételes hatalom alapján tett intézkedéseket, ha hatályukat a minisztérium már előbb nem szüntette meg.”⁸⁶

A teljesen egyértelmű megfogalmazás ellenére a háború utáni kormányok nem siettek a számukra kényelmes helyzetet felszámolni. A Nemzetgyűlés ezt számon is kérte a kabinettól⁸⁷, de a honatyákat megnyugtatta Bethlen István miniszterelnök válasza: „Elhatározta a minisztertanács, hogy meg fogja rostálni a rendeleteket (mármint a kivételes hatalmon alapulókat – *P. L.*), azokat, amelyek megszüntethetők, már most megszünteti, azokat pedig, amelyekre még szükség van, érvényben fogja tartani, illetőleg törvénnyel fogja pótolni.”⁸⁸ A rostálás azonban egyre csak húzódott, miközben a kormány további területek rendeleti irányítására csikart ki felhatalmazást az engedelmes parlamenttől: előbb 1924-ben a szanálási törvényben, majd 1931-ben, amikor a gazdasági és hitelélet rendjének, illetve az államháztartás egyensúlyának biztosításáról szóló 1931:XXVI. tc.-ben magánjogi és eljárásjogi intézkedések megtételére kapott engedélyt. Még ugyanebben az évben „a Közigazgatási Bíróság megállapította a kivételes hatalom alapján kiadott kormányrendeletek hatályának megszűnését”, de újabb világégés közeledvén az 1939:II. tc.-ben, a honvédelmi törvényben felelevenítették az intézményt.⁸⁹

Látni való, hogy a kivételes hatalom továbbélése nemcsak a cigányügyi szabályozás sajátossága, hanem ezen túlmenően egy átfogó közjogi probléma is volt. Hogy most munkámban mégis hangsúlyt kapott, annak kettős oka van: részint az, hogy a cigányügyre vonatkozó joganyagban is előbukkannak kivételes hatalmon alapuló szabályok, másrészt pedig az, hogy a cigányügyi igazgatás gyakorlata igazolja a kivételes hatalomnak az egész Horthy-korszakon végighúzódó kontinuitását.

Állításom első részére akár a központi, akár az alispáni normaalkotás köréből lehet bizonyítékot találni. Közülük legelsőként a 257000/1928. BM sz. rendeletet kell megemlíteni, mint amely a cigányrazziák elrendelése mellett kifejezetten is előírta, hogy „kóborcigányokkal szemben egyébként a 15000/1916 BM sz. rendelet... rendelkezéseit kell a változott viszonyoknak megfelelően alkalmazni.”⁹⁰ (Hogy a „változott viszonyokon” mit kellett érteni, arra vonatkozóan a miniszter nem adott útmutatást. Ily módon gyakorlatilag az 1916-os rendelet valamennyi passzusának megpróbálhattak érvényt szerezni a végrehajtó szervek.) A hivatkozott 15000/1916. BM eln. sz. rendelet kibocsátását – mint azt annak idején részleteztem – a kivételes hatalomról szóló törvény által adott felhatalmazás tette lehetővé. Ugyanennek a jogszabálynak a hatályosulását volt hivatva – kimondatlanul is – elősegíteni a 141113/1931. KM számú, valamint a 1377/1935. sz. iparügyi miniszteri rendelet. S később, 1947-ben, már a kurzus lezárulta után a „kóborszemélyek hatályosabb ellenőrzése” tárgyában kibocsátott 165106/1947. BM sz. rendeletben is ezeket a kivételes hatalom talaján álló jogszabályokat ajánlja a belügyi kormányzat a helyi szervek figyelmébe: „az előbbieken említett személyek ellenőrzésére vonatkozóan a 257000/1928. BM, a 15000/1916. BM ... valamint a 141113/1931. KM sz. rendeletek tartalmaznak intézkedéseket.”⁹¹

Az alispáni határozatok csoportjából szintúgy jó néhányat ide lehetne citálni, de mert ez megint csak ismétlés lenne, hamarjában csupán felsorolok közülük egyet-kettőt, amelyek kifejezetten utasítottak a 15000/1916. BM sz. rendelet (vagy egyes parancsai) végrehajtására: Veszprém vármegye alispánjának 633/1936. sz. rendeletét,⁹² vasi kollégéjének 1010878-4/1937.,⁹³ csanádi kartársának 13985/1940. sz. leiratát⁹⁴ vagy Fejér vármegye közigazgatása vezetőjének 47/1940. sz. utasítását.⁹⁵

Mindezek az iratok már a kivételes hatalom igénybevételének folytonosságáról felállított tételt is alátámasztják, hiszen a leiratokat – több-kevesebb sikerrel – alkalmazták. Ám e területen is találni konkrét eseteket természetesen. A pécsi csendőrszárny parancsnoka 1932 szeptemberében felkérte a sásdi főszolgabíró, „szíveskedne oda hatni, hogy a községi előjáróságok az összes cigányoknak, kik a községek felvett lakói, illetőségi bizonyítvánnyal láttassanak el, ez év végéig, hogy azokkal szemben, kiknek ez majd nem lesz meg, a M. kir. Belügyminiszter Úrnak 1916. évben kelt 15000. BM eln. rendelete értelmében járassunk el.”⁹⁶ Egy négy évvel későbbi irat bizonyossá teszi, hogy megpróbálkoztak ilyen módon rendet tenni a cigányügy háza táján, ámbátor kevés sikerrel, mert az „igazolványoknak fénykép és ujjlenyomat nélkül gyakorlati hasznuk kevés” volt. (Rögtön

javasolta is a csendőrség, hogy pótolják ezeket a hiányosságokat, sőt azt is, hogy – minden lehetséges tévedést kirekesztendő – az igazolvány számát tetoválják a tulajdonos testébe.⁹⁷⁾

Egy másik történet szerint a kakastollas (és szolgabírói) szigor az ország más részeiben sem volt lanyhább. „Tekintettel arra, hogy Rafael (Dudás) Albert Mocsáról bejelentés nélkül távozott el, továbbá, mert engedély nélkül 2 lovat vásárolt és azokat felesége nevére íratta át, így a 15000/1916. BM sz. rendelet 3. §-át mellőzte. Miután egyebet nem tudtunk rábizonyítani, e miatt fogtuk el és adtuk át a biharkeresztesi szolgabírói hivatalnak... Az illetőt a szolgabíró nyomban 8 napi elzárásra ítélte” – írta a „Csendőrségi Lapok” pályázatára beküldött dolgozatában az őrsé leleményességére felette büszke, debreceni állomáshelyű Kiss Miklós tiszthelyettes 1939-ben.⁹⁸⁾

A példákat szándékosan a harmincas évekből, a Közigazgatási Bíróság elvi döntése utáni időkből választottam, igazolásul arra, hogy ha a kormányzat eltekintett is a kivételes hatalom talaján álló jogszabályok kibocsátásától, s ha a Közigazgatási Bíróság hatályon kívül helyezte is azokat, attól még a napi gyakorlat fenntartás nélkül nyúlt hozzájuk. Hogy ez nem ment ritkaságszámba, bizonyos. Hogy mennyire volt általános, annak megítéléséhez még további kutatások sügéreltetnek. A cigányokra vonatkozóan mindenesetre úgy tűnik, az utóbbi változat érvényes.

Intézményes diszkrimináció

Tisztán kell látnunk: azon a napon, amelyen a háború szülte szükséghelyzet megszűnt, s a kivételes hatalom alapján hozott megszorító rendelkezéseket nem helyezték hatályon kívül, e passzusok automatikusan törvénysértőkké váltak. A felhatalmazási törvények mintegy legitimálták ezek jogszerűségét, a háború, illetve a fenyegető veszély elmúltá utáni alkalmazásuk azonban diszkriminációhoz vezetett. Mindez természetesen nemcsak a cigányügyi igazgatást, hanem az egész magyar jogrendszert érintette. De a cigányokkal szembeni hátrányos megkülönböztetés korántsem csak ebből a visszas helyzetből fakadt.

A diszkrimináció az állampolgárok mint jogalanyok közötti hátrányos különbségtételt, megkülönböztetést jelent. (Jóllehet a diszkrimináció pozitív és negatív egyaránt lehet, vizsgált témánk kapcsán csak az utóbbiról van értelme beszélni.) Azt a szituációt tehát, amikor az állam – Kmety és Tomcsányi szavaival élve – nem biztosít azonos feltételeket, esélyegyenlőséget polgárainak ahhoz, hogy ők bizonyos jogokat gyakorolhassanak. Ilyen

hátrányos megkülönböztetést volt kénytelen elszenvedni a polgári korszakban a magyarországi cigánylakosság.

A populációt sújtó diszkriminációnak több jellegzetességét lehet megkülönböztetni. Ezek legfontosabbika, hogy a megkülönböztetés faji jellegű volt: az etnikai jegyeket is mutató társadalmi réteget, a cigányságot mint „faj”-t zárták ki egyes jogok gyakorlásából. A népcsoport egészét tehát vagy majdnem egészét. (A korrekció azért szükséges, mert a cigányság meghatározott helyzetű, egzisztenciájú tagjai, mint példának okáért egy közismert prímás, alig-alig kerülhettek olyan szituációba, ahol velük szemben a differenciáló jogszabályokat alkalmazhatták volna.) Fel lehet hozni ugyanakkor ellenvetésként, hogy az idevágó jogszabályok címzettjei nem a cigányság egésze, hanem csak a vándorcigányok voltak. Csakhogy e jogi normák vagy sehogyan vagy nagyon pontatlanul határozták meg a kóbor cigány fogalmát, ami a gyakorlatban azt eredményezte, hogy a jogalkalmazó tetszésétől függött, kikkel szemben érvényesíti a jogalkotó akaratát. A gyakorlat, mint láttuk, mindig kiterjesztően értelmezte a kategóriát s vándorcigányként bánt a letelepedettekkel is. Bizonyosságul hivatkozhatom a 15000/1916. BM eln. sz. rendelet végrehajtása során felmerült problémákra. A két világháború közötti időszakban aztán részint egyre ritkábbak a csak kóborlóknak adresszált határozatok, másrészt a kiterjedő értelmezés szintúgy jelen van: elég arra gondolni, milyen sokszor panaszkodtak a törvényhatóságok, hogy nem találnak különbséget a letelepedett és a még vándorló cigányok életvitele között.

A második jellemző már ebből is következik: az, hogy a megkülönböztetés intézményes jellegű volt. Nem eseti tehát, nem egyes konkrét ügyekben születtek csak sérelmes döntések – amelyekkel kapcsolatban egyébként is jogorvoslással lehetett volna élni –, hanem az ilyen határozathozatal számított jellemzőnek, tipikusnak. Az intézményességet a joganyag tette lehetővé, azzal volt adekvát. A megkülönböztetést tartalmazó jogi normák pedig javarészt a területi-helyi szervek normatív határozataiban kaptak helyet.

Végül harmadik jellemvonásként azt lehet felhozni, hogy a diszkriminációt nem központilag deklarálták. Ezalatt azt értem, hogy a hátrányos helyzetet eredményező jogszabályokat nem az országos, hanem a területi-helyi szervek bocsátották ki. (Mindez ugyan csak akkor igaz, ha a felhatalmazási törvényeken nyugvó Horthy-kori normaalkotást figyelmen kívül hagyjuk, amit azon az alapon megtehetünk, hogy a kivételes hatalom továbbélése nem a cigányügyi igazgatás sajátossága volt, hanem az egész jogrendszer jellemzője.) Állításom természetesen csak tendenciaként érvényes, nem szabad abszolutizálni. Elvértve előbukkannak megkülönböztetést tartalmazó központi jogszabályok is: ilyennek kell tekinteni a korszak elejé-

ről való, a vándorcigányok útlevelekérelmeinek teljesítését megszorító vagy a cigány kovácsok munkavégzésével kapcsolatos 1898-as miniszteri utasításokat. Az irodalom ezeken kívül ide sorolja még a 66045/1938. BM sz. rendeletet, mely szerint „minden cigányt gyanús egyénként kell kezelni. Ez a jogszabály már a törvényesség köntösébe öltöztette nyílt – már-már intézményes, gyakran minden alapot nélkülöző – üldözésüket. A rendelet tipikus megnyilvánulása volt a Horthy-korszak »alkotmányos« fasiszta rendszerének.”³⁹⁾ (Sajnos a rendeletnek nem bukkantam a nyomára, ezért nem tudom ismertetni a tartalmát.) Ez a pár jogszabály mindenesetre annyira elenyésző része volt csupán a cigányságra vonatkozó joganyagnak, hogy alapvetően nem módosíthatja iménti véleményünket, s a korábban a belügyminisztérium cigányügyi politikájának kétarcúságáról elmondottakat sem.

Következzék végül annak szemügyre vétele, hogy milyen rendelkezések tartalmaztak a cigányokra nézve diszkriminációt. Természetesen nem vállalkozhatom valamennyi konkrét eset elemzésére, csupán a legfontosabb, leggyakrabban megfogalmazott szabályokat tekintem át.

A diszkriminatív rendelkezések között voltak mindenekelőtt olyanok, amelyek nem ütköztek jogszabályba, „csupán” polgári alapelvekbe. Ilyenek tekinthetők a cigányokat a vásárokból kitiltó rendelkezések, amelyek a személyes szabadság elvét sértették. De ide sorolható az a passzus is, miszerint a lójárlatok érvényességének megállapítását célzó eljárásban cigány személy tanúnak nem fogadható el. Nem lévén közigazgatási eljárási kódexünk, jogszabály ezt a kérdést sem szabályozta. De tanulságos megidézni a bűnvádi perrendtartás (Bp., 1896:XXXIII. tc.) 192. §-át. Eszerint: „Tanúk gyanánt, amennyiben kihallgatásuk szükségesnek mutatkozik, megidézendők mindazok, akikről fel lehet tenni, hogy a bűncselekményről és a bűnvádi eljárásra nézve fontossággal bíró tényköriülményekről közvetlen észleleten alapuló tudomásuk van.” A perrendtartás szerint tehát bárki lehetett tanú, akár egy kisgyerek is (néha meg is fordultak ilyen minőségükben a tárgyalóteremben). Ennek analógiájára a cigányok kirekesztése a tanúvállomást tevő személyek közül jogellenes cselekedetnek minősíthető.

Szintúgy törvénytörtő volt az a határozat, amely a községbe érkező cigánykaraván megmotozására adott utasítást. Ismét a bűnvádi perrendtartásból idézek, ezúttal a 176. §-t: „Átvizsgálhatók azon az egyéneken levő ruhák és egyéb tárgyak, a kit büntett vagy fogházbüntetéssel büntetendő vétség nyomatékos gyanúja terhel, vagy aki a hatóság előtt szokásos büntettesképp ismeretes. Személymotozás fogatosítható az ellen is, aki nagy valószínűség szerint valamely bizonyítékul szolgáló tárgyat rejt magánál. Mindazonáltal a terheltnek hozzátartozói... ellen személymotozás ez alapon csak

akkor foganatosítható, ha őket részesség vagy bűnpártolás nyomatékos gyanúja terheli.” A törvény láthatóan igyekszik garanciákat adni az állampolgárnak: csak bizonyos feltételek megléte esetén engedi a kényszerselekmény foganatosítását. A cigányügyi szabályozásban azonban nem vették szigorúan a kódex szövegét. Elég volt „a gyanú” (nem tudni, mire kellett irányuljon) s addig soha nem látott cigányokat motozásnak vetettek alá. Valószínűleg a Bp. 177. §-át sem vették szigorúan a csendőrök: „...személymotozás... mindig írásba foglalt határozattal rendelendő el”.

A diszkriminatív normák külön csoportját adják a lótartással kapcsolatos szabályok. Ezen belül a cigányokat a lótartástól eltiltó, unalomig ismételt verdiktek éppúgy jogsértők voltak, mint az őket a lókereskedésből kirekesztő rendelkezések. Az előbbi két szempontból is. Egyrészt az akkori magánjog szerint „tulajdonjognak mindenki lehet alanya, hacsak különös törvény a tulajdonszerzési képességet egyes természetes vagy jogi személyektől el nem vonja, illetőleg azt nem korlátozza.”¹⁰⁰ Ilyen megszorítások ugyan léteztek, de a cigányokkal szemben nem: javarészt a szerzetesrendekre s az egyházra vonatkoztak, valamint külföldi állampolgárookra, bányahatósági alkalmazottakra, illetve jogi személyek mezőgazdasági ingatlan szerzésére.¹⁰¹ Másrészt akkor lett volna jogszerű egy ilyen döntés, ha a jogi szabályozás az igavonó állatokat kiveszi a forgalomképes dolgok halmazából. (Bár ebben az esetben is nemcsak a cigányok, hanem mindenki számára meg kellett volna tiltani az állattartást.) A forgalomképtelen dolgok intézményét ismerte ugyan jogrendszerünk (például a hitbizomány, majd a Horthy-korszakban a vitézi telek), de a négy lábúak természetesen nem soroltattak ide: nevetséges is lett volna a tulajdon szentségét alapeszmeként tisztelő és hirdető polgári rendszertől.

A lókereskedést megtiltó határozatok jogszerűségét megint csak nagyon könnyű megcáfolni. Elég fellapozni az e tárgyban mérvadó 1884:XVII. törvénycikket, az ipartörvényt, s annak 1. §-át idézni: „A magyar korona országai területén minden nagykorú, vagy nagykorúnak nyilvánított egyén, nemre való tekintet nélkül, ezen törvény korlátaik közt, bármely iparágat, ide értve a kereskedést is, bárhol, önállóan és szabadon gyakorolhat.” A generális jogosítványt a jogalkotó több szakaszban korlátozta, leginkább azzal, hogy egynémely iparág gyakorlását engedélyhez kötötte. Ezek között azonban sem a lókereskedés, sem a tradicionálisnak tartott cigányfoglalkozások (kovács, famunkás stb.) nem szerepelnek.

Ugyancsak az ipartörvény reguláiba ütköztek azok a vármegyei határozatok, amelyek a cigány iparosoknak, kereskedőknek megtiltották, hogy lakóhelyükön vagy törvényhatóságukon kívül gyakorolják kenyérkereső foglalkozá-

sukat. „Engedélyhez nem kötött ipart mindenki rendes lakhelyén kívül, az ország több helyén is űzhet” – tette lehetővé a 46. szakasz, míg az 50. § úgy nyilatkozott, hogy „minden iparosnak joga van úgy saját, mint mások készítményeit nemcsak lakhelyén, hanem azon kívül is az ország bármely helyén tartott országos vásárokon akár személyesen, akár megbízott által eladni.”

Végezetül a lakóhelyválasztás kérdéséről: amilyen egyöntetű volt ezen a területen a gyakorlat, olyannyira egyértelmű volt a jogtudomány és a jogi szabályozás is, csak éppen ellenkező előjellel. A tartózkodási és költözködési szabadságot a közjogászok a személyi szabadságjogok kategóriájába sorolták. Helyesen állapította meg ezért Lits Gyula országgyűlési képviselő 1885. december 5-én a parlamentben, amikor több törvényhatóság egyszerre kérvényezte a vándorcigányok kóborló életmódjának megszüntetését: „Hogy a törvényhatóságok tömeges kérvényeinek felterjesztésére egyedül az szolgáltatott volna okot, hogy az oláh cigányok, mint ezen nomád jellegű népfajnak kóborlása, mint tisztán visszatetsző és az állam társadalmi életébe be nem illő cselekmény, meggátoltassék, úgy talán ehhez az egyéni szabadság és szabad költözködési jog szempontjából szó férne.”¹⁰²

A költözési szabadságot tehát alapelveként tisztelték a korszakban s ennek megfelelő volt jogi szabályozása is. Már az 1871:XVIII. törvénycikk szerint „minden állampolgárnak joga volt más községbe áttelepülni, s ezzel a törvény formálisan is elismerte a szabad lakóhelyválasztás jogát.”¹⁰³ Eként amikor a hatóságok községelhagyási tilalmat mondtak ki a cigányokra, akkor a személyes szabadságukat, amikor pedig egy-egy megye, járás kiutasította őket területéről, akkor a költözködési szabadság elvén túl a községi törvények (1871:XVIII. tc., illetve 1886:XXII. tc.) idevágó rendelkezéseit sértették meg.

A rendezés esélyei

Ennyi meddő kísérlet láttán szükségszerűen felvetődik a kérdés, miért nem tudták megoldani az államhatalmi szervek ezt a problémát, mi okozta próbálkozásaik sikertelenségét. A válaszhoz vissza kell utalni a cigányság szociális helyzetéről és gazdasági funkciójáról már leírtakra: vándor háziiparukra és ipari szolgáltatásaikra, a magyarországi nagyipar kialakulására és annak következményeire, valamint arra a tényre, hogy a hazai cigánykérdés elsősorban szociálpolitikai-szegényügyi probléma volt. És ezzel máris választ kaptunk kérdésünkre: a polgári Magyarország történelmi sajátosságokban és a gazdasági-társadalmi életben gyökerező okok miatt objektíve

képtelen volt rendezni a cigányügyet. Sikerrel csak a gazdasági élet szolgálhatott volna: ha a gépi nagyipar teljesen szét tudja rombolni a vándorcigányok létalapját adó vándor háziipar és ipari szolgáltatások piacát, és ezzel egy időben munkát tud nekik biztosítani. Nem mond ellent ennek a kijelentésnek, hogy a Horthy-korszak elejére a piac szétzilálásának folyamata már végbement. Az addigra új tartalmat kapott cigánykérdés ugyanis továbbra is bőséges táptalajt kapott az ellentmondásos munkaerőpiactól.

„Pelsőc igénytelen kis falu Gömör megyében. Lakosainak száma alig haladja meg a kétezret. S ez a kis falucska dicsekedhet azzal a nagy dologgal, hogy a maga szűk határai között megoldotta a cigányproblémát, mellyel egész Magyarország tehetetlenül áll szemben. Pelsőcön körülbelül 18-20 cigánycsalád telepedett le s folytat ma békés, munkás életet... Pelsőc tipikus kisbirtokos falu. A 10 208 holdra rúgó határ, melyben egyetlen uradalom sincsen, részint a község, részint a közbirtokosság és a kisbirtokosok tulajdona. A falu keresőinek nagy része kisbirtokos s ezek teljesen lefoglalják maguknak a földnélküliek munkaerejét. Pelsőcön azonban még négy nagy iparvállalat is van, azonkívül nagy fakereskedelem is, s ez is, különösen a botfa és a cserfa kereskedés, sok munkást igényel. Pelsőcön tehát sok a munka, ellenben igen kevés a munkás. Nincs is számottevő kivándorlás, de annál nagyobb a bevándorlás. Nemcsak a szomszéd vármeigyék munkásai járnak Pelsőcre munkába, hanem a vállalkozók hoztak horvát, olasz, sőt macedón munkásokat is. Pelsőcön áldják az emberi verejtéket, megbecsülik a munkáskezeket, mégha azok a cigányokéi is. Van munkakínálat bőven, kapnak a cigányok is munkát, amennyit csak akarnak, s ez az oka annak, hogy Pelsőcön letelepültek a cigányok, ott megmaradtak, hozzászoktak a békésebb munkásélethez, s ma már egyes tények az asszimilációs folyamat megindulását is mutatják, melynek eredménye a cigányoknak és a magyaroknak teljes összeolvadása lesz.”¹⁰⁴

Állításom igazolására kölcsönöztem ezt az 1910-ből való tudósítást a „Huszadik Század” köréhez tartozó Bergstein Bélától. Rövidke szociográfiájában a szerző részletező aprólékossággal vette számba a helyben gyökeret eresztett cigányok részére is megnyílt munkalehetőségeket. Adott munkát mindenekelőtt a helybeli ipar: kötőrőkre, botfőzőkre, sétapálcát készítőkre volt elsősorban szükség, de a község téglagyára is sok munkáskezet kötött le. Adott munkát továbbá – az ingyen kapott telekért cserébe – maga a község, bár az előljáróság számított a környék legrosszabb munkaadójának, hiszen a házhelyért, a faizás jogáért, a szegényebbek istápolásáért „a cigányok valósággal jobbágyi szolgálatokra vannak kötelezve... A cigányok nem is telepedtek volna le Pelsőcön, ha csak a községgel volna dolguk. Szerencsére

azonban a munkaszükséglet gazdasági ereje oly hatalmas, hogy az még a magyar közigazgatás hibáit is ellensúlyozza. Mint mondtuk, az évnek minden szakában van bőven munka. A cigányok kapnak sok mezei munkát. Elvértve közönséges mezei munkákat, kapálást, szénahordást, cséplést stb. is elvállalnak, azonban fő szerepük a mezőgazdálkodásban az, hogy ők a mező-őrök. Szinte hihetetlen, hogy a cigányok, kik az enyém-tied fogalmával állandó konfliktusban állanak, vigyáznak a kisbirtokosok vagyonára.”¹⁰⁵

Ez a néhány mondat nemcsak azt a tévhitet cáfolja, hogy a kóbor cigányokat nem lehet egy helyben marasztalni, hanem azt is demonstrálja, hogy szorgalmasan végzett munkájuk alkalomadtán a velük szembeni előítélet erős falán is széles rést üt. Rést üt, de nem dönti le a falat, hiszen a letelepedés és a kereső foglalkozások serény űzése nem jelent egy csapásra integrálódást (még kevésbé asszimilációt, amit a szerző oly sűrűn emleget): „a faji ellentétek még ma is csaknem olyan nagyok a pelsőci cigányok és magyarok között, mint a kóbor cigányok és a többi magyarok között. A cigányok a falu egészen elkülönített részében, agyagból, fából összerótt putrikban laknak. Az érintkezés a magyarok és a cigányok között semmit sem veszített hidegségéből, sőt hét évvel ezelőtt egész jelentéktelen okból valóságos polgárháború ütött ki köztük, melyben a cigányok lakásait földülták, s magukat a cigányokat kiverték a faluból... Az állandó munkaalkalom s a munkások után való állandó kereslet nyugodt, békés élethez szoktatta a pelsőci cigányokat. Ezzel egyidejűleg megindult az asszimilációs folyamat is. A cigányok egymás között ugyan a cigánynyelvet beszélnek, de azért már mindannyan tudnak tökéletesen magyarul. Még mindannyian putriban laknak, de azért egy már rendes házat épített magának. A ruhájuk is jórészt még cigányruha, de azért akad közöttük magyar ruhában járó is. Bár a nemi erkölcs a cigányság keretén belül is lehető leglazább, mégis rendes polgári házasságokat kötnek.”¹⁰⁶

„A pelsőci cigányok meggyőzhetnek bennünket arról, hogy az állandó munkaalkalom s a munkások után való állandó kereslet a cigányok letelepedését s folytonos asszimilálódását idézi elő” – summázta tapasztalatait Bergstein Béla,¹⁰⁷ akinek ha az asszimiláció kérdésében nem is, de a foglalkozási lehetőségek szerepének megítélésében – úgy vélem – kétségtelenül igazsága van. Felmerül most már a kérdés, hogy látták-e ugyanezt az állami, s azon belül a Bergstein által megfricskázott közigazgatási szervek is.

Iratok bizonyítják, hogy a felismerésig ők is eljutottak. Gábor Bélának, a magyar kir. államrendőrség bűnügyi nyilvántartása vezetőjének a belügyi kormányzathoz benyújtott rendezési tervére odaírta a miniszteri referens: „Mindazonáltal szükséges a cigányt helyhez kötni az által, hogy neki hajla-

mainak és képességeinek megfelelő keresetágakat nyújtunk. Ilyen foglalkoztatás azonban a földművelés nem lehet, mert ettől a cigány irtózik. Úgyes azonban mindenféle fémmunkában; jó kovács, lakatos, üstverő sőt részben famunkánál is jól alkalmazható. Ilyen kézműipar üzésére lenne neki mód nyújtandó.”¹⁰⁸ Lehetne persze vitatkozni a nyolcvan évvel ezelőtt ügyködő minisztériumi hivatalnok azon véleményével, hogy a cigányok csupán háziipari foglalkozásokra lennének predestinálva, hiszen az ő korából is könnyű lenne példával illusztrálni, hogy egész nemzetek voltak képesek egész rövid idő alatt addig ismeretlen foglalkozási ágakat elsajátítani. Mindezt – némi túlzással – csak a külpiaci helyzet kényszerítő erejének és a képzési rendszernek a kérdése. Ennél sokkal lényegesebb az a tény, hogy a központi szervek a foglalkoztatás fontosságának felismerésénél tovább alig jutottak. Különböző szintű jogszabályokban – például a már többször idézett 4226/1868. BM sz. körrendeletben, a törvényhatósági és községi törvényeken, a 15000/1916. BM sz. körrendeletben – utasították ugyan a községi előljáróságokat, hogy biztosítsanak munkaalkalmat a rászoruló cigányoknak és szegényeknek, ám ez önmagában kevés volt az üdvösséghez: pusztán a parancsszó nem teremtett munkahelyeket. Pedig még követendő példának sem egészen voltak híján: elég legyen itt csupán a Magyary Zoltán vezette közigazgatás-racionalizálási kutatás Komárom megyei kísérleteire utalnom a harmincas évekből.

Nyilvánvaló, hogy a központi irányítás e téren megnyilvánuló lépései túlságosan bátortalanokká sikeredtek ahhoz, semhogy azok a helyzet gyökeres megváltoztatását eredményezhették volna. A hosszú távra szóló, átfogó rendezés helyett maradt tehát a rövid távú „rendezgetés”, a tűzoltó munka, egyszóval az adminisztratív problémamegoldás. S ez nemcsak a központi, hanem a helyi-területi szervekre nézve is igaz. Eklatáns példa ez utóbbi megállapításra a hegyháti judlium korábban már idézett jelentése, amelyben arról olvashatunk, hogy az erdőbe telepített cigányokat – dolguk végeztével – egyszerűen elzavarták a területről.¹⁰⁹ Mennyivel egyszerűbb volt ez, mint újabb munkahelyről gondoskodni!

Mindeddig a cigányságot, illetőleg annak helyzetét szegregálva, mintegy a társadalomból kiemelve vizsgáltuk, de természetes, hogy az ország mindenkori gazdasági állapota nemcsak az ő körülményeikre hatott. Az esetenként magas munkanélküliség, a tömeges kivándorlás, az, hogy európai viszonylatban Magyarországon nagyon rosszul fizették a munkás-embert, mind-mind éreztette hatását a társadalom majd minden rétegénél. Anélkül, hogy a társadalom rétegstruktúráját és e csoportok életviszonyait vizsgálat tárgyává tennénk, hadd utaljak a korábban már hivatkozott tényre:

a polgári Magyarországon egy cigányember és egy falusi zsellér életmódja közt nem volt minőségi különbség. Mindkettőt jellemezte többek között „az egészségtelen, rossz lakáshelyzet, az alacsony iskolai végzettség, a magas gyerekszám”¹¹⁰. És ehhez járult még talán a legfontosabb: a nagyon is ingatag anyagi egzisztencia, a teljes létbizonytalanság.

Hasonló következtetésekre lehet jutni a kriminalitási mutatók vizsgálatából. A cigányság bűnözése ijesztően magas volt a magyar anyanyelvű lakosság egészéhez viszonyítva. Csakhogy ez – statisztikai terminus technicussal élve – nyers arányszám. Bizonyító adatok hiányában is egyértelmű, lévén a bűnözés nem „fajspecifikus” jelenség, hogy a cigányok és a hasonló vagy ugyanolyan viszonyok között élő, alacsony iskolai végzettségű, sokgyermekes, lakással nem rendelkező, munka nélküli magyar anyanyelvűek bűnözési mutatói között alig-alig lehetett eltérés.

Természetes ezek után, hogy a cigánykérdést izoláltan, a többi periferiális csoport gondjától elkülönítetten nem lehetett megoldani. A cigánykérdés a polgári kurzusban nem egy pontosan körülhatárolható-elkülöníthető, önálló társadalmi probléma volt, hanem egy átfogó, összetett, a társadalom több periferiális csoportját érintő társadalmi gond, a szegényügy része. Az egyes csoportok sajátosságokkal színezett, de mégis hasonló betegségei külön-külön nem voltak gyógyíthatók, orvosolni e bajokat csak együttesen lehetett volna. Hogy miként, arra a kor személyiségei közül például Finkey Ferenc büntetőjogász adott iránymutatást. Szerinte „a társadalmi viszonyok általános javítása, a népnevelés buzgó felkarolása, az erkölcstelenség korlátozása, a szegénység, a nyomor eltüntetése” voltak azok az eszközök, amelyek eredményre vezettek volna.

„A cigánykérdés alapja tehát ott van, ahol a kivándorlásé. A magyar föld ma nem tud annyi embernek munkát adni, mint amennyit produkál. Ezen kell legelőször változtatni s akkor megoldódik önmagától a cigánykérdés is” – idézhetem megint csak Bergstein Bélát.¹¹¹ Véleménye túlzottan leegyszerűsített, s mint ilyen, alaptalanul optimista, de a lényegét tekintve megállja a helyét. S éppen erre hivatkozva állítható, hogy a polgári állami szerveket nem lehet felelőssé tenni azért, mert elmaradt a cigánykérdés rendezése. Erre objektíve képtelenek voltak, hiszen nem volt lehetőségük olyan mélyreható változásokat előidézni az ország gazdasági rendszerében, amely megoldást eredményezhetett volna. Ám a cigányvadító közigazgatás miatt, amellyel csak tovább mélyítették az ellentéteket, felmentés sem illeti őket. A korszak szürke hétköznapjai mindenesetre megdöntötték azt az általánosan elterjedt hiedelmet, hogy a cigányok nem telepíthetők le s hogy képtelenek a társadalmi betagozódásra. Mindezek a folyamatok azonban nem

eredményeztek a korábbiaktól gyökeresen eltérő helyzetet: a világháború rémségeiből ocsúdó ország 1945-ben éppen olyan súlyos társadalmi betegséget kapott hagyatékul, mint amelyet a kiegyezés eufóriájában élő dualista Magyarország örökölt 1867-ben.

JEGYZETEK

- ¹ HmL IV-404/a/142-2833/914 (2718/909)
- ² KN 1901–06., 216. ülés, XII. kötet, 230. o.
- ³ Kmety Károly: Magyar közjog. 3. kiadás, Bp., 1905., 76. o.
- ⁴ Uo., 77. o.
- ⁵ Tomcsányi Móric: Magyarország közjoga. 5. kiadás, Bp., 1943., 164–166. o.
- ⁶ Uo., 190. o.
- ⁷ Vö. Karsai László: Cigánykérdés Magyarországon 1919–1945. Út a cigány Holocausthoz. Kandidátusi disszertáció. 1990., 196–230. o.
- ⁸ Ladik, 3. o.
- ⁹ 1871:XLII. tc. 5. §, illetve 1886:XXI. tc. 3. és 11. §§
- ¹⁰ Ladik, 12. o.
- ¹¹ 1871:XLII. tc. 5.§, illetve 1886:XXI. tc. 11. §
- ¹² Ladik, 17. o.
- ¹³ A szerző az 1870:XLII. és az 1872:XXXVI. tc.-re utal.
- ¹⁴ Ladik, 30–31. o.
- ¹⁵ Sarlós, 162. o.
- ¹⁶ Vö. 1879:XL. tc. 5. §
- ¹⁷ Ladik, 49. o.
- ¹⁸ Vö. pl. PmL IV. 408/b 5192/914 (31738/909), ill. Hont vármegye szabályrendelete a cigány csapatok vándorlásának megakadályozásáról. 1885. november 19. HH
- ¹⁹ FmL IV. B. 408/c/623-XX-1102/906 (3942/905)
- ²⁰ PmL IV. 408/b 5192/914 (31738/909)
- ²¹ SL IV/409-25206914 (18424/913)
- ²² SZABmL IV. B. 411. 880/922 (15040/912)
- ²³ SZOLmL IV. B. 407-1031/922 (2906/914)
- ²⁴ SL IV/409-2520/914 (16742/888)
- ²⁵ BARmL XXI/3/b 18255/947 (10474/903)
- ²⁶ Sopron vármegye alispánjának 12369/903. sz. rendelete. Sopron vm. HL, 1903/31.
- ²⁷ 1886:XXI. tc. 3. §: „Önkormányzati jogánál fogva a törvényhatóság saját belügyeiben önállólag intézkedik, határoz és szabályrendeleteket alkot; határozatait és szabályrendeleteit végrehajtja.”
- ²⁸ Sopron vm. HL, 1903/41.
- ²⁹ SL IV/409-2520/914 (11762/904)
- ³⁰ Sopron vármegye közigazgatási bizottságának felirata a miniszterelnökhöz. 1909. augusztus 2. HH
- ³¹ SL IV/409-2520/914 (18424/913)
- ³² 6325/1903. sz. szabályrendelet. Liptó vm. HL, 1903/43.
- ³³ 6325/1903. sz. alispáni rendelet. Liptó vm. HL, 1904/10.

- 34 Liptó vm. HL, 1904/17.
- 35 SZABmL IV. B. 411 880/922 (2100/906)
- 36 Trencsén vm. HL, 1906/20.
- 37 PmL IV. 408/b 5192/914 (31738/909)
- 38 FmL IV. B. 408/c/623-XX-1102/906 (1127/906)
- 39 SL IV/409-2520/914 (1462/906)
- 40 BARmL XXI/3/b 18255/947 (10474/903)
- 41 OL K 150-1894-III-4-50250
- 42 SZOLmL IV. B. 407-1031/922 (12564/912)
- 43 ZmL IV. 404/b 860/908
- 44 SZOLmL IV. B. 407-1031/922 (15321/913)
- 45 OL K 150-1894-III-4-50250
- 46 Uo.
- 47 BARmL XXI/3/b 18255/947 (10474/903)
- 48 Uo.
- 49 Vö. Sopron vm. HL, 1903/41.
- 50 SL IV/409-2520/914 (1462/906)
- 51 PmL IV. 408/b 5192/914 (31738/909)
- 52 Szabályrendelet a cigány csapatok vándorlásának megakadályozásáról. 1885. november 19.
HH
- 53 Uo.
- 54 „Jóváhagyva 59868/891. belügyminiszteri szám alatt.” Nógrád vm. HL, 1907/33.
- 55 Trencsén vm. HL, 1898/18.
- 56 Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. HL, 1907/43.
- 57 OL K 150-1894-III-4-50250
- 58 1001/1905. kgy. sz. határozat Gömör-Kishont vm. HL, 1905/48.
- 59 216/11259. kgy. sz. szabályrendelet Trencsén vm. HL, 1905/48.
- 60 Trencsén vm. HL, 1906/20.
- 61 Ladik, 6. o.
- 62 Gömör-Kishont vm. HL, 1905/48.
- 63 Gömör-Kishont vm. HL, 1907/50.
- 64 HmL IV. 404/a/142-2833/914
- 65 Trencsén vm. HL, 1906/20.
- 66 216/11259-1905. kgy. sz. szabályrendelet a cigányok kóborlásának megakadályozásáról.
Trencsén vm. HL, 1905/48.
- 67 SZABmL IV. B. 411. 8806922 (2100/906)
- 68 HmL IV. 404/a/142-2833/914
- 69 SZOLmL IV. B. 407-1031/922 (13948/907)
- 70 Uo.
- 71 Veszprém vm. HL, 1936/3.
- 72 Lásd Liptó vm. HL, 1903/43., illetve 1904/17.
- 73 Lásd Sopron vm. HL, 1903/41.
- 74 Lásd pl. Sáros vármegye átírata a társhatóságokhoz: FmL IV. B. 408/c/623-XX-1102/906
(1182/904), Sopron vármegye alispánjának átírata Fejér vármegye alispánjához: FmL IV.
B. 408/c/623-XX-1102/906 (11072/904)
- 75 Gömör-Kishont vm. HL, 1905/48.
- 76 Sarlós, 85. o.
- 77 1870. XLII. tc. 53. §.

- ⁷⁸ Ez utóbbiakra lásd például a belügyminiszter 76334/1908. sz. elvi jelentőségű határozatát az állami gyermekvédelem (megtalálható: B. K., 1909/16.), 1409/1902. sz. döntését a lókereskedői ipar (B. K., 902/29.), illetve 15173/1903. sz. határozatát a lótartás [Sopron vm. HL, 1903/41.] tárgyában.
- ⁷⁹ 1870:XLII. tc. 53. §.
- ⁸⁰ Sarlós, 88. o.
- ⁸¹ Nógrád vm. HL, 1907/33.
- ⁸² SZABmL IV. B. 411. 880/922., ill. BARmL IV. B. 410/b 7944/883.
- ⁸³ Vö. BARmL XXI/3/b 18255/947 (2723/925), ill. SZABmL IV. B. 411. 33809/922
- ⁸⁴ VmL IV-405-II-629/922 (11489/922)
- ⁸⁵ Uo.
- ⁸⁶ M. T.-1912., 693. o.
- ⁸⁷ 1920–22. évi Nemzetgyűlés, X. kötet, 191. ülés, 1922. május 15., 15. skk. o.
- ⁸⁸ Uo., 199. ülés, 1922. június 1., 318. o.
- ⁸⁹ Lásd részletesebben Csizmadia Andor–Kovács Kálmán–Asztalos László: Magyar állam- és jogtörténet. Szerkesztette: Csizmadia Andor. Bp., 1978., 607–608. o.
- ⁹⁰ R. T.-1928., 1025–1027. o.
- ⁹¹ BARmL XXI/3/b 18255/947
- ⁹² Veszprém vm. HL, 1936/3.
- ⁹³ Vas vm. HL, 1938/1. 4–6. o.
- ⁹⁴ Név nélkül: A kóborcigányok hatékonyabb megrendszabályozása = Magyar Közigazgatás, 1940/32.
- ⁹⁵ BARmL XXI/3/b 18255/947 (4009/940)
- ⁹⁶ BARmL XXI/3/b 18255/947 (2763/932)
- ⁹⁷ BARmL XXI/3/b 18255/947 (8806/936)
- ⁹⁸ Név nélkül: A cigányokról. II. = Csendőrségi Lapok, 1939/15.
- ⁹⁹ Mezey Barna–Trauber István: A magyarországi cigányság... = Acta Facultatis... 1980., 230. o.
- ¹⁰⁰ Kolosváry Bálint: Magánjog. Vezérfonal a magyar magánjogból tartott egyetemi előadásokhoz. Bp., 1938., 89. o.
- ¹⁰¹ Uo.
- ¹⁰² KN, 1882–87. 145. ülés, 1885. december 5., 123. o.
- ¹⁰³ Sarlós, 100. o.
- ¹⁰⁴ Bergstein, 186. o.
- ¹⁰⁵ Uo., 188. o.
- ¹⁰⁶ Uo., 187., ill. 189. o.
- ¹⁰⁷ Uo., 189. o.
- ¹⁰⁸ Dr. Gábor Bélának, a magy. kir. államrendőrség büntügyi nyilvántartása vezetőjének rendezési tervezete. 1907. július 26. HH
- ¹⁰⁹ BmL XXI/3/b 18255/947 (8806/936)
- ¹¹⁰ Tóth, 60. o.
- ¹¹¹ Bergstein, 189. o.

RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

- Bana* – Bana József: A Lakatos kóborcigány karaván győri letelepedésének krónikája. Kézirat.
- Barabás* – Barabás Péter: A cigányügy rendezése emberséges szigorral. Bp., 1911.
- BARmL* – Baranya megyei Levéltár
- BÉKmL* – Békés megyei Levéltár
- B. K.* – Belügyi Közlöny
- Bergstein* – Bergstein Béla: A cigánykérdés megoldása = Huszadik Század 1910/9. szám
- BORmL* – Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Levéltár
- Cf* – A Magyarországon 1893. január 31-én végrehajtott cigányösszeírás eredményei. 5 grafikai táblázattal. Szerkeszti és kiadja az Országos Magyar Kir. Statisztikai Hivatal. Bp., 1895 = Magyar Statisztikai Közlemények. Új folyam. IX. kötet.
- Cft* – A Magyarországon 1893. január 31-én végrehajtott cigányösszeírás eredményei. 5. grafikai táblázattal. Szerkeszti és kiadja az Országos Magyar Kir. Statisztikai Hivatal. Bp., 1895. = Magyar Statisztikai Közlemények. Új folyam. IX. kötet. II. Táblás kimutatások. 1–81. o.
- Csalog* – Csalog Zsolt: Etnikum? Réteg? Faj? Adalékok a „cigányság” fogalmához = Világosság, 1973/1.
- Csizmadia* – Csizmadia Andor: A szociális gondoskodás változásai Magyarországon. Bp. 1977.
- CsmL* – Csongrád megyei Levéltár
- Déry* – Déry Gyula: A cigányok Európában. Szociográfia három részben. A cigányügy mai állásáról, tekintettel múltjára és jövőjére. (Az európai államokban a cigányokra vonatkozólag kiadott törvények, rendeletek és létesített telepítési kísérletek kimutatása, részben eredeti forrásokból.) Bp., 1908.
- Farkas* – Farkas László: A cigány és elcigányosodás kérdése a vágsellyei járásban = Népegészségügy, 1943.

- Fáy* – Ifj. Fáy Albert: A vándor- vagy oláh cigány kérdés. Bp. 1904.
- Fekete* – N. Fekete Gyula: A dologház és lakói = Magyar Jogászegyleti Értekezések, VII. kötet 4. füzet. Bp., 1891.
- Ferge* – Ferge Zsuzsa: Fejezetek a magyar szegénypolitika történetéből. Bp., 1986.
- Finkey, 1905* – Finkey Ferenc: A csavargás és koldulás szabályozása kriminálpolitikai szempontból = Jogállam, IV. évf. (1905.) 4. szám
- Finkey, 1910* – Finkey Ferenc: A csavargás, koldulás és iszákosság törvényhozási szabályozásához = Büntetőjogi Értekezések, 8. füzet, 1910. április
- FmL* – Fejér megyei Levéltár
- Gönczöl* – Gönczöl Katalin: Dologházak Magyarországon = Magyar Jog, 1976/12.
- Hacker* – Hacker Ervin: Magyarország kriminalitása az 1925–1934. években = Magyar Statisztikai Szemle, 1937/8.
- Heiczinger* – Heiczinger János: Fejezetek a cigánykérdés alakulásáról. Székesfehérvár, 1978. Fejér Megyei Történeti Évkönyv 12.
- Herrmann* – Ifj. Herrmann Antal: A cigányok Nyíregyházán. Nyíregyháza, 1911.
- Hertelendy* – A cigányügy rendezése. Előadta Hertelendy Ferencz a pécsi VIII-ik országos gazdakongresszuson 1907. szeptember 4-én. H. n., é. n. Különlenyomat.
- HH* – Herrmann Antal-hagyaték. Megtalálható a szegedi József Attila Tudományegyetem Központi Könyvtárában.
- HmL* – Heves megyei Levéltár
- KN* – Képviselőházi Napló
- Kormos* – Kormos Árpád: Hozzászólások a cigánykérdéshez = Népegészségügy, 1943. évf.
- Krisztinicz* – Krisztinicz Aurél: A rozsnyói járás cigányai = Népegészségügy, 1943. évf.
- Ladik* – Ladik Gusztáv: A szabályrendeletek. (Önkormányzati testületeink szabályrendelet-alkotási joga.) Bp., 1912.
- Mészáros* – Mészáros Elek: Az alföldi cigányok értéke egészségügyi és nemzeti szempontból = Népegészségügy, 1941. évf.
- MI* – Magyarország Igazságügye az ... évben. Különlenyomat „A magyar kir. kormány ... évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv” című műből. Bp., 1907–1942.
- MOT/6* – Magyarország története tíz kötetben. 6. kötet. 1848–1890. Főszerkesztő: Kovács Endre, szerkesztő: Katus László. Bp., 1979.

- MOT/7* – Magyarország története tíz kötetben. 7. kötet. 1890–1918. Főszerkesztő: Hanák Péter, szerkesztő: Mucsi Ferenc. Bp., 1978.
- M. T.* – Magyar Törvénytár
- MPT* – A magyarországi cigánykérdés dokumentumokban 1422–1985. A bevezetést írta, a dokumentumokat válogatta és jegyzetekkel ellátta: Mezey Barna, Pomogyi László, Tauber István. Szerkesztette: Mezey Barna. Bp., 1986.
- OL* – Országos Levéltár
- PmL* – Pest megyei Levéltár
- R. T.* – Magyarországi Rendeleték Tára
- Sarlós* – Sarlós Béla: Közigazgatás és hatalompolitika a dualizmus rendszerében. Bp., 1976.
- SL* – Győr-Sopron megyei Levéltári Igazgatóság Soproni Levéltára
- SZABmL* – Szabolcs-Szatmár megyei Levéltár
- SZOLml* – Szolnok megyei Levéltár
- Tóth* – Tóth Árpád: Múlt és jelen a cigányság életében = Borsodi Szemle, 1979/2.
- ...*vm. HL* – ... vármegye Hivatalos Lapja
- VmL* – Vas megyei Levéltár
- ZmL* – Zala megyei Levéltár

JOGTÖRTÉNETI ÉRTEKEZÉSEK

AZ ELTE MAGYAR ÁLLAM-
ÉS JOGTÖRTÉNETI TANSZÉKÉNEK
KIADVÁNYAI

A jogtörténeti értekezések eddig megjelent kötetei

RÉVÉSZ TAMÁS:

A központi állami ellenőrzés szervezetének kialakulása Magyarországon 1867 után. Budapest, 1971.

BUZÁS JÓZSEF:

Székesfehérvár és Fejér vármegye közigazgatása az 1918–1919. évi polgári demokratikus forradalom idején. Budapest, 1972.

MÁTHÉ GÁBOR–RÉVÉSZ T. MIHÁLY:

Az esti és a levelező tagozatú oktatás fejlődése az ELTE Állam- és Jogtudományi Karán (1945–1970). Budapest, 1972.

RÁCZ LAJOS:

A polgári házasság intézményének megvalósulása Magyarországon. Budapest, 1972.

BUZÁS JÓZSEF:

Veszprém Vármegye közigazgatása az 1918–1919. évi polgári demokratikus forradalom első két hónapjában. Budapest, 1974.

Rechtsgeschichtliche Studien zum Zivilrecht (Studienband).
Red. und Vorw. Kálmán Kovács. Budapest, 1974.

NAGYNÉ SZEGVÁRI KATALIN:

A jogtörténettudomány kutatási eredményei és perspektívái a felszabadulás után. Budapest, 1975.

DEGRÉ ALAJOS:

A magyar gyámsági jog kialakulása a dualizmus korának gyámsági kódexéig. Budapest, 1977.

RÉVÉSZ T. MIHÁLY:

A sajtópolitika egyes kérdései Magyarországon a kiegyezés után. Budapest, 1977.

A tanács hatalom jogpolitikája 1919-ben (Tanulmánykötet).
Szerk. és előszó Kovács Kálmán. Budapest, 1979.

MEZEY BARNA:

A Rákóczi-szabadságharc országgyűlései. Budapest, 1981.

A magyar polgári börtönügy kezdetei, 1985.

A magyar politikai és jogi gondolkodás történetéből. XVIII–XIX. század (Tanulmánykötet). Szerk. és előszó *Kovács Kálmán*. Budapest, 1982.

Az állami és jogi intézmények változásai a XX. század első felében Magyarországon (Tanulmánykötet). Szerk. és előszó *Kovács Kálmán*. Budapest, 1983.

A jogásképzés a magyar felsőoktatás rendszerében (Tanulmánykötet). Szerk. és előszó *Kovács Kálmán*. Budapest, 1984.

A jogalkotás és jogalkalmazása egyes kérdései Magyarországon a 18–19. században. Szerk. és előszó *Kovács Kálmán*. Budapest, 1986.

Zu den gegenwärtigen Rechtsgeschichtlichen Forschungen (Studienband). Red. und Vorw. *Révész T. Mihály*. Budapest, 1987.

5411
2002

2003 JÚL 01.

A kiadásért felel Gyurgyák János
Olvasószerkesztő Barcsa Zoltán
Műszaki szerkesztő Kapitány Ágnes
A szedés és a tördelés az Osiris Kft.
számítógépes rendszerén készült
Műszaki vezető Zséli Jánosné
Tördelő Szeles János
A nyomdai kivitelezés az Eto-Print Kft. munkája
Felelős vezető Balogh Mihály

ISBN 963 8384 97 2

ISSN 1218-3814